

Acta Baltico-Slavica

7

6432

*Archaeologia, Historia,
Etnographia
et Linguarum Scientia*

Białystok 1970

ACTA
BALTICO-SLAVICA

SOCIETAS SCIENTIARUM BIALOSTOCENSIS

ACTA
BALTICO-SLAVICA

EDITOR

Jerzy Antoniewicz

VII

BIAŁYSTOK — POLONIA 1970

BIAŁOSTOCKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

ACTA
BALTICO-SLAVICA

VII

BIAŁYSTOK 1970

P-33/84

K-23/41

CZYTAŁNIA

Rada Redakcyjna

Wł. Antoniewicz (Warszawa), T. Cieślak (Warszawa), T. Dzierżykray-Rogalski (Białystok),
K. O. Falk (Lund — Szwecja), A. Gieysztor (Warszawa), H. Łowmiański (Poznań),
M. Małowist (Warszawa), A. Obrębska-Jabłońska (Warszawa),
J. Otrębski (Poznań), J. Sáfarewicz (Kraków)

Redaktor: Jerzy Antoniewicz

Sekretarz redakcji: Jan Jaskanis

Okladkę projektował:

H. Białoskórski

Materiał ilustracyjny przygotowali:

J. Antoniewicz, St. Alexandrowicz, J. Otrębski,
A. Tautavičius, S. Nowakowski

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
im. Jerzego Giedroycia w Białymstoku

FUW0251258

Y ~~6792~~ / 7
93996 ✓

Wydano z zasiłku
Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
w Białymstoku

Copyright
by Białostockie Towarzystwo Naukowe
Białystok 1970 *

Printed in Poland

16425

SPIS TREŚCI

Содержание — Contents

- J. Otrębski (Poznań), Mikołaj Akielewicz (1829—1887) i jego „Gramatyka języka litewskiego” 7
 M. Akielewicz and His „Grammar of the Lithuanian Language”

I. Studia i Rozprawy — Articles

- K. Ślaski (Poznań), Przyczyny polityczne zaboru Ziemi Chełmińskiej przez Prusów w XIII wieku 23
 Political Reasons for the Seizure of Chełmno Land by the Prussians
- V. Raudeliūnas (Vilnius), К толкованию юридических терминов Литовского Статута 31
 Interpretation of Juridical Terms of the Lithuanian Statute
- St. Alexandrowicz (Poznań), Geneza i rozwój sieci miasteczek Białorusi i Litwy do połowy XVII w. 47
 Origin and Growth of Network of Small Byelorussian and Lithuanian Towns, up to Middle of 17th Century
- V. I. Mielezko (Mińsk), Положение и классовая борьба крестьян в Кричевском старостве в конце XVII — первой половине XVIII вв. 109
 The Situation of the Peasants and Their Struggle against Feudal Oppression in Eastern Byelorussia at the Decline of the 17th and up to the First Half of the 18th Centuries

II. Sprawozdania — Reports

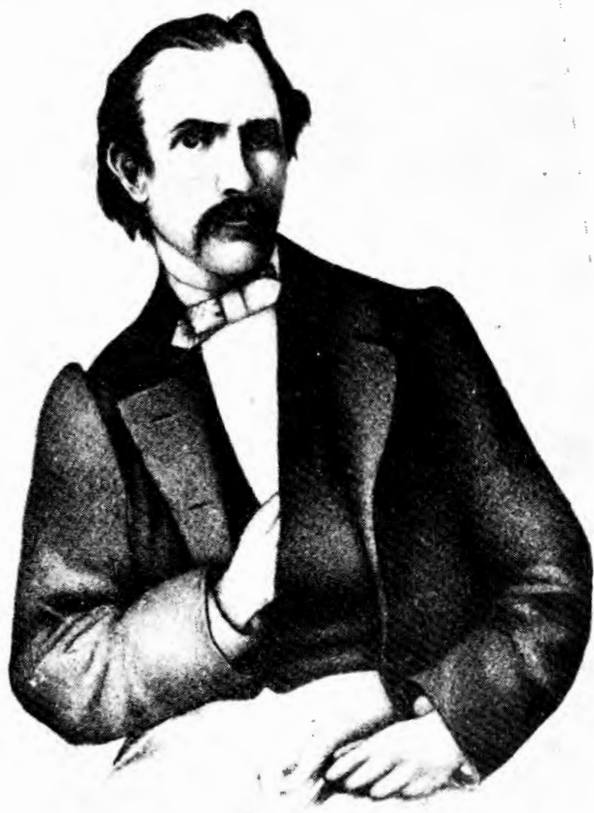
- K. Morkūnas (Vilnius), Die Onomastik in Litauen 197
- A. Tautavičius (Vilnius), Археологические исследования в Литве в 1962—1966 гг. 207
 Archaeological Research in Lithuania, Made in 1962—1966
- R. Denisova (Riga), Состояние антропологических исследований в Советской Прибалтике после Второй мировой войны 243
 Anthropological Research in the Area of the Baltic Soviet Republics Made after the Second World War

III. Recenzje — Reviews

Publikacje dotyczące Polski, Litwy i Białorusi z dziedziny archeologii, historii i językoznawstwa	269
Reviews of the Archaeological, Historical and Linguistical Works of Poland, Lithuania and Byelorussia	

IV. Kronika — Chronicle

J. Antoniewicz (Warszawa), Sesja naukowa pt. „Stosunki polsko-białorusko-litewsko-ukraińskie” w Warszawie w 1968 r.	357
Scientific Session Held in Warszawa in 1968, Dealing with: „The Interrelation between Poland, Byelorussia, Lithuania and Ukraine”	
V. V. Pavūlans (Rīga), Konferencija po istorikovedčeskim problemam istorii narodov Priбалтики в Риге	359
Meeting at Riga Dealing with Historical Sources of the History of the Peoples Inhabiting the Baltic Republics	
J. Gurba (Lublin), Wystawa współczesnego litewskiego ekslibrisu w Lublinie	363
Exposition of Contemporaneous Samples of Lithuanian <i>ex libris</i> , Held in 1969 at Lublin	
Tym, którzy odeszli: Józef Obrębski (1905—1967)	364
Obituary Notice: Józef Obrębski	

MIKOŁAJ AKIELEWICZ

Jan Otrębski

Poznań

MIKOŁAJ AKIELEWICZ (1829—1887) I JEGO „GRAMATYKA
JĘZYKA LITEWSKIEGO”

M. Akielewicz and His „Grammar of the Lithuanian Language”

Zasługi Mikołaja Akełaitisa - Akielewicza dla Litwy są wielorakie: szerzył oświatę wśród ludu i podnosił jego moralność, organizował powstanie ludu litewskiego w roku 1863; budował podstawę nowoczesnego potocznego i literackiego języka litewskiego, przyczynił się do rozwoju lituanistyki, szczególnie zaś mitologii litewskiej. Celem niniejszego artykułu jest uwydatnienie zasług M. Akielewicza. Artykuł ten został napisany z okazji sto czterdziestej rocznicy jego urodzin, która przypada w 1969 r.¹

*

Akielewicz publikacje swoje podpisywał często pseudonimami. Taki właśnie był podówczas zwyczaj w W. X. Litewskim, a poza tym pseudonim chronił go od ewentualnych przykrych następstw. Akielewicz używał m.in. następujących pseudonimów: Chłop z (powiatu) Maryampolskiego, Chłopek z Litwy (w imieniu swych braci), Bartosz z Cz(i)oderyszek, Agricola, Cziuoderiszkią Mikołajus (Mikołaj ze wsi Cz(i)oderyszki), Gužutis (Bocian), Vytautas. Prawdziwego nazwiska używał w dwojakiej formie: litewskiej Akełaitis (Akielajtis) i polskiej Akielewicz. Obie formy nazwiska, litewska i polska, znaczą dokładnie to samo: potomek osoby o litewskim nazwisku czy przezwisku *Akēlis „Oczko”, co jest patronimiczną (od-ojcowską) formą przezwiska Akis „Oko”. Przezvisko — nazwisko o tym znaczeniu pospolite jest i w Polsce: Oko i Oczko. Podwójna postać tego samego odojcowskiego nazwiska z końcówką w języku litewskim

¹ Literaturę do roku 1957, dotyczącą M. Akielewicza (wraz z jego życiorysem), podał V. Biržiška, w dziele „Aleksandrynas III” (Chicago 1965), str. 359—372.

-aitis i w polskim -owicz, -ewicz — zdarzało się na obszarze W. X. Litewskiego nie tak rzadko (por. np. Matulaitis: Matulewicz, biskup wileński, 1918—1925). Nie dziwilibyśmy się, gdyby nasz autor już od wczesnych lat nazywany był dwojako: we wsi rodzinnej Akelaitis, a w mariampolskiej szkole, bez względu na metrykę chrztu, Akielewicz.

*

Akielewicz urodził się 5 grudnia 1829 r. we wsi zwanej po litewsku Čiuoderiškiiai, a po polsku Czoderyszki lub Kazimierzpol w powiecie Mariampol (dziś Kapsukas). Pochodził z rodziny chłopskiej, ale niezwyklej. Jego ojciec za udział w powstaniu 1831 r. zesłany został na Sybir, gdzie zmarł. Brat dziadka Akielewicza walczył pod Somosierrą w Hiszpanii. Ojczym matki uczestniczył w bitwie pod Maciejowicami. Akielewicz uczył się w polskiej czteroklasowej szkole powiatowej w Mariampolu, której jednak formalnie nie skończył, mimo że był w niej prymusem. Widocznie ciążył mu przymus szkolny; pragnął też dopomóc ubogiej matce, która go utrzymywała. Całe dalsze wykształcenie, a było one wszechstronne, zdobywał w drodze wytrwałego samouctwa. Zaraz po opuszczeniu szkoły zaczął zarabiać na chleb po dworach jako tzw. nauczyciel domowy. W 1856 r. przeniósł się do Warszawy, gdzie utrzymywał się z pracy „literata” oraz z udzielania lekcji prywatnych. Tematyki do publikacji literackich dostarczały Akielewiczowi zawsze mu bliskie sprawy Litwy, a więc panujące w niej stosunki społeczno-kulturalne, historia, język i literatura. W swoich poczynaniach przejawiał wiele energii i inicjatywy. Kiedy doszło do skutku wydawnictwo literatury dla ludu litewskiego, na co środków dostarczyli światli ziemianie, redaktorem tej literatury i prawie jedynym autorem stał się M. Akielewicz. Ogłosił nawet konkurs na czytanki litewskie, metodykę nauczania języka litewskiego, słownik języka litewskiego i gramatykę porównawczą gwar litewskich, ale z braku środków — bo i kto ich miał dostarczyć? — ta piękna inicjatywa nie dała rezultatów².

Rok 1860 zastał Akielewicza w Wilnie. Tu pracował jako korektor pism polskich, co pozwoliło mu udoskonalić swoją polszczyznę. Zbliżał się rok 1863. Akielewicz brał czynny udział w ruchu rewolucyjnym. Napisał kilka odezw. W związku z tym poszukiwała go policja. Nie znajdując pewnego schronienia w kraju, przekroczył granicę pruską i udał się do Paryża. Tu znalazł zatrudnienie w Bibliotece Polskiej. Lecz ledwie

² W „Lietuvių Enciklopedija” I, str. 65 mówi się o tej inicjatywie z przekąsem i sugeruje się czytelnikom myśl, że przewidziane w konkursie nagrody Akielewicz zamierzał zdobyć dla siebie. Czyżby w Litwie XIX w. nie było poza nim nikogo, kto by zdolny był choćby jeden z wymienionych tematów opracować?

zaczęło się powstanie, Akielewicz, pomny na bohaterską przeszłość swoich przodków, wrócił do kraju. Powołano go na zastępcę komisarza cywilnego w ówczesnym województwie augustowskim. Pisał więc odezwy, organizował oddziały powstańcze, zaopatrywał je w broń itd. Po załamaniu się powstania udał się do Prus, aby prowadzić działalność uświadamiającą wśród Litwinów na obszarze Tylży. Pociągnięto go do odpowiedzialności karnej i skazano na 2 lata więzienia, lecz po wyroku zbiegł z sali sądowej (!). Szlakiem powstańców-tułaczy udał się znów do Paryża i ożenił się z Francuzką. Poza pracą zarobkową w różnych instytucjach znajdował czas na owocną działalność publicystyczną. Ogłaszał artykuły zarówno w pismach polskich (np. w „Gazecie Warszawskiej”), jak i litewskich (np. w „Aušra”). W artykułach tych ograniczał się do tematyki litewskiej, chciał być pożyteczny Litwie nawet w nowych warunkach.

Jak pisze K. B a r t o s z e w i c z, Akielewicz był „...człowiekiem niezwykłej szlachetności i rzadkiego poświęcenia się sprawom dobra ogólnego”. Widocznie odznaczał się również zaletami towarzyskimi, gdyż na emigracji cieszył się powszechnym szacunkiem. Wśród Polaków występował zawsze jako Litwin.

Akielewicz zmarł w Paryżu 26 września 1887 r.

*

W okresie, kiedy żył i działał Akielewicz, literacki język litewski był dopiero przedmiotem marzeń uświadomionych Litwinów. A potrzeba tego języka wśród narastającej inteligencji była coraz bardziej piekąca. W tych warunkach trudno sobie nawet wyobrazić, aby Akielewicz, gorący patriota i niejako urodzony kandydat na językoznawcę, pozostał na uboczu. Chodziło mu przede wszystkim o to, aby nowoczesny, godny Litwy język potoczny i literacki nie był zaśmiecony ani germanizmami (jak np. Kur-schata w Prusiech), ani sławizmami (jak w W. X. Litewskim). W związku z tym Akielewicz rozpoczął systematyczne zastępowanie słów obcych nowotworami. Budował je opierając się na słowotwórstwie, zachowanym w gwarach litewskich. Jednym z jego nowotworów było słowo *žodynas* „słownik”; ma się ono do *žodis* „słowo” tak, jak np. *pušynas* „las sosnowy, Sosnowiec” do *pušis* „sosna”³. Tą samą drogą w budowaniu nowotworów poszedł J. J a b l o n s k i s.

Niejako szkielet gramatyki nowoczesnego litewskiego języka pisanego dał Akielewicz w litewskim „Elementarzu albo początkowej nauce, ułożonej dla małych dzieciaków”, Wilno 1860. Elementarz ten po prostu zawojo-wał Litwę, zwłaszcza w postaci skróconej, która doczekała się aż kilku

³ Tak właśnie uzasadnia ten nowotwór sam Akielewicz w liście do biskupa Wołoncewskiego. Por. „Tauta ir Žodis”, t. III, str. 293.

Nauka
Języka Litewskiego

napisana
przez

Mikolaja Akielwicza

Lietuviškos Kalbos

Mokslas

Vytaūto Akelāicjo

parašitas

Dzial Pierwszy

Glosownia

Pirmoji Dalis

Kalšiba

Ryc. 1. Oryginalna karta tytułowa I części „Gramatyki języka litewskiego” Mikołaja Akielwicza

wydań. Swój wzór litewskiego języka pisanego Akielewicz miał możność rozpowszechniać i rozpowszechniał dzięki utworom, które można zaliczyć do gatunku tzw. literatury ludowej. Z publikacji tego rodzaju szczególne znaczenie miał „Kwestarz w rozjazdach po Litwie poucza lud”, napisany na podstawie „Pamiętników Kwestarza” *Chodźki* i opublikowany w 1860 r. w dwóch różnych wydaniach⁴. W sumie Akielewicz przekazał Litwie język potoczny i literacki w zasadzie już ukształtowany, należało go jednak jeszcze udoskonalić. Sprawę pisowni Akielewicz pozostawił nie rozstrzygniętą. Sam skłaniał się raczej ku pisowni etymologicznej, według której należałoby pisać np. *augstas* „wysoki” (od *aug-ti* „rosnąć”), nie zaś fonetycznie *auksztas*.

*

„Gramatyka języka litewskiego — Głosownia” jest największym dziełem Akielewicza. Ukazała się ona już po jego śmierci, w 1890 r. w Poznaniu, nakładem „Biblioteki Kórnickiej”. Właściwą gramatykę poprzedza „Przedmowa” pióra dra *Z. Celichowskiego* i „Życiorys”, napisany przez *W. Gasztowt*a. Całość liczy stron *XI+204*.

Karta tytułowa „Gramatyki” nie określa dokładnie zawartości tego dzieła. Według podtytułu ma ona zawierać tylko „Głosownię”, w rzeczywistości zaś dział ten poprzedza obszerny *Wstęp*, w którym autor mówi o „trzech szczepach w plemienu litewskim”: właściwym litewskim, łotewskim i pruskim. Dalej przedstawiony jest „Obszar mowy litewskiej” oraz „Liczba Litwinów w Litwie i poza nią”. Wreszcie we „*Wstępie*” jest rozdział „*Gwary litewskie*”. Ten „*Wstęp*” ma obecnie wartość już tylko historyczną. Od czasu gdy był napisany, wiele się zmieniło: i obszar mowy litewskiej, i liczba Litwinów są inne; gwary litewskie, przedstawione głównie na podstawie *A. Baranowskiego*, znane są obecnie znacznie dokładniej. O wartości naukowej gwar litewskich *M. Akielewicz* miał zdanie na wskroś nowoczesne. Stwierdzając, że „Litwini prawie w każdej parafii przechowali jakąś osobliwość językową” (str. 25), wyciągnął stąd słuszny wniosek: „Wszystkie gwary są dla nas drogie i ważne pod względem naukowym” (str. 32).

W grupie języków „plemienia litewskiego” pierwsze miejsce autor przeznaczają językowi litewskiemu, a to dla jego „prastarych form”. Niewątpliwa jest jednak wyższość języka litewskiego w tym zakresie tylko nad językiem łotewskim, który wykazuje niejako dalej posuniętą odmianę rozwojową. Język pruski stanowi odrębne zagadnienie. Ale i on również obfituje w elementy bardzo stare, choć dotychczas jeszcze w wielu szcze-

⁴ Drugie wydanie różni się od pierwszego objętością, a także tytuł ma zmieniony; co do autorstwa tego wydania toczy się jeszcze spór między badaczami.

gółach należycie nie rozpoznane. W każdym razie wielka wartość badawcza litewszczyzny dla studiów indoeuropeistycznych jest bezsporna.

„Głosownię” stanowi głównie, rzecz prosta, opis głosek. Przedstawiając przykłady, Akielewicz przywiązuje wagę do ścisłego oznaczania ich brzmienia. Na str. 34 uzasadnia on swoje stanowisko wobec pisowni: jest ona „miarą znajomości języka. Im gruntowniej pewny naród zbadał język ojczysty za pośrednictwem swoich gramatyków, tym prawdziwszą będzie posiadał pisownią”. Na użytek gramatyki Akielewicz ułożył nawet własną pisownię, która się jednak nie przyjęła. W osobnym rozdziale przedstawiono „Iloczas i Akcent” (§§ 53—58). Autor stwierdza tu współzależność między iloczasem i akcentem (przyciskiem); w związku z tym odróżnia dwa rodzaje samogłosek, a raczej zgłosek długich: zwykle długie (dwumiarowe) i przydługie (trzymiarowe). Spostrzeżenie to jest w zasadzie słuszne, choć wymaga jeszcze eksperymentalnego potwierdzenia. Istnienie samogłosek (zgłosek) o trzech miarach (morach) stwierdziłem niegdyś i ja w narzeczu twereckim.

Akielewicz nie poprzestał na opisie głosek, lecz wyjaśnia także pochodzenie wyrazów, w których one występują. Odpowiada to jego ogólnemu pogładowi, według którego „etymologia jest pochodnią, oświecającą wszystkie komnaty gramatyki” (str. 33, 41).

Wywodami etymologicznymi wypełniona jest cała głosownia. Za punkt wyjścia dla nich służy tzw. „lingwistyka porównawcza”, przejęta od Leonarda Niedźwieckiego⁵, którego Akielewicz nazywa mistrzem. Według tej „nowej nauki”, „głoskozbior litewski powstał z trzech pierwotnych zgłosek: *u, ku, gu*”. A dalej: „z tej trójki wyrósł cały zasób języka litewskiego... język litewski = *u+ku+uk+gu+ug*” (str. 37). Ta „lingwistyka” pozbawiona jest wszelkich realnych podstaw i nie ma nic wspólnego z językoznawstwem historyczno-porównawczym, które już za czasów Akielewicza było w stanie bujnego rozkwitu. Wskutek tego wywodów etymologicznych, zawartych w jego „Gramatyce” („Głosowni”), dalej poruszać nie będziemy.

Materiał faktyczny stanowią wyrazy, rozrzucone w „Głosowni” jako przykłady. Te były lub niektóre z nich są jeszcze dotychczas w ogóle nie znane albo też znane w odmiennej formie lub w odmiennym znaczeniu. Mają one trwałą wartość i długo ją jeszcze zachowają. Na ten cenny materiał zwrócił uwagę w swojej recenzji z roku 1891 A. Brückner⁶. Wykaz godnych uwagi wyrazów przedstawiono w dalszej części tej pracy.

Na tym nie koniec. Głosownia Akielewicza napisana została wpraw-

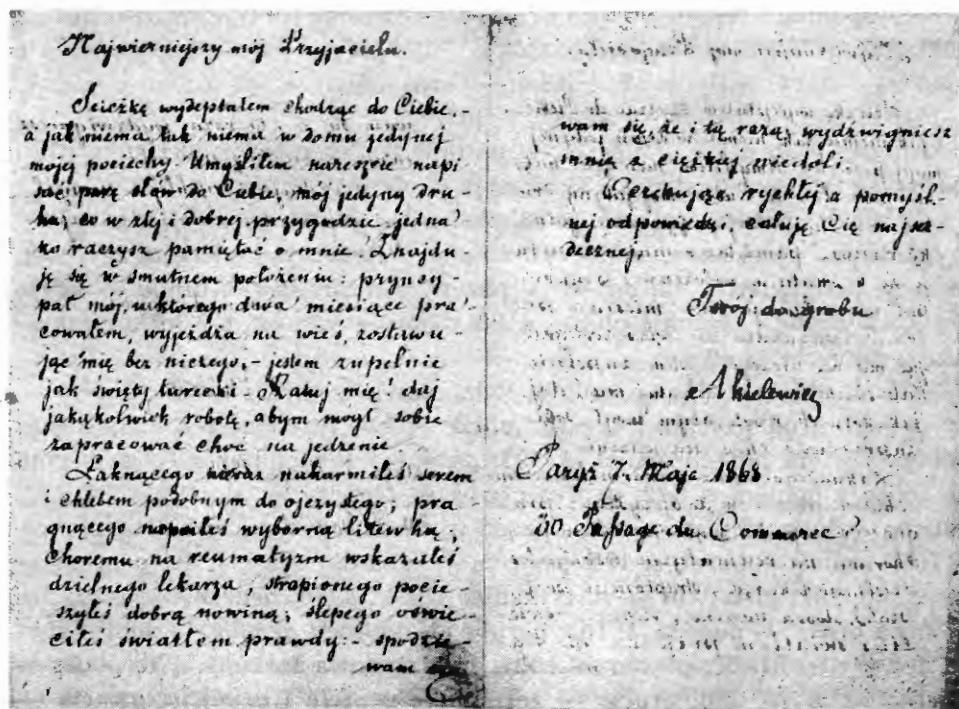
⁵ Stwierdza to sam Akielewicz w pracy pt. „W sprawie językoznawstwa”, wydanej w Paryżu w 1887 r.

⁶ „Archiv für slavische Philologie”, t. XIII (1891), str. 313—314.

dzie wzorową polszczyzną literacką, ale miejscami zawiera ona przecież elementy ówczesnej polszczyzny W. X. Litewskiego. I te charakterystyczne dla polszczyzny litewskiej wyrazy przedstawiam w osobnym wykazie.

*

Wyrazy litewskie z „Gramatyki” M. Akielewicza, które zasługują na uwzględnienie w badaniach nad językiem litewskim. Przedstawiono je (z podaniem stron) w pisowni współczesnego języka literackiego.

Ryc. 2. List M. Akielewicza z 1868 r. do Leonarda Niedźwieckiego

Abelnas — okrągły, ogólny, s. 179; adau — przekłuwam, haftuję, s. 93; przetykam, s. 99; adinčius — przywódca, herszt, mędrak, odyniec, s. 94; akti — zaczynać widzieć, przeziarać, s. 49, robić otwór, s. 166; aldoti i audoti — wyśpiewywać, s. 60; aldija, aldžia i aldė — łódź, s. 39; alga — roczne zaopatrzenie służących, pensja, s. 121; algiu i elgiu — zawiaduję, rozporządzam, sprawuję co, s. 121; alsa — znużenie, s. 170; angščia — pożyczka, s. 126; angštus — ciasny, s. 126; anka — zgięcie, pętla, oko w sieci, s. 49, 64; anžuolas (ąžuolas), alžuolas (i aržuolas), aužuolas — dąb, s. 61; asla — tok (posadzka ubita z gliny) w chacie kurnej, s. 112; ašva — klacz

stajenna i *ašvinis* — koń rasowy, s. 68; *auklė* — szmata do owijania łydek, s. 156; *Aukmergė* — Wilkomierz, s. 26, 61; *aulink* — ogólnie i *aulinkinis* — ogólny, s. 144; *aure* — tam, tak daleko, jak okiem można zasięgnąć, s. 144; *Auštros Bromas* — Ostra Brama (w Wilnie), Brama Jutrzenki, s. 172; *auša* obok *aušta* — świta, dnieje, s. 172;

Balanda — biaława roślina, lebioda, s. 44; *bálnas* — bułany, śniady, białawy, s. 203; *bangiu* — kończę i *pa-banga* — koniec, s. 66; *baugstu* — daję się przestraszyć, s. 86; *batis* i *subatis* — przyjaciel, towarzysz, kolega, s. 179; *baudžiu* — gromię, karczę, strofuję, s. 77; *bendras* — towarzysz, s. 93, współnik, s. 99; *bėdavoti* i *biedavoti* — biadać (przyprawiać o biedę), dokuczać, s. 77; *biedžius* — nędzarcz, s. 77; *byla* — mowa, oracja, s. 144; *blogas* — słaby, mdły, s. 12; *bŕaška* — brzask, świt, s. 79; *briedis* — jeleni, s. 194; *būdyti* — *būdiju* — wędzić, s. 127.

Canga — obcegi, s. 87; *čerpė* — czerepa (!), makotra, s. 88; *čiakas* (lub *šiakas*) — koń pstrokaty, s. 133; *čiustas* — dziwny, cudny, s. 133.

Daba — uprawa, kultura, s. 83; *dailus* — gładki, piękny i *dailinu* — wyglądzam, upiększam, s. 90; *darbšus* — skrzętny (= krzątający się), czynny, pracowity, s. 43; *dauba* — parów, pieczara, s. 56; *dingu* — kryję się, s. 49; *drobė* — cienkie płótno, s. 88; *dūkas* — zaduch, s. 93; *dungsau* — leżę w ukryciu, s. 49;

Eldija, *eldžia* i *eldė* — czółno, łódź, statek..., okręt, s. 123. *Gabija* — ogień jako źródło ciepła i *šventa gabija* — święty ciepłik, s. 122; *šventa gabėta!* święta potęgę ognia!, s. 122; *gabjauja* lub *gabiauja* — suszarnia na zboże, z ogniem, s. 122; *gabšus* i *gobšus* — łapczywy, sknera, s. 86, 172; *gaisras* — łuna od pożaru, zorza przed wschodem lub po zachodzie słońca, s. 103; *gárdas* — okręt, s. 124; *gaspada* — izba dla gości, s. 89; *gėla* — sława, s. 38, 142; *girinykas* — mieszkanięc lasów, s. 46; *gėdrus* — jasny, pogodny i *gėdra* — pogoda, s. 103; *gerybė* — dobroć i *gėrybė* — dobro: zboże, towary, s. 51, 52; *gluosa* — żółta, bursztynowa farba, s. 176; *gogas* — wielkolud, s. 10, 188; *gryčia* — zdrobniałe *grytelė* i *gryničia*, *grinčia* — izba, w której przebywa razem czeladź, drób, prosięta, a zimą owce z jagniętami i cielęta, s. 139; *gristi*, *gresu* — wzdrygać się; *grosa* — wstręt i *grasinu* — obrzydzać, s. 49; *gudėti lovoną* — czuwać przy umarłym, s. 193; *gumbas* — kolki, katar żołądka, s. 154;

(*j)jiku* — dybam, *nujikau* — zdybałem, s. 109; *irėjas* i *irtojas* — żeglarz, s. 123; l.mn. *jaknės* — wnętrzości, jelita, s. 119; *jaugiu* — skromię, uśmie rzam, pokonywam, s. 131, 142; *jaunis* — miesiąc czerwiec, pora sucha, s. 143; *jiegiu* — jestem silny, domagam, władam, s. 143; *jungiu* — zaprzęgam w jarzmo, s. 125; l.mn. *jūrės* i *marės* — morze, s. 131.

Kaimas lub *kiemas* — wieś, s. 75; *kampas* — kanciasty kawał chleba, s. 154; *kara* i *karas* — wojna, *karauju* — wojuje, *kareivis* — wojownik, s. 108; *karūna* — chorągiew, s. 60; *karūžis* — chorąży, s. 60; *karvelis* —

gołabek, czyli ptak biały, błyszczący, luskający od przymiotnika *k žvūs*, s. 80; *kaša* — koszałka, kobiałka, s. 172; *keltuva* — przychówek, bydło, s. 40; *kiltas audeklas* — płótno grube, pokrowcowe, s. 107; *klaipas* — krypa, łódź, czółno, koryto, wóz drabiniasty w kształcie koryta, s. 136; *klo-*

*Z przytoczonymi tu formami ma niewątpliwie wyrażenie litewskie, podane przez Lasickiego w tych słowach: „Luibegeldae per mare porire sekles gillie skaute”. Da spisu bogiū žmudakiū, sporadronego przez Zubelę (Tom V ty drisiel jęgo, Wydanie Żupaińskię) dotę, czytelnik taką poprawkę: „Lajba getda per mares parire sekltas giles skiaute”, czyli pōdług teraźniejszej, mojej piśmowni: *laiškā gātda pēr mārės parīrē sēkltas gīlēs skiaūtē*, — smukta „miecha przez morze przewiozta nasiona w tusce kōłedai. Zaemy, zastużony Żupaiński, bez powierzenia mi korekty, wydrukował: „Lajba getda per mares parire sekltas giles skiaute”. Moją poprawkę, błędami drukarskimi skazoną, nie zrozumiał Dr A. Mierzejewski (Rozprawa o Janie Lasickim, Rocznik Tow. Nauk. Tom XL1). Uczony profesor nie dostrzegł innych błędów drukarskich. Na str. 40 swej rozprawy przywodzi podany przez mnie wyraz *welena* (*vėlėna*) *darni*, *darnina*. Żupaiński wydrukował „*dton*” zamiast *darni*!... Każdy, umiejący po litewsku, zrozumiał, że obok *welena* błędnie został przez drukarza postawiony wyraz *dton*, zaś profesor Mierzejewski zadaje mi takie pytanie: „*a dton, gādie pavorėta?*...”. Dalej się odzywa: „*je tadej dton (pāli weliėna (sic) w ogóle dton enacry) niestowarna, jasno się okazęje*” (92).*

Ryc. 3. Mikołaja Akielewicza urywek z I części jego „Gramatyki języka litewskiego” — jest to odcyfrowanie tekstu, które zdobyło uznanie A. Brücknera

nas — łąka za budynkiem, na której są rozesłane płótna do bielienia, s. 101; *klubus* i *klumbus* — utykający, s. 170; *kopauti* — obłązywać pszczoły, podbierać miód, s. 159; *krosnis* — ognisko, szczególnie w łaźni, gdzie się ogrzewa kupę kamieni, które polane wodą, wydają parę, s. 81; *krumplys* — cal, s. 87; *kuinas* — koń spędzony, szkapa, s. 108; *kūkis*, r.ż. *kūké* — wieprz, świnia, s. 114; *kumpus* — zakrzywiony, s. 154; *kuopa* — zebranie, rada wiejska, s. 116; *kūpolė* — roślina o różowym kwiecie; s. 116.

Laidokas — swawolnik, hultaj, s. 104; *laikas* — czas obok *likti*, *lieku* — pozostać, s. 55; *laka* — kapie, s. 134; *lendrė* — trzcina, s. 65; *lieta* — charakter, natura, przymiot i *lietos vyras* — mąż rodu pełen zalet, s. 137; *linguoti*: *galva linguoja* — kiwa głową, *medžiai linguoja* — drzewa się

chwieją, s. 100; *lyšnas* — pozostały, nieparzysty, s. 108, 169; *liuosas* — wolny od służby, bez zatrudnienia, s. 46; *lopišys, lopšys* — kolebka, s. 156; *lugnas* — giętki, podatny, s. 100.

l.mn. *magylos* — pomór, zaraza, s. 164; *magoju* — przyczyniam się do czego, s. 164; *manas* — myśl, s. 49; *mandras* — mądry, s. 93; *mantas* — dobro, majątek, rzecz godna poszanowania, s. 187; *matrus i šmatrus* — przezorny, przenikliwy, s. 149; *margas* lub *murgas* — mórg, przestrzeń ziemi przez dzień zaorana, s. 61; *mauda* — uprzykrzanie się, doskwieranie i *apmaudžiu jam* — naprzykrzam się mu, s. 60; *meilus i mielas* — miły, s. 58; *menkas* — szczupły, drobny, s. 119; *mentė* — łopatka u ramienia, łopatka do mieszania gąszczu, s. 71; *mėnuo*, dop. *mėnesio* — księżyc i *mėnesis* — miesiąc, s. 151; *vedama merga* — dziewczica do poślubienia, s. 62; *meška* — niedźwiedź-samica i *meškinas* — niedźwiedź-samiec, s. 52; l.mn. *mezginiai* — koronki, s. 125; *misa* — brzcзка (braha), s. 125; *mu-gė* — targowisko, natłok, ścisk, tłum, s. 164;

Nabagas obok *nebagas* — nieborak, s. 53; *numanus* — roztropny, rozsądny, s. 49; *nuoboda* — przykrość, obrzydzenie oraz nudy, s. 77.

Oda i uoda — skóra, s. 89; *opus i ovus* — delikatny, niebezpieczny (tj. niepewny), s. 112;

Pačia obok *pati* — sama; *zona*, s. 133; *palaidas* — luźny, nie przywiązany, s. 46, *samopas*, s. 104; *pantas* — żerdź, służąca do związania krokwi, s. 168; *pašarvotas* — złożony na katafalku, s. 108; *paveikslas* — wzór, przykład, s. 110; *piekus* — bydło tuczone, s. 58, karmne, wypastowane, s. 110; *piela* — napilnik, s. 57; *pienė* — sałata mleczna, lactuca, s. 45; *piesa*, *peisa* — stado, s. 69, stadnina, s. 57; *plytnyčia* — cegielnia, s. 47; *prastas* — pospolity, zwyczajny, s. 49, *prasti rugiai* — zwyczajne żyto, w którym nie ma nic osobliwszego, s. 49; *prekionė* — handel obok *prekia* — cena towaru, s. 151; *protas* — rozsądek (tj. Vernunft), s. 49; l.mn. *puodžiai* — rodzice chrzestni, s. 88, 130.

Ragana — wróżbitka, czarownica obok *regiu* — postrzegam, widzę, s. 122; *raiškas* lub *raikštis* — wstążka, s. 110; *rakalis* — rakarz, s. 111; *rakinėju dantis* — dębuję sobie w zębach, s. 134; *rauda* — czerwony kolor, czerwona włóczka, s. 104; *riežiu, raižau* — rznę, kroję, kraję płótno, rzemień, s. 107; *ringuoti* — zwijąć (płótno, sukno) obok *susirangęs* — skurczony, s. 100; *riogsau* — rozkładam się, rozlegam się, sterczę, s. 39, 125; *rūgštinė* i *rūškynė* — szczaw, s. 129; *rungas* — kłonica, s. 100; *rusnis* — jama, w której za czasów pogańskich ustawicznie tlał żar, a dzisiaj jama z ogniem do suszenia lnu, s. 117.

Sandara — zgoda obok *suderėti* — zgodzić, s. 66; *seinyti* — schodzić się, stykać się, wyrównywać komu, być podobnym i *sainumas* — podobieństwo, s. 74; *sydras* lub *šydras* — jasny, przezroczysty, jako rzeczownik — cieniutkie, przezroczyte płótno, gaza, s. 104; *skiegalas, skiegalis* —

oddzielny koniec, osobna część, s. 145; *skalsa* — oszczędność, spor obok *skelsiu* — oszczędzam, sporzę, s. 105; *skardis* — blacha, s. 97; *skarvada* — patelnia, s. 97; *skokti* i *šokti* — skakać, s. 108; *skopiu* — patrzę z natężeniem, czatuję, s. 159; *skudurys* i *kudurys* — gałgan, łachman, s. 98; *skverbiu*, *skvarbau* — szczerbię i *skvarba* — szczerb, s. 163; *sloga* — ucisk, s. 163; *slogutė* — zmora, s. 163; *smagus* — zręczny, dogodny (*man nesmagu* — nudzę się); uciążliwy, ciężki do dźwigania i pociągu, s. 163; *smailas* — śpiczasty, s. 152; *sviega* — świeży, s. 55; *sodnas arkllys* — koń osadniony, s. 104; *sodnus alus*, s. 151 osiadające klarowne piwo, s. 104; *spardau* — brykam nogami, s. 168; *spėka* — moc, siła do czegoś, s. 164; *spėtas* i *aš spėto neturiu* — nie mam dosyć czasu, s. 164; *spiegmi* — wywiaduję się, chodzę na zwiady, s. 171; *strovė* i *srovė* — strumień, struga, s. 165; *struka* — niedostatek, drożyzna i *strukas* — niedostateczny, krótki, s. 168; *strupas* — człowiek skruszony, złamany, s. 169; *subuvimas* — zebranie; *linksmas subuvimas* — wesoła zabawa, s. 179; *suodna* — miejsce sadzą powalane, s. 104; *sutka* — słup graniczny, s. 175.

Salna — przymrozek, szron, s. 169, *šarma* — szron i *šarmas* — ług, s. 80; *šaukte šaukti* — wołać nieustannie, coraz silniej, s. 74; l.mn. *šeriai* — szerść świńska, s. 169; *šerti* — karmić, hodować bydło, świnię, s. 40; *šiakas* (obok *čiakas*) — koń pstrokaty, s. 133; *šienpiūvys* — kosarz, s. 57; *šleivinti* — wykoślawiać obuwie, s. 108; *šmutas* — zartowniś, s. 170; *šnairus* — zyzowaty, s. 170; *prarakti šunvotę* — przekłuć, przeciąć wrzodździankę, s. 134; *šviesuma* — odkryte pole, s. 172.

Dantimis taukšti, tauškėti — zębami dzwonić, trzaskać, s. 109; *tėjus, tėjūnas, tijūnas* i *tivūnas* — ciwum, urzędnik litewski, s. 109; *trakas* — wypalenisko w lesie lub na polu, s. 114; *triesti*, 2. l.p. *triedi* — drystać, s. 106; *turiu* — trzymam, dierzę, mam, s. 54; *tvyksta, tvyskėjo* — łoskota, łoskotało, s. 110.

Ūkana — czas pochmurny, s. 68; *ūkauti* — piastować, s. 112; *ūkė* — gospodarstwo, s. 128; *ūpu, ūpais* — hurmem, tłumnie, gwałtownie, s. 159; *uslanas* — zydel, s. 112; *ūzdinu* i *ūždinu* — sprawiam, wywołuję huk, dźwięk, pisk i *ūzdis* — narzędzie, wydające takie głosy, s. 96; *užkabaris* — zakomorek, zakątek s. 85, 86.

Vaidytis — spierać się, ujadać się, s. 103; *vaju vajai* — poganiaczy poganiacze = wojów, woje, s. 130; *valdžia* i *valdė* — władza, rząd i *valdžia joti* — władzą jechać na koniu (bez siodła i wędzidla), s. 95; *valia* i *valė* — wola, moc, prawo, s. 95; *vangstu* — dają się przestraszyć, s. 86; *varsa* — kosmatość w suknie, kutner, s. 105; *vėdlis* — narzeczony, s. 104; *veldu, veldžiu* — wchodzę we władanie, s. 121; *vergutis* — poddany, niewolnik, s. 77; *vėzdu vištą* — oglądam, macam kureę, czy z jajkiem, s. 106; *viešis* — gość — mężczyzna, s. 130; *visis* — legowisko drapieżnego zwierza, s. 47 obok *med-visius* — łowiec ładajaki, *medžia-visis* — venator, vestigator,

Sz D⁵ 136; *ap-vyžti* — okryć np. konia derą, s. 56; *voksiu* — będę miał się na ostrożności, s. 129.

Zauna — gadanina, plotka i *zvana* — plotkarz, plotkarka, s. 180;

Žadas — mowa, władza mówienia, s. 94; *žaislas* — instrument muzyczny, zabawka, s. 102; *žambis* — krawędź, radło, s. 154; *židas* — świecznik drewniany na kształt krzyża, do którego ramion wtyka się zapalone łuczycwo, s. 180; *žygis* — trud, zachód, s. 55; *žiogis* — szarańcza, s. 39; *žiras* i *žilas* — siwy, s. 181; *žiūrė* — żur, zupa ugotowana z rozczyunu na chleb, s. 48; *žmuo* — człowiek, s. 182; *žvaizdykštis* i *žvaigždykštis*; Swajtix i Swajxtix (u kronikarzy) — bóstwo, należące do rzędu gwiazd, s. 126.

*

Charakterystyczne wyrazy polskie w „Gramatyce” M. Akielewicza w porównaniu ze stanem współczesnego języka literackiego.

Wyrazy archaiczne

Bierzmo — mniej więcej tyle co forma, np. s. 110, 194; *brzecza* — braha, s. 103; *grąz* lub *grząż* — muł, szlam, s. 85, 86; *przetwór* — przedział (między...), s. 171; *spor* — oszczędność i *sporę* — oszczędzam, s. 105; *czubić* — targać za włosy, s. 169; (*j)iskać* — szukać, s. 39; *niedostawać* — braknąć, s. 143; *pośpieję* — zdążyć, nadażę, s. 164; *ženę* — gonię, gnam, s. 66; Akielewicz używa słowa *kapla* 134 (obok kropla), co może być archaizmem ustalonym pod wpływem białoruszczyzny.

Archaiczne formy odmiany

Porze się — pruje się, s. 59; *tcze* — tka, s. 187; *wspomniony*, s. 59.

Wyrazy o odmiennym rodzaju

Czerepa, s. 88 — czerep; *szczerb*, s. 163 i *szczerba*.

Wyrazy o odmiennym budowie

Pięknota, s. 50 — piękność; *siwak*, s. 134 — siwek; *kumpiak*, s. 161 — lit. *kumpis* — szynka; *kosarz*, s. 57 — kosiarz; *kożuszyna* — stary kozuch, s. 44; *opalenisko* — miejsce sadzą powalane, s. 104; *lipki*, s. 139 od dawnego *lipnąć*, jak *klejki*, s. 139 od *kleić*;

nareszcie, s. 54, 146 — wreszcie, *potoka* — miód przasny, s. 103 — *patoka*; *przydługi* — ponaddlugi, s. 2; *przygłodniałem* — zgłodniałem, s. 187; jako odpowiedniość do literackiego *powróło* Akielewicz ma *przewiąsło*, s. 169.

Wiele wyrazów, które we współczesnym języku literackim występują z przedrostkami, Akielewicz podaje albo jeszcze bez nich, albo też mają tylko jeden z dwóch, są to więc archaizmy:

msta, s. 148 — *ze-msta*; *puchlina*, s. 154 — *o-puchli(z)na*; *po-czynąć*, s. 131 — *roz-po-czynąć*; *po-glądać*, s. 155 — *s-po-glądać*; *po-strzegam*, s. 122 — *s-po-strzegam*; *s-kromić*, s. 132 — *po-s-kro-mić*; *sporzę* — *oszczędzam*, s. 105 — *przy-sporzę*; *szczknę* — *zrywam* (kwiat, jabłko), s. 162 — *u-szczknę*; *zostają* (w związku), tj. *z-o-stają*, s. 156, 163 — *po-z-o-stają*; Akielewicz nie podaje czasownika *nie-do-magam*, wymienia jednak *do-magam* — *jestem silny, władam*, s. 142, por. jeszcze *do-po-magam*, *prze-magam* — *mam przewagę*; zamiast pospolitego obecnie zestawienia *ani — ani*. Akielewicz używa jeszcze *ni — ni*, por. np. s. 36; jako odpowiednik tak pospolitego dziś *zamiast* używa on *za*, np. s. 147, 155 (współczesne *zamiast* powstało więc przez kontaminację *za* i *miasto, miast*).

Godne uwagi jest połączenie *jedyny jeden*, s. 50, zamiast *jeden jedyny*.

Szczegóły z zakresu fonetyki historycznej

Siedm, s. 7, 26, *siedmnasty*, s. 19 — *siedem, siedemnasty*; *ośm*, s. 1, 21 — *osiem*; *przerąbl*, s. 134 — *przerębel*; *słownik* (częste w listach Akielewicza); *stósować się*, s. 199, *stósownie*, s. 191, *stósunek*, s. 199; *zyzowaty* — *z zezem, zezowaty*, s. 155;

drażnić (z ż), s. 145 — *drażnić*; *miód przasny*, s. 103 — *przaś-ny* (które otrzymało ś pod wpływem *kwaśny*); *drzążdżka*, s. 93 zamiast *drzążdżka* (por. *rznąć* obok *rznać*); *dżgam*, s. 47 — *żgam*;

izdba, s. 89, późniejsze *izba*, por. *izdebka*; *oślniony*, s. 9, 112, później *oślniony*, dosłownie *oślepiiony*; *zakomerek* — *zakamarek*, s. 85; *łapieć*, s. 178 — *łapeć*, a więc z przerzuceniem palatalności na odległość.

Wyrazy o odmiennym znaczeniu

Łajdak — *swawolnik, hultaj*, s. 104; to samo lub podobne znaczenie ma litewskie *laidokas* — *nicpoń, ktoś niepoważny, kto swawoli*; *mdły* — *slaby*, s. 82; *na czele* — *na początku*, s. 131; *naczelny* — *początkowy*, s. 9, 10, 12 — *stąd naczelnik* — *kto występuje na początku*; *obręb* — *okolica*, s. 144; *odbywać badania*, s. 20; *obwitka* — *koperta*, s. 108; *ogarniać* — *obejmować* (:*gwara ogarnia część powiatu...*), s. 25; *okrzesywać drzewo* — *obcinać gałęzie drzewa*, s. 155; *prze-magać* — *przeważać*, s. 25, obok np. *z-magać się; przywiązywać się do czego* — *mieć baczenie na co*, s. 11 — por. *przywiązywać znaczenie do czego*; *skrzętny* — *krzątający się*, s. 43;

szlak (powiatu) — połać, s. 25; tok w izbie — klepisko (zamiast podłogi), s. 143; *umiejtność* — nauka, s. 1; *utwór* — budowa, s. 143 i *twór*, s. 143; *wiasność* — właściwość, s. 15.

Zapozyczenia

Atwor — smok latający, s. 176 z lit. *aitvaras*; *onucza*, s. 156 — *onuca* — z białoruskiego; *piotuch* — kogut, s. 88, 181 z białorus. *p(i)etuch* — kogut.

*

Nauka o języku litewskim poniosła wielką szkodę wskutek tego, że nie został opublikowany wielki „Słownik litewsko-polski” Akielewicza. O tym, że „Słownik” ten był już przygotowany do druku, świadczy m.in. wzmianka w „Bibliotece Warszawskiej” (t. II, 1860, str. 274). Podając w „Gramatyce” wyrazy litewskie Akielewicz czynił to z godną uznania skrupulatnością: dbał o ścisłość brzmienia i formy oraz o precyzję w określaniu znaczeń wyrazów. Należy mniemać, że tymi zaletami odznaczał się także nie wydany „Słownik litewsko-polski”.

*

M. Akielewicz wszechstronnie poznał przeszłość Litwy, przede wszystkim zaś jej starodawną kulturę. Przedmiotem jego szczególnego zainteresowania stała się mitologia litewska. W tym zakresie wykazywał nawet inicjatywę naukową i napisał cenne przyczynki. W rozwiązywaniu trudnych zagadnień pomocna mu była z jednej strony gruntowna znajomość języka litewskiego, z drugiej zaś nie mniejsze zżycie się z wsią litewską, jej zwyczajami i obyczajami. Podam tu przykład bystrości badawczej Akielewicza. Głównym źródłem historycznym naszej wiedzy o bóstwach litewskich jest pismo Polaka („brata czeskiego”) Jana Łasiciego „De diis Samagitarum”, ułożone dla księcia Aleksandra ze Słucka w roku 1580, a wydane w Bazylei w 1615 r. Pismo to oparte jest na danych, które zebrał na Żmudzi rewizor Jakub Łaskowski, również Polak, rodem z ziemi kaliskiej, a więc znający zapewne tylko pobieżnie język litewski. Druk, który do nas doszedł, jest pełen przeinaczeń, wielu niedokładności i błędów. Stąd trudności w interpretacji. Oto przykład. W tekście Łasiciego mamy takie m.in. słowa: *Luibgeldae per mares porire sekles gillie skaute*. Akielewicz odczytał to, jak następuje: *Laiba gelda per mares parire seklas giles skiaute*, co po polsku znaczy: „smukła niecka przez morze przewiozła nasiona w łusce żołądź”. Interpretację tę, przedrukowaną w „Gramatyce” (str. 124), uznano powszechnie za słuszną; przyjął ją nawet taki znawca przedmiotu, jak Aleksander Brückner⁷.

⁷ „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung”, t. 50 (1922), str. 185 n.

„W Romowe, w stolicy Kriwekriwejty, którego władza duchowna rozciągała się nad Żmudzią, Litwą, Kuronią, Porusią, stały pod świętym, wiecznie zielonującym dębem trzy posągi: Perkunasa, Patrimpusa i Pokoli”. Tak rozpoczyna Akielewicz studium, które poświęcił tym bóstwom, a opublikował w „Bibliotece Warszawskiej” (1858, t. III, str. 192—195) pod tytułem „Słówko o bogach litewskich”. Niemało jeszcze wysiłków włożył uczeni, zanim ta trójca zostanie ostatecznie we wszystkich szczegółach rozpoznana. Wielkie trudności sprawia zwłaszcza imię Patrimpus. Nie kto inny, lecz właśnie Akielewicz sprawę etymologii posunął rzeczywiście naprzód, a to przez zestawienie tego imienia ze żmudzkiem wyrażeniem *eik sau po Trimpu!*, co według niego ma znaczyć „Idź sobie na stracenie!” Swym zestawieniem Akielewicz dał w każdym razie podstawę do dalszych badań.

*

Artykuł niniejszy pisałem z niemalym wzruszeniem, bo M. Akielewicz to człowiek naprawdę niezwykły. W trudnych warunkach, dzięki samokształceniu się zdobył znaczną wiedzę. Wiedza ta koncentrowała się głównie na zagadnieniach językoznawstwa. Opanował gruntownie język litewski, ale poznał także sporo innych języków; językiem polskim władał jak ojczystym. Studiował też dzieła naukowe, dotyczące języka litewskiego oraz ogólnojęzykoznawcze. Dzięki temu stanął w szeregu tych pracowników nauki, którzy pomnożyli naszą wiedzę o języku litewskim i dawnej kulturze litewskiej.

W poczynaniach życiowych powodował się Akielewicz wrodzoną szlachetnością duszy. Współczuł niedoli ludu litewskiego, nad którego poziom kulturalny się wznosił, i w miarę sił własnych, o ile tylko na to pozwalały warunki zewnętrzne, podnosił jego świadomość i moralność. Nic lepiej nie charakteryzuje M. Akielewicza jako człowieka, jak następujące zdarzenie, utrwalone w „Pamiętnikach Jakóba Gieysztor’a” (t. I, Wilno 1913, str. 108). W okresie bezpośrednio poprzedzającym powstanie styczniowe, bo w 1861 r., odbywała się w farze kowieńskiej zbiórka pieniężna na cele patriotyczne. Obecny tam Akielewicz był bez pieniędzy — oddał więc obrączkę po swej matce i zegarek.

Historia narodu litewskiego po wsze czasy przechowuje pamięć o „chłopie z Mariampolskiego”, Mikołaju Akelaitisie-Akielewiczu, wielkim patriocie i współtwórcy odmiany literackiej języka litewskiego. Polacy zaliczają go do grupy zasłużonych działaczy, którzy budowali most zgody i przyjaźni między obu narodami, litewskim i polskim.

SUMMARY

Manifold is the credit due to the writer Mikołaj Akielewicz for the services he rendered to Lithuania: he spread education among its people and raised its moral habits, he organized the 1863 revolt of the Lithuanian and Polish people against the Russian oppressor; further, he created the groundwork for a modern colloquial and literary Lithuanian language and contributed to the evolution of Lithuanistics and, in particular, to the understanding of Lithuanian mythology.

Mikołaj Akielewicz was born Dec. 5, 1829 at Czerderyszki (Čiuoderiškiai in Lithuanian), in Mariampol (today Kapsukas) County. His family, of peasant stock, lacked any sort of national consciousness; in consequence, Akielewicz attended a Polish school but gained his further education by spontaneous home study in which he concentrated his attention on the Lithuanian language. His active participation in the Polish revolt, started in Lithuania in 1863 against the Czarist regime, forced him to leave his country and to take asylum in France. In 1887 his emigrant life, full of hardship, came to an end in Paris.

Akielewicz's literary legacy consists for the most part of writings which might be classified as "folk literature". His literary production deserves attention not only for its educational value but even more so because of the language used; in those times the Lithuanian literary language had not yet advanced to maturity and Akielewicz had to overcome considerable difficulties. He made it his task to improve this language by working out a Lithuanian grammar which, however, he failed to complete by the time death overtook him. All that way ready to be printed has been carefully collected and in 1890, after the author's death, it was published in Poznań by "Biblioteka Kórnicka". In the published part of his "Grammar" Akielewicz did not merely teach how to pronounce letters he also commented on the derivation of the words which contain the letters. Due to this, his writings are additionally valuable as a contribution to an etymological dictionary of the Lithuanian language. In Akielewicz's "Głosownia" ("Phonetics") worthy of attention is, moreover, the language in which it is written: he used the Polish dialect then spoken in the Lithuanian Grand Duchy. This dialect contains numerous characteristic peculiarities in the idiom used at that time by the Poles inhabiting this region.

I. STUDIA I ROZPRAWY — ARTICLES

Kazimierz Ślaski

Poznań

PRZYCZYNY POLITYCZNE ZABORU ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ PRZEZ PRUSÓW W XIII WIEKU

Political Reasons for the Seizure of Chełmno Land by the Prussians

W tomie IV (1969) rocznika „Acta Baltico-Slavica” opublikowałem artykuł będący rozszerzonym moim referatem wygłoszonym na polsko-radzieckim sympozjone, poświęconym kontaktom bałtoślówiańskim we wczesnym średniowieczu, który odbył się w Białymstoku w 1965 roku staraniem Białostockiego Towarzystwa Naukowego. W referacie tym przytoczyłem wiele argumentów, które przemawiają za tym, że ziemia chełmińska wchodziła w skład polskiej monarchii wczesnofeudalnej, a więc nie mogła być długotrwale zajęta przez Prusów. Jednym z argumentów przemawiających za tym poglądem było istnienie tutaj, poświadczone źródłowo, wielkiej własności ziemskiej. Obecnie publikuję drugą część mego referatu, który z przyczyn niezależnych ode mnie nie mógł wejść do poprzedniego tomu tego wydawnictwa.

*

Spotykamy także inne wiadomości o świeckiej własności feudalnej. Rycerz Krajko posiadał w 1224 r. wieś Kosobudy, przypuszczalnie w ziemi chełmińskiej, a wojewoda Krystyn dobra Radzyn z przyległościami. Ks. Świętopełk II gdański miał pewne prawa do wsi Pień w pow. chełmińskim. Blżej niewymienione dobra w ziemi chełmińskiej posiadali w początku XIII w. książęta: Henryk Brodaty i Leszek Biały. Ten ostatni nadał biskupowi Chrystianowi wieś Maliniov, zapewne Malankowo w pow. chełmińskim¹.

Trzeba tu jeszcze wspomnieć o przywileju dla rycerzy polskich wystawionym w roku 1278 przez marszałka Zakonu, Konrada von Tyrenberg, który był odnowieniem zaginionego przywileju, nadanego przez mistrza

¹ S. Zakrzewski, Nadania na rzecz Chrystiana, biskupa pruskiego, w latach 1217—1224, Rozpr. AU, Wyd. Hist.-Fil., t. 42 (1902), str. 226—332, str. 240.

krajowego Hermana Balka. Niektórzy historycy niemieccy przypuszczali, że przywilej dotyczył przybyszów z terenu państwa polskiego, osiedlających się pod władzą Zakonu. Ponieważ Balk pełnił swój urząd w latach 1228—1239, a więc w okresie opanowywania ziemi chełmińskiej przez Krzyżaków, wydaje się mało prawdopodobne, aby mogli oni w tym czasie osiedlić tam większą ilość obcych poddanych. Przypuszczalnie nadanie dotyczyło raczej rycerzy, zamieszkałych jeszcze uprzednio na obszarze przejętym przez Krzyżaków i miało na celu zagwarantowanie im dotychczasowych uprawnień wynikających z polskiego prawa ziemskiego².

Również pozycja kościoła była już silnie ugruntowana w początku XIII w., co wskazuje na dłuższy proces rozwojowy. W zbadanych dotychczas cmentarzyskach (np. Kałdus, Wronie) pochówki o rytuale pogrzebowym chrześcijańskim występują już w XII, a nawet XI w. Śladem używania imion chrześcijańskich jest nazwa osady Bieńkowo (1222 r.) — obecnie Bieńkówko — od imienia Benedykt.

Spotykamy również wzmianki o uposażeniu instytucji kościelnych w dobra ziemskie. Biskupstwo płockie posiadało w początku XIII w. dobra: Czarnowo (pow. toruński) oraz prawdopodobnie oba Papowa; ponadto jakieś inne nie wymienione włości, które przeszły w 1222 r. na własność biskupa Prus, Chrystiana. Także biskupstwo włocławskie posiadało na południowym pograniczu ziemi chełmińskiej część dóbr Złotoria, tj. obecny Kaszczorek, las Mokry (na obszarze obecnego Torunia), Pluskowęsy i zaginione Mąkowary (Mucowar)³.

Powyższe przykłady wskazują, że ziemia chełmińska stanowiła część składową wczesnofeudalnej państwowości polskiej, której ustrój gospodarczy i społeczny nie odbiegał od stosunków znanych z innych dzielnic.

Pozostaje jeszcze do omówienia sprawa zajęcia ziemi chełmińskiej przez Prusów. Przebieg konfliktów polsko-pruskich przedstawił szczegółowo H. Ł o w m i a ń s k i.

Napady pruskie w ciągu XI i XII w. były nagłymi wypadami w celach rabunkowych niewielkich grup, które po zagarnięciu zdobyczy wycofywały się na swe terytorium. Podobny, dorywczy charakter miały zresztą również wyprawy przedsiębrane przez książąt polskich. Zdaniem S. S z a c h e r s k i e j feudałowie polscy nie byli poważniej zaintereso-

² Pr. UB, II, nr 366, r. 1278. Por. W. K ę t r z y ń s k i, O ludności polskiej w Prusach niegdyś Krzyżackich, Lwów 1882, str. 106 i n.; G. L a b u d a, Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228—1454, „Przegląd Historyczny” t. XLV, 1954, str. 305 stwierdza również, że na terenie ziemi chełmińskiej istniała własność rycerska i kościelna, którą zastali tu Krzyżacy.

³ E. K a r c z e w s k a, Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Kałdusie pow. Chełmno. Badania 1967 r. „Prace i Mat. Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi”, Seria Archeologiczna, nr 5, Łódź 1960; S. K u j o t, Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?, cz. II, Toruń 1904, str. 54.

wani trwałym podbojem ziem pruskich na skutek trudności, jakich nastęcało ich skolonizowanie. Wobec niewykształcenia się jeszcze państwowości pruskiej, uzależnienie tego kraju na dłuższą metę było również zbyt trudnym przedsięwzięciem. Toteż najazdy polskie miały głównie na celu zdobywanie niewolników lub odwet za wypad na własny teren. Konflikty występowały na różnych odcinkach granicy, a poszczególne starcia dzieliły nieraz długie okresy pokojowe. W tych warunkach najazdy pruskie, chociaż uciążliwe, nie były w stanie zagrozić w poważniejszym stopniu rozwojowi osadnictwa w ziemi chełmińskiej⁴.

Sytuacja ta uległa zmianie na przełomie XII i XIII w. Po parowiekowej przerwie od czasów Bolesława Chrobrego pojawiają się znowu plany chrystianizacji i trwałej kolonizacji Prus. Inicjatywa akcji misyjnej wyszła od Cystersów, wielkopolskiego opactwa w Łeknie. Terenem działania misji była zrazu Pomezania, gdzie w ślad za pierwszymi misjonarzami wyruszył w 1206 r. opat łekneński, Gotfryd, występując tam samowładnie jako biskup Prus. Akcja cystersów zyskała poparcie papieża Innocentego III, a także arcybiskupa gnieźnieńskiego, który po odwołaniu Gotfryda wyznaczony został przez papieża opiekunem misji pruskiej (1210 r.).

Sprawa pruska wzbudziła zainteresowanie nie tylko władców Mazowsza, lecz i pozostałych książąt polskich, u których cystersi zabiegali o pomoc zbrojną dla misji. Około 1209 r. z inicjatywy opata Gotfryda i w powiązaniu z ośrodkami meklemburskimi, utworzony został zakon rycerski do walki z poganami. Przymuszczałnie doszło również do rozszerzenia władzy polskich feudałów na niektóre terytoria pruskie, gdyż bulla z 1212 r. wspomina o nadmiernych daninach, nakładanych na nowo nawróconych Prusów. Nadzieje jednak książąt polskich na zdobycie Prus miały się okazać złudne, ponieważ polityka papieżstwa zmierzała do bezpośredniego podporządkowania sobie nawróconych terytoriów pruskich. Wyrazem tego stanowiska było utworzenie odrębnego biskupstwa misyjnego (1215/16), które objął jeden z cystersów łekneńskich, Chrystian; odjęcie arcybiskupowi gnieźnieńskiemu opieki nad misją pruską (1219) i uzależnienie wypraw do Prus od zgody biskupa Chrystiana (1217).

Tymczasem jednak wszystkie te dalekosiężne plany zostały zagrożone przez nasilenie się najazdów pruskich. U podłoża tej ofensywy leżały przemiany społeczne dokonywane w tym okresie w łonie ludów bałtyckich, powodujące koncentracje władzy w rękach klasy możnych i stwarzające przesłanki do powstania państwowości feudalnej. Wbrew jednak pogładowi G. L a b u d y sądzę, że postępy polskiej penetracji politycznej wywołały bezpośrednio reakcję ze strony zagrożonych przez nią nadgra-

⁴ H. Łowmiański, Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów, „Przełąd Historyczny” t. 41 (1950), str. 153—179; S. Szacherska, Opactwo cysterskie w Szpetalu a misja pruska, Warszawa 1960, str. 32.

nicznych feudałów pruskich. Prawdopodobnie w 1213 r. zamordowany został jeden z najgorliwszych misjonarzy cysterskich, Filip. W tym też czasie doszło do najazdów na ziemię chełmińską. Obroną jej kierował wojewoda mazowiecki, Krystyn, który zorganizował łańcuch gródków wzdłuż linii Osy i Lutryny, z głównym odwozem przypuszczalnie w Radzynie. W 1216 r. Krystyn został pojmany przez Prusów, a po uwolnieniu drogą wykupu, oślepiony z polecenia ks. Konrada, zmarł już w następnym roku⁵.

Można przypuszczać, że niewola wojewody Krystyna była wynikiem jakiejś poważniejszej porażki sił polskich, gdyż w kilka miesięcy po tym ogłoszona została pierwsza z szeregu bull papieskich, wzywających do krucjaty przeciw Prusom. W. Kętrzyński zwrócił jednak słusznie uwagę, że główne uderzenia pruskie kierowały się przypuszczalnie na posiadłości ks. Świętopełka gdańskiego na lewym brzegu Wisły, względnie na posiadłości mazowieckie w ziemi lubawskiej. Przemawia za tym okoliczność, że odnośne dokumenty wspominają o prześladowaniach wobec nowo nawróconych, których przecież w ziemi chełmińskiej nie było⁶.

Zachętą dla najazdów pruskich było zaangażowanie księcia-seniora, Leszka Białego w wojnę z Danielem ks. włodzimierskim, które utrudniało obronę pogranicza, a także udział w wyprawach krzyżowych, przedsięwziętych w 1218 r., m.in. przez księcia czeskiego Teobalda i biskupa meklenburskiego (Schwerin), Brunona. Toteż w 1220 r. nastąpił najazd pruski na ziemię chełmińską. Napastnicy musieli dysponować znacznymi siłami, gdyż rozbili całkowicie polski system obronny, burząc gród w Chełmnie oraz pomniejsze gródki. Jak podają współczesne źródła, wielu mieszkańców zginęło lub zostało uprowadzonych w niewolę. Tak np. porzucenie przygodowego cmentarzyska w Kaldusie, które było użytkowane od XI do początku XIII w. nastąpiło prawdopodobnie w wyniku spustoszenia tego grodu.

⁵ Por. T. Manteuffel, *Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w.* Warszawa 1955, str. 99—105; S. M. Sza-cherska, *Pierwsi protektorzy biskupa Prus, Chrystiana*, „*Więki Średnie*”: Prace ofiarowane T. Manteufflowi na 60-lecie urodzin, Warszawa 1962, str. 128—141; G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do poł. XIII w.*, „*Annales Missiologicae*” t. IX (1937), str. 20—25, 31—53, 69 i n.; tenże, *Prusy i Polska w XIII w.* (w:) *Historia Pomorza*, t. I, Poznań 1962, str. 423—426; Powierski, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestii Zantyru*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1968 nr 2, str. 239 i n. O okoliczności śmierci wojewody Krystyna wspomina *Rocznik Krakowski* (*Mon. Pol. Hist.*, t. II, str. 802).

⁶ W. Kętrzyński, *O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada*, *Rozpr. AU*, *Wydz. Hist.-Filoz.* t. 45 (1903), str. 160. Również propozycja Leszka Białego, aby na pograniczu pruskim utworzyć targ, dla pokojowej penetracji terenu Prus, wskazywałaby, że nie wszędzie toczyły się w tym okresie walki. Por. *Pr. UB*, I, nr 38, 39.

Odwetowa wyprawa polska stała się dopiero możliwa po zawarciu pokoju z Danielem włodziemskim i uzyskaniu zgody biskupa Chrystiana. Zgoda ta okupiona została hojnym nadaniem licznych dóbr w ziemi chełmińskiej. W wyprawie krzyżowej z 1222 r. uczestniczyli Leszek Biały, Konrad mazowiecki i Henryk Brodaty oraz wszyscy biskupi polscy. Odbudowano wówczas gród w Chełmnie i zapewne inne jeszcze umocnienia. W drugiej wyprawie (1223 r.) obok wymienionych książąt wzięli też udział biskup wrocławski i lubuski, Świętopełk II i Warcisław pomorscy.

Akcja ta powstrzymała widocznie na razie niebezpieczeństwo pruskie, skoro biskup Chrystian zdecydował się w rok później na zakup dóbr radzyńskich za poważną sumę 90 grzywien. Podjęto też próbę zabezpieczenia pogranicza przez system „stróży” pełnionej okresowo przez wojów nawet z odległych stron kraju, a biskup Chrystian zabiegał o prawo osadzenia rycerzy na prawie lennym⁷.

Wszystkie te posunięcia nie zdołały jednak przeszkodzić dalszym najeżdżom pruskim. W 1226 r. cała ziemia chełmińska znalazła się po raz pierwszy na dłużej w ich posiadaniu. W Pigży umocnił się wielmoża pomezkański, Pippin, w Rogowie osiadł jego powinowaty, inni Prusowie władali grodem w Starogrodzie chełmińskim.

Źródła krzyżackie, a w ślad za nimi historiografia niemiecka pierwszej połowy XX w. tłumaczyły brak reakcji ze strony ks. Konrada mazowieckiego i sprowadzenie Zakonu niemożliwością z jego strony wygnania Prusów z zajętych obszarów. W oparciu o niektóre przesadne opisy wyolbrzymiano spustoszenie spowodowane przez najeźdźców w ziemi chełmińskiej i na Mazowszu.

Poglądy takie zostały już stanowczo podważone przez W. Kętrzyńskiego i S. Kujota, a ostatnie badania (G. Labuda, H. Łowmiański, T. Manteuffel, S. Szacherska) pozwalają inaczej spojrzeć na ówczesną sytuację polityczną⁸.

⁷ G. Labuda, *Misja*, str. 76 i n.; K. Tymieniecki, *Misja polska w Prusach i sprowadzenie Krzyżaków* (w:) *Dzieje Prus Wschodnich*, t. I, Toruń 1935, str. 32, przypuszcza, że w latach 1223—1227 nie było poważniejszych konfliktów z Prusami; W. Heym, *Frühe Burgen des Kulmerlandes*, „*Jahrbuch der Albertus Universität zu Königsberg*” t. XIII, Würzburg 1963, str. 318, przypuszcza, że liczne niewielkie grodziska ziemi chełmińskiej są pozostałościami gródków, budowanych przez Chrystiana. Pogląd taki nie wydaje się słusznym, gdyż badania inwentaryzacyjne polskich archeologów (których autor nie uwzględnił), wykazują przeważnie starszą metrykę tych umocnień. Odnosnie zakupu dóbr radzyńskich por. M. Pol. H. IV, str. 752 i Pr. UB. I, nr 36, r. 1224.

⁸ T. Manteuffel, op.cit., str. 106; K. Tymieniecki, op.cit., str. 32—33; Pr. UB. I, nr 54, r. 1225 — bulla uznająca ziemie Prusów i Liwów za podległe Stolicy Apostolskiej; K. Górski, *Państwo krzyżackie w Prusach*, Instytut Baltycki, 1946, str. 27—30; G. Labuda, *Stanowisko*, str. 297; tenże (w:) *Historia Pomorza*, t. I, cz. I, Poznań 1969, str. 425—429.

Nie ulega wątpliwości, że zwycięstwo nad Prusami nie było łatwym do osiągnięcia. Moźni pruscy, organizujący wyprawy, dysponowali wymienionymi wierzchowcami, które umożliwiały im szybkie przerzucanie się z miejsca na miejsce i likwidowanie punktów oporu zanim nadbiegła pomoc. W walce wręcz bojowa jazda pruska górowała zarówno nad pieszymi tarczownikami, jak i nad cięższym zbrojnym rycerstwem polskim. O zdolności ofensywnej oddziałów pruskich świadczą ich wypadki w głąb Polski, jak np. zniszczenie Płocka w 1223 r. czy też klasztoru w Oliwie w 1226 r. Niemniej jednak należy mieć na uwadze, że najazdy na ziemię chełmińską były dziełem jednego tylko plemienia Pomezanów, toteż trudno sobie wyobrazić, aby przy sprawnej organizacji siły Mazowsza i ludnych Kujaw nie wystarczyły do stawiania im oporu.

Najeźdźcy, którzy usadowili się w ziemi chełmińskiej, pozbawieni oparcia o miejscową, polską ludność, nie byli zgoła niezłomnym przeciwnikiem. Wskazuje na to okoliczność, że nieliczne siły krzyżackie uporały się z nimi w następstwie w przeciągu dwóch lat, podczas gdy złamanie oporu Prusów na ich własnej ziemi wymagało zacieklej, wieloletnich bojów.

Wydaje się, że jednym z czynników utrudniających skuteczną obronę ziemi chełmińskiej była sprzeczność interesów księcia Konrada i biskupa Chrystiana, który z poparciem kurii rzymskiej zmierzał wyraźnie do utworzenia państwa kościelnego w Prusach. W myśl bull papieskich, każdorazowe podjęcie wyprawy przeciwko „poganom” wymagało zgody biskupa, który uzależniał ją niewątpliwie od coraz to dalszych ustępstw i nadań, względnie zwlekał z jej udzieleniem. Zdaniem T. Manteuffla, myśl sprowadzenia Krzyżaków powstała zapewne w 1225 r. z inicjatywy biskupa płockiego, Guntera w wyniku dążności do stworzenia placówki militarnej, konkurencyjnej wobec poczynań Chrystiana, a podporządkowanej mazowieckim planom podboju Prus.

Wstępne pertraktacje z Zakonem, rozpoczęte obietnicą nadania im przez Konrada ziemi chełmińskiej i prawdopodobnie nieszawskiej, celem zdobycia i opanowania Prus nie dały na razie konkretnych wyników, gdyż bez zgody biskupa Chrystiana trudno było o realizację tego planu. Tymczasem ten ostatni wysunął propozycję osadzenia w Dobrzyniu zakonu rycerskiego. Istotnie w 1228 r. przybył nad Wisłę zastęp 15 rycerzy, pochodzących przeważnie z terenów Dolnej Saksonii i Meklemburgii, lecz ze względu na swą szczupłą liczbę, nie potrafili oni powstrzymać napadów pruskich. Te ostatnie musiały dawać się silnie we znaki, skoro według krzyżackiego sprawozdania o zajęciu Prus, powstałego około 1247 roku książę Konrad musiał okupywać się przywódcom najeźdźców kosztownymi darami.

Tymczasem przez zamordowanie Leszka Białego w Marcinkowie pod Gąsawą w 1227 roku otworzyła się kwestia sukcesji na tronie krakowskim, która pochłaniała uwagę i siły militarne Konrada. W tej sytuacji był on skłonny do zabezpieczenia granicy pruskiej nawet kosztem daleko idących ustępstw. Konsekwencją tego było podjęcie rokowań z Krzyżakami na wiosnę 1228 r. Obok ponowienia nadania ziemi chełmińskiej, otrzymali oni ze strony biskupa Chrystiana zrzeczenie się dziesięcin tych dóbr, którymi rozporządzał jeszcze Konrad w ziemi chełmińskiej.

Ponieważ Krzyżacy uzależniali podjęcie akcji zbrojnej od uzyskania bezpiecznej bazy do działań, Konrad nadał im w 1229 r. wieś Orłowo koło Inowrocławia, a w początku 1230 r. także gród Nieszawę z 4 wsiami, przy czym potwierdził swe nadanie z 1228 roku. Prawdopodobnie w międzyczasie doszło do uzgodnienia stanowisk księcia mazowieckiego i biskupa pruskiego, skoro Chrystian odstąpił Zakonowi swoje posiadłości w ziemi chełmińskiej w zamian za odszkodowanie w zbożu i gruntach. Także biskup płocki, Gunter nadał im w 1230 roku wszystkie posiadłości, należące do niego na tym obszarze.

Dopiero uzyskawszy te wszystkie gwarancje Krzyżacy przystąpili do szerszej akcji zbrojnej. Wprawdzie według tradycji XIV wieku podejmowali oni już od 1226 roku wyprawy przeciw Prusom z gródka Vogelsang w pobliżu Torunia, wiadomość ta nie jest jednak pewna. Wczesną wiosną 1230 roku przybył do Nieszawy późniejszy mistrz krajowy Herman von Balk z niewielkim poczem, liczącym według późniejszych źródeł 7 rycerzy, łącznie z ich giermkami i służbą. Ten mały oddział przeprawił się przez Wisłę, zapewne nie bez pomocy mazowieckiej, zajmując i odbudowując dawny gród w Toruniu, z którego uczyniono główną bazę podboju ziemi chełmińskiej. W ciągu 1232 roku rycerze zakonnicy zdobyli wszystkie trzy gródki opanowane przez Prusów, a pochwyconego Pippina uśmiercili wydarciem trzewi. W ten sposób zakończyło się kilkuletnie władztwo pruskie w ziemi chełmińskiej. Już w 1234 roku uderzenie krzyżackie skierowało się za Ossę na ziemie rdzennie pomezzańskie⁹.

W świetle rozważań, przedstawionych w t. 6 „Acta Baltico-Slavica” oraz w powyższym artykule dochodzimy do wniosku, że ziemia chełmińska od wczesnego średniowiecza zamieszkała była przez ludność polską, która tylko na jej wschodnich i północnych krańcach występowała być może w przemieszaniu z nielicznym osadnictwem pomezzańskim. Okręg ten wchodził nieprzerwanie w skład wczesnofeudalnego państwa Piastów, a następnie dzielnicę kujawsko-mazowieckiej. Konflikty z Prusami w cią-

⁹ W sprawie najazdów pruskich por. J. Baszkiewicz, Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV, w., Warszawa 1954, str. 152—154 oraz str. 186—187; G. Labuda, (w:) Historia Pomorza, str. 435—438 i 444—445 omawia podbój ziemi chełmińskiej przez Krzyżaków.

gu XI i XII wieku nie wywarły decydującego wpływu na jej rozwój gospodarczy i społeczny. Poważniejszym zagrożeniem ziemi chełmińskiej stały się dopiero wzmożone najazdy Pomezanów w pierwszej ćwierci XIII w. Przeszkodą do skutecznego przeciwstawienia się tej agresji była nie tyle rzeczywista słabość księstwa mazowieckiego, jak sprzecznosc polityki Konrada i biskupa pruskiego Chrystiana, oraz zaangażowanie władcy Mazowsza w spory z Świętoplekiem pomorskim, Piastami wielkopolskimi i Rusią. Okoliczności te umożliwiły zdobycie ziemi chełmińskiej przez kilku przywódców pruskich i utrzymanie się w jej posiadaniu na przestrzeni 7—8 lat. Długotrwałe wojny pograniczne powodowały niewątpliwie znaczne spustoszenia, nie doprowadziły jednak do całkowitego wyniszczenia osadnictwa polskiego, które utrzymywało się nadal w ziemi chełmińskiej pod panowaniem krzyżackim.

S U M M A R Y

The author of this paper has arrived at the conclusion, that even in the early Middle Ages Chełmno Land has been inhabited by a Polish population; only in its marginal eastern part had scant Old-Prussian settlements infiltrated. The region which used to be called Chełmno Land had without any break been part of the early-feudal State of the Piast dynasty and, afterwards, part of Poland's Cujavian-Masovian Province. Frontier contests with the Prussians occurring during the 11th and 12th centuries seem not to have had any serious effect upon the economic and social evolution of Chełmno Land.

Only later, in the first third of the 13th century, a more serious threat to the Masovian Duchy and its right to property in Chełmno Land became apparent due to steadily repeated invasions by Prussian Pomeranians. An effective opposition to these inroads was obstructed not so much by the weakness of the Masovian Duchy as by conflicting policies pursued by Duke Konrad of Masovia and the Prussian bishop Christian. A further obstacle was also, that the Masovian duke was entertaining hopes of ascending to the Kraków throne and therefore paid little heed to the growing power of his Prussian neighbour who, while not building a feudal super-tribal domain, managed to amass substantial armed forces. All these circumstances enabled a number of Prussian troop commanders to occupy Chełmno Land and to hold it for some years. There can be no doubt that these frontier struggles brought considerable economic damage, but they certainly did not lead to a full abolishment of the local Polish settlements. And these conditions prevailed when, later, the Teutonic Order took possession of Chełmno Land, upon hospitality incautiously extended by a Pole, Duke Konrad of Masovia who at that time was the legitimate ruler of Chełmno Land.

В. Раудемонас

Вильнюс

К ТОЛКОВАНИЮ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ ЛИТОВСКОГО СТАТУТА

Interpretation of Juridical Terms in the Lithuanian Statute

Литва, подобно многим другим средневековым государствам, не употребляла в своей деловой письменности литовского языка, а прибегала к языкам латинскому, немецкому, польскому и так называемому русскому¹. На последнем был писан и крупнейший юридический памятник феодальной Литвы — Литовский Статут, в его трех редакциях — 1529, 1566 и 1588 гг. Язык Статута, как и язык деловой письменности Великого Княжества Литовского (далее — ВКЛ) вообще, представляет большой интерес для многих языковедов. Однако по некоторым вопросам (происхождение языка, его диалектная локализация и пр.) мнения ученых значительно расходятся. Не мало внимания в последние годы уделяется изучению русского языка феодальной Литвы и в особенности его юридической лексики сотрудниками кафедры русского языка Вильнюсского университета².

Над лексикой Третьего (1588 г.) Литовского Статута давно работает М. Закарьян, защитившая в 1955 г. диссертацию о его словарном составе³. Юридической лексике Статута и ее анализу в диссертации посвящено около 200 страниц. М. Закарьян одна из первых в после-

¹ Хотя в актах того времени и в Литовском Статуте он именуется языком „русским”, но в Московском государстве его не понимали и переводили с него как с „литовского”. Cf. J. Lарро, 1588 metų Lietuvos Statutas, T. I, d. 2, Kaunas 1936, p. 337—363. Л. Судавичене, Лексические особенности Московского перевода — редакции Литовского Статута 1588 г., Вильнюс 1964 (Автореферат).

² См. работы А. Антоновича, М. Закарьян, Л. Судавичене, В. Сташайтене, Е. Марченко и др.

³ М. Закарьян, Словарный состав Статута Великого Княжества Литовского 1588 г., Москва 1955 (Рукопись, библиотека Вильнюсского унив., сигн. 129/1-П). Ср. М. Закарьян, Словарный состав Литовского Статута 1588 года, Москва 1955 (Автореферат канд. дис.).

военной литературе обратилась к давней, но нерешенной проблеме изданий Третьего Статута⁴. Наконец, в 1962 г. автор выступил с работой „Древнерусская юридическая лексика в языке Литовского Статута 1588 года”⁵, в которой исследуется не только судьба древнерусской юридической лексики в Статуте, но и вся основная юридическая терминология Статута с частыми и далекими экскурсами в литовское достатутное право. Имея в виду тот факт, что работа затрагивает основные вопросы юридической терминологии феодального права Литвы, она заслуживает особого внимания. Но критической оценки ее до сих пор не было. Ниже мы попытаемся высказать по этому вопросу несколько своих замечаний.

§ 1

Во вступлении М. Закарьян делает несколько общих юридических и филологических замечаний о самом Статуте и его языке. Так, автор утверждает, что основу литовского обычного права составляли нормы Русской Правды (стр. 171)⁶. Нам же кажется, что это утверждение автора неверно уже методологически, ибо обычное право складывается в процессе своего длительного развития и однообразного применения, а не на основе каких-либо писанных законов или сборников права.

Ссылаясь на Ф. Леонтовича автор указывает на Русскую Правду, как на возможный источник Литовского Статута. Впервые эта мысль была высказана, на полвека раньше, С. Б. Линде⁷, воспринята и развита И. Раковецким⁸, позже А. Семеновым⁹, С. Шиповым¹⁰, И. Беляевым¹¹ и в особенности Ф. Леонтовичем¹², но своего научного подтверждения так и не получила до наших дней.

⁴ М. Закарьян, К вопросу о напечатании Литовского Статута 1588 года, *Vilniaus valst. V. Kapsuko v. Universiteto IFF Mokslo Darbai*, Т. III, 1957, р. 119—125.

⁵ „*Kalbotyra*”, Т. IV, Vilnius 1962, р. 171—195.

⁶ В скобках указываются страницы рецензируемой работы.

⁷ S. B. Linde, *O Statucie Litewskim ruskim językiem i drukiem wydanym wiadomość*, Warszawa 1816, р. 156.

⁸ I. Rakowiecki, *Prawda Ruska*, Т. I, Warszawa 1820, р. 243.

⁹ А. Семенов, О сходстве древних узаконений Восточной и Западной Руси, *Временник ОИДР*, кн. 19, Москва 1854, р. III.

¹⁰ С. Шипов, Краткое обозрение истории судоустройства и судопроизводства в России, *Временник ОИДР*, кн. 22, 1855, р. 14.

¹¹ И. Беляев, О наследстве без завещания по древним русским законам, Москва 1858, р. 117 sq.

¹² Ф. Леонтович, *Русская Правда и Литовский Статут в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права*, Киев 1865, 92 р.

Нельзя согласиться и с тем, что существование переводов на русском языке некоторых польских юридических памятников служит доказательством их применения в Литве и тем более их влияния на Литовский Статут. Исследователи (В. Ястребов, Ф. Леонтович, Н. Максимейко, М. Владимирский-Буданов и др.) еще в прошлом столетии обратили на них внимание и пришли к единому мнению, что эти переводы были сделаны для тех частей Подляшья, которые с половины XV в. жили по польскому праву. Новейшие исследования этих переводов подтверждают их южнорусское происхождение¹³.

Это не вполне верное представление автора об источниках Литовского Статута отрицательно сказалось, как увидим ниже, на всем дальнейшем исследовании.

Во второй части своих вводных замечаний автор дает общую характеристику юридической лексики Статута и находит, что она: а) находится в зачаточном состоянии, б) имеет большое количество синонимов и в) ей присуща казуистичность (стр. 172)¹⁴. Нам кажется, что для этих важных обобщающих выводов на автора больше повлияло сочинение молодого И. Малиновского, получившее не столь уж лестную оценку рецензентов¹⁵, чем собственные исследования.

Литовские Статуты представляют исключительное явление в истории права, когда на протяжении одного столетия три крупнейших юридических памятника преемственно заменялись друг другом. Переменяя юридические нормы, Статуты не могли не перенять их внешнее выражение — терминологию. Эта особенность и заставляла исследователей Статута при изучении отдельных его норм прибегать не к одному которому-либо Статуту, а одновременно ко всем трем. Юридическая терминология Третьего Статута не может быть в зачаточном состоянии, ибо она воспринята от Второго и даже от Первого Статута и сохранилась неизменной в статутном тексте вплоть до начала XIX в.¹⁶

Многие термины Статутов были известны уже достатутному литовскому праву и они нередко используются самим же автором

¹³ Ruski przekład polskich statutów ziemskich z rękopisu moskiewskiego, oprac. i wyd. S. Roman i A. Vetulani, indeks wyrazów i form oprac. A. Wandas, Wrocław-Kraków 1959, 27—31.

¹⁴ В тексте разрядка везде наша.

¹⁵ И. Малиновский, Учение о преступлении по Литовскому Статуту, Киев, 1894, прил. р. XI. Ср. С. Шумаков, Источники и уголовное право Литовского Статута. Сборник правоведения и общественных знаний, Т. VI, Спб. 1896, р. 320—324.

¹⁶ Cf. Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego... Wilno 1819.

в рецензируемой работе. Отсутствие какой-либо ссылки в работе автора на терминологию Первого и Второго Статутов составляет весьма ощутимый ее недостаток, во многом повлиявшим на принятие неверного высказывания И. Малиновского о зачаточном состоянии юридической терминологии Статута.

Далее, автор отмечает в лексике Статута большое количество синонимов и считает, что они порождены отсутствием твердых языковых норм и в особенности стремлением пояснить малораспространенное иноязычное слово своим (стр. 172). Однако, из приведенных автором семи примеров подтверждением высказанной мысли служат лишь два: *апеляция* або *отзов* и *кклейт-железный лист*. Видимо, нельзя подобным образом объяснить выражение *совито то есть ведвое*, где оба слова одного и того же языка, притом часто встречаемы в статутном тексте.

Мы не можем согласиться и с предложенным автором толкованием „синонима” *возный-енераль*, происхождение которого автор видит в объяснении малопонятного слова (стр. 172).

Возновскому уряду *енерала* в Статуте посвящен специальный артикул¹⁷ в тексте которого сказано: „...установимъ, ижъ въ каждомъ воеводъстве и повете... надъ иншые одинъ возный установленъ быти мает, таковой, которого латинскимъ языкомъ зовуть енераль”. Из текста данного артикула явствует, что енераль является не рядовым поветовым возным, а старшим, *над иншые одинъ*, и свой возновский уряд выполняет по всему ВКЛ, в то время как остальные (поветовые) возные — лишь в пределах своего повета¹⁸. Уряд поветовых возных был учрежден Вторым Статутом (СТ₂, IV, 4—6), а возновский уряд енерала появляется лишь с Третьим Статутом.

Аналогичное явление находим и в древнепольском праве, где *woźny* выполнял свои судебные функции в пределах одного воеводства, а *woźni generalni* на территории всего государства¹⁹.

По поводу синонима *грабеж-заимованье* будет сказано ниже. Мол-

¹⁷ „О возномъ, которого по латыне зовуть енераль” Третий Литовский Статут, раздел IV, артикул 104 (СТ₃, IV, 104). Далее будем обозначать сокращенно. Первый Статут — СТ₁, Второй — СТ₂, Третий — СТ₃. Римские цифры указывают на разделы Статута, а арабские — на артикулы. Статуты цитируются по изданиям: I — Статут Великого Княжества Литовского 1529 года, под ред. К. И. Яблонскаса, Минск 1960. II — Временник ОИДР кн. 23, 1855. III — J. L a r p p o 1588 metų Lietuvos Statutas, T. II, Tekstas, Kaunas 1938.

¹⁸ Об уряде поветовых возных см. СТ₃, IV, 9.

¹⁹ Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do r. 1795, pod red. J. Bardacha, cz. II, Warszawa 1957, p. 197.

чанием обходим и вскольз высказанную автором мысль о казуистичности статутowych норм, как не имеющую прямого отношения к занимающему нас вопросу.

§ 2

После указанных вступительных замечаний автор переходит непосредственно к самому анализу юридической лексики Статута, предварительно разделив ее на четыре группы: 1) Общие правовые понятия, 2) Названия преступлений и преступников, 3) Слова, связанные с судебным процессом и 4) слова, связанные с нотариальными функциями (сбр. 173).

Из шести общеправовых понятий (*правда, закон, право, обычай, суд, присуд*) наше внимание привлекли в основном два: *право* и *присуд*. Сам автор отмечает, что слово *право* в московских памятниках XIV—XV вв. еще не было юридическим термином, в Судебниках 1550 и 1589 гг. оно даже вовсе отсутствует, между тем в литовских памятниках оно является юридическим термином уже в XIV—XV вв. (стр. 174). Несмотря на это статутowy термин *право* выводится автором из древнерусской юридической лексики, при том не указывается ни время, ни пути этого заимствования и вовсе не затрагивается вопрос о причинах и возможностях самого заимствования. Разрешение этих вопросов приобретает особую важность, если учесть, что в научной литературе уже давно указывалось на заимствование этого термина из древнечешского права. В 1929 г. А. Яковлив отмечал, что чешский юридический термин *право* известен с начала XIV в. и именно в том терминологическом значении, в каком он встречается и в литовском праве²⁰. Важно и то, что А. Яковлив не отрицал возможности возникновения этого термина и в русских землях ВКЛ.

К сожалению, все эти вопросы остались автором незатронуты и нерассмотрены. Статутowy термин *право* ожидает от своих исследователей ответа: а) является ли он продуктом самостоятельного развития актового языка ВКЛ или б) был заимствован извне из московского, чешского или польского²¹ языка. И нельзя не согласиться с А. Яковливым, что без специального исследования положительно ответить на данный вопрос невозможно.

Мы также не можем согласиться с толкованием юридического термина Статута *право прирожное* в значении „право владения”

²⁰ А. Яковлів, Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV—XVI в., Прага 1929, р. 40.

²¹ В древнепольском праве находим те же юридические сочетания с словом *право*, что и в литовском.

(стр. 175). Свое мнение автор основывает на артикуле „О квалтовное выбитье зъ спокойного держанья” (СТ₃, IV, 92), в тексте которого не раз встречаются термины *держанье*, *спокойное держанье*, *въ держанье вшоль*, *право прирожное*, *право набытое* и др.

В тексте Статута значение „владение” придается не термину *право прирожное*, как предполагает автор, а термину *держанье*. В литовском праве *держанье* в значении „владение” встречается в памятниках уже XV в.²² Это значение сохраняется за ним в Первом и во Втором Статутах. Наше мнение подтверждается переводом заглавия анализируемого артикула в Московском переводе Статута первой половины XVII в. („Естьли бѣ кто кого насильствомъ выбилъ ис покойного владенья”)²³, в Малороссийском переводе середины XVIII в. („О насилномъ изгнании изъ спокойного владения”)²⁴, в великорусском переводе 1811 г. („О насильном изгнании из спокойного владения”)²⁵.

Термин *спокойное держанье* понимается исключительно в значении „владение” и известными исследователями литовского права — Ф. Леонтовичем²⁶, А. Гуляевым²⁷, И. Лаппо (Младшим)²⁸ и др. Наконец нельзя не отметить, что термин *držati* является давно научно признанным общеславянским термином владения и имеющим сопоставление своего значения даже с литовским языком²⁹.

Термин *право прирожное* известен как статutowому³⁰, так и вне-статutowому праву³¹ и всегда указывал не на права владения, а на принадлежность лица к определенному роду и на права, вытекающие

²² М. Владимирский-Буданов, Очерки из истории литовско-русского права. I. Поместья Литовского государства, Киев 1889, р. 4, 26, 30, 49.

²³ И. Лаппо, Литовский Статут в Московском переводе-редакции, Юрьев 1916, р. 196.

²⁴ Права, по которым судится Малороссийский народ, изд. А. Кистяковским, Киев 1879, р. 217.

²⁵ Статут Великого Княжества Литовского., ч. I, Спб. 1811, р. 445.

²⁶ Ф. Леонтович, Центральные судебные учреждения в Великом Княжестве Литовском до и после Люблинской унии, Журнал Мин. Юстиции, 1910, № 2, р. 211.

²⁷ А. Гуляев, Иски о восстановлении нарушенного владения, изд. 3, Спб. 1914, р. 7, 41—42.

²⁸ И. Лаппо (Младший), Рекуператорный владельческий иск в литовском праве конца XVI столетия, Прага 1933, р. 7, 17—18, 33, 35, 38.

²⁹ J. Grimm, Das Wort des Besitzes, Kleinere Schriften, I, Berlin 1864, р. 137 (J. Adamus, Z badań nad dzierżeniem. Lwów 1933, р. 20).

³⁰ СТ₃, I, 3; III, 16, 19; IV, 92 et passim.

³¹ Литовская Метрика. Книги Публичных дел, Т. I (РИБ, Т. XXX), Юрьев, 1914, ст. 195. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею, Т. III, Спб. 1848, р. 135 (далее — АЗР).

из этой принадлежности³². Поэтому право *прирожное* и понималось как наследственное право И. Новицким³³, С. Бершадским³⁴, Ф. Леонтовичем³⁵, переводчиками Статута 1832 г.³⁶ и др.

Аналогичное значение имеют термины *právo pŕirozené, zákon pŕirozený* древнечешском праве³⁷.

Ко всему можно отметить, что термин *право природное* находится во взаимосвязи с термином *держанье* — оно вместе с *правом набытым* составляет основание (*causam possessionis*) последнего.

Автор рецензируемой работы утверждает, что термин *присуд*, обозначавший в литовских юридических памятниках XV в. подсудность территории с судебными пошлинами, потерял ко времени Третьего Статута свою связь с территорией и судебными пошлинами и стал обозначать лишь подсудность тому или иному суду (стр. 178).

Нам же этот процесс представляется как раз в обратном порядке. Уже в XIV в. территория была основным принципом литовского права при определении подсудности населения ВКЛ. Первым нарушением этого принципа явилось представление важнейшим городам ВКЛ магдебургского права с выделением их из общего административно-судебного строя области и освобождением городского населения из подсудности местных областных правителей³⁸.

В эпоху Первого Статута имелось не мало лиц, изъятых из подсудности местных судов. В поветах не судились князья, паны — рада, крупные землевладельцы, лица, имевшие листы на подсудность лишь господарю, и различных рангов господарские урядники³⁹.

Бельский привилей 1564 г. и Второй Статут уничтожили все личные и сословные привилегии и установили точные и определенные правила подсудности, которые были переняты и Третьим Статутом. Литовское право, вопрепят принципы Кодекса Юстиниана, стало

³² Cf. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie, T. I, Lwów 1887, p. 52, 57, 240—241.

³³ И. Новицкий, Справочный словарь юридических терминов древнего актового языка Югозападной России, Университ. Известия, Киев 1872, № 3, p. 20.

³⁴ С. Бершадский, О наследовании в выморочных имуществах по литовскому праву, Спб. 1893, p. 38, 56.

³⁵ Ф. Леонтович, К вопросу о выморочных имуществах по литовскому праву, Журнал Мин. Юстиции, 1897, октябрь, p. 153, 166—167.

³⁶ Центральный госуд. Исторический архив СССР (Ленинград), Ф. № 1261, оп. № 10, д. № 385, p. 645.

³⁷ M. Viktorina ze Všehrd, O právích země české knihy devatery, upr. H. Jirgáček, Praha 1874, p. 9, 152, 249, 265, 312, 428. А. Яковаив, op. cit. p. 42, 48, 61.

³⁸ Ф. Леонтович, Областные суды в Великом Княжестве Литовском, Журнал Мин. Юстиции, 1910, ноябрь, p. 94—95.

³⁹ Первый Статут, раздел VI. Ср. И. Малиновский, Рада Великого Княжества Литовского., ч. II, вып. 2, Томск 1912, p. 214.

определять подсудность по званию ответчика (*actor sequitur forum rei*) и по месту нахождения его недвижимого имущества (*forum rei sitae*) или, в отсутствие недвижимости, по месту его жительства либо пребывания ⁴⁰.

Вышесказанное ведет к заключению, что территория не только не была вытеснена из содержания термина *присуд*, но, наоборот, она приобрела в нем первенствующее значение.

§ 3

К словам, обозначающим захват имущества и имеющим древнерусское происхождение, автор относит *нахоженье*, *наход*, *наезд*, *наитье*, *розбой*, *грабеж*, *пограбенье*. Все они, по мнению автора, за исключением последних двух, обозначают различные виды нападения (стр. 178—179).

Еще Д. Тальберг отмечал, что под *наездом* нельзя понимать нападение на имущество с признаками преступного действия в роде разбоя и грабежа; наезды имели более общего, с самоуправством, самосудом, чем с злонамеренным похищением чужой собственности с корыстной целью ⁴¹. И. Малиновский также подчеркивал особенность наезда, как действия, направленного прежде всего на личность ⁴².

Нет отчетливого представления у автора и в отношении термина *разбой*, содержание которого раскрывается посредством близкозначного термина *грабеж* (стр. 179). В свою очередь грабеж отождествляется с кражей (стр. 180).

Понятия разбоя и грабежа в литовском праве разграничивается исследователями довольно ясно ⁴³. Отождествление грабежа с кражей является недопустимым, так как это два самостоятельных преступления с собственным составом и различной мерой наказания.

Из текста арт. 2 разд. XIII ⁴⁴ автор заключил, что слова *грабеж*,

⁴⁰ СТ₃, IV, 3, 17, 44. Cf. A. Korowicki, Proces cywilny litewski, Wilno 1826, p. 9. М. Новаковский, Очерк судоустройства и гражданского процесса по бывшим Статуту Литовскому и Конституциям, Спб. 1863, p. 6.

⁴¹ Д. Тальберг, Насильственное похищение имущества по русскому праву, Спб. 1880, p. 33.

⁴² И. Малиновский, Учение о преступлении..., p. 131—134.

⁴³ Д. Тальберг, op. cit., p. 51—64. И. Малиновский, Учение о преступлении..., p. 134—142.

⁴⁴ СТ₃, XIII, 2: „... нихто стада сверепъего на дедизне чужой, такъ тежъ и на своей власной и на испаши заимовати не маеть ани въ грабежъ брати. А хто бы на чией албо на своей дедизне стадо занял або грабежъ учинилъ тогда таковыи маеть...”

пограбити являются синонимичными словам *заимованье*, *заимовати*, *заняти* (стр. 180). Как видно из приведенного текста, законодатель не только не отождествляет эти слова, но даже подчеркивает их различие („заимовати не маеть а ни въ грабежь брати”, „стадо занял а бо грабежь учинилъ”). Различают их и исследователи⁴⁵.

Здесь, в разделе уголовной терминологии, мы хотим рассмотреть и статутные термины смертной казни, необоснованно отнесенные автором к разделу терминологии судебного процесса. Автор указывает, что понятие „смертная казнь” в Статуте передается словосочетаниями со словом *горло* (*горло тратить*, *на горло сказати*, *горлом маеть быти каран*), которые вовсе несвойственны московским памятникам (стр. 190—191).

Действительно, слово *горло* со своими сочетаниями является основным юридическим термином Статута для выражения понятия „смертная казнь”. Но этим ограничиться никак нельзя, ибо статутная „наука” о смертной казни представлена в нормах Статута значительно богаче, как по терминологии, так и по способам ее выполнения.

Количество предусматриваемых случаев применения смертной казни в Литовских Статутах идет по быстро возрастающей линии: в Первом Статуте — 20, во Втором — 60 и в Третьем — 100⁴⁶. Наиболее часто употребляемое выражение Статута для обозначения смертной казни является термин *горло*. Он, видимо, отражает не только наиболее общее понятие смертной казни в терминологии Статута, но и указывает на самый распространенный способ ее выполнения по статутному праву, каким был повешение для простого народа и отсечение головы для привилегированных слоев⁴⁷.

Мы думаем, что эту простую форму смертной казни обозначают еще три незамеченных автором термина: *смерть*, *стятъе* и *шубеница*.

В Статуте *смерть*, подобно *горлу*, выражает общее понятие смертной казни. Ср.: *О невесте беременной, на смерть сказаной*” (СТ₃, XI, 34, загл.); „... тогда до пороженья маеть быти волна отъ смерти” (в тексте указ. арт.): „... смертью ганебною...” СТ₃, XI, 7); „...срокою смертью...” (СТ₃, XI, 17); „одно на горле маеть быти каранъ на смерть” (СТ₃, XI, 14)⁴⁸. Термин *смерть* известен Первому (VII, 29;

⁴⁵ А. Яковлѣв, *op. cit.*, p. 51.

⁴⁶ Подобные явление наблюдалось и в других государствах тогдашней Европы. См. А. Кистяковский, *Исследование о смертной казни*, Киев 1867.

⁴⁷ И. Малиновский, *Кровная месть и смертные казни*, вып. I, Томск, 1908, p. 171. С. Бершадский, *Прибавление к лекциям Ист. Русского права*, (s.l.et a.) p. 183—184. А. Кистяковский, *op. cit.*, p. 256.

⁴⁸ Такое „двойное” обозначение смертной казни встречается и в древнечешском праве: „... a ten dôvod má býti, jakž páni naleznú, ale vždy pod hrdlem smrti ohnivě...” *Svod zákonův slovanských*, Zp. H. Jireček, Praha 1880, p. 526.

IX, I; XI, 12) и Второму (X, I; XI, 33; XII, 16) Статутам, достатутывому⁴⁹ и внестатутывому⁵⁰ праву. Кроме того, слово *смерть* со своими сочетаниями употреблялось для обозначения смертной казни и в московском праве⁵¹.

Термин *стягье* указывает на смертную казнь, совершаемую посредством отсечения головы. Так наказывался, нпр., простой человек, нанесший коварным образом рану шляхтичу: „... а за рану стягь быти маеть” (СТ₃, XI, 17). Знает этот термин и внестатутывое право⁵².

Термин *шубеница* означает смертную казнь путем повешения. Ср.: „... албо явного злодея отъ шубеницы своими пенезми откупилъ” (СТ₃, XIV, 13). Последних два термина смертной казни (*стягье*, *шубеница*) в тексте Статута встречаются лишь в единичных случаях. Это можно объяснить тем, что определение формы смертной казни для преступников Статут оставлял, за несколькими ниже указываемыми исключениями, регулированию обычного права и усмотрению самих судей⁵³.

Литовскому Статуту известны и квалифицированные способы смертной казни, связанные с мучительными истязаниями наказуемого в момент лишения его жизни. Третий Статут предусматривает четвертованье, т.е. прижизненное рассечение наказуемого на четыре части, для слуги за убийство или нанесения ран своему господину (XI, 9), за убийство легко скрываемым необычным оружием („четвертованъ быти маеть”, XI, 16), и за убийство из засады в случае поимки на месте преступления (XI, 17). Хотя этот способ смертной казни и не упомянут в Первом и во Втором Статутах, но практика его знала⁵⁴.

За тайное убийство шляхтичом шляхтича при отягчающих обстоятельствах Статутом определена смертная казнь посредством помещения на кол: „... на паль битьем каранъ будеть” (XI, 17). За

⁴⁹ „... просячи насъ, абыхмо его на смерть не выдали”. Ср. там же, 72, 126, 252. Литовская Метрика. Книги Судных дел (РИБ, Т. XX), Петербург 1903, стр. 247.

⁵⁰ „... маеть быти каранъ водле права божего смертью: нехай идет голова за голову”. Литовская Метрика (РИБ, Т. XXX), стр. 191 (1551 г.).

⁵¹ Сопоставление терминов смертной казни литовского и московского права дано А. Кистяковским, см. его соч. Термины, выражавшие в старину понятие наказания вообще и смертной казни в особенности „Летопись занятий Археографической Комиссии”, 1861 г., вып. I, Спб. 1862, р. 56—84.

⁵² Акты, издаваемые Комиссиею, учрежд. для разбора древних актов в Вильне, Т. V, Вильна 1871, р. 37. Т. XV, Вильна 1888, р. 60, 106, 212, 337—338, 351, 365, 411 (далее — АВАК).

⁵³ Г. Демченко, Наказание по Литовскому Статуту, Киев 1894, р. 229.

⁵⁴ К. Jablonskis, Lietuvos valstiečių kova prieš feodalų priespaudą iki valakų reformos, „Lietuvos Istorijos Instituto Darbai”, I, Kaunas 1951, р. 78.

это же преступление, совершенное простым человеком по отношению к шляхтичу, тот подвергался мучительной смертной казни: „... розными срокгими муками зъ сего света зъглажонъ будеть” (XI, 17). Без исследования актового материала того вреемни трудно сказать, какую форму смертной казни предвидел в данном случае законодатель.

Наиболее популярен способ совершения смертной казни феодальной Европы — с о ж ж е н и е. В Статуте им наказываются подделыватели великокняжеских и урядовых грамот и печатей (СТ₃, I, 16), фальшивомонетчики (I, 17) и совратители христиан в иудейство или бусурманство (XII, 9). За эти преступления определено наказание — *на горле огнемъ маеть быти каранъ*. Совершивший умышленный поджог города, замка или шляхетского дома должен был сам погибнуть в огне: „... маеть быти самъ огнемъ спалень” (XI, 18). Таким образом, для обозначения смертной казни путем сожжения Статут располагает даже двумя терминами. Сожжение было известно уже Первому Статуту, где оно предусматривается дважды (СТ₁, I, 5; VI, 8), Второму (СТ₂, I, 12, 13; XII, 5) и внестатутовому праву⁵⁵.

Последний пятый способ квалифицированной смертной казни представлен в Статуте арт. 7 разд. XI (СТ₂, XI, 16) и повелевает наказывать отцеубийцу следующим образом: „А такую карностью, смертью ганебною, маеть каранъ быти: по рынку возечи, клещами тело торгати, а по томъ, въ мехъ скураный всадивши, и зашить и где наглубей до воды утопити”⁵⁶.

§ 4

Значительную часть рецензируемой работы занимает анализ статутовой терминологии, связанной с судебным процессом. Раскрывая значение слова *рок* автор отмечает, что им обозначались судовые роки — *роки земские* и *роки гродские* (стр. 182—183). Свое мнение автор основывает на арт. 46 разд. IV, где сказано, что земские суды „мають быти трикрот до году, то есть трой роки судовые”. Оспаривать *expressis verbis* это статутное положение, что каденции земских судов назывались роками судовыми, не приходится. Но содержание данного артикула относится только к земскому суду и в нем ни слова нет о гродском суде ни о его каденциях. Гродскому суду посвящены дру-

⁵⁵ „... Спаленем огнем всказали”, АВАК, Т. XVIII, Вильна 1891, р. 265, „... на горло спаленемъ” АВАК, Т. XXXI, Вильна 1906, р. 408—409.

⁵⁶ Этот сложный обряд выполнения смертной казни, видимо, был заимствован из римского права. Cf. I. Danilowicz, Historischer Blick auf das Litauische Statut, Dorpat 1834, р. 25.

гие артикулы того же раздела, а именно: арт. 47 „О суженье роковъ земьскихъ и рочковъ кгородскихъ”, 33 „О рочкохъ, кгородскому суду постановенныхъ...”, 38 „Абы судъ кгородский рочковъ не омешкивалъ...” и др.

Уже заглавия указанных артикулов свидетельствуют о том, что в терминологическом отношении Статут отчетливо различает каденции земских и городских судов — первые называются *роками*, а вторые — *рочками*. В научной литературе это, между прочим, давно известно⁵⁷. Однако от внимания исследователей совершенно ускользнула другая сторона занимающего нас вопроса — появление и становление термина *рочки* в юридических памятниках литовского права.

Судьба этого термина, как нам кажется, тесно связана с городским судом, созданным реформой 60-х годов XVI в. С введением в действие Второго Литовского Статута было окончательно оформлено новое административно-территориальное деление ВКЛ и вновь созданы поветовые суды — земские, городские и подкоморские. Второй Статут определил время функционирования лишь земских судов (СТ₂, IV, 27), очевидно предполагая постоянную и непрерывную деятельность городских судов. Однако практическая деятельность обнаружила невозможность его непрерывного функционирования и поставила вопрос об организации работы лишь в определенные промежутки времени, т.е. в судебные каденции. Принятые в 1578 г. на Варшавском сейме „Поправы Статутовые” установили ежемесячные каденции городских судов с началом первого числа месяца⁵⁸. Но термин для обозначения этого вновь народившегося явления еще не определился и *роки* конкурируют с *рочками*⁵⁹. Ко времени принятия Третьего Статута произошло окончательное разграничение этих двух терминов: *роки* закрепились за каденциями земских судов, а *рочки* — за каденциями городских судов.

Уместно поставить вопрос и о генезисе термина *рочки* в территориальном отношении — был ли он выработан судебной практикой ВКЛ 60—70-х годов XVI в. или был заимствован извне? Этот термин из-

⁵⁷ T. Waga, Kadencye sądów ziemskich i grodzkich oraz jurydykcyi sądowych ultimae instantiae obojga narodów, Warszawa 1785, p. 73—102. И. Лаппо, Земский суд в Великом Княжестве Литовском в конце XVI века, Спб. 1897. Его же, Гродский суд в Великом Княжестве Литовском в XVI столетии, Спб. 1908.

⁵⁸ Временник ОИДР, кн. 23, p. 201.

⁵⁹ Ibidem, p. 201 „...ижь роки кгородские мають быть сужоны...”, p. 208 „... до кгороду на рочки кгородский позвати...”, p. 211 „... на п(е)ршыи роки кгородские...”

вестен польскому праву уже в XV в. и применялся для обозначения различной продолжительности каденций земских судов⁶⁰. В XV в. польское право и польские судебные институты проникли на Подляшье, оказывая позже влияние на все судоустройство ВКЛ. Этим можно объяснить существование *городских роков* на Подляшье в то время, когда во всем ВКЛ городские суды только что создавались. Гродский суд ВКЛ, унаследовав структуру польского городского суда, не мог перенять от него термина *роки*, так как он еще не имел своих судебных каденций, кроме того, этот термин был уже давно усвоен земскими судами ВКЛ. Позже, с образованием своих каденций, гродскому суду ничего не осталось делать, как только позаимствовать „вакантный” термина *роки* польских земских судов, что и было им сделано в 70-х годах XVI столетия.

Раскрывая значение термина *рок завитый*, автор говорит (стр. 183), что он, как и *роки судовые*, означает название заседаний суда.

Значение термина *рок завитый* (*terminus peremptorius*) раскрывается текстом арт. 42 разд. IV, где перечисляются судебные дела, решение которых не может быть отложено и сторона, не явившаяся на судебное заседание в течение 3-х дней без предусмотренных Статутом причин, проигрывает свое дело. Значит, это определенный порядок судопроизводства, окончательный срок, но никак не название судебного заседания. Именно так понимался этот термин до сих пор и в научной литературе⁶¹. В значении окончательного срока термин *рок завитый* встречается в решениях копных судов⁶², в чешском⁶³ и польском⁶⁴ праве.

Вопрос заимствования термина *рок* автором не рассматривается, а просто выводится из русской лексики. Между тем этот термин был известен уже славянскому переводу Номоканона, возникшему в конце IX в. на территории Великой Моравии⁶⁵. На заимствование термина *рок* литовским правом из древнечешского указывал А. Яковлив⁶⁶.

⁶⁰ S. Kutrzeba, Sądy ziemskie i grodzkie w wiekach średnich, Kraków 1902, p. 6—13. Historia państwa i prawa Polski, cz. I, p. 478.

⁶¹ J. Šliupas, Gadynė šlėktos viešpatavimo Lietuvoje (1569—1797), Chicago 1909, p. 520. И. Новицкий, *op. cit.*, p. 23.

⁶² АВАК, т. XVIII, Вильна 1891, p. 22, 38—39, 53 и пр.

⁶³ V. Vaněček, Dějiny státu a práva v Československu, Praha 1964, p. 228.

⁶⁴ Historia państwa i prawa Polski..., cz. I, p. 349.

⁶⁵ И. Вашица, Кирилло-мефодиевские юридические памятники, Вопросы славянского языкознания, вып. 7, Москва 1963, p. 12—16.

⁶⁶ А. Яковлив, *op. cit.*, p. 39, cf. 43, 46.

И действительно, характерные статутные словосочетания с словом *rok*, отсутствующие в московском праве вообще, мы находим в юридических памятниках чешского права XIV—XV в.в. Таковы *rok položití, rok položen, rok zmeškal*⁶⁷, *roky opravovati, rok oznámiti*⁶⁸ и др.

Наконец, нельзя согласиться с тем толкованием юридического термина *памятное*, которое дается автором на стр. 191—192. По мнению автора этот термин означает вносимую суду плату за выдачу различных документов, собственно, за постановку печати.

В Статуте (СТ, IV, 5) определены тroyакого рода судебные пошлины — *пересуд, памятное* и *от печатей*. *Пересуд* взимается за совершение судопроизводства („за працу“) в сумме двух литовских грошей с литовской копы „отъ презыску“. Лицо, привлеченное к ответственности, но оправдавшееся перед судом, уплачивало ему *памятное*. Оно, независимо от количества привлеченных к ответственности лиц и важности судебного дела, всегда взималось по Статуту в размере четырех грошей. Но *памятным* называлась также плата, взимаемая судьями „отъ печатованья вечностей“. В этом случае оно равнялось не четырем, а шести грошам. Таким образом, в Статуте термином *памятное* обозначалось два различных вида судебных пошлин. В первом своем значении оно известно юридическим памятникам XIV в. чешского (*ramátné*)⁶⁹ и польского (*romiętne, memoriale*)⁷⁰ права.

*

Многие из отмеченных нами неточностей в толковании юридических терминов Литовского Статута можно, видимо, объяснить тем, что автор рассматриваемой работы не учел специфики юридической терминологии, свои выводы строил на основе данных, полученных преимущественно путем филологического анализа. В научной литературе уже давно отмечено, что при раскрытии содержания того или иного юридического термина необходимо не только определенная филологическая подготовка, но и широкое знакомство с историей права и теми общественными отношениями, которые может нести с собой исследуемый термин⁷¹.

⁶⁷ Svod zákonů slovanských, p. 513, 520, 515.

⁶⁸ M. Viktorina ze Všehrd, op. cit., p. 74, 135.

⁶⁹ Svod zákonů slovanských, p. 515, 523.

⁷⁰ „Historia państwa i prawa Polski“, cz. I, p. 358.

⁷¹ См. рецензию Н. П. Барсова на книгу: Словарь древнего актового языка северно-западного края и Царства Польского. Составлен Н. Горбачевским. Вильна 1874. — Отчет о восемнадцатом присуждении наград гр. Уварова, Спб. 1876, p. 47—48, 50—51.

SUMMARY

The publication of the author's paper followed the appearance of Zakarjan's work „Древнерусская юридическая лексика в языке Литовского Статута в 1588 года” and refers to the Great Code of Law of Eastern Europe and is, in particular, a critical examination of the vocabulary used in the Third Lithuanian Statute. The author starts out with the claim that M. Zakarjan was not justified in asserting that the Russian Truth (Русская правда) has been one of the sources from which the Lithuanian Statute has been compiled. He also takes exception that Zakarjan, without giving any kind of justifying evidence, maintains that many terms used in the Statute might be traced to the Russian Truth.

Further the author questions the interpretation which the linguist Zakarjan applies to juridical terms in the Lithuanian Statute. In turn he attempts to give his own opinion regarding these terms and to explain their true meaning. For this purpose he analyzes terms like *возный*, *право*, *держанье*, *присуд*, *наезд*, *горло*, *роки*, *рочки*.

For backing up his own claims the author calls to mind existing critical interpretations of the text of the Lithuanian Statute. He critically explains the Prestatute and Unstatute Law of Feudal Lithuania and a variety of documental; he also explores the abundant historical literature on law-court records, linguistic literature, etc.

Further in his paper the author reflects upon the derivation of the juridical vocabulary used in the Lithuanian Statute — whether it developed from the near-Russia part of the Grand Duchy of Lithuania or whether it was taken over from Moscow or from the Polish or the Czechoslovak Law.

The author winds up his discourse with the conclusion, that for getting at the true meaning of any of the juridical terms considered, insufficient is a philological analysis. Indispensable, moreover, he believes to be a thorough knowledge of the history of law and a clear understanding of the ancient social conditions — from which one might be able to trace back how this or that term may have come into actual use.

Stanisław Alexandrowicz

Poznań

GENEZA I ROZWÓJ SIECI MIASTECZEK BIAŁORUSI I LITWY
DO POŁOWY XVII w.*

Origin and Growth of Network of Small Byelorussian
and Lithuanian Towns, up to Middle of 17th Century

1. Geneza miasteczek

Początki procesu powstawania miast na obszarze Litwy dają się zauważyć już w XIII—XIV w. Szereg danych źródeł pisanych oraz materiały archeologiczne wskazują na rozwój produkcji rzemieślniczej i handlu w niektórych ośrodkach¹. Ze względu na terminologię źródeł trudno jednak ustalić, które miejscowości były już miastami, które zaś tylko umocnionymi grodami².

* Powyższa praca stanowi część rozprawy doktorskiej pt. „Funkcje gospodarcze miasteczek Białorusi i Litwy (XVI—I połowa XVII w.)” przygotowanej pod kierunkiem prof. dra Henryka Łowmiańskiego na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu i obronionej w końcu 1960 r. Szereg uwag odnośnie definicji miasteczka, ram czasowych i terytorialnych oraz podstawy źródłowej pracy zawierają ogłoszone już wcześniej rozdziały: Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII w., „Rocznik Białostocki”, t. I, Białystok 1961, str. 61—127; Kierunki produkcji rzemieślniczej i przemysłowej w miasteczkach Białorusi i Litwy (XVI do I połowy XVII w.), „Zeszyty Naukowe UAM”, Historia z. 6, Poznań 1964, str. 23—54; Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XXVII (1965), Poznań 1966, str. 35—67.

¹ Por. V. T. Pašuto, *Obrazovanie litovskogo gosudarstva*, Moskwa 1959, str. 260—270.

² Występujący w źródłach ruskich termin „grad” lub „gorod” może oznaczać gród, czyli miejsce ufortyfikowane otoczone wałem lub murem, bądź też miasto we właściwym znaczeniu tego słowa; Por. I. I. Sreznovskij, *Materiały dla słownika drevnerusskogo jazyka*, t. I, Petersburg 1893, str. 575—576. Samo występowanie w źródłach poszczególnych miejscowości, o których wiemy, że później były miastami, nie upoważnia do wcześniejszego datowania ich początków miejskich; jeżeli nie wynika to z określenia źródła. Por. V. T. Pašuto, o.c., str. 262, 268—269. Należy jednak pamiętać, że pierwsza wyraźna wiadomość źródłowa o mieście występuje na ogół po pewnym okresie istnienia miasta.

W przeciwieństwie do ziem litewskich, miasta leżące na etnicznym obszarze ruskim rozwijały się już w dobie poprzedzającej najazd Mongołów na Ruś i zburzenie Kijowa (1240). Największe ośrodki Białorusi: Brześć, Grodno, Mińsk, Połock i Witebsk przetrwały jako miasta aż do XV w.³ W tym czasie na Litwie etnicznej większymi miastami były tylko Wilno, Troki i Kowno⁴. Na ogół jednak ziemie Białorusi i Litwy, które wchodziły w skład Wielkiego Księstwa Litewskiego, odznaczały się słabym jeszcze rozwojem miast. Odbiciem tego jest niska jeszcze liczba przywilejów na prawo magdeburskie, które począwszy od końca XIV w. otrzymały za przykładem miast polskich ważniejsze miasta Wielkiego Księstwa Litewskiego. Na omawianym terytorium do połowy XV w. przywileje takie otrzymały tylko cztery miasta: Wilno (1387 r.)⁵, Brześć (1390 r.)⁶, Kowno (1408 r.)⁷, i Troki (przed 1441 r.)⁸. We wszystkich wypadkach były to w pełni już sformowane ośrodki o poważnym znaczeniu gospodarczym i handlowym.

Listę najważniejszych miast Białorusi i Litwy w połowie XV w. pozwala rozszerzyć przywilej wielkiego księcia Kazimierza Jagiellończyka z 1441 r., w którym ponowił on nadanie prawa magdeburskiego dla mieszczan wileńskich, zwalniając jednocześnie kupców wileńskich od opłaty ceł i myt na całym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego w szczególności zaś w wymienionych z nazwy czternastu miastach, z których dziewięć: Troki, Połock, Witebsk, Słuck, Mińsk, Nowogródek, Brześć, Grodno i Kow-

³ O początkach tych ośrodków informuje M. N. Tichomirov, *Drevnerusskie goroda*, wyd. 2, Moskwa 1956, str. 326—327, 362—368, 372—374.

⁴ Por. informację przywileju dla Wilna z 1441 r. (przypis 9).

⁵ Pierwszy przywilej na prawo magdeburskie dla miasta Wilna wystawił Władysław Jagiełło w Mereszu 21 sierpnia 1387 r. Został on ogłoszony w wydawnictwie *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok, prawosławnych monasterów, cerkwi i w różnych sprawach*, cz. 1, Wilno 1843, nr 1, str. 1—2. O przywileju tym zob. W. Kowaleńko, *Geneza udziału stołecznego miasta Wilna w sejmach Rzeczypospolitej*, „Ateneum Wileńskie”, r. III, Wilno 1925—1926, str. 335—336.

⁶ Przywilej Jagiełły wystawiony w Krakowie 15 sierpnia 1390 r.; druk. ALRG, nr 1, str. 1—3.

⁷ Przywilej wystawiony przez Witolda w 1408 r. w Birsztanach zachował się tylko w przekładzie polskim w późniejszej kopii. Drukowany w: 1. „Tauta ir žodis”, t. V, Kowno 1928, str. 431—434; 2. „Ateneum Wileńskie”, r. VII, z. 3—4, Wilno 1930, str. 840—844.

⁸ Że miasto Troki otrzymać musiało przywilej na prawo magdeburskie przed 1441 r., wynika z przywileju dla Żydów (Karaimów) trockich, wystawionego przez wielkiego księcia Kazimierza Jagiellończyka w Trokach 18 grudnia 1441 r. Czytamy w nim: „quemadmodum hoc ipsum jus Maydeburgense theutonicum in aliis civitatibus nostris et praecipue in Vilna, Troki et Kowna, tenetur et servatur”. Przywilej ten ogłosił S. A. Beršadskij, *Dokumenty i registry k istorii litovskich evreev*, t. I, 1388—1550, Petersburg 1882, nr 3, str. 28—34. cyt. ze str. 30. Nadawał on trockim Karaimom prawo magdeburskie i samorząd.

no leży na obszarach Litwy i Białorusi⁹. Ogólnikowa wzmianka przywileju o innych grodach, miastach i targach pozwala domyślać się, że liczba ich musiała już w tym czasie być dość znaczna¹⁰.

Proces rozwoju miast nie da się oddzielić od powstawania licznych targów i miasteczek. Początki ich na ziemiach Białorusi i Litwy znane są niewystarczająco. Fragmentaryczne wiadomości źródłowe pozwalają przypuszczać, że już w pierwszej połowie XV w. obok nielicznych miast istniało wiele targów, przy których rozwijały się miasteczka. Pozostawało to w związku z potrzebami kształtującego się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego rynku wewnętrznego. Bezpośrednie wiadomości źródeł z początku XVI w. wskazują, że masy ludności wiejskiej były już w pewnym stopniu wciągnięte w obrót rynkowy¹¹. Ze względu na szczupłość materiału źródłowego trudno ustalić rozmiary tego zaangażowania.

Interesujących wskazówek ogólnych na ten temat dostarczają tzw. „ustawy” dworów i włości hospodarskich, czyli zarządzenia, które regulowały organizację produkcji i zarządzania w kompleksach dóbr hospodarskich, wysokość świadczeń ludności na rzecz skarbu i na utrzymanie personelu administracyjnego, wreszcie sposoby podwyższenia dochodów skarbu z dóbr. Ponieważ ustawy odzwierciedlały poziom i tendencje rozwoju gospodarczego na dużych obszarach, mogą one stanowić podstawę do wniosków w stosunku do całego terytorium Wielkiego Księstwa¹².

Pośrednio dowodzą udziału ludności w handlu wewnętrznym liczne wzmianki o podatkach pieniężnych uiszczanych na rzecz skarbu hospodarskiego¹³. Również występowanie na ziemiach Litwy i Białorusi początków renty pieniężnej i stopniowy wzrost jej udziału w dochodach feudałów, na co zwrócono już uwagę¹⁴, pozwala domyślać się wzrastają-

⁹ Zbiór dawnych dyplomatów..., nr 7, str. 9.

¹⁰ Por. V. T. Pašuto, o.c., str. 262—269.

¹¹ Bliższe dane o tym obrocie zob.: St. Alexandrowicz, Miasteczka..., passim.

¹² Por. ibidem, str. 69, gdzie zostały zanalizowane zalecenia poszczególnych ustaw.

¹³ Por. M. V. Dohnar-Zapolskij, Gosudarstvennoe chozjajstvo Litovskoj Rusi pri Jagellonach, Kiev 1901, str. 193—194, 241, 264 i in. Wiąże się z tym zagadnienie zamiany świadczeń w naturze i robocizn na czynsz pieniężny, omówione ibidem, str. 238—240, 270—275.

¹⁴ Zob. M. V. Dohnar-Zapolskij, o.c., passim; V. T. Pičeta, Agrarnaja reforma Sigizmunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve, Moskwa 1958, passim; D. L. Pochilevič, Dviženie feodalnoj zemelnoj renty v Velikom knjažestve Litovskom v XV—XVI vv., „Istoričeskie Zapiski”, 31, Moskwa 1950, str. 191—221; tenże, Iz istorii agrarnych otnoženij v zapadnych voevodstvach Velikogo knjažestva Litovskogo v XVI i pervoj polovine XVII v., „Srednie Veka”, 6, Moskwa 1955, str. 151—174; tenże, Perevod gosudarstvennych krestjan Velikogo knjažestva Litovskogo s otrabotočnoj renty na deneznuju v XVII v., „Istoričeskie Zapiski”, 37, Moskwa 1951, str. 144—168.

Na znaczne rozpowszechnienie renty pieniężnej w dobrach biskupstwa wileńskie-

cego znaczenia sieci targów, które umożliwiały zamianę części produktów gospodarki chłopskiej na pieniądze, oddawane feudałom. Za przypuszczeniem tym przemawia fakt, że przytłaczająca większość miasteczek pojawia się w źródłach jako ośrodki od dawna już istniejące. Wprawdzie nie możemy ściślej określić czasu ich powstania, to jednak metryka tej części miasteczek, które rozwinęły się z dawnych targów wydaje się bardzo stara.

Obok potrzeb gospodarczych, które wpływały na ilościowy i wewnętrzny rozwój miasteczek, zaobserwować można świadomą dążność feudałów do zakładania nowych miasteczek. Szczególnie dużo powstało ich w pierwszej połowie XVI w.¹⁵ W akcji tej przodowały dobra hospodarskie, w których w ramach kolonizacji wewnętrznej powstały liczne nowe „miasta” czyli miasteczka (por. Dodatek 2). W dokumentach zezwalających na zakładanie nowych miast, jak również w przywilejach na prawo magdeburskie dla miast nowo założonych, z reguły spotykamy jako motywację dążenie do zwiększenia dochodów skarbu, jak na przykład w przywileju Zygmunta Starego na targ w Birsztanach: „... my dlja polepszenija i rozšyrenija požitkov našich, ustavuem torh v tom dvore našom meti... na kotoryj majut kupcy poddanye naši, knjažskii i panskii dobrovolne ezditi i torhovati po tomu, jako i v inšich mestach našich”¹⁶. Administracja dóbr hospodarskich otrzymała ogólne polecenie, by we włościach hospodarskich zakładać nowe miasteczka. Nakaz taki znalazł się w „ustawie” dla włości

go zwrócił uwagę J. Ochmański, Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI w., „Zeszyty Naukowe UAM”, Historia z. 5, Poznań 1961, str. 37—94; tenże, Powstanie i rozwój latyfundiów biskupstwa wileńskiego (1387—1550), Poznań 1963, str. 99—133, 148—151.

¹⁵ Ogólnie charakteryzują ten proces: M. V. Dóv nar - Zapolskij, o.c., str. 414—418; V. I. Pičeta, o.c., str. 74—75; L. Kolankowski, Zygmunt August, wielki książę Litwy do roku 1548, Lwów 1913, str. 231—232; H. Łowmiański, „Wchody”, miast litewskich, „Ateneum Wileńskie”, r. I (1923), str. 404; Z. J. Kópyskij, Ekonomičeskoe razvitie gorodov Belorussii (XVI—XVII vv.), Mińsk 1966, str. 36; gruntowne przedstawienie okoliczności towarzyszących powstaniu wielu miasteczek na tle przebiegu kolonizacji poszczególnych regionów dają: A. Wawrzyńczyk, Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w., Wrocław 1951, str. 220—234; J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim od XV do XIX wieku, „Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej”, pod red: J. Antoniewicza, Białystok 1963, str. 9—213; tenże, Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV do połowy XVII wieku, „Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny”, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1965, str. 51—132; tenże, Dzieje osadnictwa w powiecie augustowskim od XV do końca XVIII wieku, „Studia i Materiały do dziejów Pojezierza Augustowskiego”, pod red. J. Antoniewicza, Białystok 1967, str. 13—287.

¹⁶ ML 208, str. 210, rok 1539. Podobną motywację zawiera większość dokumentów stwierdzających osadzenie miasteczek hospodarskich.

źmudzkich z 1527 r.¹⁷ Tendencja do zwiększenia liczby miasteczek uwi-
doczniła się jeszcze wyraźniej w toku realizacji pomiaru włócznej¹⁸.

Miasteczka prywatne mogły powstawać na ziemiach Wielkiego Księ-
stwa Litewskiego tylko na mocy każdorazowego zezwolenia gospodarskie-
go. Zarówno I statut litewski z 1529 r., jak i II statut z 1566 r. zakazywały
pod groźbą konfiskaty dóbr ustanawiać nowe myta, m.in. na targach
w „imienijach” czyli majątkach prywatnych, bez każdorazowego przy-
wileju gospodarskiego¹⁹. Niewątpliwie zakaz ten dotyczył również mia-
steczek. W rzeczywistości jednak spora ich część powstała zapewne z pry-
watnych targów zapoczątkowanych bez przywilejów²⁰. W trosce o możli-
wości rozwoju miast i miasteczek gospodarskich ustawa o pomierze
włócznej zakazywała urządzania nowych targów prywatnych, które le-
żałyby bliżej niż o trzy mile od istniejących już miast i miasteczek hospo-
darskich „ku perekaze mestom i torhom našim aby ne byli”²¹.

Ograniczenie możliwości zakładania w dobrach szlacheckich targów
i miasteczek spowodowało prośbę szlachty litewskiej, przedstawioną na
sejmie grodzieńskim w roku 1568, by wolno jej było zakładać miasteczka
bez osobnych zezwoleń gospodarskich. Król Zygmunt August odmówił
spełnienia tej prośby²². Ostatecznie jednak III statut litewski z 1588 r.
przyniósł feudałom ogólne zezwolenie na zakładanie miasteczek w dobrach
prywatnych²³.

Nasilenie ruchu lokacyjnego w majątkach prywatnych wiązało się
z dążeniem feudałów do zwiększania dochodów z dóbr. Liczne funkcyjnu-
jące w miasteczkach skupienia karczem i targi dostarczały feudałom znacz-
nych sum pieniężnych, przede wszystkim w postaci tak zwanej „kapsz-
czyzny”, czyli opłaty pobieranej od mieszczan za prawo sprzedaży napo-
jów alkoholowych (piwo, miód, gorzałka), następnie różnorodnych opłat
targowych jak „targowe”, „mięsne”, „bocieczne” (beczkowe) albo „po-

¹⁷ „Mesta i korčmy v každoe volosti našoe na podobnych mestcach saditi i torhi ustanoviiti ku požitku našomu”, AZR 2; nr 149/I, str. 183.

¹⁸ M. V. D o v n a r - Z a p o ł s k i j, Gosudarstvennoe chozjajstvo..., str. 282—287; V. I. P i c h e t a, Agrarnaja reforma..., str. 434; H. Ł o w m i a ń s k i, „Wchody”..., str. 404. Zob. też niżej w tekście i w Dodatku 2.

¹⁹ I statut — rozdz. I, art. 21, Zbiór praw litewskich, Poznań 1841, str. 163; Statut Velikogo knjażestva Litovskogo 1529 goda, Mińsk 1960, str. 39. II statut — rozdz. I, art. 25, Archiwum Komisji Prawniczej, t. 7, Kraków 1900, str. 18—20. Por. też T. C z a c k i, O litewskich i polskich prawach, t. 1. Warszawa 1800, str. 209.

²⁰ Wskazuje na to nakaz ustawy dla włości źmudzkich z 1527 r., by ciwunowie przeprowadzili kontrolę przywilejów gospodarskich na wszystkie targi i karczmy istniejące w dobrach szlacheckich na Żmudzi, AZR 2, nr 149/I, str. 183.

²¹ RIB 30, kol. 551, art. 14.

²² Ibidem, kol. 447, art. 50.

²³ I. L a p p o, 1588 metų Lietuvos Statutas, t. II, Tekstas, Kowno 1938, str. 95—96, rozdz. I, art. 29. Por. T. C z a c k i, O litewskich i polskich..., str. 209.

mierne" itp.²⁴ Niezależnie od nich mieszczenie uiszczali czynsze i pełnili robocizny, a czasem obowiązani byli także do danin w naturze. Podstawą wymiaru tych świadczeń było użytkowanie ziemi w postaci placów „sadzibnych”, ogrodów, włók i morgów polnych, łąk itp. Przynosiły więc miasteczka poważne korzyści materialne właścicielom.

2. Warunki powstawania miasteczek

Okoliczności towarzyszące powstawaniu poszczególnych miasteczek znamy bliżej tylko w nielicznych wypadkach. Zezwolenia wystawiane na zakładanie miasteczek przez kancelarię gospodarską z rzadka tylko podają wiadomości o charakterze szczegółowym. Przeważnie noszą one charakter stereotypowy. Jednak nawet na podstawie fragmentarycznych danych można spróbować przedstawić zasadnicze drogi rozwoju miasteczek na omawianym obszarze. Ogólną charakterystykę tego procesu dał H. Łowmiański²⁵. Na podstawie materiału wykorzystanego w niniejszej pracy da się wyróżnić następujące drogi powstawania miasteczek:

1. Najstarszą grupę stanowią miasteczka, które rozwinęły się obok zamków gospodarskich lub wielkich feudałów. Ich powstaniu sprzyjał obok potrzeb gospodarczych czynnik obronności, szczególnie ważny w okolicach bardziej narażonych na działania wojenne. Biorąc pod uwagę przywileje wystawione jednocześnie na budowę zamku i osadzenie miasteczka, jak również na założenie miasteczka obok istniejącego już zamku, możemy stwierdzić, że co najmniej 14 spośród miasteczek o datowanych początkach, zestawionych w Dodatku 2, zawdzięcza swe powstanie zamkowi. W znacznie większym stopniu dotyczy to najstarszych miasteczek, których powstania nie możemy dokładnie datować.

2. Najliczniejsze były miasteczka, które rozwinęły się z targów i skupisk ludności rzemieślniczej, powstałych obok dworów (ośrodków dóbr) gospodarskich i prywatnych. Miasteczka te pojawiają się w źródłach przeważnie jako od dawna już istniejące, toteż czasu powstania ich możemy się tylko domyślać. Jednak począwszy od końca XV w., a zwłaszcza w XVI w. zachowały się już dość liczne przywileje bądź to na targi i karczmy, bądź na osadzenie miasteczek, targi i karczmy, a wyjątkowo także i jarmarki w poszczególnych majątkach. Wśród zestawionych tu wiadomości dostrzec możemy około 100 miasteczek, które powstały najprawdopodobniej w takich okolicznościach²⁶.

²⁴ St. Alexandrowicz, *Miasteczka Białorusi i Litwy...*, str. 79—82, 99—102.

²⁵ H. Łowmiański, „*Wchody*”..., str. 402—404, 421—453.

²⁶ Doskonały przykład miasteczka tworzącego się obok dworu feudała, przynosi inwentarz dworu Gieranon, sporządzony ok. 1520 r., ogłoszony w AS 7, nr 11, str. 15—16. Obok dworu istniała osada, jeszcze nie określona terminem „miasteczko”. Pełniła

3. W połowie XVI w. i później wiele miasteczek powstaje w trakcie przeprowadzania pomiaru włócznie na miejscu albo obok już istniejącej wsi, często zaś na „surowym korzeniu” nawet w puszczech. Spośród wymienionych w Dodatku 2, co najmniej 13 miasteczek (raczej jednak dużo więcej) powstało w rezultacie pomiaru. Niestety lakoniczne rejestry dostępnych w kraju sumariuszy ksiąg Metryki Litewskiej rzadko pozwalają ustalić okoliczności, w jakich powstały poszczególne miasteczka. Możemy jednak stwierdzić, że niezależnie od pomiaru (przed lub po jej przeprowadzeniu), lecz zgodnie z ogólną tendencją rozwojową powstało w puszczech lub na surowym korzeniu co najmniej 17 dalszych miasteczek.

4. Czynnikiem, który w szeregu wypadków zdecydował o powstaniu miasteczek były potrzeby związane z obsługą szlaków komunikacyjnych mianowicie dostarczenie noclegów, wyżywienia i usług rzemieślniczych niezbędnych dla funkcjonowania lądowych dróg na ważniejszych kierunkach. Na ruchliwych traktach zostały założone: Milejczyce (1516 r.) Nacza (1586 r.), Barań (1598 r.), Sokółka (1609 r.), a zapewne i wiele innych. Zresztą większość miasteczek Wielkiego Księstwa Litewskiego była ściśle związana z potrzebami sieci komunikacyjnej i z przebiegiem ważniejszych dróg²⁷.

5. Niekiedy na powstanie miasteczka wpływało istnienie w danej miejscowości ośrodka kultu religijnego. Już w 1417 r. mianowano miastem („civitas”) Wornie albo Miedniki w celu umieszczenia tam siedziby biskupstwa żmudzkiego. Jako część uposażenia nowo ufundowanego kościoła parafialnego powstało miasteczko Poswol (1497 r.). Obok wcześniej już istniejącego kościoła powstały Soleczniki (1548 r.); obok popularnego klasztoru Żyrowicze (1642 r.). Wydaje się, że istnienie kościoła lub cerkwi sprzyjało utworzeniu się w tej miejscowości miasteczka²⁸. Z kolei

ona wyraźnie funkcje handlowe i rzemieślnicze, skoro mieszkało tu 8 karczmarzy, 1 solenik (handlarz solą), kowal, 2 młynarzy i 16 innych poddanych, zapewne rolników. Inwentarz nie wspomina wprawdzie o targu, jednak skupisko karczem pozwala się domyślać jego funkcjonowania. Obecności takiej liczby karczem nie dałoby się w tym wypadku wytłumaczyć potrzebami sieci komunikacyjnej, ponieważ Gieranony leżały na uboczu od ważniejszych szlaków.

²⁷ Podnoszą to: H. Ł o w m i a ń s k i, „Wchody”..., cz. II, „Ateneum Wileńskie” r. II (1924), str. 17—18; A. W a w r z y ń c z y k, Rozwój wielkiej własności..., str. 230—231.

²⁸ Np. 5 listopada 1548 r. Zygmunt August nadał Jerzemu Jakubowiczowi Wołczkiewiczowi przywilej na osadzenie „miasta” przy kościele św. Bartłomieja w Solecznikach (Małych) i urządzenie tam targu oraz karczem, ML 217, str. 849—850. Z drugiej strony spotykamy się także z fundacjami kościołów w świeżo założonych miasteczkach; tak w miasteczku Kmity Kuncewicza Sałatach, osadzonym przed 1525 r., kościół parafialny ufundowany został przez właściciela w 1528 r., Bibl. Jagiellońska, rkps 6321, k. 193—193v.

w miasteczkach powstawały przeważnie nowe świątynie parafialne, co sprzyjało bardziej wszechstronnej więzi z pobliskim zapleczem wiejskim.

6. Wyjątkowo miasteczka powstawały obok istniejących już wcześniej większych lub małych miast. Jako przykłady wymienić by tu można Bielczycę Kabak k. Połocka (1592 r.), Sapieżyn k. Drui (1618 r.), Januszpol albo Nowe Kiejdany k. Kiejdan (1643 r.), Wiliopole k. Kowna (przed 1650 r.). Tego rodzaju miasteczka były zresztą faktycznie przedmieściami i konkurentami już istniejących miast. Ich działalność gospodarcza nosiła zatem charakter zupełnie odmienny niż w miasteczkach, które stanowiły ośrodki niewielkich rynków lokalnych.

Tryb postępowania przy zakładaniu miasteczek znamy stosunkowo dokładnie dzięki zachowanym przywilejom z XVI w. Normalna kolejność czynności była następująca: 1) decyzja właściciela o założeniu miasteczka, 2) wystąpienie do króla o przywilej zezwalający na założenie miasteczka, urządzenie targu i karczem, 3) przywilej gospodarski przyznający wyżej wymienione uprawnienia, niekiedy zaś po prostu sankcjonujący już uprzednio faktycznie dokonane założenie miasteczka, 4) werbunek mieszczan przez ogłoszenie na sąsiednich targach o powstaniu nowego miasteczka i targu wraz z określeniem w specjalnym „liście” praw i obowiązków jego mieszkańców oraz okresu przysługującej im „woli” względnie „słobody”, 5) początki funkcjonowania nowego ośrodka, często w ostrej konkurencji z dawniej już istniejącymi miasteczkami sąsiednimi²⁹.

Przy zakładaniu miasteczek gospodarskich, dokonywanym przez przedstawicieli administracji dóbr lub przez rewizorów, podstawę prawną stanowiło królewskie polecenie osadzenia miasteczka. Natomiast „list” wystawiany przez zakładającego miasteczko, a często zatwierdzany przez króla, określał uposażenie miasteczka w użytki rolne, prawa handlowe mieszczan, wysokość powinności i liczbę lat „woli”. Na ogół przywileje na osadzenie miasteczek były realizowane szybko, często zresztą wyprzedzało je życie. Czasem jednak realizacja przywilejów napotykała na przeszkody. Na przykład kiedy Marcin W i e k o w i c z otrzymał od Zygmunta Starego przywilej na osadzenie miasteczka, targ i karczmy w Gruzach³⁰, wojewoda tocki Hrehory Stanisławowicz O ś c i k nie dopuścił do urzą-

²⁹ Por. niżej opis trudności czynionych Marcinowi Wiekowiczowi w realizacji przywileju na miasteczko Gruze. Podobne spory wynikły przy zakładaniu miasteczka Lunnej (1524 r.), ML 199 (14 ks. zap.), str. 193. Również w wypadku Indury król upominał w 1525 r. kasztelana trockiego Jerzego Mikołajewicza Radziwiła, by „ne zakazywał ludem naszym do toho torhu ezditi”, ibidem, str. 311. Niekiedy dochodziło nawet do zbrojnych zajazdów jak np. na miasteczko Sałaty Kmity Kuncewicza, dokonany przez namiestnika upickiego Kosińskiego, por. list królewski w tej sprawie z 28 stycznia 1525 r., ML 199, str. 317.

³⁰ ML 194 (8 ks. zap.), str. 714, 4 kwietnia 1511 r.

dzenia targu, wobec czego król ponowił przywilej³¹. Wiekowicz osadził więc miasteczko i „sprawił” w nim targ. Z kolei jednak poddani gospodarscy włości upickiej oskarżyli go, że zagarnął pod miasteczko ich ziemie dziedziczne, którymi zawładnął w drodze zamiany. Po dochodzeniu, które w tej sprawie przeprowadził kolejny wojewoda trocki kniaź Konstanty Ostrógski, pozostawił on Wiekowicza w posiadaniu miasteczka; kiedy jednak Wiekowicz zmarł wojewoda „wwiązał się” w miasteczko na rzecz króla. Dopiero po sprawdzeniu przywilejów zwrócił je wdowie po Wiekowiczu, co król ostatecznie potwierdził jej i jej potomstwu³².

Niekiedy przywilej na targ i karczny bywał wydawany już po faktycznym osadzeniu miasteczka przez feudała. Zygmunt Stary w przywileju z 17 czerwca 1511 r. stwierdza, że namiestnik markowski Mordas Miskowicz „v imeni swoem otčiznom, na imja v Žodiškach замок zarubil i mesto osadil” i zezwala na targ i karczny w tym mieście³³. W roku następnym król potwierdził dokonany przez Miskowicza zapis zamku i miasta Żodziszek wojewodzie trockiemu Hehoremu Ościkowi³⁴. W parę lat później, 24 marca 1515 r. tenże otrzymał ponowne potwierdzenie zapisu Miskowicza i nowe zezwolenie „v tom dvore i horode Žodiškim mesto saditi i torh korčmy i jarmarki čotyri v hod meti”³⁵. Powodem wystawienia tego ostatniego przywileju było uzyskanie przez Ościka zezwolenia królewskiego na jarmarki i na budowę jazu na Wilii z prawem pobierania myta od przepływających tratw i statków dużych i małych (po jednym groszu).

I w innych wypadkach występują trudności co do ustalenia momentu rozpoczęcia akcji lokacyjnej miasteczka. Na przykład w Woiniu, formalnie osadzonym w 1519 r., już na osiem lat wcześniej przeprowadzono rozmierzenie ziem dla przyszłych osadników³⁶. Leżące już na Podlasiu pobliskie Kleszczele osadzano dwukrotnie, gdyż osiedli już mieszczenie rozeszli się wskutek przyłączenia ich ziem do folwarku dworskiego³⁷. Miasteczko Birsztany, występujące w źródłach już w 1518 r., otrzymało w roku 1539

³¹ ML 197 (12 ks. zap.), str. 496—497, 14 października 1525 r.

³² ML 202 (17 ks. zap.), str. 778—780, 20 marca 1534 r.

³³ ML 195/III (9 ks. zap.), str. 902.

³⁴ Ibidem, str. 914—917.

³⁵ Ibidem, str. 804.

³⁶ RIB 20, kol. 725—727, nr 131, 1511 r. Przywilej na 10 lat „woli” dla osiadających w Woiniu mieszczan, określający również późniejsze powinności wydał Zygmunt Stary dopiero 29 listopada 1519 r., ALRG 1, nr 148, str. 168. Przywilej na prawo magdeburskie dla tegoż miasta z 6 kwietnia 1522 r. druk. ibidem, nr 159, str. 181—183. Przebieg osadzenia miasteczka omawia A. Wawrzyńczyk, *Rozwój wielkiej własności...*, str. 222—224.

³⁷ Wspomina o tym przywilej na prawo chełmińskie dla Kleszczel, wystawiony przez Zygmunta Starego w Krakowie 22 marca 1523 r., AZR 2, nr 123, str. 153—154.

przywilej Zygmunta Starego na odbywanie targu³⁸, wydaje się jednak, że targ musiał tam istnieć wcześniej, chyba że nie było to jeszcze miasteczko w pełni sformowane.

Tryb postępowania przy zakładaniu miasteczek prywatnych w końcu XVI w. możemy przedstawić na przykładzie miasteczka Barani w dobrach kopyskich wojewody wileńskiego księcia Krzysztofa Radziwiłła. Kopiariusz dokumentów wystawionych w trakcie przeprowadzania w tym kompleksie dóbr pomiary włócznej w ostatnich latach XVI w. zawiera list rewizorski, datowany w Barani 30 października 1598 r., oznajmiający o założeniu miasteczka na trakcie z Borysowa do Orszy. Wszyscy obcy poddani, którzy w miasteczku tym osiądą, otrzymają „słobodę” na 15 lat. Rewizor wyznaczył dzień targowy na środę i zezwolił mieszkańcom miasteczka na wolny szynk do Zielonych Świąt 1600 r.³⁹ Wójtem powstającego miasteczka mianował poddanego Siemiona Kawiezę, który przedtem mieszkał we wsi Starej Barani⁴⁰. List tegoż rewizora do właścicieli sąsiednich majątków, który stwierdza, że „w Barani założyło się miasteczko na słobodzie do lat piętnastu”, zawiera prośbę, by zezwolili wójtowi nowo osadzonego miasteczka „tę słobodę i targ w niej obwoływać wedle zwyczaju”⁴¹. Nie ma natomiast nigdzie wzmianki o przywileju królewskim, musiało więc miasteczko powstać bez niego, zgodnie z obowiązującym już III statutem zezwalającym szlachcie na osadzanie miasteczek (por. wyżej).

Wydaje się, że na podstawie zebranych niepełnych wiadomości o warunkach powstawania miasteczek (por. Dodatek 2) rozróżnić można dwa zasadnicze etapy ich rozwoju. W okresie wcześniejszym ośrodkiem, obok którego powstawało miasteczko, był z reguły dwór feudała. Połączenie utrwalonej już roli dworu jako gospodarczego i administracyjnego ośrodka włości z targiem i skupieniem karczem stwarzało warunki dalszego rozwoju miasteczka. Sprzyjało temu znaczne nasilenie kolonizacji wewnętrznej poszczególnych kompleksów dóbr i dążenie feudałów do zwiększenia renty pieniężnej. Bardzo rzadko daje się w tym okresie stwierdzić istnienie miasteczka z dala od dworu czy zamku feudała. Na daleko idące podporządkowanie miasteczek administracji dworskiej zwracano już uwagę w literaturze⁴².

³⁸ Por. przypis 6.

³⁹ F. 694, op. 4, nr 1207, k. 8v—9.

⁴⁰ Ibidem, k. 10—10v.

⁴¹ Ibidem, k. 9. O zwyczaju „obwoływania” nowej słobody i targu wspomina też przywilej na targi w Birsztanach z 1539 r. (por. przypis 6); zob też M. V. D o v n a r - Z a p o l s k i j, Gosudarstvennoe chozjajstvo..., str. 284 i 417.

⁴² H. Ł o w m i a ń s k i, „Wchody”..., str. 402—403; M. L j u b a v s k i j, Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie v Litovsko-Russkom gosudarstve ko vremeni izdanija pervago litovskago statuta, Moskwa 1892, str. 495—497.

W miarę stopniowego zagęszczania się sieci miasteczek, zaczynają one w pierwszej połowie XVI w. powstawać również z dala od dworów. Zwłaszcza w trakcie pomiaru włócznej i późniejszych rewizji dóbr dochodziło często do założenia nowych miasteczek na miejscu dawnych wsi lub w puszczech. Miasteczka takie, obdarzone dłuższymi okresami „słobody”, mogły rozwijać się wcale pomyślnie, jeżeli posiadały dogodne zaplecze gospodarcze lub położenie komunikacyjne.

3. Przebieg procesu formowania się sieci miasteczek

Chronologiczne zestawienie datowanych wiadomości o początkach miasteczek podaje Dodatek 2. Niestety, na podstawie zebranego materiału źródłowego nie da się odtworzyć pełnego przebiegu procesu formowania się sieci miasteczek. Wiadomości o ich zakładaniu pojawiają się bowiem dopiero w XV w., a w większej liczbie zachowały się dla XVI i pierwszej połowy XVII w. Z jednej strony wynika to ze wzmożonej aktywności tego procesu, z drugiej zaś wiąże się ze znacznie obfitszym zasobem zachowanych źródeł. Przeważna część miasteczek nie posiada dokumentacji, która pozwoliłaby ustalić czas ich powstania. Dotychczasowy stan badań nie ułatwia pracy w tym kierunku. Ze względów technicznych nie mogłem przeprowadzić szczegółowych badań nad początkami większości miasteczek na omawianym obszarze.

Dla datowania początków poszczególnych miasteczek decydujące znaczenie ma stwierdzenie źródła, że mamy do czynienia z miasteczkiem powstającym lub niedawno osadzonym. Począwszy od końca XV w. zachowały się w księgach Metryki Litewskiej liczne zezwolenia gospodarskie na założenie miasteczek i urządzenie targów w dobrach prywatnych. Ponieważ między targiem i miasteczkiem zachodził ścisły związek, przyjąć możemy, że zezwolenia na osadzenie miasteczka i odbywanie w nim targu nie różniło się w skutkach od zezwolenia na targ w istniejącej już wcześniej osadzie, która tym samym awansowała do rzędu miasteczek.

Zachowane przywileje oraz informacje innych źródeł, jak przywileje na prawo magdeburskie, inwentarze majątkowe, rejestry pomiaru włócznej itp. nie pozwalają uzyskać pełnego obrazu procesu powstawania miasteczek. Przedstawione tu rezultaty mają charakter prowizoryczny, pozwalają jednak, jak się wydaje, wyciągnąć ogólniejsze wnioski o tempie i nasileniu procesu zakładania miasteczek w poszczególnych okresach, z zastrzeżeniem, że nie znalazł w źródłach odbicia proces nielegalnego (bez przywilejów gospodarskich) zakładania miasteczek. Dla kontroli warto porównać dane o nowo powstających miasteczkach z informacjami o miasteczkach już wcześniej istniejących a po raz pierwszy pojawiających się w źródłach.

W stosunku do liczb ogólnych odsetek miasteczek zakładanych i pojawiających się w źródłach przedstawia się w poszczególnych ćwierćwieczach następująco:

Lata	Miasteczek osadzonych	%	Miasteczek pojawiających się w źródłach	%
do 1500*	7	3,9	76	9,5
1501—1525	36	20,0	96	12,0
1526—1550	31	17,2	103	12,8
1551—1575	55	30,6	123	15,3
1576—1600	24	13,2	273	34,0
1601—1625	6	3,4	22	2,7
1626—1655	21	11,7	64	8,0
po 1655	—	—	46	5,7
Razem	180	100,0	800	100,0

* Liczby zbyt niskie w stosunku do pozostałych okresów

Powyższe zestawienie nie odzwierciedla rzeczywistego przebiegu żywiolowego procesu tworzenia się sieci miasteczek, który rozpoczął się już w XIV w. Według fragmentarycznych tylko danych źródeł XV w. możemy stwierdzić istnienie co najmniej 76 miast i miasteczek. Odsetek powstałych do 1500 r. musiał więc w rzeczywistości być wyższy niż 9%. Jednak zebrany materiał pozwala sformułować wstępne wnioski co do przebiegu procesu tworzenia się miasteczek na ziemiach Litwy i Białorusi.

Najstarsze z nich powstały niewątpliwie już w XIV w., a niektóre sięgają swymi początkami czasów jeszcze wcześniejszych — mogły bowiem stanowić kontynuację dawnych ruskich podgrodzi. Niestety brak źródeł, które pozwoliłyby stwierdzić, jak rozwijały się miasteczka w XIV i pierwszej połowie XV w. Należy jednak sądzić, że zarówno ich liczba, jak i znaczenie gospodarcze były jeszcze niewielkie.

Nieco wyraźniejszy obraz pojawia się w drugiej połowie XV w. Poczynając od jego końca możemy już w ogólnych zarysach śledzić proces stałego rozwoju sieci miasteczek. Bardzo wyraźnie wzrasta ich liczba w pierwszej połowie XVI w., kiedy równoległe z kolonizacją wewnętrzną dóbr gospodarskich i tworzących się wielkich latyfundiów magnackich i duchownych powstają w nich liczne nowe miasteczka. Ogólny wzrost sił wytwórczych, jaki wyraźnie zaznaczył się w tym okresie, szedł w parze z rozwojem elementów gospodarki towarowo-pieniężnej. Szczególnie wyraźne nasilenie akcji zakładania miasteczek w trzeciej ćwierci XVI w. a nieco słabsze przed 1600 r. wiąże się ściśle z przeprowadzoną w tym czasie

w dobrach gospodarskich i magnackich akcją pomiarową włościan, która miała stworzyć warunki racjonalnej kolonizacji i wzmożonej eksploatacji feudalnych latyfundiów⁴³. W pierwszej ćwierci XVII w. proces zakładania miasteczek uległ wyraźnemu zahamowaniu. Przypuszczalnie wiąże się to z ukończeniem akcji pomiarowej w większości objętych nią obszarów. Bezpośredniej natomiast przyczyny chwilowego zaprzestania akcji lokacyjnej należy szukać w niekorzystnym układzie stosunków politycznych i gospodarczych (wojny, zamieszki wewnętrzne). Za takim przypuszczeniem przemawia ponowny wzrost liczby miasteczek założonych w drugiej ćwierci XVII w.

Reasumując możemy stwierdzić, że proces rozwoju sieci miasteczek na ziemiach Białorusi i Litwy trwał ze zmiennym nasileniem od początku XV w. do połowy XVII w. Jednak ogromna większość miasteczek powstała już do końca XVI w. Miasteczka, o których wiemy, że powstały w pierwszej połowie XVII w., stanowią zaledwie 15% ogółu miasteczek o znanej metryce. Na ziemiach polskich analogiczny proces przebiegał znacznie wcześniej. W Wielkopolsce miasta i miasteczka zakładano głównie od XVII do XV w. Liczba miasteczek powstałych w XVI i XVII w. była tu nieznacząca⁴⁴. Dalej na wschód leżące Mazowsze ma sieć miast i miasteczek ukształtowaną głównie w XIV, XV i XVI w. Liczba lokacji w XVII w. była już bardzo mała⁴⁵. Na Podlasiu, które stanowiło teren przejściowy pomiędzy ziemią Białorusi i Litwy z jednej, a Mazowsza z drugiej strony, z 26 miast i miasteczek powstałych do połowy XVII w., 13 istniało przed 1500 r., 11 powstało w pierwszej połowie XVI w. i tylko 2 w pierwszej połowie XVII w.⁴⁶ Nie tylko sieć miast i miasteczek na ziemiach Białorusi i Litwy ukształtowała się później na ziemiach Polski, ale jeszcze przez całą pierwszą połowę XVII w. trwał tu proces wewnętrznego rozwoju i dalszego wzrostu znaczenia gospodarczego istniejących tu osiedli

⁴³ Stan badań nad pomiarą włościaną i poglądy na jej znaczenie przedstawia J. Ochmański, *La grande réforme agraire en Lituanie et en Ruthénie Blanche au XVIe siècle*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, Ergon II Fascicule Supplémentaire, 1960, str. 327—342.

⁴⁴ Zestawienie lokacji miast Wielkopolski podają: O. Lange, *Lokacja miast Wielkopolski właściwej na prawie niemieckim w wiekach średnich*, „Pamiętnik Historyczno-Prawny”, t. 1, z. 5, str. 111—186, zwłaszcza str. 40—41 (paginacja artykułu Langego); Z. Kulejewska, *Ze studiów nad zagadnieniem lokacji miejskich w Wielkopolsce w XVI—XVIII w.*, „Przegląd Zachodni”, r. 9 (1953), z. 9/10, str. 180—194.

⁴⁵ St. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, str. 111—133.

⁴⁶ St. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w.—I poł. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica”, t. I, „Pamiętnik pierwszej Konferencji Nauk Historycznych poświęconej badaniom ziem północno-wschodniej Polski w Białymstoku”, Białystok 1964, str. 138—142.

miejskich. Przejawiał się on między innymi w szybkim wzroście zaludnienia poszczególnych miasteczek i małych miast, bardzo wyraźnym w tym czasie ⁴⁷.

Omawiany proces nie przebiegał równomiernie na całym terytorium kraju. W XV i pierwszej połowie XVI w. większość nowo powstałych miasteczek leżała w zachodniej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, którą stanowiły (według podziału z 1566 r.): Żmudź, województwa trockie, wileńskie, nowogródzkie i zachodnia część brzeskiego. W drugiej połowie XVI w. coraz więcej ich powstawało na obszarze województw wschodnich: mińskiego, połockiego, witebskiego, mścisławskiego i wschodniej części brzeskiego. Czynnikiem decydującym były chyba w tym wypadku różnice w stopniu rozwoju gospodarczego i gęstości zaludnienia poszczególnych regionów.

Liczebność miasteczek na obszarze Białorusi i Litwy przedstawia się dość okazale. Osiągalne materiały źródłowe nie dają wprawdzie podstawy do jej pełnego ustalenia, pozwalają jednak porównać względne zagęszczenie miasteczek w poszczególnych województwach. Na podstawie informacji zestawionych w Dodatku 1 w połowie XVII w. przedstawiało się ono następująco:

Województwo	Powierzchnia w km ²	Liczba miast i miasteczek	1 miasto lub miasteczko na km ²
wileńskie	44 200	201	220
trockie	31 150	109	286
ks. żmudzkie	23 300	93	250
brzesko-litewskie	40 600	72	564
nowogródzkie	33 200	92	361
mińskie	55 500	94	590
połockie	21 750	49	444
witebskie	24 600	60	410
mścisławskie	22 600	21	1076
nieustalone	—	12	—
R a z e m	296 900 km²	803	370

Z zestawienia powyższego wynika, że obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego można by podzielić na dwie części znacznie różniące się pod względem zagęszczenia osiedli miejskich. Część zachodnia, to znaczy województwa wileńskie, trockie, Żmudź i zachodnie powiaty województw

⁴⁷ St. Alexandrowicz, Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. XXVII (1965), str. 35—67.

brzeskiego (pow. brzeski) i nowogródzkiego (wszystkie powiaty oprócz ks. słuckiego) posiadała znacznie więcej miast i miasteczek, niż część wschodnia, na którą składały się województwa: mińskie, połockie, witebskie, mścisławskie, księstwo słuckie i powiat piński. Obliczenia przeprowadzone dla obu części⁴⁸ dały rezultaty następujące:

Województwa	Powierzchnia w km ²	Miast i miasteczek	1 miasteczko na km ²
Część zachodnia (województwa: wileńskie, trockie, Żmudz, nowogródzkie bez ks. słuckiego, pow. brzeski)	134 260	514	261
Część wschodnia (województwa: mińskie, połockie, witeb- skie, mścisławskie, pow. piński, ks. słuc- kie)	162 640	277	586

Należy podkreślić, że przytoczone obliczenia nie mogą odzwierciedlić nierównomiernego zagęszczenia miast i miasteczek wewnątrz poszczególnych województw, co szczególnie wyraźnie zaznacza się w województwach

⁴⁸ Dotychczas brak dokładnego obliczenia powierzchni Wielkiego Księstwa Litewskiego, a zwłaszcza jego poszczególnych województw. W literaturze dane jakie podaje A. Zabko-Potopowicz, Praca najemna i najemnik w rolnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim, w wieku osiemnastym na tle ewolucji stosunków w rolnictwie, Warszawa 1929, str. 229—230, przeliczając na kilometry² powierzchnie podane w milach² przez T. Czackiego, O litewskich i polskich prawach, t. 1, str. 227, nie budzą zaufania. Przeciw ich przyjęciu przemawia zarówno niedokładna wartość powierzchni (zaokrąglona dla każdego województwa do 50 lub nawet 100 mil²), jak i techniczna niemożliwość dokładniejszych obliczeń w końcu XVIII w. bez podstawy triangulacyjnej. Ostatnie obliczenia J. Morzego, Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku, Poznań 1965, tabela 15 i 16 dają wynik ogólny zgodny z uzyskanym przez autora niniejszej pracy, jednak w stosunku do poszczególnych województw zachodzą poważne różnice, wynikłe z korekty przebiegu granic województw na mapie Semkowicza przez Morzego na podstawie źródeł z XVII w., por. ibidem, str. 134—135.

Ponieważ jednak nadal brak mapy, która wnosiłaby poprawki granic administracyjnych zaznaczonych na mapie Wł. Semkowicza, Mapa historyczna Rzeczypospolitej Polskiej w r. 1771 z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w. Podziałka 1:3 000 000, Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa 1925, mapę tę utrzymałem jako podstawę obliczeń. Obliczenia całej powierzchni Wielkiego Księstwa Litewskiego i powierzchni poszczególnych województw przeprowadziłem z pomocą dra inż. J. Gołaskiego. Powierzchnię księstwa słuckiego (12 650 km²) obliczyłem na podstawie mapy: J. Jakubowski, Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI w. I część północna, skala 1:1 600 000, Kraków 1928, „Atlas Historyczny Polski”, seria B, mapy przeglądowe, Nr 1.

wschodnich i północnych (mińskie, połockie, witebskie, mściśławskie) oraz w brzeskim i nowogródzkim. O lokalnych różnicach decydował zespół czynników takich jak środowisko geograficzne, gęstość zaludnienia i poziom rozwoju gospodarczego. Znaczne obszary puszczy i bagien tworzyły przestrzenie prawie całkowicie pozbawione miasteczek. Jeżeli uwzględnilibyśmy to zróżnicowanie, okazałoby się, że faktyczna gęstość sieci osiedli miejskich była znacznie większa, niż wynika z obliczeń. Biorąc pod uwagę, że nie wszystkie istniejące w tym czasie miasteczka udało się ustalić, musimy dojść do wniosku, że takie zagęszczenie miasteczek ograniczało możliwości ich rozwoju gospodarczego, ponieważ zmniejszało obszar rynków lokalnych i stwarzało nadmierną konkurencję pomiędzy sąsiadującymi ze sobą ośrodkami⁴⁹.

Jak już zaznaczyłem, wykorzystana podstawa źródłowa nie pozwala na pełne ustalenie liczebności i zagęszczenia miasteczek na ziemiach Białorusi i Litwy. Dalsze badania pozwolą niewątpliwie uzyskać obraz znacznie pełniejszy. Na razie cenną pomocą może być porównanie przytoczonych wyżej liczb z treścią radziwiłłowskiej mapy Wielkiego Księstwa Litewskiego, rysowanej przez Tomasza Makowskiego, która oddaje stan rzeczy z przełomu XVI i XVII w.⁵⁰ W granicach Wielkiego Księstwa po Unii Lubelskiej, w zasadzie odpowiadających dzisiejszemu terytorium Białorusi i Litwy mapa zaznacza 509 miast i miasteczek. Rzecz jasna nie są to wszystkie istniejące wówczas miasteczka. Z 530 miast i miasteczek, poświadczonych przez źródła pisane do 1600 r. tylko 368, a więc 70% ogólnej liczby, figuruje na mapie. Natomiast 162 miasteczek mapa nie uwzględniła (por. Dodatek 1).

Możemy przeto przyjąć, że na mapie znalazło się około 70% istniejących na przełomie XVI i XVII w. miasteczek, bo miasta znalazły się tu wszystkie. Tym samym w ówczesnych granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego mogło około 1600 r. istnieć ogółem ± 730 miast i miasteczek, co najmniej zaś było ich 671, to znaczy 530 znanych ze źródeł pisanych i 141 z mapy.

Z daleko mniejszym prawdopodobieństwem możemy oszacować, ile miasteczek przybyło w ciągu pierwszej połowy XVII w. Zakładając, że liczba miasteczek pojawiających się w źródłach pisanych, pozostaje w takim samym stosunku do całego przyrostu, jak liczba miasteczek znanych ze źródeł pisanych XVI w. do ogółu miasteczek istniejących w tym czasie, ustalonego hipotetycznie⁵¹, uzyskamy przy 132 nowo pojawiających się

⁴⁹ St. Alexandrowicz, *Miasteczka...*, str. 124—125 oraz przypis 29 niniejszej pracy.

⁵⁰ Ważniejszą literaturę traktującą o tej mapie podaje Dodatek 1, przypis 5.

⁵¹ Oznaczając liczbę miast i miasteczek znanych ze źródeł z XVI w. przez *a*, liczbę miasteczek znanych z XVII w. przez *b*, przyrost zaś liczby miasteczek w XVII w.

miasteczkach przypuszczalny wzrost ogólnej ich liczby o 179 miasteczek. Łącznie więc w połowie XVII w. liczba miast i miasteczek na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego mogła wynosić ponad 900. Wprawdzie bowiem z obliczenia wypada 912, ale warto pamiętać, że ze względu na nierównomierność podstawy źródłowej z rozległych terenów Białorusi południowo-wschodniej znamy tylko bardzo nieliczne miasteczka, co oczywiście powoduje obniżenie uzyskanych hipotetycznych obliczeń. W tej sytuacji jedno miasteczko przypadałoby na mniej niż 330 km² w odniesieniu do całego terytorium Wielkiego Księstwa. Oczywiście jest to wynik hipotetyczny, nie wydaje się jednak przesadzony. Dalsze badania pozwolą niewątpliwie na jego kontrolę i uściślenie. Konieczne tu będzie jednak znaczne rozszerzenie podstawy źródłowej, ze szczególnym uwzględnieniem ksiąg Metryki Litewskiej, które znajdują się w Moskwie i zachowanych ksiąg sądów grodzkich i ziemskich przechowywanych w archiwach i bibliotekach Litwy i Białorusi ⁵².

Dodatek 1

WYKAZ MIAST I MIASTECZEK BIAŁORUSI I LITWY
DO POŁOWY XVII W.

Poniższy wykaz zawiera zestawienie najwcześniejszych wzmianek źródłowych o miastach i miasteczkach, które znajdowały się na omawianym terytorium. Na podstawie wykorzystanych źródeł i literatury starałem się uzyskać możliwie najwcześniejsze stwierdzenie, że dana miejscowość była już miastem lub miasteczkiem, względnie że zostały podjęte kroki celem założenia w niej miasteczka.

Niestety, tylko w stosunkowo rzadkich wypadkach powstanie miasteczek datować możemy dokładniej. Wiadomości takie zostały wykorzystane w poniższym wykazie, osobno zaś zestawiono je w Dodatku 2, który podaje także bliższe informacje o okolicznościach założenia miasteczek. Pierwsze pojawienie się w źródłach przytaczającej większości miasteczek ma miejsce w zależności od wielu elementów przypadkowych; pozwala ono stwierdzić fakt istnienia miasteczka, ale nie wskazuje, czy istnieje ono od dawna, czy też jest tworem nowym. To, że źródła XV w. informują o miasteczkach tylko sporadycznie jest nie tylko wynikiem małej jeszcze ich liczby, ale przede wszystkim szczupłości zachowanego materiału źródłowego. Odwrotnie, ogromny przyrost pierwszych wzmianek w drugiej połowie XVI w. jest nie tylko wynikiem rzeczywistego wzrostu liczebności miasteczek w tym okresie, ale i pojawienia się lub upowszechnienia nowych i w dość znacznym stopniu opublikowanych

przez x i podstawiając uzyskaną poprzednio szacunkową liczbę 730 osiedli miejskich w końcu XVI w., współzależność tę możemy przedstawić:

$$\frac{b}{x} = \frac{a}{730} \quad \text{czyli} \quad x = \frac{b \cdot 730}{a} = \frac{132 \cdot 730}{530} = 182$$

⁵² Wiele informacji historycznych o miastach i miasteczkach Litwy podaje B. Kvililys, *Mūsų Lietuva. Krašto vietorių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*, t. I—IV, Chicago 1964—1968. Wydawnictwa tego nie mogłem jeszcze wykorzystać przygotowując do druku niniejszy artykuł.

rodzajów materiałów źródłowych, jak inwentarze majątkowe, rejestry pomiaru włócznej, księgi sądów grodzkich i ziemskich czy wreszcie mapy.

Niektóre miasteczka białoruskiego obszaru etnicznego sięgać mogły swymi początkami dawnych grodów i podgrodzi sprzed najazdu mongolskiego. Wiele miejscowości, znanych później jako miasta lub miasteczka wymieniają już najstarsze latopisy ruskie. Przytaczam tu (według M. N. Tichomirowa)¹ daty najstarszych wiadomości o późniejszych ośrodkach miejskich:

Brześć (1019 r.), Borysów (1128 r.), Czeczersk (1159 r.), Druck (1092 r.), Grodno (1132 r.), Homel (1142 r.), Horodek (Dawidgródek, 1213 r.), Kleck (1127 r.), Kopyś (1116 r.), Łohojsk (koniec XI w.), Mińsk (1067 r.), Mozyrz (1155 r.), Mściślawł (1156 r.), Nowogródek (1212 r.), Orsza (1067 r.), Pińsk (1097 r.), Połock (862 r.), Rohaczew (1142 r.), Turów (980 r.), Uświata (1021 r.), Witebsk (1021 r.).

Lakoniczność wzmianek nie pozwala stwierdzić, że były to już wszystko ośrodki miejskie. Niewątpliwie część z nich można już wówczas traktować jako miasta, tym samym jednak wykraczają one poza ramy rzeczowe niniejszej pracy. Wiele dawnych ośrodków musiało zachować ciągłość funkcjonowania aż po wiek XV. Wskazuje na to niezwykle ważne źródło, jakim jest sporządzony w końcu XIV lub na początku XV w. spis grodów (zamków) ruskich². Między innymi wymienia on kilkadziesiąt grodów z omawianego terytorium. Mamy tu wszystkie prócz Horodka i Kopysia grody znane już z latopisów i sporo innych grodów białoruskich i litewskich a mianowicie: Berezujesk (?), Bychów, Ciecieryn, Holśzany, Horwol, Kiernowo, Kopył, Kowno, Krewo, Kryczew, Lebiedziewo, Lida, Łosk, Łuczyn, Łukoml, Mejszagoła, Merecz, Miedniki, Mikulin, Mohylów, Niemiga, Obolce, Pererow, Propojsk, Przelaje, Punie, Rasna, Rodno, Rzeczyca, Słowieńsk, Sluck, Smedyń, Strzeszyn, Szumsk, Świsłocz, Troki Stare i Nowe, Wilno, Wiłkomierz, Worobiejewsk i Zasław.

Należy przypuszczać, że obok większości wymienionych zamków istniały już targi i miasteczka. Jednak wszystkie te miejscowości umieszczone zostały w wykazie dopiero wtedy, kiedy źródła nazywają je miastami lub miasteczkami.

Na znaczenie przypadku dla pierwszego pojawienia się miasteczka w źródłach wskazuje wykorzystana w zestawieniu pośrednia wiadomość o szeregu miasteczek, które istniały w dobrach gospodarskich w drugiej połowie XV w. Chodzi o rejestr wydatków skarbu gospodarskiego z lat 1486—1488, zachowany w 4 księdze zapisów Metryki Litewskiej pod tytułem „Fedkov reistr”³. Wymienia on między innymi sumy pieniężne uzyskane z dochodów karczem (czy też może z kapszczyzny) w różnych miejscowościach. Ponieważ w tym okresie skupienia karczem istniały tylko w miasteczkach, mamy prawo przyjąć, że wymienione miejscowości były już w tym czasie miasteczkami. Zresztą występują one w tym charakterze w niewiele późniejszych źródłach. Możemy zatem zaliczyć je do rzędu miasteczek najstarszych, powstałych być może już w pierwszej połowie XV w. lub nawet wcześniej⁴.

¹ M. N. Tichomirov, *Drevnerusskie goroda*, wyd. 2, Moskwa 1956, str. 13, 33—42, 362—374.

² Spis ten, zachowany w wielu przekazach, ogłosił z obszernym komentarzem M. N. Tichomirov, *Spisok russkich gorodov dalnich i bliznich*, „Istoričeskie Zapiski” 40, Moskwa 1952, str. 223—225. Interesujące nas grody białoruskie i litewskie wymienione zostały przeważnie w grupie grodów litewskich, część zaś wśród grodów kijowskich, wołyńskich i smoleńskich.

³ Ogłoszony drukiem w RIB 30. Czas powstania rejestru określił N. Berezkov, *Litovskaja Metrika kak istoričeskijskij istočnik*, č. 1, Moskwa-Leningrad 1946, str. 79—88.

⁴ Za przypuszczeniem, że były to miasteczka, przemawia również ustawiczne wymienianie przez rejestr karczem miast większych i miasteczek, znanych już z lat wcześniejszych, jak np. Braślów, Dubicze, Ejszyski, Merecz, Punie i Słonim (por. RIB 30, kol. 183, 184, 187, 213, 214).

Prócz wielu różnorodnych źródeł pisanych z XVI w., bardzo pomocną w zestawieniu listy miasteczek istniejących w końcu tego wieku jest mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego, sporządzona z inicjatywy księcia Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła „Sierotki”, odbita w Amsterdamie w 1613 r., a od nazwiska rysownika zwana mapą Tomasza Makowskiego⁵. Dzięki zastosowaniu odmiennych sygnatur na oznaczenie miast, miasteczek i wsi pozwala ona wyodrębnić spośród przedstawionych na niej miejscowości 509 miast i miasteczek na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Z tej liczby 368 miast i miasteczek występuje w źródłach wcześniejszych, 141 pojawia się po raz pierwszy na mapie i 1 miasteczko (Sokółka) założone zostało w 1609 r. Należy podkreślić, że mapa pomija bardzo liczne najmniejsze miasteczka, często istniejące już od bardzo dawna. Zostało to zaznaczone przy poszczególnych pozycjach wykazu. Sama przez się nie może więc ona stanowić wystarczającej podstawy do ustalenia liczby miasteczek na przełomie XVI i XVII w.

Ogólny wynik zestawienia wiadomości o istniejących na pewno miasteczkach przedstawia się następująco:

1) miast i miasteczek powstałych do końca XVI w. (wg źródeł pisanych)	530
2) miasteczek pojawiających się po raz pierwszy na mapie radziwiłłowskiej	141
3) miasteczek pojawiających się w źródłach z pierwszej połowy XVII w.	86
4) miasteczek pojawiających się w źródłach z drugiej połowy XVII w. (musiały istnieć już wcześniej)	46
r a z e m:	803

Wykaz stanowi podstawę wstępnego obliczenia miast i miasteczek Białorusi i Litwy istniejących w połowie XVII w. Niestety, ze względu na luki bazy źródłowej uzyskane rezultaty nie są pełne. Z pola widzenia znikła przede wszystkim znaczna liczba najdrobniejszych miasteczek, zwłaszcza szlacheckich, które ze względu na lokalne tylko znaczenie nie znalazły odbicia w wykorzystanym materiale źródłowym. Liczby ich nie da się na razie bliżej określić. Stąd też uzyskane wyniki odnośnie liczebności i zagęszczenia miasteczek traktować należy jako prowizoryczne i zbyt niskie. Wydaje się jednak, że znaczenie gospodarcze pominiętych miasteczek było niskie, ponieważ leżały one w zasięgu oddziaływania miasteczek większych i średnich.

Lokalizacja niektórych miasteczek nasuwała poważne trudności. Część ich nie figuruje nawet w *Słowniku Geograficznym*; położenie należało wówczas określać na podstawie map szczegółowych. Nie zawsze dała się rozwiązać dokładnie kwestia

⁵ Zasadnicze informacje o mapie i dane o dość obfitej już literaturze mapy tej dotyczącej daje K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, str. 47–51; tenże, *The History of Polish Cartography from the 15th to the 18th Century*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, str. 58–63. Analizie wartości mapy radziwiłłowskiej, zwanej często mapą Makowskiego, poświęcony jest artykuł: St. Alexandrowicz, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. radziwiłłowska, jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi, „Studia Źródłoznawcze”*, t. X, Warszawa-Poznań 1965, str. 33–67 (z reprodukcją mapy).

Warto podkreślić, że ostatnio mapa ta dostarczyła punktu wyjścia do oszacowania liczebności miast i miasteczek Białorusi w XVII w., które przeprowadził Z. J. Kopysskij, *Ekonomičeskoe razvitie gorodov Belorussii...*, str. 22–24. Uwagi co do wyniku tego obliczenia zob. St. Alexandrowicz, *Miasta Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku* (artykuł recenzyjny z powyższej pracy), *„Kwartalnik Historyczny”*, R. LXXV (1968), z. 2, str. 412 i 416.

przynależności powiatowej wobec braku opracowania podziału administracyjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVII w. Ze względu na konieczność zastosowania jednolitego kryterium przyjęto za podstawę granice administracyjne z końca okresu przedrozbiorowego podane w zasadzie (z drobnymi poprawkami) według mapy Rizzi-Zannoniego⁶ na mapie W. Semkowicza⁷ i przyjęte w I tomie *Historii Polski*⁸.

Ponieważ położenie poszczególnych miasteczek określano zgodnie z przebiegiem granic na mapie Semkowicza, niekiedy zostało ono podane inaczej niż w źródłach. Dotyczy to zwłaszcza szeregu miasteczek dawnego powiatu orszańskiego, które zgodnie z mapą zostały zaliczone do województwa mścisławskiego lub mińskiego.

Lokalizacja może zawierać omyłki, przeważnie jednak nie odbiły się one na wynikach obliczeń, które przeprowadzone zostały dla całych województw. W nielicznych wypadkach kiedy nie dało się ustalić położenia miasteczka zrezygnowano z określenia powiatu.

Tam, gdzie nie było można ustalić dokładnej daty wiadomości źródłowej, zastosowano daty podwójne (od — do). Skrót os. przy niektórych miasteczkach oznacza, że jest to miasteczko świeżo osadzone. Bliższych danych należy wówczas szukać w Dodatku 2.

⁶ Carte de la Pologne divisée par provinces et palatinats et subdivisée par district ... par J. A. B. Rizzi-Zannoni, (Paryż) 1772. Skala ok. 1 : 692 000. O mapie tej por. K. Buczek, *Dzieje kartografii polskiej...*, str. 78—80.

⁷ W. Semkowicz, *Mapa historyczna Rzeczypospolitej Polskiej w r. 1771. Z uwzględnieniem granic i miejsc historycznych od początku XVII w.* Podziałka 1 : 3 000 000, Książnica Atlas, Lwów-Warszawa 1925; tenże, *Rzeczpospolita Polska w dobie królów obieralnych.* Skala 1 : 1 000 000, Książnica Atlas, Lwów-Warszawa [1937].

⁸ „Rzeczpospolita w XVII w.”, opracowała I. Gieysztorowa, „*Historia Polski*”, t. 2 cz. 2, Warszawa 1957.

WYKAZ MIAST I MIASTECZEK BIAŁORUSI I LITWY DO POŁOWY XVII W.

Lp.	Rok	Miasto lub miasteczko	Powiat lub województwo	Źródło	Czy jest na mapie Makowskiego
1	2	3	4	5	6
1	1323	Wilno	wileński	LU 2, nr 690, str. 146; LU 6, nr 3069, str. 468	+
2	1390	Brześć	brzeski	ALRG 1, nr 1, str. 1	+
3	1396	Borysów	miński	AZR 1, nr 4, str. 3	+
4	ok. 1400	Dubicze	lidzki	SRP 2, str. 701	+
5	ok. 1400	Ejszyszki	lidzki	SRP 2, str. 701	+
6	1408	Kowno	kowieński	por. przypis 7 artykułu	+
7	1414	Troki	trocki	Ghillebert de Lannoy, Oeuvres, Louvain 1878, s. 40: J. Lelewel, Rozbiory..., Gilbert de Lannoy i jego podróże, Poznań 1844, s. 380	+
8	1417	Miedniki (Wornie)	Żmudź	KDKW 1, nr 71, str. 102, 738—739	+ os.
9	1421	Wielona	Żmudź	Kwartalnik Historyczny, t. 44 (1930) str. 354; KDKW 1, nr 78 ^b , str. 742	+
10	przed 1424	Brasław	brasławski	Hedemann, Historia, str. 325	+
11	przed 1430	Mohylów	mścisławskie	Por. dokument z 1506 r., który powołuje się na czasy Witolda: Bel. Archiv drevnich gramot, cz. 1, nr 4, str. 7	+
12	przed 1430	Punie	kowieński	SD 69, k. 11; wyrok Kazimierza Jagiellończyka pow. się na czasy Witolda	+
13	przed 1430	Zdzitów	ślönimski	Por. wyrok z 1520 r. powołujący się na czasy Witolda, ALRG 1, nr 160, str. 169—171	+
14	1439	Słuck	ks. słuckie	KDKW 1, nr 158, str. 178— 179	+
15	1441	Grodno	grodzieński	Zbiór dawnych dyplomatów, cz. 1, Wilno 1843, nr 7, str. 9	+
16	1441	Mińsk	miński	ibidem	+
17	1441	Nowogródek	nowogródzki	ibidem	+
18	1441	Połock	połockie	ibidem	+
19	1441	Witebsk	witebski	ibidem	+
20	1460	Pińsk	piński	ALRG 2, nr I, str. 48	+
21	1460	Słonim	ślönimski	KDKW 1, nr 234, str. 264— 265	+
22	1465	Kobryń	brzeski	ML 203 (18 zap.), str. 243—244	+

1	2	3	4	5	6
23	1472	Kronie	kowieński	Star. Pol. 4. str. 345	+
24	przed 1480	Kiejdany	Żmudź	J. Długosz, Annales, str. 85	+
25	przed 1480	Kopyl	ks. śluckie	ibidem, str. 75	+
26	przed 1480	Kroże	Żmudź	ibidem, str. 85	+
27	przed 1480	Merecz	trocki	ibidem, str. 85	+
28	przed 1480	Mohylna	miński	ibidem, str. 85	+
29	przed 1480	Orsza	orszański	ibidem, str. 85	+
30	przed 1480	Smolniany	orszański	ibidem, str. 85	+
31	przed 1480	Strzeszyn	rzeczycki	ibidem, str. 86	+
32	przed 1480	Turów	piński	ibidem, str. 84—85	+
33	1486	Bielica	lidzki	RIB 27, kol. 187	+
34	1486	Daugi	trocki	ibidem, kol. 184	—
35	1486	Dorsuniszki	kowieński	ibidem, kol. 183	+
36	1486	Dubinki	wileński	ibidem, kol. 184	+
37	1486	Jaswojaie	Żmudź	ibidem, kol. 183	+
38	1486	Kamieniec	brzeski	ibidem, kol. 235	+
39	1486	Kiernowo	wileński	ibidem, kol. 188	+
40	1486	Krasne Siolo	miński	ibidem, kol. 183	+
41	1486	Krewo	oszmiański	ibidem, kol. 183	+
42	1486	Lida	lidzki	ibidem, kol. 183	+
43	1486	Lyngmiany	wileński	ibidem, kol. 184	+
44	1486	Marków	oszmiański	ibidem, kol. 187	+
45	1486	Mejszagola	wileński	ibidem, kol. 183	+
46	1486	Miedniki	wileński	ibidem, kol. 182	+
47	1486	Mołczadz	stonimski	ibidem, kol. 247	+
48	1486	Mosty	grodzieński	ibidem, kol. 183	+
49	1486	Onikszy	wiłkomierski	ibidem, kol. 183	+
50	1486	Orany	trocki	ibidem, kol. 190	+
51	1486	Oszmiana	oszmiański	ibidem, kol. 182	+
52	1486	Przelaje	trocki	ibidem, kol. 195	+
53	1486	Raduń	lidzki	ibidem, kol. 183	+
54	1486	Święciany	oszmiański	ibidem, kol. 184	+
55	1486	Uciana	wiłkomierski	ibidem, kol. 190	—
56	1486	Wasilizki	lidzki	ibidem, kol. 183	+
57	1486	Wiłkomierz	wiłkomierski	ibidem, kol. 184	+
58	1486	Wołkowysk	wołkowyski	ibidem, kol. 183	+
59	1486	Wysoki Dwór	trocki	ibidem, kol. 183	+
60	1486	Żołudek	lidzki	ibidem, kol. 183	+
61	1486	Międzyrzec	brzeski	zob. Dodatek 2	+os.

1	2	3	4	5	6
62	1487	Ostryna	grodzieński	RIB 27, kol. 256	+
63	1487	Prużana (Dobuczyn)	brzeski	ML 203 (18 zap.), str. 245	+
64	1487	Żyźmory	trocki	RIB 27, kol. 253	+
65	przed 1492	Lachowicze	nowogródzki	Opisanie 21, str. 414	+
66	przed 1492	Odelsk	grodzieński	wzmianka o przywileju Kazimie- rza Jag. w przywileju Bony z 1546 r., AGAD, dok. perg. 2317	—
67	1492	Mścibów	wołkowyski	KDKW 1, nr 387, str. 444	+
68	1494	Kobylnik	oszmiański	ibidem, nr 408, str. 471	+
69	1495	Żagory	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
70	1496	Druja	połockie	Hedemann, Historia, str. 344	+
71	1497	Poswol	upicki	zob. Dodatek 2	+ os.
72	1499	Kryczew	mścistawskie	ML 191 B (6 zap.), str. 168—169	+
73	1499	Pohost	brasławski	Hedemann, Historia, str. 401	+
74	1499	Szowkiany	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
75	XV w.	Janów	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
76	XV w.	Widze	brasławski	zob. Dodatek 2	+ os.
77	1503	Remigoła	upicki	KDKW 1, nr 547, str. 643	+
78	1503	Wortel (Lewków, Do- kudów)	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
79	1504	Budslaw	oszmiański	zob. Dodatek 2	— os.
80	1504	Ikaźń	brasławski	zob. Dodatek 2	+ os.
81	1492— 1506	Mitowo	wiłkomierski	zob. Dodatek 2	— os.
82	1492— 1506	Szaty	wiłkomierski	zob. Dodatek 2	+ os.
83	1492— 1506	Widziszki	wiłkomierski	zob. Dodatek 2	— os.
84	1492— 1506	Wołpa	wołkowyski	zob. Dodatek 2	+ os.
85	1492— 1506	Wysokie	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
86	1506	Mozyrz	mozyrski	ML 194 (8 zap.), str. 242	+
87	1507	Taurogi	Żmudź	Wołoncewski, Biskupstwo, str. 128; I.B., Opisanie pow. ros., str. 131—132.	+
88	1508	Hory	mścistawskie	Opyt opisanija Mog. gub. 2, str. 134	+
89	1508	Lale	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
90	1509	Czadesy	wiłkomierski	ML 203 (18 zap.), str. 149	—
91	1509	Czeczersk	rzeczycki	ML 194 (8 zap.), str. 493—494	+
92	1509	Kurzeniec	oszmiański	zob. Dodatek 2	+ os.
93	1510	Druck	orszański	Arch. Sang. 3, nr 103, str. 76—77	+
94	1510	Kosów	ślönimski	zob. Dodatek 2	+ os.
95	1510	Łuniew	brzeski	zob. Dodatek 2	— os.

1	2	3	4	5	6
96	1511	Daugieliszki	oszmiański	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 90	+
97	1511	Giegużyn	kowieński	zob. Dodatek 2	+ os.
98	1511	Gruże	upicki	zob. Dodatek 2	— os.
99	1511	Kodeń	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
100	1511	Moiodeczno	oszmiański	AZR 2, nr 69, str. 85—86	+
101	1511	Porozów	wołkowyski	Bibl., Czart., rkps 1777, k. 28	+
102	1511	Żodziszki	oszmiański	zob. Dodatek 2	+ os.
103	1513	Korkożyszki	oszmiański	ML 193 (7 zap.), str. 669	—
104	1513	Wilkija	Żmudź	ALRG 1, nr 135, str. 153	+
105	1514	Dryświaty	brasławski	AWAK 33, nr 13, str. 20—21; por. Hedemann, Historia, str. 382	+
106	1514	Dubrowna	orszański	Opyt opisanija Mogilevskoj gub., 2, str. 71	+
107	1514	Głębokie	połockie	RIB 20, kol. 189—193	+
108	1515	Jaszuny (Merecz)	wileński	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 98	—
109	1516	Betygoła	Żmudź	I. B., Opisanie pow. rosieńskiego, str. 75	+
110	1516	Dworzec	ślonimski	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 102	+
111	1516	Kroszyn	nowogródzki	RIB 20, kol. 370	+
112	1516	Lejpuny	trocki	Ljubavskij, Obl. del., str. 151	+
113	1516	Łysków	wołkowyski	ML 209, str. 667—668	+
114	1516	Milejczyce	brzeski	zob. Dodatek 2	— os.
115	1516	Olkieniki	trocki	Ljubavskij, o.c., str. 151	+
116	1516	Rakiszki	wiłkomierski	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 104	+
117	1516	Skidel	grodzieński	ML 195/III (9 zap.), str. 149	—
118	1516	Święciany	oszmiański	RIB 20, nr 278, kol. 368, nr 292, kol. 381	+
119	1516	Wiata	brasławski	zob. Dodatek 2	— os.
120	1517	Szydłów	Żmudź	ML 195/II (2 sąd.), str. 236	+
121	przed 1518	Krynki	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
122	1518	Birsztany	kowieński	Ljubavskij, o.c., str. 146	—
123	1518	Grauzyszki	oszmiański	zob. Dodatek 2	+ os.
124	1518	Jeziory	grodzieński	Ljubavskij, o.c., str. 177	+
125	1518	Nobel	piński	Opisanie 21, str. 444	+
126	1518	Nowy Dwór	wołkowyski	Ljubavskij, o.c., dod. 30, str. XXIX—XXX	+
127	1519	Dawidgródek	piński	Opisanie rukop. 3, dod. 10, str. 50	+
128	1519	Kleck	nowogródzki	ibidem, str. 50	+
129	1519	Rohaczew	rzeczycki	ibidem, str. 50	+
130	1519	Woiń (Wożyń)	brzeski	zob. Dodatek 2	— os.
131	1520	Birze	wiłkomierski	AS 7, nr 9, str. 9	+
132	1520	Dusiaty	wiłkomierski	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 115	+
133	1520	Gieranony	oszmiański	AS 7, nr 11, str. 15—17	+
134	1520	Upniki	wileński	ibidem, nr 10, str. 14	+
135	1521	Stokliszki	kowieński	Ljubavskij, o.c., str. 145	+

1	2	3	4	5	6
136	przed 1522	Biała	brzeski	Wawrzyńczykowa, o.c., str.44	+
137	przed 1522	Cichinicze	rzeczycki	zob. Dodatek 2	+ os.
138	1522	Isłocz	oszmiański	Opisanie 21, str. 454	-
139	1522	Iwieniec	miński	RIB 20, nr 366, kol. 1085	+
140	1522	Jeziorosy	brasławski	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 129 v; J. Ochmański, Renta feud., str. 80	+
141	1522	Kamień	miński	Bibl. Czart. 1777, k. 124—124v	+
142	1522	Lipniszki	oszmiański	Opisanie 21, str. 333	+
143	1522	Mścislaw	mścislawskie	ibidem, str. 447	+
144	1522	Postawy	oszmiański	Kurczewski, Biskupstwo, str. 218	+
145	1522	Radoml	mścislawskie	Opisanie 21, str. 445—447	+
146	1522	Sołoki	brasławski	J. Ochmański, o.c., str. 80	+
147	1522	Szupino	orszański	zob. Dodatek 2	- os.
148	1522	Żośle	trocki	SD 69, k. 48v—51v	+
149	przed 1523	Świsłocz	wołkowyski	zob. Dodatek 2	- os.
150	1523	Kotra	grodzieński	zob. Dodatek 2	- os.
151	1523	Smorgonie	oszmiański	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 135	+
152	1523	Wielkie Soleczniki	wileński	ibidem, k. 136v	+
153	1524	Kołyńniany	Żmudź	Opisanie 21, str. 425	+
154	1524	Łosznica	miński	AWAK 33, nr 18, str. 26	+
155	1524	Olita	trocki	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 141v	+
156	1524	Różanka	brzeski	zob. Dodatek 2	- os.
157	1524	Sieniawka	nowogródzki	zob. Dodatek 2	- os.
158	1524	Szawle	Żmudź	Ljubavskij, o.c., dod. 38 str. XXXV—XXXVI	+
159	1524	Żerosławka	grodzieński	zob. Dodatek 2	- os.
160	przed 1525	Indura	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
161	przed 1525	Sałaty	upicki	zob. Dodatek 2	+ os.
162	1507— 1525	Bereza	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
163	1525	Hłusk Dubrowicki	rzeczycki	ML 197 (12 zap.), str. 456; Star. Pol. 4, str. 693	+
164	1525	Wiejsieje	trocki	zob. Dodatek 2	- os.
165	1525	Derewna	nowogródzki	zob. Dodatek 2	+ os.
166	przed 1526	Botoki	Żmudź	Mapa Wapowskiego wyd. 1526 r., zachowany fragment reprodukuje K. Buczek, Dzieje, tabl. XI	+
167	przed 1526	Kielmy	Żmudź	ibidem	+
168	przed 1526	Łukniki	Żmudź	ibidem	+

1	2	3	4	5	6
169	przed 1526	Olsiady	Żmudź	ibidem	+
170	przed 1526	Płotele	Żmudź	ibidem	+
171	przed 1526	Rosienie	Żmudź	ibidem	+
172	przed 1526	Szwieksznie	Żmudź	ibidem	+
173	przed 1526	Widukle	Żmudź	ibidem	+ jako wies
174	1526	Bielawicze	słonimski	zob. Dodatek 2	- os.
175	1526	Hoduciszki	oszmiański	zob. Dodatek 2	+ os.
176	1526	Nacza	lidzki	zob. Dodatek 2	+ os.
177	1526	Niżhołów	połockie	zob. Dodatek 2	- os.
178	1526	Skirstymoń	Żmudź	LVG 1, nr 1, str. 15—16	+
179	1527	Czarnawczyce	brzeski	ML 198 (4 sąd.), str. 247—249; por. Wawrzyńczykowa, o.c., str. 98	+
180	1527	Hłusk Pohoreły	rzeczycki	ML 197 (12 zap.), str. 568	+
181	1507— 1528	Włodawa	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
182	1517— 1528	Lubcz	nowogródzki	zob. Dodatek 2	+ os.
183	1528	Giedrojcie	wileński	ML 197 (12 zap.), str. 614—615; ML 198 (4 sąd.), str. 254—256	+
184	1528	Łohojsk	miński	Ljubavskij, o.c., str. 114	+
185	1528	Świsłocz	miński	ML 198 (4 sąd.), str. 282—283	+
186	1528	Zejmy	kowieński	Bibl. Czart. rkps 1777, k. 152	+
187	1522— 1529	Rzeczyca	rzeczycki	zob. Dodatek 2	+ os.
188	1529	Ejragoła	Żmudź	AZR 2, nr 160, str. 199	+
189	1529	Hoża	grodzieński	ibidem, nr 161, str. 206	+
190	1529	Koniawa	lidzki	ibidem, nr 161, str. 206	+
191	1529	Kormiałów	kowieński	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 154v	+
192	1529	Kupiszki	wilkomierski	AZR 2, nr 161, str. 206	+
193	1529	Retowo	Żmudź	ibidem, nr 160, str. 199	+
194	1529	Uzspol	wilkomierski	ibidem, nr 161, str. 206	+
195	1530	Gródek	miński	zob. Dodatek 2	+ os.
		Pieczkowski			
196	1530	Luboszany	miński	AZR 2, nr 168, str. 216	-
197	1530	Oświeja	połockie	zob. Dodatek 2	- os.
198	1530	Pieszczatka (Piszczac)	brzeski	zob. Dodatek 2	- os.
199	1530	Uła	połockie	ML 202 (17 zap.), str. 27	+
200	1531	Łunna	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
201	1531	Okmiany	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
202	1532	Czaszniki	połockie	ML 201 (16 zap.), str. 692	+
203	1532	Maluszycze	nowogródzki	zob. Dodatek 2	- os.

**MIASTA I MIASTECZKA
BIAŁORUSI I LITWY**

Okolo 1650 r. (w granicach W. Ks. Litewskiego z 1582 r.)
0 50 100 km

- Granice W. Ks. Litewskiego
- Granice województw
- WILNO Miasta duże
- Stanim Miasta średnie
- Wizna Miasta małe i miasteczka
- MIŃSK Stolicy województw
- MOZYRZ Stolicy powiatów

Oprac. St. Alexandrowicz wyk. L. Fijał

1	2	3	4	5	6
204	1532	Pienianki	wilkomierski	ML 201 (7 sąd.), str. 177	—
205	1532	Sielec	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
206	1533	Abele	wilkomierski	ML 200 (6 sąd.), str. 197	—
207	1533	Rubieżewicze	miński	zob. Dodatek 2	+ os.
208	1533	Suwieki	wilkomierski	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 172v	—
209	1533	Zabludów	grodzieński	zob. Dodatek 2	— os.
210	przed 1534	Hanusiszki	trocki	zob. Dodatek 2	— os.
211	1529— 1534	Dubrowica	piński	ML 201 (7 sąd.), str. 276	+
212	1534	Bobrujsk	rzeczycki	Ljubavskij, Litovsko-russkij sejm dod. 14, str. 30	+
213	1534	Nieśwież	nowogródzki	Sum. ML 2, k. 18	+
214	1534	Ozieryszcze	połockie	Ljubavskij, Litovsko-russkij sejm, dod. 14, str. 31	+
215	1534	Propojsk	mścisławskie	ibidem, str. 30	+
216	1534	Uświat	witebski	ibidem, str. 31	+
217	1535	Wahanów	brzeski	zob. Dodatek 2	— os.
218	1536	Gierwiaty	wileński	J. Ochmański, o.c., str. 80	—
219	1536	Kuźnica	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
220	1536	Łyntupy	oszmiański	ML 204 (19 zap.), str. 197	+
221	1536	Nowa Wola (Wierzbołów)	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
222	1536	Pilwiszki	kowieński	zob. Dodatek 2	— os.
223	1536	Simno	trocki	Opisanie 21, str. 428	—
224	1536	Zabłoc	lidzki	zob. Dodatek 2	+ os.
225	1537	Bejsagoła	Żmudź	Popis żmudzki, cz. 1, str. 17	+
226	1537	Bystrzyca	wileński	ML 205 (10 sąd.), str. 424—425 (wzmianka w sprawie z 1541 r.)	+
227	1537	Dereczyn	śląmski	Arch. Sang. 4, nr 97, str. 115— —123	+
228	1537	Dziewiątko- wicze	śląmski	zob. Dodatek 2	+ os.
229	1537	Homel	rzeczycki	ML 206 (21 zap.), str. 529	+
230	1537	Szczuczyn	lidzki	ibidem, str. 332—333	+
231	1537	Świr	oszmiański	Arch. Sang. 4, nr 85	+
232	1537	Tarasów	miński	zob. Dodatek 2	— os.
233	1537	Tryszki	Żmudź	Popis żmudzki, cz. 1, str. 67	+
234	1537	Użwenty	Żmudź	ibidem, str. 35—36	+
235	1537	Żwingi	Żmudź	ibidem, str. 160	+
236	1538	Rowiny	brzeski	ML 205 (20 zap.) str. 391—392	—
237	1538	Traby	oszmiański	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 179	+
238	1539	Hermaniszki	lidzki	J. Ochmański, o.c., str. 80	—
239	1539	Ihumen	miński	ibidem, str. 80	+
240	1539	Malaty	wileński	ibidem, str. 80	—
241	1539	Nowy Dwór	grodzieński	AWAK 17, nr 266, str. 109	+
242	1539	Obolce	orszański	ML 203 (9 sąd.), str. 83—84	+
243	1539	Pierszaje	oszmiański	J. Ochmański, o.c., str. 80	+

1	2	3	4	5	6
244	1539	Pojurze	Żmudź	Bel. Archiü 2, str. 283; ML 201 (16 zap.), str. 871	—
245	1539	Radoszkowicze	miński	ML 208, str. 177	+
246	1539	Starzynki	oszmiański	J. Ochmański, o.c., str. 80	+
247	1539	Szawlany	Żmudź	ML 205 (20 zap.), str. 448—449	+
248	1539	Szeszole	wileński	J. Ochmański, o.c., str. 80	—
249	1539	Tauroginie	brasławski	ibidem, str. 80	—
250	1540	Ciecieryn	orszański	ML 205 (10 sąd.), str. 781	+
251	1540	Jurbork	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
252	1540	Krajak	oszmiański	ML 200 (6 sąd.), str. 284 i 295	+
253	1540	Zalesie-Ostrowno	połockie	zob. Dodatek 2	— os.
254	1541	Lejpojcie	Żmudź	ML 210, str. 941	—
255	1541	Somiliszki (Siemieliszki)	trocki	ML 213, str. 471	+
256	1542	Piaski	wołkowyski	ML 200 (6 sąd.), str. 379	+
257	1542	Płoniany	upicki	ML 211, str. 69—74	+
258	1542	Szadów	upicki	ML 209, str. 329—331 ML 213, str. 489	+
259	1542	Żejmele	upicki	ML 211, str. 74	+
260	1544	Lebiedziewo	oszmiański	Opisanie 21, str. 334 i 337	+
261	1545	Jałówka	wołkowyski	Opisanie 21, str. 394	+
262	1545	Miadzioł	oszmiański	ALRG 2, nr V, str. 75—78	+
263	1545	Soly	oszmiański	Jankowski, Pow. oszm. 1, str. 153	—
264	1546	Bołniki	wiłkomierski	ML 217 (18 sąd.), str. 1031	—
265	1546	Hanna	brzeski	Wawrzyńczykowa, o.c., str. 65	+
266	1546	Moszczenica	miński	zob. Dodatek 2	— os.
267	1546	Twerec	oszmiański	ML 212 (18 sąd.), str. 76—77	—
268	1546	Werchniany		zob. Dodatek 2	— os.
269	1547	Iszczoła	lidzki	zob. Dodatek 2	+ os.
270	1547	Janiszki	Żmudź	ML 217, str. 636—637	+
271	1547	Poługa	Żmudź	ibidem, str. 480	+
272	1547	Widynicze	orszański	zob. Dodatek 2	— os.
273	1506—1548	Michaliszki	oszmiański	zob. Dodatek 2	— os.
274	1548	Małe Soleczniki	wileński	zob. Dodatek 2	— os.
275	1550	Międzyrzecz	wołkowyski	Opisanie 21, str. 416	+
276	1551	Berzniki	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
277	1551	Pieniany	wiłkomierski	Ljubavskij, Litovsko-russkij sejm, dod. 21, str. 47	—
278	1551	Poniewież	upicki	ibidem, str. 47	+
279	1551	Rossosz	brzeski	Arch. Sang. 6, nr 80, str. 117	+
280	1551	Rożana	ślönimski	Ljubavskij, Litovsko-russkij sejm dod. 21, str. 46	+
281	1551	Woločyn	oszmiański	ibidem, str. 47	+
282	1551—1552	Chomsk	piński	Sum. ML III, k. 150—150v	+

1	2	3	4	5	6
283	1551— 1552	Hołubicze	połockie	zob. Dodatek 2	+ os.
284	1551— 1552	Kotra	wołkowyski	zob. Dodatek 2	— os.
285	1551— 1552	Zaborje	połockie	zob. Dodatek 2	— os.
286	1551— 1552	Plisa	połockie	zob. Dodatek 2	+ os.
287	1551— 1552	Rudka		zob. Dodatek 2	— os.
288	1552	Berezweż	połockie	AKH 2, str. 212	—
289	1552	Łukoml	połockie	ibidem, str. 237	+
290	1552	Sopoćkinie	grodzieński	AWAK 1, nr 22, str. 78	+
291	1552	Usaja	połockie	AKH 2, str. 230	— os.
292	1552— 1553	Szereszewo	brzeski	Sum. ML III, k. 207	+
293	1554	Motol	piński	zob. Dodatek 2	+ os.
294	1554	Mosarz	oszmiański	zob. Dodatek 2	+ os.
295	1554	Niemenczyn	wileński	zob. Dodatek 2	+ os.
296	1555	Jatwiesk	lidzki	AWAK 14, nr 2, str. 19	—
297	1551— 1556	Stary Bychów	mścisławskie	Sum. ML III, k. 171v	+
298	1551— 1556	Cyryn	nowogródzki	Sum. ML V, k. 26v—27	+
299	1551— 1556	Średniki	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
300	1556	Zadwinje	połockie	Sapiehowie 1, dok. XXIII, str. 368—369	—
301	1556	Zdzieciół	słonimski	AWAK 22, nr 24, str. 18—19	+
302	1558	Botoki	Żmudź	Ind. alfab., str. 38	+
303	1558	Dowspuda (Raczki)	grodzieński	AWAK 21, nr 544, str. 359	—
304	1558	Duniłowicze	oszmiański	Sapunov, Materiały, dok. nr 15, str. 25	+
305	1558	Kojdanów	miński	Sum. ML VI, k. 171	+
306	1558	Pobojsk	wiłkomierski	zob. Dodatek 2	+ os.
307	1559	Jeziernica	słonimski	AWAK 22, nr 218, str. 117	+
308	1554— 1560	Dudakowicze	orszański	zob. Dodatek 2	+ os.
309	1554— 1560	Lidowiany	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
310	1554— 1560	Połonka	nowogródzki	zob. Dodatek 2	+ os.
311	1559— 1560	Szyrwinty	wileński	Sum. ML IV, k. 251v	+
312	1560	Antuzów	wiłkomierski	Sum. ML IV, k. 254	—
313	1560	Dziewałtów	wiłkomierski	BUV rkps A—1944, k. 1—27	+
314	1561	Iwje	oszmiański	AR XXV, nr 1467, k. 1v—11	+

1	2	3	4	5	6
315	1561	Krokinowo	Żmudź	Sum. ML IV, k. 108	+
316	1562	Dryssa	połockie	Sum. ML IV, k. 186v	+
317	1562	Jatra	nowogródzki	zob. Dodatek 2	— os.
318	1562	Przerośl	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
319	1561— 1563	Kurszany	Żmudź	Sum. ML V, k. 17	+
320	1561— 1563	Nowy Dwór (k. Ostryny)	grodzieński	PKGE 1, str. 236—247	+
321	1563	Bohdanów	oszmiański	zob. Dodatek 2	+ os.
322	1563	Horodziec	brzeski	RKE, str. 260—275	+
323	1563	Lipsk	nowogródzki	Sum. ML V, k. 90v	+
324	1563	Sokolnia	orszański	zob. Dodatek 2	+ os.
325	1561— 1564	Pomusze	upicki	zob. Dodatek 2	— os.
326	1562— 1565	Holszany	oszmiański	Sum. ML V, k. 66	+
327	1562— 1565	Koziany	brasławski	ibidem, k. 70v	+
328	1562— 1565	Koźliszki	wiłkomierski	ibidem, k. 69v	—
329	1564— 1565	Suraż	witebski	zob. Dodatek 2	+ os.
330	1565	Berezyna	miński	Słown. Geogr. 5, str. 447	—
331	1565	Rohotna	stonimski	AWAK 22, nr 371, str. 191	—
332	1565	Rumszyszki	kowieński	Sum. ML V, k. 136v	+
333	1565	Zelwa	wółkowyski	AWAK 22, nr 295 i 296, str. 157	+
334	1558— 1566	Muśniki	wileński	zob. Dodatek 2	+ os.
335	1558— 1566	Soły	wiłkomierski	zob. Dodatek 2	— os.
336	1561— 1566	Bezdzież	piński	Rew. Pinskogo star. 2, str. 592	+
337	1562— 1566	Snów	nowogródzki	zob. Dodatek 2	— os.
338	1562— 1566	Żukowo	mścislawskie	zob. Dodatek 2	— os.
339	1565— 1566	Święta	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
340	przed 1566	Dywin	brzeski	zob. Dodatek 2	— os.
341	przed 1566	Łomazy	brzeski	zob. Dodatek 2	+ os.
342	1566	Lubań	ks. słuckie	AR XXV, nr 1767, k. 104	+
343	1566	Łukonnica (Hołynka)	stonimski	AWAK 22, nr 490, str. 263	—
344	1566	Mysz Nowa	nowogródzki	AWAK 22, nr 560, str. 298	+
345	1566	Sidra	grodzieński	zob. Dodatek 2	— os.
346	1566	Synkowicze	stonimski	zob. Dodatek 2	— os.

1	2	3	4	5	6
347	1566	Szczara	ślonimski	AWAK 22, nr 433, str. 228	—
348	1566	Wasilków	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
349	1566	Zanarocz	oszmiański	zob. Dodatek 2	+ os.
350	1561— 1567	Zubrewicze	orszański	zob. Dodatek 2	— os.
351	1563— 1567	Dziszna	połockie	zob. Dodatek 2	+ os.
352	1567	Borkułałów	mścisławskie	zob. Dodatek 2	+ os.
353	1567	Hanuszyszki	wilkomierski	zob. Dodatek 2	+ os.
354	1568	Chwejdany	Żmudź	SD 69, k. 145—147v	+
355	1568	Lenin	ks. śluckie	zob. Dodatek 2	— os.
356	1568	Lepel Stary	połockie	Sum. ML V, k. 179v	+
357	1568	Petryków	ks. śluckie	ibidem, k. 177	+
358	1568	Piaseczna	ks. śluckie	zob. Dodatek 2	+ os.
359	1568	Świerzeń	nowogródzki	F. 694, op. 2, nr 7710, k. 45—46	+
360	1568	Świrany (Świranki)	oszmiański	zob. Dodatek 2	— os.
361	1568	Żmujdki	wilkomierski	Sum. ML V, k. 178v	—
362	1558— 1569	Horodyszczce	brzeski	zob. Dodatek 2	— os.
363	1566— 1569	Czerświaty	połockie	zob. Dodatek 2	— os.
364	przed 1569	Łohiszyn	piński	zob. Dodatek 2	+ os.
365	1569	Tyrkszle	Żmudź	Bibl. AN LSR, rkps 507, k. 1—8	+
366	1570	Byteń	ślonimski	AS 3, nr 110, str. 282	—
367	1570	Filipów	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
368	1570	Gaura	Żmudź	I. B., Opisanie pow. rosieńskiego, str. 129	—
369	1570	Gondynga (Pflugiany)	Żmudź	SD 69, k. 52—55v	+
370	1570	Łoździeje	trocki	zob. Dodatek 2	+ os.
371	1570	Niemokszta	Żmudź	Opis' 1, str. 9, nr 122	+
372	1570	Wielka Wawierka	lidzki	AWAK 22, nr 638, str. 417— 418	+
373	1570	Wisztyniec	kowieński	Sum. ML V, k. 274; Star. Pol. 4, str. 357	+
374	1571	Przebrodzie	brasławski	Hedemann, Histor. str. 406—408	—
375	1566— 1572	Hermaniszki	oszmiański	zob. Dodatek 2	— os.
376	1566— 1572	Przetom	grodzieński	Sum. ML V, k. 228	+
377	1566— 1572	Tonów (Słoboda)	miński	zob. Dodatek 2	— os.
378	1566— 1572	Troupie	wilkomierski	zob. Dodatek 2	— os.
379	1569— 1572	Hajna	miński	Sum. ML V, k. 248v	+

1	2	3	4	5	6
380	1570— 1572	Skimów		zob. Dodatek 2	— os.
381	przed 1572	Bóbr	miński	zob. Dodatek 2	+ os.
382	przed 1572	Niemonojcie	trocki	SD 69, k. 137—140v	+
383	1572	Datnowo	Żmudź	zob. Dodatek 2	— os.
384	1572	Pohost	piński	zob. Dodatek 2	+ os.
385	1572	Szeszole	wileński	Bibl. Czart. Rkps 1777, k. 222	+
386	1572	Szkudy (Janowo)	Żmudź	zob. Dodatek 2	+ os.
387	1572	Zadziew	wileński	J. Ochmański, o.c., str. 80	—
388	1573	Kurtowiany	Żmudź	Opis' 1, str. 3, nr 42	+
389	1573	Sobotniki	oszmiański	Jankowski, Pow. oszm. 3, str. 133	+
390	1573	Wiązowiec	oszmiański	BUV A-3977, k. 1—12	—
391	1569— 1574	Upita	upicki	Sum. ML V, k. 278v	—
382	1574	Chołchel	oszmiański	F. 694, op. 4, nr 1942, k. 152	—
393	1574	Iłja	oszmiański	Sum. ML VI, k. 5	+
394	1574	Mienica	połockie	IJM 22, str. 469	—
395	1574	Świadość	wilkomierski	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 224	+
396	1563— 1575	Woroniecz	połockie	zob. Dodatek 2	+ os.
397	1576— 1577	Uszacz	połockie	zob. Dodatek 2	— os.
398	1577	Dubrowy	miński	Bibl. Czart., rkps 1777, k. 224v	+
399	1577	Hołowczyn	orszański	IJM 24, nr 70, str. 392—394	+
400	1577	Jewie	trocki	IA 1, nr 29, kol. 217—218	+
401	1577	Kopyś	orszański	Opis' 10, kol. 97, nr 362	+
402	1577	Sławatycze	brzeski	ibidem, kol. 57—58, nr 203; Wawrzyńczykowa, o.c., str. 65	+
403	1577	Wołczyn	brzeski	Opis' 10, kol. 80, nr 287	—
404	1578	Szklów	orszański	AWAK 39, nr 243, str. 83	+
405	1576— 1579	Juraciszki	oszmiański	Sum. ML V, k. 58	—
406	1579	Dziedzigoł- dziszki (Giel- gudziszki)	Żmudź	Sapiehowie 1, dok. XVI, str. 332 i 334	+
407	1579	Iszkoldź	nowogródzki	AR XXV, nr 1379, k. 2v—6v	+
408	1579	Mir	nowogródzki	AGAD, perg. 7872	+
409	1579	Preny	kowieński	Sum. ML VI, k. 83v	+
410	1579	Raków	miński	Opis' 1, kol. 71—72, nr 170	+
411	1579	Sapieżyszki	kowieński	Sapiehowie 1, dok. XVI, str. 332 i 334	+
412	1579	Wisznice	brzeski	ibidem, str. 334; por. Wawrzyń- czykowa, o.c., str. 69	+
413	1580	Ekimania	połockie	S. Zaleski, Jezuici w Polsce 4, cz I, str. 193	—

1	2	3	4	5	6
414	1580	Lipsk	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
415	1580	Opsa	brasławski	APPot. 28, sum. ks. „A” metryki mn. W. Ks. Lit., str. 6	+
416	1580	Owanta	wiłkomierski	F. 694, op. 4, nr 1437, k. 183	—
417	1580	Smolwy	brasławski	Hedemann, Historia, str. 410— 411	+
418	1580	Zubacze	brzeski	Opis' 10, kol. 28, nr 72	—
419	1581	Cytowiany	Żmudź	Opis' 2, kol. 49, nr 173	+
420	1581	Jezno	kowieński	Indeks alf., str. 269	—
421	1581	Radziwiliszki	Żmudź	AWAK 26, nr 296, str. 226	+
422	1581	Skumin		Sum. ML VI, k. 106v	—
423	1581	Wołna	miński	ibidem, k. 95v	+
424	1581—	Mikulino	orszański	zob. Dodatek 2	— os.
	1582				
425	1581—	Przewalki	grodzieński	Sum. ML VI, k. 127	+
	1582				
426	1582	Dudy	oszmiański	ibidem, k. 111	+
427	1582	Dziewieniszki	oszmiański	ibidem, k. 111	+
428	1582	Horodyszczce	miński	AWAK 36, nr 358, str. 305	+
429	1582	Jerszewicze	miński	ibidem, nr 56, str. 53	+
430	1582	Kroki	Żmudź	Opis' 1, kol. 86, nr 152	+
431	1582	Łotwa	oszmiański	Sum. ML VI, k. 111	—
432	1582	Pozelwa	wiłkomierski	Załęski, Jezuici, 4, cz. I, str. 60	—
433	1582	Solomerecz	miński	AWAK 36, nr 153, str. 124	—
434	1582	Stwołowicze	nowogródzki	F. 694, op. 2, nr 7783	+
435	1582	Uzda	miński	AWAK 36, nr 476, str. 410	+
436	1582	Zasław	miński	ibidem, nr 198, str. 159	+
437	1583	Gródek	miński	Słown. Geogr. 2, str. 827	—
		Siemkowski			
438	1583	Kołaczyce	rzeczycki	zob. Dodatek 2	— os.
439	1583	Wiszniew	oszmiański	Opis' 1, kol. 93, nr 93	+
440	1584	Ligumy	upicki	Liet. Żodźiai, str. 348, nr 59	+
441	1584	Radziwiliszki	upicki	zob. Dodatek 2	+ os.
442	1585	Krupszyszki	upicki	AWAK 26, nr 94, str. 58	—
443	1585	Krynicyzn	upicki	ibidem, nr 127, str. 76	—
444	1585	Pokroje	upicki	ibidem, nr 195, str. 118	+
445	1585	Rady	upicki	ibidem, nr 123, str. 74	—
446	1585	Siady	Żmudź	Opis' 1, kol. 182, nr 47	+
447	1585	Sołomieś (Nw. Mias- teczko)	upicki	AWAK 26, nr 95, str. 58	+
448	1585	Szwabiszki	upicki	Opis' 7, kol. 57, nr 352	+
449	1585	Wieliz	witebski	IJM 1, str. 352—354	+
450	1585	Zarzeczce	upicki	AWAK 26, nr 155, str. 93—94; IA 1, nr 40, kol. 224	—
451	1586	Grynkiszki	Żmudź	Opis' 1, kol. 189, nr 163	+
452	1586	Nacza	miński	zob. Dodatek 2	+ os.

1	2	3	4	5	6
453	1586	Rogów	wiłkomierski	Opis' 7, kol. 121, nr 711	—
454	1586	Siesiki	wiłkomierski	AWAK 26, nr 610, str. 469	+
455	1586	Smolewicz	miński	zob. Dodatek 2	— os.
456	1586	Wacławów	Żmudź	APPot. 28, str. 112, sum. ks. „D”	—
457	1585— 1587	Teratyszki		ibidem, str. 41. sum. ks. „B”	—
458	1586— 1587	Promieź	trocki	zob. Dodatek 2	+ os.
459	1587	Cimkowicze	ks. śluckie	F. 694, op. 4, nr 1731, k. 1—1v	+
460	1587	Poszawsze	Żmudź	Opis' 7, kol. 294, nr 1588	—
461	1587	Siemiezewo	ks. śluckie	F. 694, op. 4, nr 1731, k. 1—1v	—
462	1587	Surwiliszki	Żmudź	Opis' 7, kol. 215, nr 1189	+
463	przed 1588	Stańków	miński	zob. Dodatek 2	+ os.
464	1588	Berżany	Żmudź	Opis' 2, str. 2, nr 27	—
465	1588	Bowszowicze (Bohuszewi- cze)	miński	zob. Dodatek 2	+ os.
466	1588	Howieczna	nowogródzki	Słownik Geogr. 3, str. 170	—
467	1588	Protiwoda		Sapiehowie 1, str. 143	—
468	1586— 1589	Kumbiniki (Kumpiniszki)	wiłkomierski	APPot 28, str. 224, sum. ks. „F”	—
469	1589	Subocz	wiłkomierski	Opis' 8, kol. 134, nr 1011	—
470	1589	Surdegi	wiłkomierski	E. Tyszkiewicz, Birze, Petersburg 1869, str. 123	—
471	1589	Szczadryń		Opis' 8, kol. 111, nr 862	—
472	1589	Tylele	Żmudź	Opis' 2, str. 57, nr 274	—
473	przed 1590	Uhor	brasławski	zob. Dodatek 2	+ os.
474	1590	Hresk	ks. śluckie	F. 694, op. 2, nr 1599, k. 2—4	+
475	1590	Juriew	miński	AWAK 36, nr 449, str. 377—378	+
476	1590	Kuchcice	miński	ibidem. nr 431, str. 364	—
477	1590	Ostrożczyce	miński	ibidem, nr 462, str. 388—389	+
478	1590	Rudniki	trocki	AWAK 18, nr 99, str. 83	+
479	1590	Słowienie	orszański	AWAK 36, nr 481, str. 414	+
480	1590	Telsze	Żmudź	Opis' 2, str. 117, nr 226	+
481	przed 1591	Wysznuły		zob. Dodatek 2	— os.
482	1591	Montwiliszki	Żmudź	Opis' 2, str. 179, nr 308	+
483	1591	Surwiliszki	oszmiański	Bibl. Czart. rkps 1777, k. 248; Kurczewski, Biskupstwo wileń- skie, str. 160	+
484	1592	Bielczyca Kabak	połockie	zob. Dodatek 2	— os.
485	1592	Derewna	słonimski	F. 694, op. 4, nr 1179, k. 97v	—
486	1592	Śmitowicze	miński	AWAK 18, nr 129, str. 110	—
487	1593	Lipsk (Hołyn- ka)	grodzieński	zob. Dodatek 2	— os.

1	2	3	4	5	6
488	1593	Ławkożemy	Żmudź	Opis' 3, str. 66, nr 191	—
489	1593	Poczępów	nowogródzki	AWAK 28, nr 51, str. 41	+
490	1593	Poszyrwenty		Sum. ML VI, k. 301	—
491	1594	Korelicze	nowogródzki	F. 694, op. 4, nr 1648, k. 3—8v	+
492	1594	Sienno	orszański	IJM 20, nr 82, str. 447—448	+
493	1594	Szarkowszczyzna	braśławski	Sapunov, Materiały, str. 171; Sapiehowie 3, str. 98—99, 102—103	—
494	1595	Gryże	Żmudź	Opis' 3, str. 131, nr 139	+
495	1595	Kochanów	orszański	Sapiehowie 1, dok. XXIX, str. 413	+
496	1595	Pobołowo	rzeczycki	zob. Dodatek 2	+ os.
497	1595	Ponedelie	wilkomierski	AWAK 32, nr 195, str. 418	—
498	1595	Romaniszki	Żmudź	Opis' 4, kol. 110, nr 8	—
499	1595	Starosiele	orszański	Sapiehowie 1, dok. XXIX, str. 412	+
500	1595	Susza	połockie	Ingłot, Sprawy gospodarcze, str. 181	+
501	1595	Szyle	Żmudź	Opis' 3, str. 110, nr 185	—
502	1596	Gojsieniszki	wileński	zob. Dodatek 2	— os.
503	1596	Greżołów	Żmudź	IA 1, nr 98, kol. 415—416	—
504	1596	Hołomyczkowo		zob. Dodatek 2	— os.
505	1596	Jużynty	wilkomierski	AWAK 32, nr 193, str. 405—407	—
506	1596	Kruhła	orszański	Bibl. PAN w Krakowie, rkps 6069	+
507	1596	Popino	wilkomierski	AWAK 32, nr 215, str. 443	—
508	1596	Stepkowo		zob. Dodatek 2	— os.
509	1596	Szytele	Żmudź	Opis' 4, kol. 96, nr 296	+
510	1595—1597	Kukuciszki	wileński	J. Ochmański, o.c., str. 80	—
511	1595—1597	Łabonary	wileński	ibidem, str. 80	—
512	1595—1597	Niedźwiedzice	nowogródzki	ibidem, str. 80	+
513	1597	Bohdanowo	mścisławskie	zob. Dodatek 2	— os.
514	1597	Kowkiany	Żmudź	Opis' 4, kol. 284, nr 100	—
515	1597	Żorany	Żmudź	Opis' 4, kol. 201, nr 218	+
516	1595—1598	Pekołowicze		Sum. ML VII, k. 55v	—
517	1598	Barań	orszański	zob. Dodatek 2	— os.
518	1598	Horodyszczce	miński	zob. Dodatek 2	— os.
519	1598	Kretynga	Żmudź	Sapiehowie 2, str. 224	—
520	1598	Poniemuń	wilkomierski	AR XXV, nr 3206, k. 3—6; IA 1, nr 134, kol. 497—498	—
521	1598	Zebin (Ziembin)	miński	AWAK 31, nr 178, str. 281	+
522	1599	Kamionka	lidzki	zob. Dodatek 2	— os.

1	2	3	4	5	6
523	1599	Komaje	wiłkomierski	AT B 19/96, nr 116, k. 292—294	—
524	1599	Korciany	Żmudź	Indeks alf., str. 366	+
525	1599	Rożanka	lidzki	AWAK 14, nr 89, str. 637—638	+
526	koniec XVI w.	Krasnystaw	orszański	zob. Dodatek 2	+ os.
527	1600	Węgry	Żmudź	zob. Dodatek 2	— os.

Miasteczka z mapy Litwy Tomasza Makowskiego (stan z ok. 1600 r.)

528		Bakałarzewo	grodzieński	Mapa Makowskiego	+
529		Balwierzyski	kowieński	ibidem	+
530		Baszeja	mścislawskie	ibidem	+
531		Białynicze	orszański	ibidem	+
532		Bielica	orszański	ibidem	+
533		Bijuciszki	oszmiański	ibidem	+
534		Błotna	lidzki	ibidem	+
535		Bohomecz (Bobyńcze)	połockie	ibidem	+
536		Brzostowica	wołkowyski	ibidem	+
537		Chełmicz	rzeczycki	ibidem	+
538		Cholwia (Chołuj)	rzeczycki	ibidem	+
539		Chudów	miński	ibidem	+
540		Ciotcza	połockie	ibidem	+
541		Citwa	miński	ibidem	+
542		Czausy	mścislawskie	ibidem	+
543		Czereja	połockie	ibidem	+
544		Dalkowicze	miński	ibidem	+
545		Darów	nowogródzki	ibidem	+
546		Delatycze	nowogródzki	ibidem	+
547		Dobosna	rzeczycki	ibidem	+
548		Dolhinów	oszmiański	ibidem	+
549		Dorohy	ks. słuckie	ibidem	+
550		Drujski Dwór (Słobódka)	brasławski	ibidem	+
551		Dukora	miński	ibidem	+
552		Duszmiany	trocki	ibidem	+
553		Giegużyn (koło Kiejdan)	Żmudź	ibidem	+
554		Gorcysław	witebski	ibidem	+
555		Gorźdy	Żmudź	ibidem	+
556		Gródek Os- trożczycki	miński	ibidem	+
557		Gródek	grodzieński	ibidem	+
558		Hołowacze	grodzieński	ibidem	+
559		Horodok	witebski	ibidem	+
560		Horwol	rzeczycki	ibidem	+
561		Iniew	stolimski	ibidem	+
562		Iwacewicze	stolimski	ibidem	+

1	2	3	4	5	6
563		Jawor	ślōnimski	ibidem	+
564		Kadzyń	orszański	ibidem	+
565		Kamień Cho- recki	miński	ibidem	+
566		Kiszczyn	miński	ibidem	+
567		Kolno	ks. śluckie	ibidem	+
568		Kołtyniany	wileński	ibidem	+
569		Komaje	oszmiański	ibidem	+
570		Konciażyn	oszmiański	ibidem	+
571		Kościeniewiczze	oszmiański	ibidem	+
572		Kowarsko	wiłkomierski	ibidem	+
573		Koziany	połockie	ibidem	+
574		Kozangródek	piński	ibidem	+
575		Krupa (Kru- powo)	lidzki	ibidem	+
576		Krupka	miński	ibidem	+
577		Krzemienica	wołkowyski	ibidem	+
578		Kunosa	nowogródzki	ibidem	+
579		Lachowczyn	orszański	ibidem	+
580		Lebioda	lidzki	ibidem	+
581		Lemnica	orszański	ibidem	+
582		Leśnicki Przewóz	miński	ibidem	+
583		Lipa	nowogródzki	ibidem	+
584		Lubiaź (Ol- biaź)	piński	ibidem	+
585		Łachwa	piński	ibidem	+
586		Łaugzejmy	Żmudź	ibidem	+
587		Łuczaj	oszmiański	ibidem	+
588		Malcz	brzeski	ibidem	+
589		Masiady	Żmudź	ibidem	+
590		Metele	trocki	ibidem	+
591		Mikołajew- szczyzna	nowogródzki	ibidem	+
592		Milcz	oszmiański	ibidem	+
593		Mileszewski Horodek (Gró- dek Miele- szkowski, Bie- łohorodek Mielezkow- ski)	połockie	ibidem	+
594		Mojsiejewicze	miński	ibidem	+
595		Narocz	oszmiański	ibidem	+
596		Niehniewiczze	nowogródzki	ibidem	+
597		Nieszczerdza	połockie	ibidem	+
598		Nowe Mias- teczko	Żmudź	ibidem	+

1	2	3	4	5	6
599		Olbiej (Hol- bieja)	oszmiański	ibidem	+
600		Omchowicze	ks. słuckie	ibidem	+
601		Orewa	orszański	ibidem	+
602		Orły	piński	ibidem	+
603		Osinhorodek	oszmiański	ibidem	+
604		Oskoł	witebski	ibidem	+
605		Ostrowie	oszmiański	ibidem	+
606		Ostrów	nowogródzki	ibidem	+
607		Ozunicze	oszmiański	ibidem	+
608		Pelikany	brasławski	ibidem	+
609		Pereżyry	miński	ibidem	+
610		Pleszczenica	miński	ibidem	+
611		Podbrzezcie	wileński	ibidem	+
612		Podorosk	wołkowyski	ibidem	+
613		Połone	orszański	ibidem	+
614		Połowo	oszmiański	ibidem	+
615		Popiel	wilkomierski	ibidem	+
616		Popielany	Żmudź	ibidem	+
617		Poporcie	trocki	ibidem	+
618		Porzeczce	rzeczycki	ibidem	+
619		Psuja	połockie	ibidem	+
620		Puchowicze	miński	ibidem	+
621		Racza	orszański	ibidem	+
622		Radostowo	piński	ibidem	+
623		Radziwiłłów	miński	ibidem	+
624		Roś	wołkowyski	ibidem	+
625		Rudomina	wileński	ibidem	+
626		Rzeczki	oszmiański	ibidem	+
627		Rzepuchów	orszański	ibidem	+
628		Sereje	trocki	ibidem	+
629		Serwecz	oszmiański	ibidem	+
630		Sitno	połockie	ibidem	+
631		Słowienie	orszański	ibidem	+
632		Słowieńsk	oszmiański	ibidem	+
633		Sokół	połockie	ibidem	+
634		Stare Sioło	miński	ibidem	+
635		Synkiewiczze	miński	ibidem	+
636		Szack	miński	ibidem	+
637		Szczydut	połockie	ibidem	+
638		Szyszewo	mścisławskie	ibidem	+
639		Tołoczyn	orszański	ibidem	+
640		Turowła	połockie	ibidem	+
641		Turzec	nowogródzki	ibidem	+
642		Turzec	rzeczycki	ibidem	+
643		Turejsk	lidzki	ibidem	+
644		Twery	Żmudź	ibidem	+

1	2	3	4	5	6
645		Ukolski Dwór (Ukolsk)	brasławski	ibidem	+
646		Użugość (na mapie mylnie Zugose)	trocki	ibidem	+
647		Wiazyń	oszmiański	ibidem	+
648		Wieawsow (Wenusów)	wiłkomierski	ibidem	+
649		Wiesznie	Żmudź	ibidem	+
650		Wieprze	wiłkomierski	ibidem	+
651		Wiesy	wileński	ibidem	+
652		Wilejka	oszmiański	ibidem	+
653		Wiązowiec (na mapie mylnie Wiłowiec)	słonimski	ibidem	+
654		Wierchnie (na mapie mylnie Wiuzenne)	oszmiański	ibidem	+
655		Wizuny	wiłkomierski	ibidem	+
656		Wojnuta	Żmudź	ibidem	+
657		Wojstoma	oszmiański	ibidem	+
658		Wołołata	oszmiański	ibidem	+
659		Wołma (koło Smolewicz)	miński	ibidem	+
660		Worończewicze	orszański	ibidem	+
661		Wyhonoszcz	piński	ibidem	+
662		Wysock	piński	ibidem	+
663		Zabrzeż	oszmiański	ibidem	+
664		Zajezierze	miński	ibidem	+
665		Zamosze	brasławski	ibidem	+
666		Złukein (Lukiemy)	upicki	ibidem	+
667		Żodziszki	trocki	ibidem	+
668		Żuprany	oszmiański	ibidem	+
669		Żyrmuny	lidzki	ibidem	+
670	1602	Horodno	piński	Belorusija v epochu feodalizma 1, Mińsk 1959, nr 139, str. 311	—
671	1602	Sejny	trocki	AGAD MK 410, str. 1367 i 1373	-- os.
672	1604	Kurkle	wiłkomierski	AR XXV, nr 2967, k. 7v—9v	—
673	1604	Lepel Nowy	połockie	Bibl. Czart. rkps 1777, k. 335	—
674	przed 1606	Puńsk	trocki	zob. Dodatek 2	-- os.
675	1606	Krzywicze	oszmiański	AR XXV, nr 1940, k. 2—3	—

1	2	3	4	5	6
676	1609	Bajewo	orszański	Opyt opisanija Mogilevskoj gub. 2, str. 71	—
677	1609	Sokołdka (Sokółka)	grodzieński	zob. Dodatek 2	+ os.
678	1611	Kurpsiszki	upicki	Opis' 8, kol. 303, nr 12	—
679	1612	Hać	orszański	Indeks alf. str. 185	—
680	1618	Sapieżyn (Druja)	brasławski	zob. Dodatek 2	— os.
681	1618	Wobolniki	upicki	AR XXV, nr 4600, str. 9	—
682	1619	Horki Małe	mścisławskie	Star. Pol. 4, str. 580	—
683	1619	Litwinowo	połockie	Pamjatnaja kniżka Vilenskago General-gubernatorstva na 1868 g., Petersburg 1868, str. 47	—
684	przed 1620	Słoboda	połockie	zob. Dodatek 2	— os.
685	1620	Widzieniszki	wileński	Indeks alf., str. 79	—
686	1620	Wiżajny	trocki	F. 694, op. 4, nr 1670, k. 133	—
687	1621	Dokszyce	miński	Wołonczewski, Biskupstwo, str. 62	—
688	1622	Ostrowno	witebski	Sapiehowie 2, str. 50	—
689	1623	Dowieczoro- wicz (Drohiczyn)	piński	zob. Dodatek 2	— os.
690	1623	Kopciewicz	połockie	IJM 25, nr 33, str. 210	—
691	1623	Wieżyszcz	witebski	ibidem, nr 35, str. 215	—
692	1626	Holdów	lidzki	Indeks alf. str. 203	—
693	1626	Ostra	witebski	AWAK 9, nr 165, str. 468	—
694	przed 1628	Bienica	oszmiański	zob. Dodatek 2	— os.
695	1628	Orla	lidzki	F. 694, op. 2, nr 4354, k. 2 zob.	—
696	przed 1629	Mikołajów	oszmiański	Dodatek 2	— os.
697	1629	Zabłocie	rzeczycki	Sum. ML VII, k. 263v	—
698	1630	Bieszynkowi- cze	połockie	IJM 23, str. 486	—
699	1632	Kniażyce Stare	witebski	Sapiehowie 2, str. 60	—
700	1633	Czereków	mścisławskie	zob. Dodatek 2	— os.
701	1633	Nacza	połockie	AWAK 33, nr 184, str. 274	—
702	1633	Stolpce	nowogródzki	F. 694, op. 2, nr 1661, k. 77	—
703	1633	Ulanowicze	orszański	IJM 20, nr 2, str. 65—67	—
704	1633	Wołosowicze	miński	AWAK 33, nr 184, str. 271— 273	—
705	1633	Zborsk	miński	Indeks alf. str. 300	—
706	1635	Bielobereza	orszański	ibidem, str. 58	—
707	1635	Dolsk	piński	zob. Dodatek 2	— os.
708	1635	Dyrwiany	Żmudź	Indeks alf., str. 265	—
709	1636	Hłozomicze	witebski	IJM 25, str. 340	—

1	2	3	4	5	6
710	1638	Pietuchowo	trocki	Sapiehowie 2, str. 324	—
711	1639	Fastów	mścislawskie	zob. Dodatek 2	— os.
712	1639	Rotniki	grodzieński	LVG 1, nr 37, str. 102—104	—
713	1641	Daszkowka	mścislawskie	IJM 25, str. 409	—
714	1642	Prichaby	mścislawskie	IJM 23, str. 458; IJM 24, nr 61, str. 344	—
715	1642	Żyrowicze	stonimski	zob. Dodatek 2	— os.
716	1643	Aleksandria	orszański	Bibl. Czart. rkps 4470, k. 160—163	—
717	1643	Bopy	kowieński	SD 69, k. 45—48	—
718	1643	Kazimierz	rzeczycki	zob. Dodatek 2	— os.
719	1643	Nowe Kiejdany (Januszpoł)	Żmudź	zob. Dodatek 2	— os.
720	1643	Puszulaty	upicki	Sum. ML VIII, k. 236	—
721	1643	Władysławów	Żmudź	zob. Dodatek 2	— os.
722	1644	Budowka	orszański	Bibl. PAN w Krakowie, rkps 5990	—
723	1644	Bujnicze	mścislawskie	IJM 25, str. 407	—
724	1644	Rosasna a. Janów Orszański	orszański	ibidem, str. 408	—
725	1645	Święte Jezioro	trocki	AWAK 28, nr 172, str. 209	—
726	1645— 1646	Żodzino	miński	zob. Dodatek 2	— os.
727	1646	Janów	piński	AWAK 28, nr 219, str. 269	—
728	1647	Jeremicze	nowogródzki	Indeks alf. str. 270	—
729	1647	Kniażycze	orszański	IJM 25, str. 421	—
730	1647	Massalany	grodzieński	zob. Dodatek 2	— os.
731	1647	Romanowo	ks. słuckie	AR XXV, nr 3550, k. 7—10	—
732	ok. 1648	Kosarzewo	połockie	zob. Dodatek 2	— os.
733	1649	Klawany	upicki	F. 694, op. 2, nr 9499, k. 8	—
734	1649	Oszmianka (Murowana Oszmiana)	oszmiański	Sapiehowie 2, str. 130	—
735	1649	Parafianowo	oszmiański	zob. Dodatek 2	— os.
736	1649	Zamusze	Żmudź	Rewizja ekonomii szawelskiej z 1649 r., mikrofilm w AGAD	—
737	1649— 1650	Skorule	kowieński	zob. Dodatek 2	— os.
738	1649— 1650	Ugiany	Żmudź	zob. Dodatek 2	— os.
739	przed 1650	Bogusławpole	miński	zob. Dodatek 2	— os.
740	przed 1650	Lozno	witebski	zob. Dodatek 2	— os.
741	przed 1650	Stefanowo	wileński	zob. Dodatek 2	— os.

1	2	3	4	5	6
742	przed 1650	Wiliopole (Wiliampol)	kowieński	zob. Dodatek 2	— os.
743	1651	Bystreja	połockie	IJM 22, nr 113, str. 363	—
744	1651	Cielaków	miński	AR XXV, nr 1767, k. 100v	—
745	1651	Jałówka	miński	ibidem, k. 100v	—
746	1652	Wizna	ks. słuckie	ibidem, k. 52v	—
747	1652	Wsielub	nowogródzki	AS 14, nr IV, str. 108	—
748	1651— 1653	Bala	grodzieński	zob. Dodatek 2	— os.
749	1654	Boczejkowo	połockie	IJM 28, nr 73, str. 715, rejestr z 1668 r.	—
750	1654	St. Jelnia	nowogródzki	zob. Dodatek 2	— os.
751	1654	Ostrożanka	piński	AWAK 34, nr 30, str. 32	—
752	1654	Stolin	piński	ibidem, nr 24, str. 25	—
753	1654	Żłobin	rzeczycki	AJZR 14, kol. 433	—
754	1655	Nowy Bychów	mścisławskie	ibidem, kol. 609—610	—
755	1655	Pohost Za- reczny	piński	Słown. Geogr. 8, str. 320—321	—
756	1657	Iwaszkiewiczze	stonimski	Indeks alf., str. 306	—
757	1661	Bastyń	piński	CGIA BSSR Mińsk, f. 1703(Try- bunał skarbowy lit.), op. 1, nr 1, k. 307	—
758	1661	Behomla	miński	ibidem, k. 635	—
759	1661	Bobryk	piński	ibidem, k. 307	—
760	1661	Bolsie	Żmudź	ibidem, k. 271v	—
761	1661	Chotynicze	piński	ibidem, k. 307	—
762	1661	Czerwony Dwór	Żmudź	ibidem, k. 274	—
763	1661	Deniskowicze	piński	ibidem, k. 307	—
764	1661	Dziatłowicze	piński	ibidem, k. 307	—
765	1661	Lubaszewo	piński	ibidem, k. 307	—
766	1661	Łunin Mały (Łuniniec)	piński	ibidem, k. 307	—
767	1661	Łunin Wielki	piński	ibidem, k. 307	—
768	1661	Piotrowicze	miński	ibidem, k. 634v	—
769	1661	Płotnica	piński	ibidem, k. 307	—
770	1661	Ruda	brzeski	ibidem, k. 363	—
771	1661	Szypiany	miński	ibidem, k. 633	—
772	1661	Uzlany	miński	ibidem, k. 633	—
773	1661	Widyn	piński	ibidem, k. 307	—
774	1661	Wierchowicze	brzeski	ibidem, k. 363	—
775	1661	Wietczyno	piński	ibidem, k. 307	—
776	1661	Witunicze	miński	Bibl. AN Lit. SRR w Wilnie, F. 148, TF-275, k. 35	—
777	1661	Woroń	miński	F. 1703, op. 1, nr 1, k. 634v	—
778	1661	Zahale	ks. słuckie	AR XXV, nr 4637, k. 1	—

1	2	3	4	5	6
779	1662	Komorówka a. Kierdejowa Wola	brzeski	Indeks alf., str. 358	—
780	1662	Żoginie	Żmudź	Słown. Geogr. 14, str. 814	—
781	1663	Rasna	mścisławskie	AWAK 34, nr 254, str. 286	—
782	1665	Buj	witebski	IJM 26, nr 86, str. 345	—
783	1665	Niemojta	witebski	ibidem, str. 347	—
784	1665	Pustyńki	witebski	ibidem, str. 350	—
785	1668	Kazanówka	połockie	IJM 28, nr 69, str. 304	—
786	1668	Starzyce (Słobódka)	ks. śluckie	AR XXV, nr 1539, str. 208— 209	—
787	1669	Dokudów	lidzki	Indeks alf., str. 248	—
788	1669	Szepielewicz	orszański	AR XXV, nr 1539, k. 17v—22v	—
789	1671	Biedryca	połockie	IJM 26, str. 486	—
790	1672	Wierchowie	wilkomierski	Indeks alf., str. 75	—
791	1679	Powiańcj	Żmudź	Liet. žodžiai 1, str. 137, nr 22	—
792	1680	Starobin	ks. śluckie	AR XXV, nr 2363/1, k. 18—23v	—
793	1687	Wierchowie	połockie	IJM 6, str. 316—318	—
794	1688	Worniany	wileński	Indeks alf., str. 174	—
795	1689	Dudzicze	miński	ibidem, str. 261	—
796	1690	Sławatycze	wołkowyski	S. Krakowski, Wykaz podatku podymnego powiatu wołko- wskiego z r. 1690, Wiadomości Studium Historii Prawa Litew- skiego, t. 1, Wilno 1938, str. 230	—
797	1692	Nerejsza	witebski	IJM 10, str. 456	—
798	1697	Boruny	oszmiański	Indeks alf., str. 37	—
799	1698	Władysławów	wilkomierski	ibidem, str. 160	—
800	1597	Hermaniszki	wilkomierski	F. 694, op. 4, nr 1437, k. 270 v	—
801	1653	Opol	piński	Belorussija v epochu feodalizma 2, nr 126, str. 179	—
802	1667	Inturki	wileński	Centralnij Gosudarstvennyj Istoričeskij Archiw Litovskoj SSR, ks. nr 3439	—
803	1667	Rakanciszki	wileński	ibidem	—
804	1675	Antolepty	wilkomierski	Lietuvos inventorial XVII a., Vilnius 1962, nr 67, str. 323	—

Poprawki (uwzględnione w obliczeniach w tekście):

1. W spisie omyłkowo umieszczono dwukrotnie Święciany (poz. 54 i 118), wobec czego wykaz liczy łącznie 803 miasta i miasteczka.

2. Niektóre z wymienionych miasteczek występują w źródłach wcześniej:

(poz. 557) Gródek nazwany miastem już w 1558 r., MPT 1, str. 260—261;

(poz. 672) Kurkle były miasteczkiem już w 1546 r., Słownik Geogr. 4, str. 894;

(poz. 686) Wiżajny występowały jako miasteczko już w 1606 r., MPT 1, str. 295;

(poz. 698) Bieszynkowicze były już miasteczkiem przed 1616 r., St. Alexandrowicz, Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII wieku, Rocznik Białostocki, t. 1, 1961, str. 113 i 117;

(poz. 754) Bychów Nowy osadzony w 1561—1566 r., por. Dodatek 2, poz. 102;

(poz. 782) Czerwony Dwór występuje jako miasteczko w 1654 r., Lietuvos inventorial XVII a., nr 33, str. 177.

Dodatek 2
DATY ZAŁOŻENIA MIASTECZEK

Lp.	Rok	Miasteczko	Powiat	Właściciel	Okoliczności	Źródło
1	2	3	4	5	6	7
1	1417	Wornie (Miedniki)	Żmudź	Biskupstwo żmudzkie	założenie stolicy bi- skupiej	KDKW, nr 71 str. 102, 738—739
2	1486	Między- rzec	brzeski	Jan Zabrze- ziński	przywilej na targi i jarmarki	A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 40
3	1495	Żagory	Żmudź	Mikołaj Sy- rewicz	przywilej na targ	ALRG 1, nr 30, str. 62
4	1497	Poswoł	wilkomier- ski	kościół pa- rafialny w Poswołu	uposażenie parafii, przywilej na targi i karczmy	KDKW, nr 449, str. 523—524
5	1499	Szowkian- ny	Żmudź	Mikołajowa Szemiotowa	potw. wcześniejszego przyw. na targi i 2 kar- czmy	M. Ljubavskij, Oblastnoe dele- nie, str. 556
6	XVw.	Janów	brzeski	biskupstwo łućkie	wieś podniesiona do rzędu miasteczek	A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 76
7	XVw.	Widze	brasławski	Naruszowie	miasteczko przy ośro- dku dóbr	O. Hedemann Historia, str. 367
8	1503	Wortel a. Lewk- ków, a. Doku- dów	brzeski	Lewko Bo- howityno- wicz	budowa zamku, osa- dzenie m-ka, prawo magdeburskie	Arch. Sang. 1, nr 150, str. 151—152, 1504 r.; A. Waw- rzyńczyk, Roz- wój, str. 49
9	1504	Budśław	oszmiański	hospodar- skie		Słownik Geograf. 1, str. 442
10	1504	Ikażń	brasław- ski	Iwan Sapie- ha	budowa zamku, osa- dzenie m-ka	Krupowicz, Zbiór, nr 26, str. 32. Potw. tego przyw. z 28 XII 1506 ML 194 (8 ks. zap.), str. 254—256. Por. też O. Hedemann, Historia, str. 368
11	1492— 1506	Mitowo	wilkomier- ski		przywilej na targi	Sum. ML VI, k. 111v, potw. przyw. Aleksandra przez Stefana Batorego
12	1492— 1506	Szaty	kowieński		osadzenie m-ka	Sum. ML IV, k. 165, 173. Potw. przyw. Aleksandra przez Zyg. Au- gusta 1562 r.
13	1492— 1506	Widziszki	wilkomier- ski		przywilej na targi	Sum. ML VI, k. 111v, potw. przyw. Aleksandra przez Stefana Batorego;

1	2	3	4	5	6	7
14	1492— 1506	Wołpa	wołkowy- ski	Aleksander Holszański		Opisanie dok. 21, str. 404 powołuje się na przyw. Alek- sandra
15	1492— 1506	Wysokie	brzeski	Jerzy Piet- kiewicz Jod- ko	przywilej na targi	Przyw. Zygmunta Augusta z 20 I 1547 r. wspomina o zezwoleniu na targ w niedzielę wyd. przez Alek- sandra i Zygmunta Starego. A. Wa- wrzyńczyk, Roz- wój, str. 89 mylnie przypisuje pow- stanie Wysokiego zezwoleniu z 1535 r. wystawionemu dla Wahanowa
16	1508	Lale	Żmudź	Marcin Wie- kowicz	osadzenie m-ka, targ i karczmy	ALRG 1, nr 111, str. 132; ML 194 (8 ks. zap.), str. 415
17	1509	Kurzeniec	oszmiański	Mikołaj Radziwiłł	przywilej na targ i karczmy	ML 194 (8 ks. zap.), str. 570— 571
18	1510	Kosów	słonimski	Jan Litawor Chreptowicz	założenie m-ka, targ i karczmy	ML 194 (8 ks. zap.), str. 612; Star. Pol. 4, str. 561
19	1510	Łuniew	brzeski	Iwan Sapięha	zezwolenie na budowę zamku, osadzenie m- ka, nadanie prawa magdeburgskiego	ML 194 (8 ks. zap.), str. 639
20	1511	Giegużyn	trocki	Hrehory Ościkowicz	zezwolenie na budowę zamku, targ i karczmy	ML 193 (7 ks. zap.), str. 651— 652
21	1511	Gruże	upicki	Marcin Wie- kowicz	osadzenie m-ka, targ, karczmy	ML 194 (8 ks. zap.), str. 714— 715; por. M. Eju- bavskij, Oblast- noe delenie, str. 167
22	1511	Kodeń	brzeski	Iwan Sapię- ha	zezwolenie na założę- nie m-ka	Potwierdzenie dóbr Sapięhy z 1511 r. wspomina o przyw. „super oppidum”, ML 209, str. 877—881;

1	2	3	4	5	6	7
23	1511	Żodziszki	oszmiański	Mordas Miskowicz	przywilej na targ i karczmy dla już osadzonego m-ka	Star. Pol. 4, str. 613; A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 66, 220 ML 195/III (9 ks. zap.), str. 903
24	1516	Milejczyce	brzeski	hospodarskie	założenie m-ka na szlaku komunikacyjnym, stan dla dworu królewskiego, prawo magdeburskie	ALRG 1, nr 141, str. 59; por. A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 220
25	1516	Wiata	braślawski	Iwan Sapieha	budowa zamku, osadzenie m-ka, targ i karczmy	ML 195/III (9 ks. zap.), str. 1081; por. O. Hedemann Historia, str. 415
26	przed 1518	Krynki	grodzieński	hospodarskie	osadzenie m-ka	M. Ljubavskij, Oblastnoe delenie, dodatek 29, str. XXVIII—XXIX; Bibl. Czart. rkps 1777, k. 124
27	1518	Grauzyszki	oszmiański	Barbara Butrymowa	osadzenie m-ka	Kurczewski, Biskupstwo, str. 197
28	1519	Woiń (dziś Wohyń)	brzeski	hospodarskie	osadzone z polecenia królewskiego. Prawo magdeburskie nad. w 1522 r.	ALRG 1, nr 148, str. 168, nr 158, str. 181—183; por. A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 220—222
29	przed 1522	Tychińce (Cichinice)	rzeczycki	Oleksy Zeńkowicz	przywilej na targ	ML 197 (12 ks. zap.), str. 103—104
30	1522	?	Żmudź	Wojciech Orwidowicz	przywilej na targ i karczmy	ibidem, str. 7
31	1522*	Smolniany*	orszański	Konstanty Ostrogski	nadanie dóbr z zezwoleniem budowy zamku, osadzenia m-ka, targ i karczmy	Arch. Sang. 3, nr 248, str. 242—243; AZR 2, str. 146—147
32	1522	Szupino	orszański	Waśko Hryhorewicz	przywilej na budowę zamku, osadzenie m-ka targ i karczmy	ML 197 (12 ks. zap.), str. 85; Opisanie dok. 21, str. 433—434
33	przed 1523	Świsłocz	wółkowycki	hospodarskie	miasteczko osadzone z rozkazu króla	M. Ljubavskij, Oblastnoe delenie, str. 16; AS 1 nr 15
34	1523	Kotra	grodzieński	hospodarskie	przywilej na targ	ML 197 (12 ks. zap.), str. 150

1	2	3	4	5	6	7
35	1524	Rożanka	brzeski	Piotr Hołownia	przywilej na targ, jar-mark i karczmy w już istniejącym m-ku	ML 197 (12 ks. zap.), str. 294—295; A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 62
36	1524	Sieniawka	nowogródzki	królowa Bona	m-ko osadzone na podstawie przywileju Bony	AJZR 1, nr 99, str. 84—85; W. Pocięcha, Królowa Bona, t. 3, str. 130
37	1524	Żerosławka (dziś Ogrodniki)	grodzieński	hospodarskie	przywilej na targ i karczmy przy dworze	ML 197 (12 ks. zap.), str. 354—355; M. Ljubavskij, Oblastnoe delenie, str. 176
38	przed 1525	Czarnawczyce	brzeski	Jerzy Ilinicz		A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 98
39	przed 1525	Indura	grodzieński	Jan Dowojna	przywilej na targ i karczmy w majątku	ML 199 (14 ks. zap.), str. 391
40	przed 1525	Salaty	upicki	Kmita Kuncewicz	osadzenie m-ka, targ i karczmy	ML 199 (14 ks. zap.), str. 317. W dok. z 28 I 1525 wzmianka o wcześniejszym przywileju
41	przed 1525	Włodawa	brzeski	Andrzej Sanguszko	m-ko założone bez przywileju gospodarskiego	A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 80
42	przed 1525	Bereza	brzeski	Janowa Wiesztortowa	potwierdzenie przez Zygmunta St. jego wcześniejszego przywileju na targ, wydane dla Mikołaja Homszeja w 1530 r.	ML 198 (4 ks. sąd.), str. 603—604; W. Rewieńska, Bereza Kartuska, Wilno 1934, str. 11—12 datuje powstanie m-ka na koniec XV w., jednak bez dowodu
43	1525	Derewna	nowogródzki	Mikołaj Kieżgajło	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ML 197 (12 ks. zap.), str. 425
44	1525	Wiejsieje	trocki	Kn. Jerzy Olekowicz Słucki	przywilej na targ i karczmy	ibidem, str. 391
45	1526	Bielawicze	słonimski	Hawryło Tyszkowicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ibidem, str. 549
46	1526	Hoduciszki	oszmiański	Jan Mikołajewicz Radziwiłł	przywilej na targ i karczmy w majątku	AJZR 1, nr 85, str. 70—71

1	2	3	4	5	6	7
47	1526	Nacza	lidzki	Janusz Kościewicz	przywilej na targ i karczmy w majątku	ML 197 (12 ks. zap.), str. 548
48	1526	Niżhołów	połockie	Konstanty Ostrogski	przywilej na budowę zamku, osadzenie m-ka, targ i karczmy	Arch. Sang. 3, nr 309, str. 298
49	1517— 1528	Lubcz	nowogródzki	Marcin Mieszkowicz	przywilej na targ i karczmy	ML 199 (14 ks. zap.), str. 497
50	1522— • 1529	Rzeczyca	rzeczycki	hospodarskie	miasto osadzone przez dzierżawcę Siemiona Połozowicza pod zbudowanym przezeń zamkiem	M. Ljubavskij, Obiastnoe delenie, dodatek nr 47, str. XLIX
51	1530	Gródek Pieczkowski	oszmiański	Jan Mikołajewicz Radziwiłł	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Oryginał AGAD, perg. nr 7570
52	1530	Oświeja	połockie	Piotr Kiszka	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ML 202 (17 ks. zap.), str. 77
53	1530	Pieszczatka (dziś Piszczac)	brzeski	hospodarskie	założona na rozkaz królewski	ML 213, str. 653—655; A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 224
54	1531	Łunna	grodzieński	królowa Bona	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ML 203 (18 ks. zap.), str. 3—4; W. Pocięcha, Królowa Bona 3, str. 92 i 234
55	1531	Okmiany	Żmudź	Jan Stankowicz Bielewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ML 202 (17 ks. zap.), str. 195; M. Wołonczewski, Biskupstwo żmudzkie, Kraków 1898, str. 241
56	1532	Małuszycze	nowogródzki	Achmet Ułan	przywilej na targ i karczmy	ML 202 (17 ks. zap.), str. 428
57	1532	Sielec	brzeski	królowa Bona	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Acta Tomiciana 14, nr 255, str. 405; por. W. Pocięcha, Królowa Bona 3, str. 92, 234
58	1533	Rubieżewicze	nowogródzki	Olbracht Gasztołd	przywilej na targ i karczmy	Arch. Sang. 3, nr 473, str. 454
59	1533	Zabłudów	grodzieński	Grzegorz Chodkiewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	W. Tołoczko, Zabłudów, Litwa i Ruś, r. II, z. 10—12, Wilno 1913, str. 159

1	2	3	4	5	6	7
60	przed 1534	Hanusiszki	trocki	hospodarskie	osadzenie m-ka	ALRG 2, nr IV, str. 71
61	1535	Wahanów	brzeski	Fiedor Wahanowski	przywilej na osadze- nie m-ka, targ i karcz- my	ML 204 (19 ks. zap.), str. 33—34; A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 88— 89
62	1536	Kuźnica	grodzieński	królowa Bona	założenie m-ka	PKGE 2, str. 237; W. Pocięcha, Kró- lowa Bona 3, str. 130
63	1536	Nowa Wo- wola (Wierz- bołów)	Żmudź	królowa Bona	przywilej na targ i kar- czmy w nowo osadzo- nym m-ku	ML 204 (19 ks. zap.), str. 385; W. Pocięcha, Królowa Bona 3, str. 158
64	1536	Pilwiszki	kowieński	królowa Bona	przywilej Bony na osa- dzenie m-ka, targ i jar- marki	SD 69, k. 95v—98, wzmianka w przyw. renowa- cyjnym z 23 II 1792 r.
65	1536	Zabłocie (Zabłoc)	lidzki	Wojciech Narbutowicz	przywilej na targ i kar- czmy	ML 202 (17 ks. zap.), str. 881
66	1537	Dziewiąt- kowicze	ślonski	Daniel Mieszko	przywilej na osadze- nie m-ka, targ i kar- czmy	ML 206 (21 ks. zap.), str. 565— 566; L. Kolan- kowski, Zygmunt August, str. 232
67	1537	Tarasów	miński	Aleksandra Ostrogska	przywilej na targ	Arch. Sang. 4, nr 94, str. 113; L. Ko- lankowski, Zyg- munt August, str. 232
68	1539*	Birsztany*	kowieński	hospodarskie	przywilej na targ	ML 208, str. 210; por. Dodatek 1, poz. 122
69	1540	Jurbork	Żmudź	królowa Bona	osadzenie m-ka jedno- cześnie z ustanowie- niem komory celnej	AZR 2, nr 202, str. 366—367
70	1540	Zalesie- Ostrowno	połockie	Jan Hlebo- wicz Korsak	przywilej wystawił sam wojewoda połocki Jan Hlebowicz obecnie (1541 r.) Zygmunt August potwierdza prawo założenia m-ka, targ i karczmy	ML 209, str. 214; por. też AS 10, str. 192 (przywilej nie został zreali- zowany)
71	1546	Moszcze- nica	miński	Iwan Sapieha	przywilej na zbudowa- nie zamku, osadzenie m-ka, targ i karczmy	Arch. Sang. 4, nr. 402, str. 524; L. Kolankowski,

1	2	3	4	5	6	7
72	1546	Werchniany		Mikołaj Skoryna	założenie m-ka	Zygmunt August, str. 232 ML 217 (31 ks. zap.), str. 399—400; por. L. Kolankowski, Zygmunt August, str. 232
73	1547	Iszczołna	lidzki	Stanisław Dowojna	przywilej na osadzenie m-ka	ML 217 (31 ks. zap.), str. 622—623; L. Kolankowski, Zygmunt August, str. 232
74	1547	Widynicze	orszański	Bohdan i Wasyl Widynicy	przywilej na targ, jarmark i karczmy	Sum. ML II, k. 106 (22 ks. zap.)
75	1506—1548	Michałiszki	oszmiański	hospodarskie	osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML VII, k. 49v (107 ks. zap.), potwierdzenie przywileju Zygmunta Starego (nie wym. roku)
76	1548	Soleczniki Małe	wileński	Jerzy Wołczkiewicz	przywilej na osadzenie m-ka przy kościele, targ i karczmy	ML 217 (31 ks. zap.), str. 849—850
77	1551	Berżniki	grodzieński	królowa Bona	m-ko osadzone w trakcie pomiarów włócznej	PKGE 1, str. 389
78	1551—1552	(Bychów)	orszański	Jan Chodkiewicz	przywilej na osadzenie m-ka	Sum. ML III, k. 171v (35 ks. zap.); Sum. ML IV k. 221 (41 ks. zap.)
79	1551—1552	Hołubicze	połockie	Hleb Korsak	m-ko osadzone na podstawie przywileju królewskiego	Sum. ML III, k. 165v (35 ks. zap.); AKH 2, str. 218
80	1551—1552	Kotra	wołkowyski	Kłoczek Michniewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML III, k. 164v (35 ks. zap.)
81	1551—1552	Plisa	połockie	Dymitr Bohdanowicz Korsak	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ibidem, k. 166v; por. AKH 2, str. 212
82	1551—1552	Rudka		Maciejowa Wojciechowiczowa	przywilej na targ i 2 jarmarki	Sum. ML III, k. 165v (35 ks. zap.)
83	1551—1552	Zaborje	połockie	Ostafi Korsak	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ibidem, k. 165
84	1552	Usaja	połockie	bracia Jeśmanowie	m-ko osadzone na podstawie przywileju królewskiego	AKH 2, str. 230

1	2	3	4	5	6	7
85	1554	Mosarz	oszmiański	Jan Zenowicz	przywilej na osadzenie m-ka na uroczyszczu, targ i karczmy	A. Sapunov, Materiały, str. 145 oraz przypis 67 (str. 118 dodatków); Sum. ML III, k. 169v (35 ks. zap.)
86	1554	Motol	piński	królowa Bona	m-ko osadzone w trakcie pomiary włócznej na miejscu wsi tejże nazwy	PKPiKKn, str. 104
87	1554	Niemen- czyn	wileński	hołdarskie	m-ko osadzone w toku pomiary włócznej	IA 1, nr 6, kol. 31
88	1552— 1556	Szredzno (Średnik)	Żmudź	ks. Aleksandra Siemionowa Kurb-ska	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML III, k. 171v (35 ks. zap.)
89	1558	Pobojsk	wiłkomier- ski	Komajewska	m-ko nowo osadzone obok kościoła	Sum. ML IV, k. 147v (36 ks. sąd.)
90	1554— 1560	Dudako- wicze	orszański	Onikiej Hornostaj	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML IV, k. 158 (38 ks. zap.)
91	1554— 1560	Lidowia- ny	Żmudź	Hieronim Chodkiewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ibidem, k. 161
92	1554— 1560	Połonka	nowo- gródzki	Roman Sanguszko	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ibidem, k. 161
93	1554— 1560	Zubrewi- cze	orszański	Hieronim Chodkiewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ibidem, k. 161v; por. też Sum. ML V, k. 18v (45 ks. zap.)
94	1562	Jatra	nowo- gródzki	Hanna z Zenowiczów Mikołajowa Zbaraska	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML IV, k. 165v (38 ks. zap.)
95	ok. 1562	Przerośl	grodzieński	hołdarskie	osadzenie m-ka „na wolach leśnictwa przełomskiego” na rozkaz Zygmunta Augusta	Sum. ML IV, k. 190 w dokumencie z 1562 r.; Bibl. Czart. rkps 1777, k. 220v; por. J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim, str. 107
96	1563	Bohdanów	oszmiański	Bohdan Sapięha	przywilej na osadzenie m-ka, targ, jarmark i karczmy	Sum. ML IV, k. 171 (38 ks. zap.)

1	2	3	4	5	6	7
97	1563	Sokolnia	orszański	Wasył i Marek Sołtanowicze Sokolińscy	przywilej na osadzenie m-ka, targ, jarmarki i karczmy	ibidem, k. 169v
98	1563— 1564	Pomusze	upicki	Bartłomiej Lewoń	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML V, k. 16y (44 ks. sąd.)
99	1564— 1565	Suraż	witebski	hospodarskie	miasto osadzone z polecenia królewskiego na gruntach wsi Drzewieliki przy Zamku Surażu	Przywilej Zygmunta Augusta z 5 VI 1570, IJM 2, str. 231—245
100	1558— 1566	Muśniki	wileński	Hieronim Sieniawski	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML IV, k. 221v (41 ks. zap.)
101	1558— 1566	Soły	wilkomierski	Hieronim Sieniawski	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML IV, k. 221v (41 ks. zap.)
102	1561— 1566	Nowy Bychów	mścisławskie	Jan Chodkiewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML IV, k. 221 (41 ks. zap.)
103	1562— 1566	Snów	nowogródzki	Melchior Snowski	przywilej na osadzenie m-ka, targ, karczmy	Sum. ML IV, k. 189 (39 ks. zap.)
104	1562— 1566	Żukowo	mścisławskie	Teodora z Bohuszów Trebuchowska	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML IV, k. 188v (39 ks. zap.)
105	1565— 1566	Święta	Żmudź	hospodarskie	m-ko osadzone przez dzierżawcę połagowskiego Jakuba Łaskowskiego	Sum. ML V, k. 136v (47 ks. zap.)
106	przed 1566	Dywin	brzeski	hospodarskie	osadzone w toku pomiaru włócznej	ALRG 2, nr XVII, str. 274—284; por. A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 220, 227—232
107	przed 1566	Dziszna	połockie	hospodarskie	m-ko osadzone przy zamku po utracie Połocka w 1563 r.; nadania prawa magdeburgskiego	Sum. ML V, k. 10v (44 ks. zap.); AWAK 13, nr 89, str. 274—275; AJZR 1, nr 151, str. 164—168; O. Hedemann, Dziszna i Druja magdeburgskie miasta, Wilno 1934, str. 16—23

1	2	3	4	5	6	7
108	przed 1566	Łomazy	brzeski	hospodarskie		A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 220
109	1566	Sidra	grodzieński	Ostafi Woł- łowicz	przywilej na osadzenie m-ta, targ i karczny	Sum. ML V, k. 169v (52 ks. sąd.)
110	1566	Synkowi- cze	stonimski	Iwan Jeśman	przywilej na targ	ibidem, k. 169
111	1566	Wasilków	grodzień- ski	hospodarskie	m-ko osadzone w puszczy podczas po- miary włócznej; na- danie prawa magde- burskiego	Opisanie rukop. 3, dod. 71, str. 147—150
112	1566	Zanarocze	oszmiański	hospodarskie	m-ko nowo osadzone	Sum. ML V, k. 242v, (51 ks. zap.)
113	1567	Borkuła- bów	mścistań- skie	Borkuła Korsak	przywilej na osadzenie m-ka na uroczyszczu Brusy, obok zamku, zbudowanego w 1564 r. „na lesie głuchom”; jednocześnie rozpo- czął Korsak osadze- nie „słobody” zwal- niając „przychożych” na 12 lat od świad- czeń	Sum. ML V, k. 176v (52 ks. sąd.); Barkułačovskaja letopis', Archeo- grafičeskij Eżegod- nik za 1960 g., Moskwa 1962, str. 296
114	1567	Hanuszy- szki	wilkomier- ski	Mikołaj Na- ruszewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczny	Sum. ML V, k. 154 (43 ks. zap.)
115	1568	Lenin	ks. słuckie	ks. Jerzy Olelkowicz Słucki	przywilej na osadze- nie m-ka,	Sum. ML V, k. 177v (52 ks. sąd.)
116	1568	Piesoczna (Piasecz- na)	ks. słuckie	ks. Jerzy Olelkowicz Słucki	przywilej na osadze- nie m-ka na uroczys- ku, targ i karczny	ibidem, k. 177v, k. 158 (43 ks. zap.)
117	1568	Świrany (dziś Świ- ranki)	oszmiański	Iwan Zarecki	przywilej na osadzenie m-ka i 2 jarmarki	Sum. ML V, k. 180 (52 ks. sąd.), k. 233v (50 ks. sąd.)
118	1558— 1569	Horodysz- cze	brzeski	Iwan Połu- biński		A. Wawrzyńczyk, Rozwój, str. 54
119	1566— 1569	Czerświa- ty	połockie	Mikołaj Sa- pieha	przywilej na osadze- nie m-ka i targi	Sum. ML V, k. 162v (43 ks. zap.)
120	przed 1569	Filipów	grodzień- ski	hospodar- skie	m-ko osadzone przez rewizorów na miejscu wsi Dowspuda. W 1570 r. nadanie prawa magdeburskiego	J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w powiecie suwał- skim, str. 102— 103
121	przed 1569	Łohiszyn	piński	hospodar- skie	miasteczko osadzone w puszczy, wolność na 8 lat	Sum. ML V, k. 163 (43 ks. zap.), k. 272 (52 ks. zap.)

1	2	3	4	5	6	7
122	1570	Łódzkie	trocki	hospodarskie		Słown. Geogr. 5, str. 763—764
123	1566—1572	Hermaniszki	oszmiański	Jan Ościk	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML V, k. 238 (50 ks. zap.)
124	1566—1572	Tonów	miński	ks. Jerzy Olelkowicz Słucki	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	ibidem, k. 237
125	1566—1572	wilkomiński	upicki		potwierdzenie przywileju na osadzenie m-ka	Sum. ML V, k. 202 (8 ks. publ.)
126	1570—1572	Skimów		Stanisław Bartoszewicz	przywilej na osadzenie m-ka, targ i karczmy	Sum. ML V, k. 281v (54 ks. zap.)
127	przed 1572	Bóbr	orszański	Jan Chodkiewicz	inwentarz m-ka z 16 I 1573 r. określa wszystkich mieszczan jako „nowo osiadłych”	AWAK 14, nr 11, str. 175
128	1572	Datnowo	Żmudź	Jan Mleczo	przywilej na osadzenie m-ka, targ, 2 jarmarki, karczmy	Indeks alf., str. 235
129	1572	Pohost	piński	hospodarskie	m-ko nowo osadzone	ibidem, str. 81
130	1572	Szkudy a. Janowo, a. Johansbork	Żmudź	Jan Chodkiewicz	mieszczanie osiedli w nowo zakładanym mieście otrzymują przywilej na prawo chełmińskie, targi, 3 jarmarki, 12 lat „woli”	Bibl. Jag, rkps 6321, k. 309—312, przywilej właściciela miasta z 11V1572, potwierdzony przez Władysława IV, 18 II 1645 r. w Warszawie, kopia
131	1563—1575	Woroniecz	połockie	hospodarskie	m-ko osadzone przy zamku zbudowanym po utracie Połocka (1563 r.)	Barkulabovskaja letopis', str. 297
132	1576—1577	Uszcz	połockie	hospodarskie	m-ko osadzone przy zamku gospodarskim	Sum. ML VI, k. 15 (58 ks. zap.)
133	1580	Lipsk	grodzieński	hospodarskie	m-ko założone w puszczy podczas pomiaru włócznej na polecenie króla, nadanie prawa magdeburgskiego	AWAK 13, nr 16, str. 42
134	1581—1582	Mikulino	orszański	Ostafi Wołowicz	przywilej na targ	Sum. ML VI, k. 127v (69 ks. zap.); APPot. 28 „A”, str. 10
135	1583	Kołaczyce	rzeczycki	Kasper Stuzynski	przywilej na targ i 2 jarmarki	Sum. ML VI, k. 131v (69 ks. zap.), k. 151 (70 ks. zap.)

1	2	3	4	5	6	7
136	1584	Radziwi- liszki	upicki	Krzysztof Radziwiłł	osadzenie m-ka	Słown. Geogr. 9, str. 475
137	1586	Smole- wicze	miński	Krzysztof Radziwiłł	m-ko założone pod- czas pomiary włócznej bez przywileju kró- lewskiego	Przywilej właściciela dla mieszczan z 27 IV 1586, odpis AR XXV, nr 1696, str. 379—380
138	1586	Wola Ra- dziwiłłow- ska (Nac- cza)	miński	hospodar- skie	założone przez sta- rostę borysowskiego Krzysztofa Radziwił- ła w puszczy na trak- cie z Borysowa do Orszy, 20 lat woli	F. 694, op. 7, nr 764, k. 41
139	1586— 1587	Promieź	trocki	Sebastian Pakosz	nadanie targu m-ku	APPot. nr 28, „B”, s. 45, „D”, str. 131
140	przed 1588	Stańków	miński	Krzysztof Radziwiłł	m-ko założone pod- czas pomiary włócz- nej	AR XXV, nr 1696, str. 249—252
141	1588	Bohusze- wicze	miński	Michał Wiś- niowiecki	przywilej na targ i jar- marki dla m-ka	Sum. ML VI, k. 172v (72 ks. zap.)
142	przed 1590	Uhor	brasławski	hospodar- skie	założenie m-ka	O. Hedemann, Historia, str. 412; SD 69, k. 155v— 158
143	przed 1591	Wysznyty		Franciszek Kulwieć	przywilej na targi, jarmarki i szynk w nowo zbudowanym m-ku	Sum. ML VI, k. 226v (77 ks. zap.)
144	1592	Bielczyca- Kabak	połockie	Jan Bachań- ski	m-ko założone w bez- pośrednim sąsiedz- twie Połocka	IJM 22, nr 29, str. 116
145	1593	Lipsk (dziś Ho- lynka)	grodzień- ski	Adam Chrep- towicz	m-ko osadzone na podstawie przywileju właściciela, na uro- czyszczu, nadanie tar- gu, jarmarku, „wola” na 12 lat	AWAK 1, cz. II, nr 3, str. 163—165
146	1594— 1595	Pobołów	rzeczycki	Piotr Zien- kiewicz	przywilej na osadzenie m-ka i targi	Sum. ML VI, k. 247v (77 ks. zap.); Słown. Geogr. 8, str. 344
147	1596	Gojsieni- szki	wileński	Piotr Non- hart	potwierdzenie przy- wileju na założenie m-ka i karczmę	Sum. ML VII, k. 55 (84 ks. zap.)
148	1596	Hołomycz- kowo		Łukasz Ma- monicz	przywilej na targi w m-ku	ibidem, k. 47

1	2	3	4	5	6	7
149	1596	Stepkowo		Jan Kleczkowski	przywilej na osadzenie m-ka „w borku Sasinowym i targi wszelakie”	Sum. ML VII, k. 20v (83 ks. zap.)
150	1597	Bohdanowo	mścislawskie	Bohdan Solumerecki	m-ko osadzone w puszczy, na surowym korzeniu, „wola” 15 lat	Barkulabovskaja letopis', str. 308
151	1598	Barań	orszański	Krzysztof Radziwiłł	m-ko założone w toku pomiaru włócznej na gościńcu z Borysowa do Orszy, bez przywileju królewskiego	F. 694, op. 4, nr 1207, k. 8v—10v
152	1598	Horodyszczce	miński	Marcin Okuń	przywilej na osadzenie m-ka, targ i jarmarki	Indeks alf., str. 213; Sum. ML VII, k. 31 (83 ks. zap.)
153	1599	Kamionka	lidzki	Piotr Nonhart	przywilej na osadzenie m-ka	APPot. nr 28, str. 377, „K”; AGAD perg. 8063
154	koniec XVIw.	Krasnystaw	orszański	Lew Sapięha	m-ko założone w puszczy kijowskiej należącej do dóbr Czereji	S. Inglot, Sprawy gospodarcze Lwa Sapięhy, str. 217
155	1600	Węgry	Żmudź	Sebastian Kiesztot (Giejsztor)	przywilej na osadzenie m-ka w siole Węgry	APPot. nr 28, str. 400, „K”
156	1594—1602	Sejny	trocki	Jerzy Grodziński	m-ko założone jako ośrodek nowo nabytych dóbr. Początkowo miało nazywać się Juriewo	J. Wiśniewski, Dzieje osadnictwa w powiecie sejneńskim, str. 86—87; MPT 1, str. 279
157	1597—1606	Puńsk	trocki	hospodarskie	m-ko osadzone obok dworu leśniczego sejwejskiego Stanisława Zaliwskiego, na miejscu wsi Nowy Puńsk obok ufundowanego w 1597 r. kościoła parafialnego	J. Wiśniewski, op. cit., str. 86; MPT 1, str. 276—277
158	1609	Sokołka	grodzieński	hospodarskie	Sioło Sokołka otrzymało przywilej na targi i jarmarki już pod koniec XVI w. (1589—1598). M-ko Sokołka zostało założone przez rewizorów w puszczy na trakcie z Grodna do Knyszyna przy nowo zbudowanym dworze w Sokoł-	APPot., nr 28, str. 219, „F”; Krupowicz, Zbiór dyplomów, nr 38, str. 46—48

1	2	3	4	5	6	7
159	1618	Sapieżyn (Druja)	brasławski	Jan Sapieha	dzie na polecenie królewskie. List (przywilej) oprócz postanowień dotyczących organizacji handlu zawiera nakaz budowania „domów wjezdnych” m-ko założone obok od dawna istniejącej Druji kniaziów Masalskich; przywilej lokacyjny wystawiony przez właściciela miasta w Ikaźni 8 VIII 1618 r. poprzedzał samą akcję osadzenia miasta	O. Hedemann, Historia, str. 346—347; tenże, Dziśna i Druja, str. 380—386
160	przed 1620	Słoboda	połockie	Stanisław Żuk	m-ko i rudnia osadzone „na surowym korzeniu”	IJM 22, nr 98, str. 287
161	1623	Dowieczorowicze (dziś Drohiczyn)	piński	hospodarskie	m-ko założył na miejscu wsi tejże nazwy Lew Sapieha	AWAK 33, nr 155, str. 222; por. S. Wysłouch, Rozwój granic i terytorium pow. kobryńskiego do poł. XVI w., Ateneum Wileńskie, r. VI (1929), z. 3—4, odb. Wilno 1930, str. 75
162	przed 1628	Bienica	oszmiański	Ostrouchowie	m-ko osadzone na surowym korzeniu	Cz. Jankowski, Pow. oszmiański, cz. 1, str. 303
163	przed 1629	Mikołajów	oszmiański	Mikołaj Kiszka		ibidem, cz. 3, str. 95
164	1633	Czereków	mścisławskie	hospodarskie	przywilej na targi, jarmarki, woła na 15 lat	Sum. ML VIII, k. 42 (106 ks. zap.); AR XXV, nr 2505, k. 158v—159; AR XXXV, nr 2504, k. 68
165	1635	Jędrzejów (dziś Dolsk)	piński	Jędrzej Dolski	przywilej na założenie m-ka, nadanie jarmarku	Sum. ML VIII, k. 110v (111 ks. zap.)
166	1639	Fastów	mścisławskie	Wojna	nadanie targu i dwóch jarmarków w m-ku	Sum. ML VIII, k. 172v (113 ks. zap.)

1	2	3	4	5	6	7
167	1642	Żyrowice	słonimski	klasztor bazylianów w Ż.	przywilej na osadzenie m-ka dla zwiększenia dochodów klasztoru	Indeks alf., str. 286
168	1643	Januszpol (Nowe Kiejdany)	Żmudź	Anna Radziwiłłowa	m-ko osadzone obok Kiejdan, wola na 10 lat, mieszczan zaciągał jeszcze Krzysztof R. (zm. 1640)	AS 8, nr 69, str. 297—300
169	1643	Kazimierz	rzeczycki	hospodarskie	m-ko osadzone na polecenie posiadaczki starostwa bobrujskiego królowej Cecylii Renaty, nadanie prawa magdeburskiego	Oryg. przywileju lokacyjnego AGAD, perg. nr 8208
170	1643	Władysławów	Żmudź	hospodarskie	m-ko osadzone na surowym korzeniu z polecenia królowej Cecylii Renaty, posiadaczki starostwa jurborskiego, która po osadzeniu m-ka nadała mu prawo magdeburskie 26 III 1643 r. w Warszawie, potwierdzone przez Władysława IV 8 kwietnia tegoż roku	AGAD, perg. nr 4147; F. 694, op. 4, nr 792, k. 1—3v
171	1644*	Skidel*	grodzieński	hospodarskie	m-ko osadzone (istniało już wcześniej) na mocy przywileju Władysława IV	PKGE II, str. 235
172	1645— 1646	Żodzino	miński	Bogusław Radziwiłł	osadzenie slobody m-ka	Istorija BSSR, t. 1 Mińsk 1961, str. 92
173	1647	Massalany	grodzieński	Andrzej Massalski	przywilej na założenie m-ka	Sum. ML VIII k. 274v (121 ks. zap.)
174	1647*	Puńsk*	trocki	hospodarskie	przywilej na osadzenie m-ka (istniało już wcześniej), targ, wola na 5 lat, prawo magdeburskie	SD 69, k. 56—59
175	około 1648	Koszarzewo	połockie	Jan Koszarzewski	osadzenie m-ka, prawo magdeburskie	Słownik Geogr. 2, str. 179; 4, str. 439; 11, str. 855
176	przed 1650	Bohusławpole	miński	Bogusław Radziwiłł	sloboda m-ko, w inwentarzu z 1665 r.	AR XXV, nr 1767, k. 20v, inwentarz

1	2	3	4	5	6	7
177	przed 1650	Lozno	witebski	Samuel Ogiński	jeszcze na „słobodzie” m-ko założone przez właściciela, wzm. w testamencie z 20 X 1654 r.	z 1651 r.; ARXXV nr 3874, k. 8v—10 — z 1665 r. AWAK 12, nr 126, str. 564
178	przed 1650	Stefanowo	wileński	Stefan Bielikowicz	m-ko słoboda	Bibl. AN Litew- skiej SRR, rkps IK 39, k. 134— 134v
179	przed 1650	Wiliopole (Wiliam- pol)	kowieński	Janusz Radziwiłł	m-ko słoboda w są- siedztwie Kowna	AR XXV, nr 597, k. 214
180	1649— 1650	Parafia- nowo	oszmiański	archidiako- nat wileński	przywilej na targi i jar- marki	Sum. ML IX, k. 22 (123 ks. zap.)
181	1649— 1650	Skorule	kowieński	Rafał Skorulski	nadanie targów i jar- marków m-ku	ibidem, k. 16
182	1649— 1650	Ugiany	Żmudź	Marcin Czudowski	nadanie targów i jar- marków m-ku	ibidem, k. 19
183	1651— 1653	Bala	grodzieński	Eustachy Kazimierz Wołowicz	nadanie targu tygod- niowego	Sum. ML IX, k. 89v (127 ks. zap.)
184	1654	St. Jelnia	nowo- gródzki	Wierzejski	przywilej na targi i jar- marki dla m-ka	Sum. ML IX, k. 103 (129 ks. zap.)

U w a g a:

w wykazie zakładanych miasteczek uwzględniono również cztery wypadki przywilejów na zasadzie miasteczka czy „miasta” wydanych dla miejscowości, w których już wcześniej źródła stwierdzały istnienie miasteczek. Mamy więc tu do czynienia nie tyle z założeniem miasteczka, co z próbami polepszenia jego warunków rozwoju, Są to:

- (poz. 31) S m o l n i a n y wymienione jako m-ko już przez Długosza, por. Dodatek 1, poz. 30;
- (poz. 68) B i r s z t a n y wymieniane jako m-ko już w 1513 r., por. Dodatek 1, poz. 122;
- (poz. 171) S k i d e l wymieniony jako m-ko już w 1516 r., por. Dodatek 1, poz. 117;
- (poz. 174) P u Ń s k miasteczko osadzone zostało w okresie pomiędzy 1597—1606 r., por. Do-
datek 2, poz. 157.

Nie można wykluczyć, że i niektóre inne wymienione w niniejszym zestawieniu przy-
wileje na osadzenie miasteczek, czy nadanie targów odnosiły się do miasteczek istniejących
już od dłuższego czasu. Wymienione wyżej cztery wypadki ponownego osadzania miasteczek
nie zostały uwzględnione w obliczeniu ogólnym.

WYKAZ SKRÓTÓW

- AGAD — Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- AJZR — Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, Петербург 1863 i n.
- AKH 2 — Archiwum Komisji Historycznej, t. 2, Kraków 1880, s. 173—247 (Rewizja województwa połockiego z r. 1552).
- AZR — Акты относящиеся к истории Западной России, Петербург 1846 i n.
- ALRG — Акты Литовско-Русского государства, изд. М. В. Довнар-Запольским, т. 1, Москва 1899, т. 2, Москва 1897.

- APPot. — Archiwum publiczne Potockich w AGAD.
 AR — Archiwum Radziwiłłowskie w AGAD; cyfra rzymska oznacza dział.
 Arch. Sang. — Archiwum xx. Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie, t. 1—7, Lwów 1887—1910.
 AS — Археографический сборник документов относящихся к истории северозападной Руси, Вильно 1867 i n.
 AT — Archiwum Tuzenhauzów w AGAD.
 AWAK — Акты издаваемые Виленскою Археографическою Коммиссиею, Вильно 1865 i n.
 Bel. Archiu — Беларускі Архіў, т. 1—3, Менск 1927—1930.
 Bel. Arch. — Белорусский архив древних грамот, ч. 1, Минск 1824.
 dr. gramot —
 Bibl. Czart. — Biblioteka Muzeum Czartoryskich w Krakowie.
 Bibl. Jag. — Biblioteka Jagiellońska w Krakowie.
 Boniecki, — A. Boniecki, Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim
 Poczet, w XV i XVI wieku, Warszawa 1887.
 BUV — Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie, dział rękopisów.
 CGIA BSSR — Центральный Государственный Исторический Архив БССР (w Mińsku).
 J. Długosz, — J. Długosz, Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae, liber
 Annales, primus, liber secundus, Warszawa 1964.
 F. 694 — Fond 694 (archiwum nieświeskie książąt Radziwiłłów przechowywane w CGIA BSSR).
 Hedemann, — O. Hedemann. Historia powiatu brasławskiego, Wilno 1930.
 Historia,
 IA — Istorijos Archyvas, wyd. K. Jablonskis, t. 1, Kaunas 1934.
 Ind. alf. — Indeks alfabetyczny miejscowości dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, cz. 1, Wilno 1929.
 I. B., Opisanie, — I. B. (Ignacy Buszyński), Opisanie historyczno-statystyczne powiatu rosieńskiego..., Wilno 1874.
 IJM — Историю-юридические материалы, Витебск 1871 i n.
 Inglot, — S. Inglot, Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy, 1588—1607, Studia
 Sprawy gos- w historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Francisz-
 podarcze, kowi Bujakowi, Lwów 1931, str. 165—226.
 Jankowski, — Cz. Jankowski, Powiat oszmański. Materiały do dziejów
 Pow. oszm. ziemi i ludzi, cz. 1—4, Petersburg 1896—1898.
 KDKW — Kodeks dyplomatyyczny katedry i diecezji wileńskiej, t. 1 (1387—1507), wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków 1948.
 Krupowicz, — Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych posługujących
 Zbiór, do rozjaśnienia dziejów Litwy i złączonych z nią krajów (od 1387 do 1710), pod red. M. Krupowicza, Wilno 1858.
 Kurczewski, — J. Kurczewski, Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż
 Biskupstwo, do dni obecnych ... Wilno 1912.
 Ljubavskij, — М. Любавский, Областное деление и местное управление
 Obl. del., Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута, Москва 1892.
 LU — Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch, wyd. F. G. Bunge.
 LVG — Lietuvos valstiečių ir miestelėnų ginčai su dvarų valdytojais, I d. XVI—XVII a., sudarė K. Jablonskis, Vilnius 1959.
 Maksimejko, — Н. А. Максимейко, Сеймы Литовско-Русского государ-
 Sejmy ства, Харьков 1902.
 MK — Metryka Koronna w AGAD.
 MJ, — Metryka Litewska, kopie w AGAD; w nawiasach podano serię i nr
 księgi wg układu oryginału przechowywanego w Moskwie (księgi zapisów, spraw sądowych, spraw publicznych).
 MPT — Miasta polskie w Tysiącleciu, t. 1, Warszawa-Wrocław-Kraków 1965.
 Opisanie 21 — Описание документов и бумаг хранящихся в Московском Архиве Министерства Юстиции, кн. 21, Москва 1915.
 Opisanie — Описание рукописного отделения Виленской Публичной Библио-
 rukop., теки, Вильно 1895 i n.

- Opis' — Опись документов Виленского Центрального Архива древних актовых книг, Вильно 1896 і п.
- Opyt opisanija Mog. gub. — Опыт описания Могилевской губернии ... под ред. А. С. Дембовецкого, т. 1—3, Могилев 1882—1884.
- PKGE — Писцовая книга Гродненской Экономии, ч. 1—2, Вильно 1881—1882.
- PKPiKKn — Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств ... 1552—1555 г., Вильно 1884.
- Pociecha — W. Pocięcha, Królowa Bona (1494—1557), t. 3, Poznań 1958.
- Popis — Реестр всех платов и доходов господарских с земли Жомойтское (1537—1539), Bibl. Akademii Nauk Litewskiej SRR, rkps B₂—124. Maszynopis w Instytucie Historii AN Litewskiej SRR w Wilnie.
- zmudzki — Писцовая книга Пинского староства Лаврина Войны, ч. 1—2, Вильно 1874.
- Rew. Pinski Star. RIB — Русская Историческая Библиотека.
- Sapiehowie — Sapiehowie, materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe, t. 1—3, Petersburg 1890—1894.
- Sapunov, Materiały, SD 69 — А. Сапунов, Материалы по истории и географии Дисненского и Вилейского уездов Виленской губернии, Витебск 1896.
- Odpisy przywilejów miast litewskich z końca XVIII w., przechowywane w Bibliotece Instytutu Językoznawstwa i Literatury AN Litewskiej SRR w Wilnie, zbiór Szymona Dowkonta (Daukantasa), nr 69.
- Słown. Geogr. — Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 1—15, Warszawa 1880—1902.
- Star. Pol. — B. Baliński i T. Lipiński, Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym, wyd. 2, t. 4, Wielkie Księstwo Litewskie, Warszawa 1886.
- SRP 2 — Scriptores rerum prussicarum, 2 Bd, Leipzig 1863.
- Sum. ML — Sumariusz Metryki Litewskiej w AGAD.
- Wawrzyńczyk, Rozwój, Wołoczewski, Biskupstwo, — A. Wawrzyńczyk, Rozwój wielkiej własności ziemskiej na Podlasiu w XV i XVI wieku, Wrocław 1951.
- Załęski, Jezuci, — M. Wołoczewski, Biskupstwo żmudzkie, Kraków 1898.
- St. Załęski, Jezuci w Polsce, t. 4, Dzieje 153 kolegiów i domów jezuitów w Polsce, cz. 1—3, Kraków 1905.

SUMMARY

Only a few urban settlements existed in the 14th century in the Lithuanian Grand Duchy. However, toward the end of this century, perhaps earlier yet, there began to develop there a network of small market towns. But not until the end of the 15th century can this process be observed in greater detail on the basis of a fairly ample source material.

The motive which led to the rise of such small towns was the spontaneous universal development of a money-and-commodity market and, linked with it, the necessity of creating local exchange centres for trading and handicraft products. Hence it was the economic factor which accounted for the numerous small towns which came into existence; initially these did not differ from rural settlements, neither in their institutional and legal character nor their spatial pattern. For the most part these small towns, or rather rural settlements rendering trading facilities and handicraft services, developed from villages situated next to the castle or manor of a feudal lord.

Beginning with the end of the 15th century, more explicit data on the foundation of small towns are on hand (cf. Appendix 2). Throughout the 16th and the first

half of the 17th centuries the growth of the urban network continued; afterwards this expansion took on a particular intensity in the second half of the 17th century, the period when morgen surveys were initiated of the holdings of the grand-ducal estates and in the lands held by the feudal lords. However, it was not this land survey that was the most instrumental in the evolution mentioned, because even much earlier the landowners had started the establishment of this sort of towns.

To the increase in the number of small towns in the countryside contributed the concurrence of an external factor, i.e. the necessity of their existence by reason of the growing money market and the need of facilitating the exchange of commodities, with a subjective motive, i.e. the determination of the feudal lords to increase their revenues by being able to impose taxes and dues on inns and market stands, to profit by leases and land annuities, etc., derived from their towns. From these facts appears a remarkably concomitant development of large land estates on the one hand and, on the other, within these holdings an evolution of minor towns each of which became economic centres for small local markets.

According to incomplete documentary evidence on hand, up to the end of the 16th century the number of larger and smaller towns in the area of Lithuania and Byelorussia (within the boundaries of the Lithuanian Grand Duchy of the end of the 16th century) covering some 297 000 sq. km, was 670; by the middle of the 17th century this figure had grown to 800 (cf Appendix 1). The corresponding figures, based on recorded estimates of mortgages issued, are some 730 for the end of the 16th century and more than 900 for the middle of the 17th century. The spatial distribution of the towns was irregular; calculations made for particular voivodeships show wide disparities. Judging by an incomplete source material, towards the middle of the 17th century the whole of the Grand Duchy had one small town per 370 sq. km; but the density was 261 sq. km for the western, and 586 sq. km for the eastern part. This difference may be explained by inequality in economic development and by disparities in population density, brought about by the dissimilarity in the geographic environment. It must be remembered, that at that time enormous areas of virgin forests and swamps were covering Eastern Byelorussia, with scantily scattered settlements. The urban network, even considered by particular voivodeships and counties, differed considerably depending on the spread of forested areas, soil quality, ownership conditions, etc. For the whole area and for the middle of the 17th century, cadastral records allot an average of less than 330 sq. km area to each of the towns.

A more detailed determination of the number of larger and smaller towns of the Lithuanian Grand Duchy would require more extensive studies of ancient archives and, in particular, of surviving documents of courts of justice and of Lithuanian registry records.

Василий Иванович Мелешко

Минск

ПОЛОЖЕНИЕ И КЛАССОВАЯ БОРЬБА КРЕСТЬЯН В КРИЧЕВСКОМ
СТАРОСТВЕ В КОНЦЕ XVII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII вв.

The Situation of the Peasants and Their Struggle against
Feudal Oppression in Eastern Byelorussia at the Decline
of the 17th and up to the First Half of the 18th Centuries

В исторической литературе утвердилось мнение, что в XVII—XVIII вв. в Белоруссии феодальная эксплуатация, положение крестьян были более тяжелыми в западной ее части¹. В то же время известно, что феодальное движение, классовая борьба наиболее активно проявлялись на востоке². Таким образом получается явное несоответствие между степенью эксплуатации и размахом классовой борьбы; последняя шире и острее проявлялась там, где меньше был феодальный гнет.

Автор настоящей статьи поставил своей задачей изучить все основные формы классовой борьбы крестьянства в одном из крупных владений Восточной Белоруссии — Кричевском старостве в конце XVII — первой половине XVIII вв. Выбор объекта исследования не случаен. Староства, составлявшие собственность короля, занимали преобладающее положение в системе государственного землевладения на востоке Белоруссии. Социально-экономические условия для развития крестьянского хозяйства в них были в основном одинаковы. Поэтому более глубокое изучение положения крестьян, классовой борьбы в крупном хозяйстве такого типа землевладения, нам пред-

¹ См. Л. С. Абецедарский, Борьба белорусского народа за соединение с Россией (вторая пол. XVI—XVII в.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. Минск 1965, стр. 21, 24; Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в. Вильнюс 1966, стр. 88; Я. Н. Мараш, Ватикан и Белоруссия (Очерки истории экспансии католической церкви в Белоруссии. 1569—1795 гг.). „Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук“. Минск 1968, стр. 25, 28.

² Л. С. Абецедарский, Указ работа, стр. 24; Я. Н. Мараш, Указ. работа, стр. 40.

ставляется, вполне оправданным. Данные такого исследования вполне могут претендовать на известное обобщение.

Кричевское староство, как объект исследования, привлекает внимание многих историков ещё и потому, что в нем в 40-х годах XVIII в. произошло одно из крупнейших восстаний крестьян в Белоруссии. Оно получило некоторое освещение в исторической литературе³. Однако, скажем сразу, что все прежние публикации построены на одном и том же слишком ограниченном материале⁴. Узость источниковедческой базы является их общим недостатком. Авторы вышедших работ, в которых в той или иной мере освещено Кричевское восстание пользовались, главным образом, отдельными отрывочными документами, опубликованными в „Историко-юридических материалах”, „Могилевской старине”, сборнике „Белоруссия в эпоху феодализма”, т. 2, а также рукописью Андрея Мейера „Описание Кричевского графства или бывшего староства”. Ограниченность материала не позволила ис-

³ В. К. Щарбакоу, Нарус гісторыі Беларусі, ч. I, Менск 1934, стр. 221—226; его же, Сялянскі рух і казачтва на Беларусі у эпоху феадалізма, Менск 1935, стр. 122—132; его же, Паўстанне сялянства у Крычаўскім старостве. „Запіскі Беларускай Акадэміі навук”, кн. 3, Менск 1834, стр. 75—88; И. Ф. Лочмель, Очерк истории борьбы белорусского народа против польских панов. Москва 1940, стр. 66—68; „История БССР”, т. I, Минск 1954, стр. 181; Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв., Львов 1957, стр. 172; М. Мельнікаў, Крычаўскае народнае паўстанне 1740—1744 гг., „Весті Акадэміі навук БССР”, Серыя грамадскіх навук, № 1, Минск 1958, стр. 40—46; В. Лайко, З. Капыскі, Новыя дакументы аб Крычаўскім паўстанні. „Беларусь”, 1953, № 12, стр. 30—31; В. М. Горцаў, Барацьба народных мас Беларусі за сваё сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне у XVIII стагоддзі. „Весті Акадэміі навук БССР”, № 1, 1962, Серыя грамадскіх навук, стр. 70—72; „История БССР”, т. I, Минск 1961, стр. 221—223; Г. С. Мельянков, Народное восстание в Кричевском старостве в 1740—1744 гг., „Материалы к IX конференции молодых ученых”. „Общественные науки. Академия наук БССР, Минск 1964, стр. 125—135; В зарубежной печати о Кричевском восстании писали: Ed. Kotłubaj, Galerja Nieswieżska portretów Radziwiłłowskich. Wilno 1859, стр. 425—426; M. Skibiński, Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austryjacką w latach 1740—1745, t. I, Kraków 1913; J. Halpern, The Woszczyło rewolt and its Jewish aspect, „Zion”, XXII Jear, Number 1 Jerusalem 1957; J. Lech, Powstanie chłopów białoruskich w starostwie Krzyczewskim (1740 r.). „Przegląd Historyczny”, t. II, z. 2, Warszawa 1960, стр. 314—327; его же, Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie saskiej w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi. „Rocznik Białostocki”, t. 2, Białystok 1961, стр. 133—135; его же, Milicja Radziwiłłów jako oręż feudałów w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi i Litwie. „Rocznik Białostocki”, t. 3, Białystok 1962, стр. 54—55.

⁴ Исключение составляют работы польского историка Марьяна Леха. Для их написания он привлек известную часть нового и интересного архивного материала, касающегося восстания, но в то же время далеко не исчерпал данную тему.

следователям осветить в должной мере затронутые ими вопросы и, тем более, всего восстания. До сих пор остаются неизученными социально-экономические предпосылки и непосредственные причины восстания, положение крестьян в старостве и эволюция феодальной ренты. Требуют освещения и такие вопросы, как движущие силы и ход восстания, социальный состав руководителей восстания, исход и эффективность восстания и ряд других. Скудость источников явилась, на наш взгляд, причиной не только беглого, поверхностного освещения самого восстания, но и неправильных ошибочных взглядов, к которым пришли отдельные исследователи⁵. При этом другие формы классового сопротивления совершенно не изучены, что в свою очередь не позволяет с достаточной глубиной вскрыть предпосылки и историю восстания крестьян в Кричевском старостве.

Недостаточная изученность данной темы, как и многих других важных и актуальных проблем истории белорусского народа объясняется прежде всего бедностью, фрагментарностью, а зачастую и полным отсутствием необходимых источников. Фашистская оккупация Белоруссии в годы Великой Отечественной войны причинила архивам республики невосполнимый ущерб. Сотни тысяч ценнейших документов по истории белорусского народа были уничтожены или сожжены оккупантами. Значительная, если не основная, часть документальных материалов, относящихся к Белоруссии эпохи феодализма ещё с времен Речи Посполитой хранится в архивах Варшавы, Кракова и других городов Польши и длительное время не была доступна для советского исследователя. В послевоенные годы, благодаря успешно развивающимся научным связям советских и польских историков, а также взаимобмену архивными и другими научными материалами между СССР и ПНР, круг источниковедческой базы по истории белорусского народа значительно расширился. Автор настоящей статьи на протяжении длительного времени работал в архивах и рукописных отделах библиотек Варшавы, Кракова, Вроцлава, Познани и Курника, в которых собрал значительное количество весьма ценного и интересного материала по ряду проблем истории Белоруссии и, в частности, по истории белорусского крестьянства. Изучение этих материалов, наряду с источниками советских архивов, позволяет несколько шире и обстоятельнее осветить как само восстание крестьян в Кричевском старостве, так и в целом классовую борьбу в этом владении в конце XVII — первой половине XVIII вв.

Ценным материалом по исследуемому вопросу являются инвента-

⁵ О них будет идти речь дальше, по мере рассмотрения конкретных вопросов.

ри Кричевского староства за 1682, 1694, 1709, 1712, 1713, 1714, 1720, 1723, 1727 и 1747 гг., позволяющие изучить социально-экономическое положение крестьян в данном владении. Важным источником, характеризующим бедственное положение крепостных и усиление феодального гнета, служат многочисленные индивидуальные и коллективные жалобы (суплики) крестьян. Незаменимым источником, позволяющим раскрыть размах антифеодальной борьбы в старостве, являются ранее неизвестные исследователям донесения администрации и комиссаров владельцу староства, а также переписка Иеронима Радзивилла с командованием военных отрядов, принимавших участие в подавлении восстания.

Широко также использованы нами материалы актовых записей Кричевского магистрата и Мстиславского гродского суда, проливающие новый свет на управление городом и в целом староством в период четырехлетних крестьянских волнений и вооруженной борьбы, на отношение к антифеодальной борьбе городской верхушки, шляхты и духовенства. Эти материалы позволяют также внести ряд уточнений в последующую судьбу некоторых руководителей восстания после его подавления.

Следовательно, статья построена по существу на новых, неопубликованных архивных материалах. Автор ее ставит своей задачей по возможности шире и полнее осветить неизученные вопросы, о которых шла речь выше и тем самым восполнить в некоторой мере пробел, имеющийся в исторической литературе.

*

Кричевское староство расположено было в восточной части Белоруссии, в Мстиславском воеводстве, непосредственно примыкая к границе Русского государства. Как и другие такого типа владения, оно все время находилось в пожаловании у заслуженных перед королем лиц. Во второй половине XVII в. староство было пожизненно пожаловано Карлу Станиславу Радзивиллу. Затем, после его смерти, в 1692 г. передано в наследственное пользование жене Анне Радзивилл, урожденной Сангушко⁶. После Анны Радзивилл староство длительное время находилось в руках ее сына Иеронима Флориана и других членов этого крупнейшего в Речи Посполитой магнатского рода⁷.

⁶ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 289.

⁷ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. I; В дальнейшем, в тексте, Радзивиллов будем именовать владельцами староства, хотя, как известно, оно являлось собственностью короля. Это облегчит читателю отличать Радзивиллов от других держателей, которым они в свою очередь сдавали староство в аренду и держание.

Война середины XVII в. принесла староству, как и многим другим владениям в Белоруссии, большие разорения. Сотни крестьянских семей разошлись по другим владениям, или ушли в пределы Русского государства. В 1671 г. в старостве пустовало свыше 60% крестьянских хозяйств⁸.

Процесс восстановления городского и сельского хозяйства в этом владении проходил довольно успешно. Уже к 1694 г. процент пустующих волок сократился до 19,3⁹. В староство возвращались многие ранее разошедшиеся крестьяне, приходили новые семьи, бежавшие от тяжелой эксплуатации из других владений магнатов и шляхты. Таким образом, численность населения в старостве непрерывно увеличивалась. Если в 1667 г., по данным Ю. Можи, в старостве имелось всего лишь 200 сельских и 82 городских дымов¹⁰, то инвентари за 1682 г. фиксируют в 50 его селах 613 дымов и в г. Кричеве — 424, а в 1694 г. количество их возросло на селе до 767, в городе — до 444 дымов¹¹. К концу столетия общая численность населения в старостве составляла около 8 тыс. чел.¹²

Однако, восстановительный процесс на этот раз длился недолго. Он был нарушен в начале XVIII в. Северной войной, нанёсшей всему хозяйству староства огромный урон. Особенно большие разорения причинили шведские войска, о чем свидетельствуют источники того времени¹³.

Во время войны почти полностью был разорен г. Кричев. Если до начала военных действий в нем имелось не менее 500 семей, то после войны осталось около 20¹⁴. В селах староства заметно уменьшилась численность дымов и резко возросло количество пустующих волок. В 1709 г. численность дымов по сравнению с 1694 г. сократилась с 767 до 501, т.е. на 26,8%. За это время количество пустых волок на селе возросло с 59 до 151, т.е. более чем в 2,5 раза¹⁵.

Пагубные последствия войны давали знать о себе ещё несколько

⁸ J. Morzy, Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w drugiej połowie XVII w. Poznań 1965, str. 107.

⁹ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1928, k. 111—112.

¹⁰ J. Morzy, Kryzys demograficzny... str. 336.

¹¹ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1926, k. 54; s. 1928, k. 112.

¹² Если принять, что в конце XVII в. в среднем на один дым приходилось 6,5 душ, то общая численность населения в старостве составит $(767+444 \times 6,5)$ 7871 чел.

¹³ Инвентарь староства за 1709 г. отмечает, что „starostwo Krzyczewskie najbardziej król szwedzki idąc na Ukrainę zrujnował”. AGAD, AR, dz. XXV, s. 1929, k. 47.

¹⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 146.

¹⁵ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1928, k. 111—112; s. 1929, k. 39.

лет спустя, после окончания военных действий и переходов войск. Разруха, голод и эпидемии, вызванные нашествием шведов, заставляли население староства уходить из родных мест в поисках средств для существования. В связи с этим размер пахотных волок продолжал сокращаться, непрерывно увеличивалось количество пустошей. В 1712 г. например, число пустующих волок, по сравнению с 1709, выросло со 151 до 204 и составило 73,3⁰/₀ всей пахотной земли, находившейся в пользовании у крестьян¹⁶.

Вместе с тем, 1712 год явился последним послевоенным годом непрерывного экономического опустошения. Меры, предпринятые Радзивиллом с целью удержать оставшихся крестьян, вернуть ушедших и привлечь новопоселенцев (предоставление различных льгот, освобождение на несколько лет от налогов и других повинностей), оказали положительное воздействие. Начиная с 1713 г. в старостве замечен был известный сдвиг в восстановлении крестьянского и господского хозяйства, в развитии сельскохозяйственного производства и перерабатывающих промыслов. С последующего года в старостве начался бурный процесс внутренней колонизации, приведшей к возникновению десятков новых сел и сотен крестьянских хозяйств, дымов (см. табл. № 1)¹⁷.

Таблица № 1

Количество населенных пунктов, дымов и волок в Кричевском старостве в 1712—1747 гг.

Год	К-во сел	В них дымов	Городов и местечек	В них дымов	Всего дымов	Количество волок сельских (без сенокосов)				
						всего	пахотных	%	пустых	%
1712	63	500	1	?	?	278	74	26,7	204	73,3
1714	63	573	1	?	?	279	84	30,1	195	69,9
1720	65	894	2	537	1431	278	151	54,3	127	55,7
1727	106	2318	4	714	3032	277	187	67,5	90	32,5
1747	138	3021	6	588	3609	(279)	263	94,3	16*	5,7

* Подсчет количества пустошей произведен нами на основании имеющихся данных о числе пахотных волок и общего земельного фонда.

Как видно из приведенных данных, с 1712 по 1747 гг. количество сел в старостве увеличилось более чем в два раза, а численность дымов в них — более чем в 6 раз. Наиболее активно проходил процесс

¹⁶ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1929, k. 39; s. 1930, k. 19.

¹⁷ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1930, k. 64—66; s. 1931/2, k. 69; s. 1932, k. 180—184; s. 1935, k. 187, s. 1936, k. 1—230.

внутренней колонизации в период с 1714 по 1727 гг. За это время в старостве появилось 40 новых сел, насчитывавших 933 дыма и 3 местечка (Милославичи, Забычани и Радзивиллов), с 272 дымами¹⁸.

Данные таблицы свидетельствуют также о резком сокращении пустых и увеличении пахотных волок, что наряду с ростом численности дымов, возникновением новых сел и местечек, характеризует степень восстановления хозяйства.

Вместе с восстановлением крестьянского хозяйства восстанавливались, также разоренные в период войн, фольварки. К середине XVIII в. было восстановлено и вновь создано шесть фольварков. По размерам пахотной земли все они были незначительны, а отдельные даже не имели собственной запашки. Так, фольварки Хотимский, Милославичский, Михалевский и городской (в г. Кричеве) имели лишь огороды и сенокосы¹⁹. Урожай с них шел на удовлетворение нужд администрации староства. Сенокосы служили кормовой базой для фольварочного скота, который почти исключительно предназначался на ординарий для будников и другого персонала обслуживавшего буды²⁰. В остальных двух фольварках (Холоблинском и Зуевском) имелось около 5 волок пахоты, включая в них огороды²¹. Таким образом, господская запашка составляла немногим более одного процента всех пахотных волок в старостве.

Успешно были восстановлены ранее существовавшие и созданы новые промысловые предприятия. Особенно широкое развитие в старостве получило поташное производство. В 30—40 годах XVIII в. в нем имелось 15 буд, на каждой из которых было занято до 50 чел. (будников, бондарей, кузнецов, корытников), работавших, главным образом, по вольному найму. В старостве действовали две ордашни, 4 железорудных предприятия (рудни) и 4 предприятия по производству стекла (гуты)²². В конце 40-х годов в десяти его селах были созданы предприятия по производству растительного масла (олеярни), принадлежавшие также Радзивиллу²³. На них как и на будах применялся свободный наемный труд. Маслобойщики работали сдельно, получая заработную плату соответственно норме выработки²⁴.

¹⁸ См. В. И. Мелешко, Из истории аграрных отношений в Восточной Белоруссии в период упадка Речи Посполитой (с середины XVII в. — до 1772 г.) — „Acta Baltico-Slavica”, t. V, Białystok 1967, str. 60—62.

¹⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982^a, лл. 385—387, 414; оп. 4, д. 1163, лл. 65, 107.

²⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 386; д. 3983, лл. 114—115.

²¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 383; AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 232.

²² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3983, л. 33; AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 12—13; s. 1932, k. 44; s. 1936, k. 113, 150; s. 1928, k. 11, 86.

²³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, лл. 44—46; оп. 2, д. 3983, л. 13.

²⁴ За 100 кварт масла „выбитого” из 4½ осьмин конопли маслобойщик по-

Помимо указанных промысловых предприятий в старостве имелось свыше 40 мельниц, 21 сукновальная (фоллоши) и более 50 корчем²⁵. Таким образом, уже сам перечень предприятий свидетельствует о том, что в экономическом облике староства весьма серьезное значение занимали промыслы.

Широкое развитие промыслов в 30—40-х годах XVIII в., вызванное все большим втягиванием поместного хозяйства в рыночные связи и почти полное отсутствие господской запашки сказалось и в структуре хозяйственной занятости населения этого владения. Основной группой населения в нем были чиншевые („оседлые“) крестьяне. В 1727 г. они составляли 95,1⁰/₀ всего сельского населения в старостве²⁶. Остальную часть населения села составляли люди „лезные“, бобыли, будники, ремесленники и другие категории, труд которых был связан, главным образом с промыслами и ремеслом. Характерно, что численность этой части населения к середине XVIII в., по мере развития существовавших и появления новых промыслов, непрерывно увеличивалась как за счет основной группы крестьян староства, так и за счет пришлого элемента. Если в 1727 г. она составляла всего лишь 4,9⁰/₀, то в 1747 г. — увеличилась до 18,4⁰/₀ общей численности сельского населения²⁷. В то же время численность основной группы сельского населения-чиншевого крестьянства уменьшилась с 95,1⁰/₀ до 81,6⁰/₀²⁸. Следовательно, в 20—40-х годов XVIII ст. в старостве наблюдался процесс роста промыслового населения за счет земледельческого. Процесс этот, несомненно, связан был с общественным разделением труда, который проявлялся в данном случае в появлении новых промыслов (буд, маслобоен и др.), с развитием товарного хозяйства²⁹. В. И. Ленин указывал, что появление нового промысла озна-

лучал 9 золотых и 2 копейки (рублевой монетой). ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3983, л. 13. Об оплате труда маслобойщиков, см. также В. И. Мелешко. Из истории аграрных отношений в Восточной Белоруссии в период упадка Речи Посполитой (с середины XVII в. до 1772 г.) — „Acta Baltico-Slavica“, t. V, str. 71—72.

²⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 418; оп. 4, д. 1163, лл. 44, 45, 54, 97, 107; оп. 4, д. 1160, л. 98; оп. 2, д. 3983, л. 13, 22, 23, 24, 33; AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1928, k. 83; s. 1936, k. 12, 13, 78, 81—83, 114, 119, 123; Dz. XX, s. 31, p. 2.

²⁶ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1932.

²⁷ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1932; s. 1936, k. 230; В этот процент не вошли крестьянские хозяйства, имевшие наделы оседлых волок, которые, наряду с земледелием, занимались также промысловой деятельностью.

²⁸ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1932; s. 1936, k. 230.

²⁹ В данном случае товарное хозяйство не было классическим. Товарность поместного хозяйства в Кричевском старостве, как и в ряде других крупных владений на востоке Белоруссии, переплеталась с торгово-предпринимательской деятельностью магната. Почти не имея собственной запашки, магнат вы-

чает процесс роста общественного разделения труда, который в свою очередь является основой всего процесса развития товарного хозяйства³⁰.

Основным занятием крестьян в старостве было земледелие. Однако, в отличие от большинства других крупных владений на востоке Белоруссии, крестьянские наделы в нем были сравнительно малые. В среднем на одно крестьянское хозяйство приходилось волок в 1682 г. — 0,3, в 1709 г. — 0,2 в 1727 г. — 0,14³¹. Как видно, крестьянский надел непрерывно сокращался, хотя почти в каждом селе староства имелись пустоши. Такое явление, на наш взгляд, можно объяснить двумя обстоятельствами: а) ростом численности населения и б) занятостью большого числа крестьянских семей (помимо бобылей; лезных, будников) на промысловых заведениях.

Таблица № 2

Обеспеченность крестьянских хозяйств рабочим скотом в старых и „новооседлых” селах Кричевского староства в 1727 г.

Группы хозяйств	В старых селах				размер крестьянского надела в среднем на одно хоз-во (волок)	В „новооседлых” селах			
	к-во хозяйств	%	у них лошадей	%		к-во хозяйств	%	у них лошадей	%
Безлощадн.	75	5,9	—	—		125	13,6	—	—
С 1 лошадыю	403	31,3	403	15		495	54,0	495	40,3
С 2 лошадыми	430	33,4	860	32,1		210	22,8	420	34,1
С 3 „	211	16,4	633	23,6		53	5,8	159	12,9
С 4 и более лошадыми	167	13,0	783	29,3		35	3,8	157	12,7
Итого	1286	100	2679	100	0,14	918	100	1231	100

ступал в роли предпринимателя и в роли купца. Он создавал предприятия по производству поташа и ордаша, работавшие на собственном сырье. Создавал маслобойки, сырьем для которых служила конопля, закупленная у крестьян или мещан и поступающая в виде чинша. Произведенный, главным образом, трудом свободного найма продукт сбывался, в основном, на внешнем рынке. Доход, полученный от реализации товара в значительной части вкладывался опять в производство. См. В. И. Мелешко Указ. работа, стр. 63—74.

³⁰ В. И. Ленин, ПСС, т. 3, стр. 335.

³¹ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1926, k. 1—54; s. 1929, k. 1—47; s. 1932, k. 1—194.

Неуклонное и очень заметное сокращение крестьянского надела в старостве при сохранении фонда свободных земель и отсутствия какой-либо серьезной хозяйственной роли фольварка придает Кричевскому староству своеобразие, неизвестное в других владениях феодалов. Возникнуть оно могло вследствие того, что Радзивилл придал староству в системе своих владений промысловую направленность. Вследствие этого и крестьянское хозяйство было подчинено промысловым интересам владельца староства. Таким образом староство Кричевское выступает как проявление известной специализации в пределах владений Радзивилла.

С развитием промыслов в значительной мере было связано и обеспечение крестьянских хозяйств рабочим скотом (см. таблицу № 2)³².

Как видно из данных, приведенных в таблице, рабочим скотом лучше были обеспечены крестьянские хозяйства в старых селах. В них процент безлошадных составлял всего лишь 5,9%, в то время как в „новооседлых” селах — 13,6%. В старых селах преобладали хозяйства с двумя упряжками (33,4%), в новых — однолошадные (54%). Характерным для первого вида поселений был большой процент (29,4%) хозяйств, имевших по 3—4 и более упряжек. Этим хозяйствам принадлежало более половины (52,9%) всех лошадей, имевшихся в старых селах. Однако и для новопоселенцев значительный процент составляли хозяйства, обеспеченные рабочим скотом. Из всего числа новых хозяйств 32,4% имело по две и более лошади.

Таким образом, в целом крестьянские хозяйства в старостве были неплохо обеспечены рабочим скотом³³. Из 2318 хозяйств (включая и дымы лезных) лишь 246, т.е. 10,6% — было безлошадных. Половина крестьянских дворов имела по 2 и более упряжки. В то же время крестьянский надел, как уже отмечалось, был малый. К середине XVIII в. в среднем на одно хозяйство он составлял примерно 0,1 волюки³⁴. Несомненно, что для обработки такого надела не надо иметь 3—4 и более лошадей. Следовательно и данный факт свидетельствует о занятии крестьян промысловой деятельностью, особенно извозом. Ряд источников того времени отмечают, что крестьяне наряду с зем-

³² В таблицу не включено 114 семей людей „лезных” из которых 68 — имели лошадей, а 46 — были безлошадными.

³³ Что касается обеспеченности крестьянских хозяйств продуктивным скотом, то мы располагаем данными только за 1747 г. В старостве в то время в 3021 хозяйстве имелось 3112 голов крупного рогатого скота, т.е. в среднем на один крестьянский дым приходилось по 1 корове. AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 1—230.

³⁴ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 230.

ледельческим трудом нанимались на вывозку щепы („клепки“) и золы к будам, пеньки, поташа и леса к пристаням (Бешенковичи, Свержень и др.), а нередко в санную дорогу доставляли „старостинский“, купеческий или шляхетский товар непосредственно в Ригу, Крулевец, Гданьск и другие торговые центры за определенную плату³⁵. В 1748 г., например, за вывозку к будам 21328 коп. „клепки“, крестьянам староства было уплачено 9427 злотых³⁶. Извозный и другие промыслы, надо полагать, служили важным источником доходов крестьянской семьи. Занятию этому в значительной мере способствовало отсутствие в старостве развитой фольварочно-барщинной системы, а также дальнейшее развитие таворно-денежных отношений.

Почти полное отсутствие господской запашки давало крестьянам сравнительно большую хозяйственную самостоятельность. Крестьянское хозяйство здесь было теснее связано с рынком, чем, например, во владениях с развитым фольварком. Крестьянская торговля сельскохозяйственными и промысловыми товарами прослеживалась на всем протяжении рассматриваемого периода, хотя она и носила ограниченный характер, особенно в конце XVII и первых десятилетиях XVIII вв. К середине XVIII в. крестьяне за определенную плату добились отмены существовавших некоторых ограничений в торговле³⁷. В 1749 г., например, они были освобождены от обязательной поставки в счет денежного чинша пеньки и других продуктов сельского хозяйства. С этого времени крестьяне получили право свободной торговли

³⁵ В 1685 г. за доставку из Кричева к пристани Бешенковичи одной подводки поташа платили 19 злотых. AGAD, AR, Dz. XX, s. 8, p. I; В будном инструктаже Кричевского староства 1747 г. указывается: „Do bud aby wszelkie dostarczające podług potrzeby requisita: jako to klepkę do każdej budy po kop 3600 w zimie przez budników wygotowawszy najemnikami wywieźć... Wywozu klepki najemnikowi cena od kopy po groszy 9, 12, a najdrożej gr. 15, miarkując podług odległości miejsca, skąd ją wyprowadzać. Item, jeżeli za dobrej sannej drogi, tedy taniej, a jeżeli źle, pod wiosnę, to drożej. AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 237, 242.

³⁶ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3983, л. 33.

³⁷ В универсале Иеронима Флориана Радзивилла от 17.VIII.1749 г. указывается, что за освобождение от некоторых повинностей (подводной, заготовки шмальцуги и поташа), а также обязательной поставки в счет денежного чинша пеньки, олея и свободную продажу этих товаров, крестьяне добровольно согласились уплачивать ежегодно в кассу староства сверх чинша и других платежей 103 651 злотых польских. Кроме того, „aby stróżów arendarzom naznaczonych nie dawali, grunta tymże arendażom nadane do swego używania odebrali i wolny handel różnemi towarami, który dotąd do arendy należał, miała przyjąć się namieniona cała włość aukcyą od arendarzów postępowanej do skarbu mego za te uwolnienie od stróży, przywrócenie gruntów i wolne handle zlotych polskich 18 984 corocznie importować“. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 523.

в пределах староства всеми товарами сельского хозяйства и промыслового труда. Им разрешалось продавать свои товары без уведомления об этом арендатора любому купцу, как в городах и местечках староства, так и дома³⁸. Однако все это не выясняет в полной мере положения крестьян. Более полное представление о нем дает знакомство с повинностями крестьян и отношением к ним арендаторов и державцев.

В старостве в рассматриваемое время почти не было барщины. Существовавшие незначительные по своим размерам фольварки обслуживались несколькими прикрепленными к ним селами не ежедневной барщиной, а толоками³⁹. Барщинным трудом лишь некоторое время крестьяне выжигали золу и подвозили ее, а также щепу (клекку) к будам. Однако, в 40-х годах XVIII в. повинность эта по просьбе крестьян заменена была денежным эквивалентом в размере 1500 талеров⁴⁰. Эти средства шли на наем рабочей силы для заготовки золы, щепы и подвоза их к будам.

Основной повинностью крестьян был денежный чинш. В 1682 г. он составлял 30 злотых с оседлой волоки, то есть был сравнительно невысокий. Однако, уже к концу 30-х годов XVIII в. размер его по номиналу увеличился более чем в 3 раза и в 1727 г. равнялся 10¹/₂ талерам битым (99 зл. 22 гр.), а вместе с дзяклом (сено, дрова, куры), которое к тому времени было переведено на деньги — 115 злотых с оседлой волоки. В дальнейшем указанное дзякло как самостоятельная повинность не выступало. Оно было включено в денежный чинш, размер которого к середине XVIII в. вырос до 120 злотых с оседлой волоки.

За это же время увеличились и другие повинности. Так, если ссыпка жита в конце XVII в. составляла ¹/₂ мерки ржи, то в 1747 г. более зажиточные крестьяне обязаны были вносить с каждого дыма

³⁸ В том же универсале Радзивилла от 17.VII.1749 г. указывалось: „czynię dyspozycję i postanowienie, iż każdy gospodarz wolny jest pieką, siemieniem, olejem, lipcem, miodem, woskiem i innemi towarami handlować komu chcąc, czy swojemu, czy cudzemu chrześcijańskiemu lub żydowskiemu kupcowi przedawać bez opowiadania się arendarzowi” ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 523, 525.

³⁹ „Do folwarku Chołoblińskiego wsie Ochor, Komorowicze, Chołoblin i wioska Borki Surynowska należy dla zarobienia tłokami gruntów, skoszenia i sprzątnienia łąk, młodźby i innych pełnienia służb; do folwarku zaś Zujewskiego tłoki odprawują Zuje, Woroniew, Swinna i Pieskiewicze, a jeżeli te wsie nie wystarczą robocie, Ciehł i Łabkowicze dopomagać powinni, oraz siano zwozić i dREW zamkowi dodawać i inne posługi według potrzeby pełnić tenebuntur; do innych folwarków, gdzie prócz ogrodów i łąk na pustoszy, gruntów żadnych niemasz, wojtostwa gdzie sutycya folwarków dopomagać zasiewać i sprzątać”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982а, л. 414.

⁴⁰ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 241.

по $\frac{1}{2}$ мерки, а беднейшие — по $\frac{1}{4}$ мерки ржи, конопли, овса и ячменя⁴¹. Таким образом, уже само изменение системы обложения (вместо волок дым) на много увеличивало размер этой натуральной повинности. К тому же за счет расширения сдаваемых зерновых культур (вместо прежней одной только ржи — овес, ячмень, рожь, конопля) размер ее дополнительно возрос для зажиточной части крестьян в 4 раза, для беднейшей — в 2 раза. В 40-х годах XVIII в. крестьяне обязаны были всей волостью ежегодно вносить в кассу староства 520 талеров за пустующие волоки⁴².

Кроме указанных повинностей, на протяжении всего исследуемого времени, крестьяне выполняли сторожевую обязанность, ремонтировали и строили новые плотины, пруды, мельницы, корчмы, замок и необходимые ему постройки, убирали на пустошах сенокосы, покупали невод, огораживали замковые сады и огороды, несли ряд других повинностей.

Данные эти, хотя и свидетельствуют о многих обязанностях крепостных по отношению к феодалу, являются лишь нормативными повинностями, определенными инвентарями. Размер их устанавливал сам владелец староства, который не был безразличен к деньгам и всячески стремился к увеличению доходов, но в то же время думал и о завтрашнем дне, проявляя в связи с этим некоторую заботу и о крестьянском хозяйстве. „Собственное” хозяйство крестьян на своем наделе, — указывал В. И. Ленин, — было условием помещичьего хозяйства”...⁴³ Феодалу не нужен был разоренный, неспособный к несению повинностей, неплатежеспособный крепостной. В. И. Ленин писал, что „ для получения доходов (т.е. прибавочного продукта) крепостник — помещик должен иметь на своей земле крестьянина, обладающего наделом, инвентарем, скотом. Безземельный, безлошадный, безхозяйный крестьянин — негодный объект для крепостнической эксплуатации”⁴⁴. Ограничивать эксплуатацию подданных заставляло владельцев имений и противодействие крепостных. Чрезмерные повинности приводили к бегству крестьян, а следовательно к снижению доходов, к ослаблению мощи феодала. „Могущество феодальных господ, как и всяких вообще сюзеренов, — отмечал К. Маркс, — определялось не размерами их ренты, а числом их подданных, а это последнее зависело от числа крестьян, ведущих самостоятельное хозяйство”⁴⁵.

⁴¹ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 62—63.

⁴² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982а, л. 414.

⁴³ В. И. Ленин, ПСС, т. 3, стр. 184.

⁴⁴ В. И. Ленин, ПСС, т. 17, стр. 72.

⁴⁵ К. Маркс, Капитал, т. 1, стр. 722.

Однако, ввиду того, что староство, как правило, находилось в аренде или держании у разных лиц, фактически повинности крестьян были намного большими по сравнению с инвентарными. Арендаторов и державцев, т.е. временных „хозяев”, не интересовало, как развивается и развивается ли вообще крестьянское хозяйство. Они заботились прежде всего о получении максимальных прибылей для себя, поэтому, как правило, не придерживались инвентарных норм и эксплуатировали крестьян так, как им вздумается.

Арендаторы и державцы староства творили бесчисленные злоупотребления и произвол, взимали у крестьян больший чинш, чем предусматривался инвентарем, облагали их различными денежными поборами („метами”), привлекали к принудительному труду на будах, в создаваемых собственных хозяйствах (без оплаты), требовали натуральных оброков сверх инвентаря, чинили препятствия в торговле, заставляли отбывать подводную повинность в своих интересах, грабили и избивали крестьян, творили множество других бесчинств. Так, за время годичной аренды (с 24. VI. 1719 по 24. VI. 1720 г.) староства „конюшим” жмудского княжества Владиславом Петровичем с крестьян была выбрана сверх инвентаря сумма в 3500 талеров. Кроме того Петрович жестоко издевался над крепостными, избивал их, подвергал различным штрафам и т.п.⁴⁶

Не удовлетворяясь грабежом, этот арендатор насильно забирал у крестьян огороды, гумна и даже пахотные земли и заводил на них слободы, а старожилов прогонял на другие, менее пригодные участки. Обработанные и удобренные крестьянские наделы Петрович раздавал также шляхте, что приводило к разорению многих крестьянских хозяйств. В таких случаях крестьянские семьи вынуждены были переходить на заросшие пустоши, или лесные массивы и создавать на них заново свое хозяйство, или бежать в другие владения⁴⁷. Более 100 тысяч злотых сверх инвентарных повинностей в течение двухлетней державы (с 1725 по 1727 г.) выбрали у крестьян староства державцы Волковицкие⁴⁸. В своих жалобах Радзивиллу на Волко-

⁴⁶ Петрович „włość i poddanstwo tego starostwa różnymi nad inwentarz umyślnymi poborami ciemieżył, winy nad słuszność od ludzi ubogich wymagał, zboża różne także nad inwentarz i kontrakt, konie, miody, pieńki, futra różne, gwałtownie bijąc i wiążąc poddaństwo, wybierał i przez to szkody ludziom starostwa Krzyczewskiego, co czasu kalkulacyi osobliwymi rejestrami dowiedziono będzie, na 3500 talarów bitych uczynił”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 120.

⁴⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, лл. 267—268.

⁴⁸ „Małżonkowie Wołkowickie... różnemi extorsyami pomienione starostwo Krzyczewskie agrawując, poddaństwo ciemieżąc, w czynszach, miotach, hibernach i różnych prowentach nad podany inwentarz na 100 tys. złotych i dalej przebrali”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 33.

вицкого крестьяне указывали, что он требует с них повинностей в 5 раз больше, чем предусмотрено инвентарем, заставляет их ежедневно бесплатно работать на будах, обрабатывать волокна ушедших из староства крестьян, мочить, теребить и возить пеньку, ввиду чего они не могут вовремя выполнять свои хозяйственные работы⁴⁹. Крестьяне жаловались, что Волковицкий обходится с ними как с рабами. Мало того, что заставляет „пригоном” работать на будах, но ещё жестоко избивает тех, кто хотя бы немного опоздал на работу⁵⁰.

Страшным бичом для крестьян были различные штрафы, налагаемые арендаторами и державцами. Временные „хозяева” в погоне за прибылью содержали специальных слуг, которые только и следили за крестьянами, выискивая малейший повод для наложения на них штрафа. Державца Волковицкий, например, имел в селах староства несколько десятков таких слуг. Их деятельность по наложению штрафов на крестьян в отдельных селах приносила ему доход в три раза больший, чем все денежные налоги, уплачиваемые этими селами в казну⁵¹. К тому же слуг этих надо было крестьянам содержать, давать им „подарки”, что дополнительно требовало больших расходов⁵².

Особенно тяжелое и даже невыносимое положение для крестьян сложилось в 30-х годах XVIII в., когда староство находилось в аренде у братьев Гдаля и Шмуилы Ицковичей. Своей жестокостью по отношению к крепостным эти арендаторы превзошли всех своих предшественников. Они требовали от крестьян повышенного чинша, гибберны и других денежных платежей, причем, зачастую не выдавали квитанций на внесенную сумму, а затем снова требовали ее уплаты, обязывали крестьян вносить чинш за все волокна, имевшиеся в селах, хотя часть их была передана в аренду или вновь поселившимся „слобожанам”. Несвоевременная уплата хотя бы части налога влекла за собой тяжелую экзекуцию, которая обходилась крестьянам больше,

⁴⁹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, лл. 128—133.

⁵⁰ „Ten pryhon, którym nas pędzi do budy to, jeszcze temu jego szafarzowi od konia po groszy 6 dawać musieli, a którakolwiek wieś trochę się opóźnili na pryhon, to wszystkich zapędziwszy do spichlerza i po jedynce każdego położywszy bito, chyba ten kto mógł się okupić, to go uwolnił”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 133.

⁵¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 129.

⁵² В одной из своих жалоб на державцу Волковицкого крестьяне писали „Dobrodzieju, upraszamy zrachować wiele sług jegomości chowa i codziennie i czasu jeszcze przybywa, a wszystko na zgubę naszą, porachować co to przez rok uczyni ich jedzenie i picie, które ustawicznie na własności, a ich zdzierstwo i kołęda co rok uczyni po kilka tysięcy złotych”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 130.

чем весь денежный „податок”⁵³. За помол на мельнице Ицковичи брали у крестьян не 10-ю, а 7-ю мерку, а некоторых крестьян после получения мерки прогоняли с мельницы, не позволив смолотить зерно, заставляли крестьян „пригоном” возить товары (поташ, пеньку, олей) в Петербург, Невель, Великие Луки, Свержень, Слуцк и другие города, запрещали им продавать пеньку и коноплю посторонним купцам и в то же время сами покупали эти товары по заниженной в несколько раз цене, присваивали себе деньги, предназначенные будникам в качестве заработной платы и обязывали крестьян „пригоном” засеять участки на ординарий для будников, требовали с каждого крестьянского дыма приготовления определенного количества золы и щепы для буд и т.д.⁵⁴.

Насколько велики были вымогательства со стороны арендаторов можно судить по следующим фактам. Только за 4 года (с 1736 по 1740 гг.) Ицковичи выбрали у населения староства сверх положенного около 700 тыс. злотых, а всего за время их аренды (1731—1740 гг.) крестьяне и горожане вынуждены были выдать сверх инвентарных норм 1.298.909 злотых деньгами, 120.270 коп пеньки, 43 „куфы” растительного масла, 39 возов меда и много другого товара⁵⁵.

Арендаторы Ицковичи не только усилили эксплуатацию крестьян и городского населения путем введения свех инвентарных податей и барщинных работ, но подвергали грабежу и насилиям население староства, за малейшее неповиновение избивали людей запрещая в то же время жаловаться на произвол. С этой целью по дорогам староства рыскали слуги арендаторов, задерживая тех, кто шел с жалобой к князю, а задержав — жестоко наказывали, подвергая различным пыткам, избиванию, штрафам и тюремному заключению⁵⁶. Одним из многих пострадавших супликантов был Васко Воцило — войт села Селищи. В октябре 1731 г., возвращаясь из Мира, куда ходил с жалобой к Радзивиллу, он был задержан слугами Гдаля в пути, окован „тираньски” избит и посажен в кричевскую тюрьму⁵⁷. Несколько раньше этот же Воцило был наказан 150 ударами плетью за то, что ездил с жалобой к Радзивиллу в Варшаву. После такого наказания он длительное время болел⁵⁸. В многочисленных жалобах

⁵³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 25.

⁵⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, лл. 2, 23—26; AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 2—9, 13—14, 27, 43, 79.

⁵⁵ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 14, 93.

⁵⁶ AGAD, AR, Dz. V, t. 380, nr. 15 307; Dz. XVII, s. 123, k. 3.

⁵⁷ AGAD, AR, Dz. V, t. 380, nr. 15 307.

⁵⁸ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160.

крестьян указывалось, что от побоев слуг Гдаля немало крестьян-супликантов не могут подняться с постели, а некоторые даже умерли⁵⁹.

Разъезжая по селам, слуги арендаторов чинили много злоупотреблений. Они требовали от крестьян „угощений” и разных подарков. И беда была тому, кто не имел чего дать. Такой крестьянин непременно подвергался издевательствам, его „терроризировали”, избивали, творили другие бесчинства⁶⁰.

На положении крестьян в старостве сказывались также постой королевских и магнатских военных формирований (хоругвий) дислоцировавшихся в пограничных городах Мстиславского воеводства. Постой эти требовали дополнительных расходов по поставке продовольствия, фуража и денежных средств. Кроме того „жолнеры” хоругвий с целью наживы не прочь были заняться вымогательством и грабежом населения. Ряд источников сообщает о произволе хоругвий в указанном старостве. Так, например, хоругвь виленского кастеляна и гетмана польного Великого княжества Литовского Иосифа Богуслава Слушки за время пребывания в старостве с 27 декабря 1689 по 2 июля 1690 г. причинила ему ущерб на сумму 73.008 злотых⁶¹. В решении виленского воеводского суда по этому делу указывалось, что „жолнеры” хоругви кроме грабежа имущества и вымогательства денег у крестьян и мещан, избивали ни в чем не повинных людей. В числе пострадавших было 7 чел. убитых⁶².

Своей жестокостью по отношению к местному населению отличилась также „панцырная” хоругвь в 1691 г. Ее челядь грабила дома, амбары и свирны крестьян и мещан, зверски издевалась над жителями г. Кричева и сел староства. В результате буйства хоругви владение это, — сообщал в своих показаниях судебный эксперт Подгур-

⁵⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 2.

⁶⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 26.

⁶¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 276—279.

⁶² Хоругвь „czyniąc znaczną ruinę w pomienionym starostwie... poddanych ze wsi do tego starostwa przysłuchujących i mieszczan krzyczewskich okrutnie a nie-miłosiernie bili, mordowali, a innych mianowicie Iwana Makarowego imć pan Konarzewski, Matwieja Ruklę rybaka imć pan Korczyc, także czeladź imć pana porucznika, mianowicie Jan Krynczuk, pan Hapanowicz krawca na imię Potapa na śmierć tyrańsko pewnych miesięcy i dni w relacjach jeneralskich wyrażonych pozabijali. Tegoż imć pana porucznika sługa p. Gabriel Sieniawski bijąc mieszczanina slosarza u małżonki onego dziecię na rękę będące wytrącił iż się na śmierć zabiło, imć pana porucznika Jaworskiego sługa pan Rogalski niewiastę we wsi Błudzimlach na imię Sierhiewkę Mieleşzkową będącą tak niemiłosiernie zbił obuchem, że czwartego dnia dziecię w niej i sama umrzeć musiała i innych kryminalów niezliczonych poczynili, chłopów i mieszczan porozpędzali, rzemieślników do robienia sobie darmo różnych rynsztunków przymuszali...” ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, лл. 276—279.

ский, — выглядело как после нашествия неприятеля⁶³. Особенно тяжелая участь постигла многих крестьян в селах Веприн, Боханы, Березки, Воронево, Михалево и Горбовичи. Злодеяния хоругви в них были беспредельны. Кроме грабежа, крестьяне этих сел подвергались массовому избиению, так что многие из них после истязаний остались калеками⁶⁴.

Большой урон крестьянскому хозяйству в старостве причинила также хоругвь виленского воеводы и гетмана Великого княжества Литовского, прибывшая туда на постой в сентябре 1696 г.⁶⁵

Немалые трудности в положении крестьян причиняли периодиче-

⁶³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 284.

⁶⁴ В показании судебного эксперта Подгурского в июне 1691 г. указывалось: „Naprzód w samym mieście Krzyczewie w domu Dmitra Karpacza burmistrza srodze a niemilosiernie snać kijami, obuchami, szablami zbitego, krwią zciekłego, siniego, spuchłego, z brody i głowy włosy doszczętu wyrwane... widziałem. Ojca Wasilego Citowicza swieszczennika cerkwi Rożdżestwińskiej także bardzo chorego na pościeli leżącego, ledwo żywego na wzgardę stanu duchownego religii greckiej tyrańsko wszystkiego zbitego, zekrwawionego, oczy zapuchłe popodbijane, ręce poprzebijane, plecy wszystkie sine krwią naciekłe, głowa pobita i poraniona, włosy wszystkie z niej i brody wyrwane przez czeladź i rozkazania samych imć p. Burczaka i imć p. Abramowicza, oglądałem... W Krzyczewie widziałem chałup pustych 100, w których rzemieśnicy różni gwałtownie wygnani, mianowicie slosarze, kowale, puszkarze i inni mieszczanie mieszkali. W siele Wieprzyn widziałem dwóch chłopów na imię Rofieja i Michała przez czeladź imć p. Korkucia srodze zbitych, skaleczonych i zranionych już na śmiertelnej pościeli będących; w tym że Wieprzynie drugich dwóch chłopów Piotra i Osipa przez czeladź imć p. Kułakowskiego i Skrzetuskiego z rozkazania ichmś na śmierć bitych i kaleczonych, tylko co żywych widziałem; we wsi Bochanach chat pustych 9 widziałem, we wsi Berozkach przez pana Eytmina sługę imć p. porucznika i inną czeladź wielkie pustki przez tyrańskie więzienie i męczenie chłopów rozpędzonych i we wsi Woroniewie widziałem chłopów 3-ch na imię Apanasa, Jurkę, Hryszkę z rozkazania imć p. Burczaka przez czeladź srodze zbitych, zranionych, pokaleczonych, niemal na śmierć zabitych, a drugich rozpędzonych, których chałupy puste oglądałem; we wsi Michiejewiczach chłopą Dubinę zranionego razów sztychowych od szabel mającego trzy i drugiego wójta z żoną onych tyrańsko zbitych skaleczonych przez czeladź imć p. Kwinty młodszego; we wsi Widujciach przez czeladź imć p. Skrzetuskiego chłopą Siemiona, we wsi Osadzie slobodzie wójta na imię Tupicę przez czeladź imć p. Sieniawskiego na przystawstwie będącego, we wsi Korbowiczach wójta na imię Pawła Alejonka i z żoną jego przez czeladź imć p. Kościuszki tych wszystkich pomienionych ludzi widziałem leżących tyrańsko zbitych, skaleczonych, poranionych, spuchłych, ledwo co żywych. W tych że wszystkich wsiach oglądałem niemało chat pustych, z których ludzie świeżo podczas żołnierców na consistencyi będących za uciskiem wielkim, biciem i mordowaniem tyrańskim różno rozejść się musieli. Takoweż pustki i w drugich wsiach, których i zliczyć niepodobno, więcej niżli na półtrzeciasta widziałem. Młyny i stawy funditus zrujnowane, karczmy wszystkie spustoszone...” ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 283—284.

⁶⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 313.

ские наезды шляхты, владения которой находились по соседству со староством и внутри его. Особенно в этом отношении известны были городничий минского воеводства Иосиф Рогалья Ивановский — владелец имения Костюковичи и шляхтич Свадковский, владение которого находилось недалеко от г. Кричева.

Наезды, как правило, сопровождались грабежом крестьянского движимого и недвижимого имущества, а иногда и уводом самих крестьян в шляхетские имения⁶⁶. Так, упомянутый уже Ивановский в 1732 г. в результате наезда на село Стюденец забрал и увез к себе в Костюковичи всю крестьянскую семью с ее добытком⁶⁷. В 1737 г. то же самое он сделал с шестью семьями села Борово⁶⁸.

Опустошительный наезд был совершен Ивановским на село Гавриловку в январе 1744 г. Снарядив отряд из ста человек (слуг, челяди и других подданных), вооруженный холодным и огнестрельным оружием, он напал на указанное село и учинил настоящий погром. Банда Ивановского с боем ограбила крестьян, забрала у них имущество, скот, птицу, зерно, деньги и все, что попадало под руки и увезла в имение своего пана. Многие крестьяне, защищая себя и свое имущество от грабителей, были избиты, и лишившись всего, вынуждены были уйти из опустошенного села в другие места⁶⁹.

Шляхетские наезды не были редким явлением и, как видно из приведенных фактов, подрывали крестьянское хозяйство, а зачастую лишали многих крестьян нажитого тяжелым трудом достояния и даже средств к существованию.

Не забывала крестьян и православная церковь. Она всячески старалась извлечь для себя из крестьянского, и без того скудного, бюджета побольше средств. Духовенство требовало от крестьян больших денежных сумм или натуральной платы за отправление церковных обрядов во время свадьбы, крещения детей и т.д. Крестьянин староства Гришко Хротко, например, жаловался, что поп вынудил его дать за „молебень” половину „осьмушки” ржи⁷⁰. Алчность духовенства к деньгам не имела границ. Оно не прочь было нажиться даже на чужом горе. Даже за предсмертную исповедь и похороны попы вымогали у крестьян иногда непосильную плату. В селе Горны, напри-

⁶⁶ В документе за 1727 г. указывается, что „... ciż ichmśc pp. szlachta tak wiele na kilkaset chłopów do swoich fortun z włości starostwa Krzyczewskiego wyprowadziwszy i onych dotąd w fortunie swojej trzymają”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3981, л. 20.

⁶⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 211.

⁶⁸ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 212.

⁶⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 216.

⁷⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, л. 105.

мер, в 1744 г. за похороны крестьянина Андрея Ворони Бесовичский поп потребовал „хорошую лошадь”⁷¹. Но так как требуемую плату выполнить было не под силу, то тело умершего три дня пролежало в крестьянской избе, а затем похоронено без представителя церкви. Однако поп на этом не успокоился. Не получив желаемого и боясь полностью потерять возможность поживиться, он, уже после похорон, устроил на могиле „отпевание”, за что взыскал с родственников умершего осьмушку пшеницы⁷².

Наглостью и жадностью духовенства к наживе возмущался даже Радзивилл. В 1727 г. он вынужден был издать универсал, чтобы оградить крестьян от ограбления со стороны церкви. Универсал ограничивал аппетиты „святых отцов” в отношении поборов, взимаемых с поданных магната за различные религиозные церемонии, проводимые церковью. Им устанавливались определенные размеры платы за похороны, крещение детей и другие религиозные обряды⁷³. Правда, делал это Радзивилл не из-за добрых побуждений, жалости и гуманности по отношению к крестьянам, а преследуя чисто фискальные, собственно интересы. Он думал прежде всего о росте своих доходов, которые во многом зависели от платежеспособности подданных. Расходы же части крестьянского бюджета в пользу других феодалов, в т.ч. и церкви, несомненно, не могли способствовать этому. Отсюда и та „забота”, чтобы ограничить, довести до минимума поборы, взимаемые с крестьян духовенством.

Таким образом, приведенные данные довольно полно характеризуют положение крестьян в старостве в конце XVII — первых десятилетиях XVIII вв. Оно было весьма сложным и нелегким. Массы крестьян подвергались тяжелому феодальному гнету со стороны разного рода эксплуататоров, страдали от произвола, бесчинств и дикой жестокости арендаторов, их слуг, местной и княжеской администрации, „жолнеров” и командования хоругвий, дислоцировавшихся в старостве.

*

Крестьянские массы не мирились с существующим положением и вели упорную антифеодальную борьбу. Всякое усиление эксплуатации и произвола находило реакцию у крестьян, вызывало обостре-

⁷¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, л. 104.

⁷² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, лл. 104—105.

⁷³ Универсал устанавливал следующую плату: за венчание новобрачных — от зажиточных 5 золотых, от бедных — 2 зл.; за похороны — от зажит. 3 зл., от бедных 1 зл.; за крещение детей — 1 зл. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3981, лл. 2—3.

ние антагонизма между эксплуататорами и эксплуатируемыми, активизировало сопротивление крепостных, развивало формы классовой борьбы в деревне.

Наиболее распространенным видом сопротивления крестьян феодальному гнету была подача жалоб (суплик) Радзивиллу, т.е. фактически владельцу староства в рассматриваемый период⁷⁴. Крестьяне жаловались на арендаторов, державцев, старостинскую администрацию и других чиновников, творивших произвол. Получалось так потому, что сам Радзивилл никогда непосредственно не управлял староством. Оно почти все время находилось в аренде, держании или посессии и „хозяевами” его были арендаторы, державцы, посессоры, администрация. Эти люди непосредственно сталкивались с крепостными магната, непосредственно их эксплуатировали. В них те крестьяне и видели все зло, всю ту несправедливость и беды, которые преследовали крестьянскую семью на каждом шагу. В то же время Радзивилл в представлении крестьян являлся благодетелем и чуть ли не защитником их интересов. Поэтому и обращались к нему с различными жалобами и просьбами.

Жалобы исходили от одного лица или группы людей, целой общины, нескольких сел и даже всей волости⁷⁵. Все они, в основном, были направлены против арендаторов и других держателей староства, нарушавших инвентарные нормы и существовавшие порядки, творивших злоупотребления и дикий произвол, особенно, при сборе налогов и других повинностей, лишавших крестьян их прежних „прав и вольностей”⁷⁶. Своим „правом”, например, крестьяне считали ежегодные выборы ими „старца”. На этот традиционный обычай, воплощавший в себе вечевой устой общинной демократии, посягнул

⁷⁴ Обычно крестьяне староств жаловались на различные злоупотребления в референдарский суд. В данном старостве в рассматриваемое время все жалобы крепостными подавались только Радзивиллу и его комиссарам. Возможно так было потому, что „всемогущие” князя Радзивиллы не всегда хотели считаться с существующими порядками и всю полноту своей власти распространяли также на старостинских крестьян. Героним Флориан Радзивилл, например, в управлении своими владениями и в других вопросах не признавал никакой власти над собой, не слушался приказов ни гетмана, ни короля и даже не платил налогов на содержание войска Речи Посполитой. См. E. Kotłubaj, Указ. работа, стр. 425.

⁷⁵ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, лл. 1, 261, 303—307; д. 1157, лл. 3—7; д. 1160, лл. 230—236; AGAD, AR, Dz. XVII, str. 123, k. 26—28.

⁷⁶ Имеются в виду не политические права, которых крестьяне, безусловно не имели, а другие. О них будет речь ниже. „Крепостные крестьяне в области всяких политических прав, — указывал В. И. Ленин, — были исключены абсолютно”, В. И. Ленин, ПСС, т. 39, стд. 76.

арендатор Айзик, который сам подобрал указанное должностное лицо, причем не на один год, а пожизненно, узаконив это княжеским документом ⁷⁷.

Крестьяне не могли мириться с потерей такого права, ибо от личности старца также зависело их положение. Они немедленно обратились с жалобой к Радзивиллу, в которой высказывали свое возмущение подобным поступкам арендатора. Тем более, что назначенный Айзиком „старец” уже был в этой должности и причинил крестьянам немало бед, за что они хотели его даже утопить в р. Сож ⁷⁸. Что касается „вольностей”, то здесь имелось ввиду главным образом, право крестьян на некоторую свободу торговли товарами сельскохозяйственного труда и промыслов, которой нередко их лишали арендаторы. Нарушением „вольности” считались попытки арендаторов и других держателей ввести принудительный труд, барщину, новую повинность, налог, нарушить сроки предоставленных крестьянам „слобод” и вообще всякое нарушение так называемой старины, т.е. прежних порядков и норм, с которыми они уже свыклись, приспособились их выполнять.

Жалобы посылались Радзивиллу, как правило, через крестьянских ходяков ⁷⁹. Эта нелегкая задача была сопряжена с большим риском и опасностью. Дело в том, что арендаторы и другие держатели владения, а также администрация не хотели, чтобы владелец староства знал о нарушениях, инвентарных норм и злоупотреблениях, творимых ими на местах и поэтому принимали все меры для того, чтобы задержать, недопустить жалобника к Радзивиллу. В целях устрашения крестьян от подачи жалоб, арендаторы как уже отмечалось, жестоко наказывали, задержанных „супликантов” подвергая их штрафам, избиению, тюремному заключению и другим истязаниям ⁸⁰.

Однако, как бы это дорого не стоило для крестьян, жалобы к Радзивиллу все же попадали. В них подданные наряду с описанием жестокостей, и произвола со стороны временных „хозяев”, обычно, просили

⁷⁷ „Starca sobie przybrał podług swej myśli i tych sztuk nauczył co sam umie, któremu i kartę wyprawil u waszej xieźnej mści dobrodziejki na starectwo, z którym starcem co chce, to wyrabiają na włości zdzierstwem swym ubogich ludzi”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 306.

⁷⁸ В своей жалобе крестьяне писали, что „ten że starzec już był raz starcem za dzierżawy jmc p Hertmana niemca, który całej włości zjadł 10 tys. jakośma go kalkulowali i z starzestwa zrzucili chcąc go utopić w rzece Sożu przy naszych prawach jako zdziercę naszego...” ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 307.

⁷⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 303.

⁸⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, лл. 230—236; д. 1157, лл. 3—7, AGAD, AR, Dz. V, t. 380, nr 15307.

своего „доброедзя” (Радзивилла) защитить их от грабежа, не допускать полного разорения хозяйства и ухода крестьян из староства⁸¹.

Крестьяне просили своего владельца оградить их от вымогательства арендаторов, непосильных денежных сборов сверх чинша, от чрезмерных штрафов и „поклонов”, тяжелых экзекуций и жестокостей⁸². Многие жалобы касались нарушения прежних порядков (zwyczajów), ограничения крестьянской торговли, введения новых повинностей и др.⁸³

Характерно, что в отдельных жалобах 20—30-х гг. XVIII в. просьбы крестьян выражались с определенными требованиями и условиями. Так, в одной из своих жалоб крестьяне просили Радзивилла не оставлять больше державцу Волковицкого в этой должности, в противном случае, указывалось в „суплике”, все они уйдут из староства в другие владения⁸⁴.

Ещё в более категорической форме выражалась просьба крестьян не лишать их прежних прав и вольностей, за которые они „все как один готовы отдать здоровье и жизнь”⁸⁵. Факты эти свидетельствуют о решительном протесте крепостных, я бы сказал, об активной, а не пассивной обороне ими своих интересов.

Как относился Радзивилл к жалобам своих подданных и как он на них реагировал? Надо сказать, что многие из жалоб особенно те, в которых сообщалось о вымогательствах арендаторов сверх инвентарных норм, о их действиях, причинявших материальный урон староству, брались во внимание, и Радзивилл принимал соответствующие меры. Жалобы, по образному выражению Д. Л. Похилевича, „были сигналами о том, что овцу не только стригут, но уже и режут хищные державцы-арендаторы или нечистые на руку администраторы-официалисты”⁸⁶. Поэтому совершенно не реагировать на них

⁸¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, лл. 230—263; д. 1156, лл. 50—51; д. 1159, лл. 267—268.

⁸² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 25; д. 1159, лл. 267—268; д. 1160, лл. 129, 231.

⁸³ ЦГИА БССР ф. 694, оп. 4, д. 1159, лл. 128—131, 306.

⁸⁴ „Suplikujemy i o to do waszej xiaż. mści dobrodzieja aby już więcej imć p. dzierżawca nie był naszym dzierżawcą, bo jeżeli jeszcze dalej będzie, to się żaden z nas przed nim na włości nie zostanie, i przyjdzie nam porzuciwszy wszystko zdrowiem pójść precz i nazad się do domów swoich nie wracać”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 153.

⁸⁵ „...Nam nadanych wolności przez wyraźne uniwersały ...nie ważyli się kasować i anihilować, za to my teraz jednostajnie zdrowie i życie w azard dać gotowi”. AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 27.

⁸⁶ Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века. Вильнюс 1966, стр. 177—178.

владелец не мог. Вымогательства и ограбления крестьян со стороны держателей староства разоряли крестьянское хозяйство, а следовательно, сокращали доходы, подрывали экономическую мощь самого владельца, т.е. кровно затрагивали его жизненные интересы.

В ответ на некоторые жалобы и просьбы крестьян, Радзивилл выдавал письменные распоряжения („универсалы”), которые должны были оградить их от произвола временных держателей староства. Однако далеко не всегда они приносили крестьянам пользу. Ряд источников отмечает, что арендатор или державца таких универсалов не признавал, не принимал во внимание, а крестьян, которые доставили их от Радзивилла, избивал и подвергал ещё большему грабежу⁸⁷.

Иногда, очевидно по более тревожным сигналам, для проверки фактов, изложенных в крестьянских супликах и принятия необходимых мер, Радзивилл посылал во владение должностное лицо (комиссара). В таких случаях крестьянам разрешалось дополнительно к поданным жалобам высказывать прибывшему в староство комиссару все свои обиды и претензии к арендаторам, державцам и администрации. В связи с этим срок приезда комиссара доводился до сведения всех подданных староства⁸⁸. Такое непосредственное общение представителя Радзивилла с подданными позволяло глубже вникнуть в суть жалоб, убедиться в их достоверности, более широко ознакомиться с состоянием всего хозяйства, с организацией его управления, злоупотреблениями арендаторов и державцев и т.д.

Обычно, комиссары все вопросы решали сами на месте. В отдельных случаях, очевидно, когда деятельность временных держателей и администрации староства отрицательно сказывалась на состоянии его хозяйства, Радзивилл принимал более решительные меры. Были случаи, когда старостинскую администрацию („наместников”) он отстранял от занимаемых должностей и взыскивал с нее причиненный крестьянскому и господскому хозяйству ущерб; арендаторов и державцев привлекал к судебной ответственности. Так, в 1720 г. к суду был привлечен арендатор Владислав Петрович. Он обвинялся в вымогательстве у крестьян денег сверх инвентаря, зерна, пеньки, меда

⁸⁷ В жалобе Анне Радзивил на державцу Кричевского староства Волковицкого (державцей был в 1720—1728 гг.) крестьяне указывали, что „*lubośmy wielokrotnie suplikowali do WX mści pani dobrodziejki miłościwej, otrzymaliśmy łaskę pańską przez uniwersały i konnotacje na suplikach, ale jм p. dzierzawca wszystko to w śmiech obrócił i tych co z suplikami chodzili niemiłosiernie kazał bić, zamiast poprawy co dalej to gorzej*”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, лл. 266—267.

⁸⁸ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, л. 232; д. 1159, л. 303.

и других продуктов сельскохозяйственного и промыслового труда, в грабеже подданных и жестоком отношении к ним. Арендатору было предъявлено требование возместить нанесенный им ущерб староству в сумме 3500 талеров⁸⁹. За подобные действия в 20-х годах был отстранен Анной Радзивилл от должности „наместника” староства Лукашевич. Причем, посланному в староство комиссару было приказано не отпускать его из владения, если это понадобится до тех пор, пока не возместит все убытки причиненные им крестьянам и казне⁹⁰.

Однако не всегда так получалось. Чаще всего злоупотребления арендаторов проходили безнаказанно. Дело в том, что, широко, распространенное среди государственного аппарата и других должностных лиц Речи Посполитой взяточничество, не миновало и такую категорию чиновников, как комиссары. Приезжая в староство с целью инспекции они, как правило, все брали взятки у арендаторов и державцев и закрывали глаза на их злоупотребления. В то же время арендаторы и другие держатели не жалели средств для этой цели. Они щедро одаривали ревизоров, которые не прочь были также нечестно нажиться за счет крестьянского труда.

Подкуп комиссаров сдерживал в некоторой мере поток к ним жалоб населения. Крестьяне боялись сказать правду „купленному” комиссару. В своих супликах Радзивиллу они неоднократно указывали, что „приезжающие камиссары почти все берут взятки у державцев и таким образом крестьяне боятся даже открыть рот, чтобы высказать им обиды”⁹¹.

По иному чувствовали себя арендаторы, сумевшие сравнительно легко „обработать” должностное лицо, прибывшее в староство с целью контроля их деятельности и проверки суплик подданных⁹². Уже известный нам своей „изобретательностью” в наживе арендатор Гдаль

⁸⁹ Петрович обвинялся в том, что „włość i poddaństwo tego starostwa różnymi nad inwentarz umyślnymi poborami ciężżył winy nad słusność od ludzi ubogich wymagał, zboże różne także nad inwentarz i kontrakt, konie, miody, pieńki, futra różne gwałtownie bijąc i wiążąc poddaństwo wybierał i przez to szkody ludziom starostwa Krzyczewskiego, co czasu kalkulacji osobliwymi rejestrami dowiedziono będzie, na 3500 talerów bitych uczynił”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 120.

⁹⁰ „Daję moc temuż imć panu Suchodolskiemu namiestnika terażniejszego starostwa mego p. Łukaszewicza od rządów i funkcji jego oddalić i rugować... i póty onego nie wypuszczać, póki tak skarbowi memu, jako też i poddanym należyтą uczyni satysfakcję i przesądów wszelakich”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 78.

⁹¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, лл. 266—267.

⁹² В своей жалобе на арендатора Айзика крестьяне староства писали Анне Радзивилл, что „ten Ajzik co chce, to z nami wyrabia i jak chce, tak się rządzi. Jak przyjedzie imć pan komisarz od waszej xiężnej mści, to on póty koło niego będzie chodził, aż na swoją drogę naprowadzi...” ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 306.

не один раз хвастался, что он не боится никакой комиссии. „Как дам 1000 или больше талеров, — заявлял он, — то комиссия будет за меня, а не за крестьянина”⁹³. Неудивительно поэтому, что арендаторы, в присутствии таких комиссаров, вели себя нагло по отношению к крестьянам. Они не только продолжали грабить крестьян, но не давали им возможности высказать свои обиды комиссару: выталкивали жалующихся из избы, в которой комиссар вел прием просителей⁹⁴, а некоторых арестовывали и отправляли в тюрьму⁹⁵. Такое действие арендаторов и державцев отпугивало других крестьян от подачи жалоб о чем они неоднократно доносили Радзивиллу.

Если же арендатору или державцу иногда не удавалось подкупить прибывшего в староство комиссара, то они принимали все меры к тому, чтобы недопустить к нему супликантов. С этой целью рассылали по селам своих слуг, которые запугивали крестьян, чтобы не шли с жалобами к комиссару. Более решительных крестьян, пытавшихся все же дойти к должностному лицу владельца и излить ему свое горе, слуги старались задержать, а задержав — подвергали их жестокому телесному наказанию, штрафам и др. Губернатор староства, например, сообщал Радзивиллу, что арендатор Гдаль поймав крестьян-супликантов, шедших с жалобами, так „тираньски” избил их, что последним понадобилось даже хирургическое вмешательство”⁹⁶.

Не легче было и тем крестьянам, которым удалось сообщить свою обиду комиссару и „заручиться” его поддержкой. Таким подданным комиссар обычно выдавал письменные распоряжения, которые должны были бы оградить их от дальнейшего произвола и т.д. Но такая под-

⁹³ „Jak dam talarów 1000 albo więcej, to po mnie komisja być musi, nie po chłopie”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, лл. 3—5.

⁹⁴ В жалобе крестьян, поданной Анне Радзивилл в 20-х годах XVIII в., сообщалось, что по приезде в староство комиссара „...podczas zasiadania komisji poszeli niektórzy nasi dowodzić na Ajzika i starca, ale zaraz kazano wypychać za drzwi, że chłop pijany, lada co mówi, drugich zaś, co się więcej odzywali, kazano do turmy sadzać, trzecich, co się bardzo domawiali na Ajzika i starca, kazano pokować, co my widząc, co się z drugimi dzieje, musieliśmy dać pokój wszystkiemu i zamilczeć w krzywdach naszych”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 304.

⁹⁵ В жалобе крестьян, поданной владельцу староства на державцу Петровича в 1720 г. указывалось, что, когда к ним прибыл комиссар Линдорф, „któgu ani intraty przyczynił, ani nas w krzywdzie wysłuchał, tylko to, co Achrem Łuszczaja zaczął o naszej krzywdzie donosić, zamiast słuchania krzywd jego i naszych, kazał go wziąć pan dzierżawca i okować. Jakże my ubodzy ludzie w przyszły czas mamy mówić, kiedy za prawdę jm pan dzierżawca w okowy nas bierze...i prawdy nigdzie nie możemy dojść...” ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 261.

⁹⁶ Задержанных супликантов арендатор Гдаль приказал „tak tyrańsko bić, że aż ciało cyrulicy tym chłopom nożyczkami ustrzygać musieli”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 23.

держка, или защита была только на бумаге. Стоило только комиссару выехать из староства, как арендатор все его предписания демонстративно рвал в присутствии крестьян и дальше продолжал бесчинства. Так, когда крестьяне после отъезда из Кричева комиссара Горновского предъявили его распоряжение арендатору Волковицкому, чтобы прекратил грабеж подданных, то он заявил им, что „комиссар здесь временный, а я постоянный ... и плачу деньги согласно контракту, поэтому если и душу достану с крестьянина — отвечать не буду”. После чего все комиссарские предписания были аннулированы арендатором, а крестьяне-суппликанты подвергнуты наказанию⁹⁷.

С целью устрашения крестьян от подачи жалоб и подорвать у них доверие к комиссарам, арендаторы прибегали к самым гнусным приемам, к подлогу и вместо настоящего комиссара использовали подставные лица. Так, в начале 1740 г. арендатор Гдаль широко оповестил, что в староство для слушания жалоб крестьян прибыл комиссар Шиманский. Поскольку, обычно, наиболее нареканий поступало в связи с вымогательством и сверхинвентарными поборами, то крестьянам было предложено предъявить указанному комиссару все квитанции об уплате чинша. Причем, вместо препятствий в подаче суплик, как это было обычно, на этот раз подданным предоставлялась полная свобода действий в этом направлении. В надежде, что наконец, смогут уличить арендатора в массовых злоупотреблениях и получить защиту от своего владельца, крестьяне предъявили комиссару свыше 200 тыс. квитанций на уплаченный ими чинш. Собрав всю эту документацию Шиманский скрылся. Каково же было негодование крестьян, когда они узнали, что это был не настоящий, а подставной, подосланный самим арендатором „комиссар”⁹⁸. Такой трюк Гдаля позволил ему ещё раз потребовать от подданных староства уплаты налога. В то же время крестьяне, лишённые квитанций, не в состоянии были доказать, что это вымогательство.

Таким образом, приезд в староство комиссаров по жалобам крестьян, как правило, кроме расходов на содержание их и сопровождающих лиц, ничего хорошего не сулил крепостным. Неудивительно поэтому, что они выражали свое недовольство такими комиссиями, недоверие к ним. В ряде своих суплик крестьяне указывали, что „комиссия для них ничего не дала”, что она „не оправдала их надежд” и т.д.⁹⁹. Мало эффективными, а зачастую ничего не даю-

⁹⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, лл. 266—267.

⁹⁸ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 3.

⁹⁹ Крестьяне писали Радзивиллу, что „... dla nas z tej komisji wcale nie masz nic dobrego, ani stalego, dość, że nam całe lato w przeszłym roku a terazniejszą zimę starli i do wielkiego kosztu przyprowadzili, jako wikt dla imć komisarza, tak

щими крестьянам были также „универсалы” и другие предписания Радзивилла временным держателям староства. Более активная часть крестьянства, которая непосредственно сталкивалась с подачей жалоб на собственном опыте убеждалась в их бесплодности, в том, что одни суплики не улучшат их бедственного положения, не спасут от произвола управителей и усиления феодального гнета. Сама обстановка, порождая, таким образом, понимание того, что нельзя ограничиваться только подачей жалоб, что необходимо прибегать и к другим, более эффективным средствам сопротивления.

В старостве широко распространилась такая форма сопротивления феодальной эксплуатации как укрытие крестьянами пахотных волок от учета их владельцем. Известно, что крестьянские хозяйства, как правило, облагались налогами за пользование ими лишь учтенными инвентарем волоками. Но так как многие крестьяне в дополнение к своему основному наделу, обычно, разрабатывали ещё и лесные массивы или пустующие волоки, то фактическое количество пахотной земли у них увеличивалось. Это не было секретом для владельца староства, который, заботясь о своих доходах, периодически посылал в села комиссаров для выявления вновь разработанных волок и соответственного увеличения крестьянских повинностей. В то же время крестьяне, чтобы избежать дополнительного обложения, всячески старались скрыть „излишки” пахоты. Нередко им это удавалось, но зачастую, везло и комиссарам. Многие источники упоминают о том, что у крестьян обнаружено больше обрабатываемых волок, чем числилось за ними по инвентарю. Так, в 1694 г. во время очередной ревизии „грунтов” в селе Михеевичи оказалось неучтенных 6½ волок, которыми пользовались крестьяне¹⁰⁰. „Лишние” 5 волок были также обнаружены у крестьян села Дрищево¹⁰¹.

Для данной формы сопротивления крестьян характерно не только стремление крестьян скрыть от своего владельца часть обрабатываемых ими волок, но и отказ от принятия этих волок на чинш, после того как они были обнаружены комиссарами. Причем, отказывались крестьяне не потому, что не были в состоянии их обработать, а, чтобы

i gotowych pieniędzy wybrano kilkanaście tysięcy...” ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 304; В другой жалобе крестьян указывалось, что по просьбе их ходяков в староство был послан комиссар Ванкович, на которого они возлагали все надежды и „byliśmy tego porozumienia, że we wszystkich interesach i krzywdach naszych odbierzemy wszelką łatwość w uspokojeniu ... ale omyliła nas nadzieja ... a my koszt spendowali niemały na ichmś komisarza, który za nic poszedł, bo nam nic nie uczynił”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160, л. 303.

¹⁰⁰ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1928, k. 67.

¹⁰¹ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1928, k. 69.

и дальше избегать уплаты дополнительных налогов. В селе Коморовичи, например, в 1727 г. при проверке грунтов были обнаружены 34 „пустые” волоки, которыми крестьяне пользовались, а взять в прием их категорически отказались¹⁰².

Следовательно, целью такого сопротивления была попытка непосредственных производителей, хотя бы частично и на некоторое время уклониться от уплаты налогов и несения других повинностей, т.е. уменьшить феодальный гнет. Сопротивление это, носившее число экономический характер, облегчало в некоторой мере положение части крестьян, „освобождало” их временно, обычно до очередной ревизии, от дополнительных повинностей, которые должны были бы нести за „незаконно” обрабатываемые волоки.

В борьбе против феодальной эксплуатации крестьяне староства нередко использовали поощрительные меры владельца — „слободы” (т.е. льготы, освобождение от 1 года до 12 лет от повинностей), предназначавшиеся для более успешного заселения пустующих волок и лесных массивов. На этих „слободах”, например, в 1714—1727 гг. находилось около 39% всех крестьянских хозяйств староства. Старостинские и вновь прибывшие крестьяне весьма охотно шли на „слободы”, несмотря на то, что их ожидал нелегкий физический труд при освоении новых земель, лишь бы только на время не подвергаться тяжелой повседневной эксплуатации.

Таким образом, „слободы” были обоюдовыгодны как владельцу староства, так и его подданным. Владелец надеялся таким путем увеличить численность подданного населения, освоить новые и пустующие земли, умножить свои доходы; крестьяне — освободившись на некоторое время от эксплуатации — подправить свои хозяйства. Однако надежды Радзивилла не всегда полностью оправдывались. „Просидев” льготный срок на „слободах” и немного окрепнув экономически, некоторая часть крестьян бросала свои хозяйства и переходила на другой осваиваемый участок в пределах староства, где была объявлена „слобода”. И так переходя с места на место, с одной „слободы” на другую она продлевала „внеповинностный” период, что безусловно не радовало ее владельца. Он лишался той доли доходов, которая должна была бы поступать в его казну от бывших „слобожан”, по истечении срока первой „слободы”¹⁰³.

¹⁰² Произведя ревизию грунтов в селе Коморовичи комиссар сделал в инвентаре следующую пометку: „... poddani w niej gruntów i wiók więcej na czynsz przyjmować nie chcą z tej racji, że i bez tego wszystkich gruntów używają, a też pustowskie grunta i sami dobrowolnie bez opowiedzi zarabiają i one między sobą tają, że szkoda skarbu.” AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1932, k. 175.

¹⁰³ В одном из своих документов Радзивилл в 1727 г. отмечал „z niemałą

Несомненно, что Радзивилл принимал меры против таких „летунов”, чтобы задержать их на одном месте и заставить нести все повинности, предусмотренные инвентарем. Но такое действие не всегда имело успех, оно вызывало и противодействие. При окончании льготного срока, а иногда и не дождавшись его, часть крестьян покидала староство и уходила на такие же „слободы” к другим феодалам. Причем, уходя крестьяне увозили с собой не только нажитое за время льготных лет имущество, но и деньги, полученные от продажи жилых и хозяйственных помещений построенных из лесоматериала, предоставленного владельцем староства бесплатно, как новопоселенцу¹⁰⁴. Конечно, не все это так просто и легко получалось. Против ухода слобожан, нарушавших условия договора и существующие порядки, владелец староства предпринимал контрмеры, что в свою очередь побуждало крестьян к иным формам сопротивления и открытой борьбе.

В ответ на усиление феодального гнета и в частности на злоупотребления, чинимые во время сбора налогов, крестьяне нередко выступали с открытым протестом, отказываясь от выполнения различных поборов и повинностей¹⁰⁵. Во время аренды староства Хрептовичем, крестьяне категорически отказались от уплаты разверстанного на них сверх инвентаря денежного побора¹⁰⁶. В 1719 г. крестьяне засожских сел не выполнили распоряжения державцы и не подвезли в замок ни дров, ни сена, а посланного к ним нарочного Медзьвецкого — избили.

krzywdą skarbu pańskiego jest, że chłopci czyli to z zagranicy albo skąd inąd zaszli, czyli też starożyli starościncy na swobodę zawołaną wyszli, wysiedziawszy naznaczone swobody lata i znacznie zapomogli się, jak i inną w tym starostwie zawiązują swobodę, zaraz tam przenoszą się i wychodzą, a czynszu należącego płacić niechcą, tylko swobodami żyją, a tym samym skarb pański oszukują”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3981, л. 7.

¹⁰⁴ В „Информации и генеральном распоряжении Кричевского староства” в 1727 г. указывалось, что „...chłopi na wsiach wysiedziawszy swobody lat kilkanaście, wyciągnowszy najpierwsze pożytki z ziemi i zapomogłszy się należycie przy expiracji, albo expiracji swobody, kiedy do płacenia powinności skarbowi pańskiemu przychodzi, nie tylko że sami precz wybierają się, ale jeszcze i budynki swoje z drzewa pańskiego wybudowane innym ludziom sprzedają i z tego pożytkują, skarbowi żadnego pożytku nie uczynią”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3981, л. 6.

¹⁰⁵ О массовом сопротивлении крестьян уплате налогов свидетельствует „Информация...” Радзивилла 1727 г., в которой он писал, что „в старостве так много упрямых, нежелающих платить денежные поборы, что на них не хватает солдат для экзекуции”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3981, л. 25.

¹⁰⁶ В своей жалобе Радзивиллу на злоупотребления Хрептовича крестьяне сообщали об этом отказе. Они писали, что „teraz miłościwy xiążę uparli się według ordynansów waszych xięstwa mściów niedaliśmy miotu” (денежного побора — В. М.). AGAD, AR, Dz. V, t. 170.

В результате такого отказа державца и другие чиновники вынуждены были сидеть в неотапливаемом, холодном помещении, пока не стали использовать на дрова замковые укрепления (снимать бревна из земляного вала), а лошадей, за неимением сена, выгонять в поле уже в первой половине апреля, хотя ещё везде лежал снег¹⁰⁷.

В своих выступлениях крестьяне порой проявляли исключительную решительность и упорство, которое не могли поколебать даже тяжелые экзекуции, проводимые администрацией или арендаторами¹⁰⁸. Иногда сопротивление крепостных принимало такую остроту, что оно завершалось убийством налого-сборщиков. Так, во время держания староства Эрдманом, крестьяне села Тупичино Березковского войводства убили старца, т.е. старшего войта Микиту Звяго, посланного туда администрацией Кричевского замка для сбора налогов¹⁰⁹.

Активной формой массового открытого протеста против усиления феодальной эксплуатации было бегство крестьян от своего владельца. Такой вид классовой борьбы, как справедливо отмечает Б. Ф. Поршнев, означал сопротивление крепостных уже не отдельным требованиям сеньора, добавим от себя — и злоупотреблениям различных держателей староства, а полный разрыв с сеньором¹¹⁰. Крестьяне бежали туда, где надеялись найти более легкие условия для жизни, меньшую эксплуатацию, „хорошего” пана. Иногда им это удавалось, но лишь на некоторое время, т.е. на период, обычно, предоставляемых льгот („слобод”) новопоселенцам, а затем они опять подвергались такому же, если не более тяжелому феодальному гнету. Иначе в феодально-крепостническом обществе, державшемся на эксплуатации чужого труда и не могло быть.

Источники конца XVII — первой половины XVIII вв. отмечают бегство крестьян из сел староства в соседние как королевские так и шляхетские владения, в города, за „московскую и козацкую” границу, т.е. в Русское государство, особенно на Украину¹¹¹. Особенно массовым стало оно в конце 20—30 годов XVIII столетия, т.е. в период

¹⁰⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 163.

¹⁰⁸ Так, в „Информации...” Радзивилла 1727 г. указывалось, что „...w wypłaconiu zaległych remanentów tak są niektórzy w starostwie uparci, że nie tylko dobrowolnie, ale i za ekekcją zamkową wypłacać niechcą”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3981, л. 25.

¹⁰⁹ В войтовство Березковское „za dzierżeniem pana Erdmana (не позднее 1718 г. — В. М.) był posłany starzec, to jest wojt starszy na imię Mikita Zwiaho dla wybierania prowentów skarbowych, których oni nie zwykli dawać, tedy go we wsi Tupiczynie w wojtowstwie Berezkwskim na śmierć zabili, a do tego zabojstwa był przywódcą Borys Tupica”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 277.

¹¹⁰ Б. Ф. Поршнев, Феодализм и народные массы. М., 1964, стр. 279.

¹¹¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, лл. 267—268; д. 1155, лл. 283—284.

наибольшего произвола арендаторов и окончания срока „слобод” основной массы вновь поселившихся крестьян. Только в 1727 г. из Кричевского староства ушло „прочь”, главным образом, в Пропойское староство 179 крестьянских семей¹¹². В 30-х годах, за время аренды староства уже известным нам Гдалем, бежали ещё 116 крестьянских семей, бросив на произвол судьбы свои хозяйства¹¹³. В самом начале 40-х годов уход крестьян, правда, не в другие владения, а на этот раз в леса, был настолько массовым, что он исчислялся уже не в сотнях, а в тысячах¹¹⁴.

Уходили крестьяне чаще не в одиночку, т.е. одной семьей, а группами, по несколько семей с одного селения¹¹⁵. В 1727 г., например, из с. Полошково ушло 27 крестьянских семей, с. Лобкович — 18, с. Лобжи — 17, с. Скриминова — 15 семей¹¹⁶. Такое явление было характерным и для западных районов Белоруссии, на что обратил в свое время внимание Л. Д. Похилевич¹¹⁷. Однако следует указать и на некоторое отличие в этом виде классовой борьбы на западе и востоке Белоруссии. Как отмечает Л. Д. Похилевич, на западе (имеет ввиду Гродненскую экономию) беглецы были преимущественно людьми малосемейными и убогими¹¹⁸. Этого нельзя сказать о беглых крестьянах из восточной части Белоруссии. Здесь в основном уходили семьи не малочисленные. Так, из 42 хозяев, бежавших из сел Березковского войтовства за время аренды староства Цехановецким было: 2 семьи по 1 чел., 2 — по 2 чел., 5 по 3 чел., и 33 — от 4 до 11 чел.¹¹⁹. Что касается имущественного состояния беглых то, как нам представляется, бежали не только убогие, но и более или менее состоятельные крестьяне. Многие источники свидетельствуют о том, что после ушедших в другие владения или за границу крестьян остались их жилые и хозяйственные постройки, посевы и т.д.¹²⁰ Об этом же свидетельствует и „информация” ... Радзивилла 1727 г., в которой указывается, что бежали обычно те крестьяне, которые длительное время находи-

¹¹² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3713, лл. 34—37.

¹¹³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 23.

¹¹⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 3, д. 1156, лл. 50—51.

¹¹⁵ ЦГИА БССР, ф. 694 оп. 4, д. 1159, л. 317.

¹¹⁶ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3713, лл. 34—37.

¹¹⁷ Д. Л. Похилевич, Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII века, стр. 186.

¹¹⁸ Так, 18 хозяев (из 101) бежали одиночками, 39 — вдвоем и только в одном случае бежала семья в составе 6 чел. Из 101 хозяина, о котором имеются сведения о бегстве, только 3 имели по 1 лошади и 12 — по 1 волу. Д. Л. Похилевич Крестьяне Белоруссии и Литвы во второй половине XVIII в., стр. 186.

¹¹⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 336.

¹²⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, лл. 133, 267—269; д. 1157, л. 23.

лись на „слободах” и за это время окрепли экономически¹²¹. И это неслучайно. В условиях господства денежной ренты на востоке Белоруссии не убогие, разорившиеся крестьянские хозяйства, а именно состоятельные, имущие несли основную тяжесть налогового и повинностного бремени. Обездоленный крестьянин, как уже отмечалось, являлся негодным объектом для крепостнической эксплуатации. К тому же, зажиточная часть крестьянства подвергалась также большому фискальному ограблению со стороны арендаторов и поэтому не могла безразлично относиться к произволу.

Говоря в целом о бегстве крестьян как форме классовой борьбы, надо заметить, что, несмотря на все те препятствия, создаваемые феодалами с целью его предотвращения, оно не приостанавливалось, а по мере усиления феодальной эксплуатации принимало все более широкий размах на всей территории Белоруссии. Приостановить его было невозможно. „Попробуйте сверх определенной меры, — писал К. Маркс, — отбирать у крестьян продукт их сельскохозяйственного труда, — и, несмотря на вашу жандармерию и вашу армию, вам не удастся приковать их к их полям”¹²².

Бегство крепостных являлось наиболее эффективным средством борьбы из всех низших форм сопротивления усилению феодальной эксплуатации. Массовый уход крестьян лишал владельца определенной части дохода, наносил ему материальный ущерб, а это наиболее затрагивало жизненные интересы феодала и заставляло его иногда идти, хотя может быть и временно, на уступки своим подданным, на некоторое снижение повинностного гнета. На такой шаг, например, вынужден был пойти и Радзивилл в 1753 г., когда почувствовал резкое снижение доходности от староства, наступившего в результате бегства значительной части крепостных в другие владения. Он принял немедленное решение о смягчении повинностей с тем, чтобы вернуть разбежавшихся подданных¹²³. Но это произошло тогда, когда староство некоторое время не было в аренде, а управлялось Радзивиллом посредством своей администрации. В таком случае уход крестьян сразу ощущался, так как он сказывался на доходности вла-

¹²¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3981, л. 6.

¹²² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч. т. XXVII, стр. 685.

¹²³ В письменном распоряжении Радзивилла генеральному комиссару Слуцкого княжества Ю. Капицу в марте 1753 г. указывалось: „jak wiele wiosek pustych znajduje się, tak w niektórych mało co ludzi utrzymuje się, okazją rozejścia się były wielkie pryhony, uciążliwe podatki i mioty. W tych trzeba by umiarkowania, a mioty zalegające na lat kilka sfolgować, niżeli ludzie pozostali odżyją, a rozeszli powrócą, bo jak posłyszają folgę uczynioną, wraz mają wrócić na swoje miejsce. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1163, л. 26.

дельца. Иное положение складывалось в период аренды, когда Радзивилл имел дело не с крестьянством, а с арендатором. Арендатор вносил владельцу староства требуемую сумму в старостинскую казну заранее, или же по частям, в сроки, указанные договором, а сам продолжал творить бесчинства. Его не беспокоило бегство крестьян. Причитавшийся чинш и другие поборы с бежавших хозяев арендатор компенсировал за счет конфискации их имущества, оставленного ими живого или мертвого инвентаря и т.д., а также путем усиления эксплуатации остальной массы населения староства. Все это ещё более обостряло противоречия и антифеодалную борьбу в деревне. Доведенные до отчаяния непосильным гнетом крестьянские массы прибегали к более активной форме классовой борьбы — к вооруженным выступлениям против непосредственных эксплуататоров.

В старостве, в исследуемое нами время, было несколько открытых выступлений, в том числе и вооруженных, что свидетельствует об исключительной решительности крестьянских масс и остроте классовой борьбы в данном владении. Выступления эти по своим размерам не были одинаковы. В одних случаях они ограничивались несколькими селами, в других — охватывали довольно большую часть старостинских и шляхетских населенных пунктов. В 1690 г., например, вооруженное выступление имело место в двух селах — Дубейцах и Кривой Ниве¹²⁴. Крестьяне указанных сел выступили против „жолнеров” хоругви виленского кастеляна и гетмана польного Великого княжества Литовского, присланных к ним на постой. Хоругвь эта хорошо была известна своими злодеяниями в старостве. И поэтому, как только „жолнеры” появились в первом из указанных населенных пунктов — селе Дубейцы, крестьяне не только не приняли их на постой, но вооружившись кольями и рушницами, ночью напали на спящих в сарае солдат. Руководил всем этим выступлением житель села Дубейцы Макар Артюхов с сыновьями.

Как сообщают источники, „жолнерам” хоругви на этот раз досталось немало. Взбунтовавшиеся „хлопы лупили их дубовыми кольями, рушницами в бок, в шею и спину толками... под нос московские дули совали”, приговаривая при этом: „зачем вы поганые сыны такие и сякие сюда к нам приехали; кровь нашу пить?”¹²⁵ Операция эта закончилась тем, что „бунтовщики” всех вояк связали и заперли на всю ночь в бане. На следующий день утром они были освобождены и изгнаны из села. Причем, прогоняя солдат, крестьяне предупредили их,

¹²⁴ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 226—228.

¹²⁵ „Pocoście wy pogańszy synowie tacy i owi tu do nas przyjechali, krew naszą pić...” ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 226—228.

чтобы больше не смели показываться в этих местах. „Так знайте ... козаков, — заявили крестьяне, — то что случилось теперь с вами, то будет и с вашим паном. А теперь уходите отсюда прочь и больше здесь не появляйтесь и пану своему то же самое скажите...”¹²⁶ В этом можно усмотреть решительность крепостных и впредь выступать против тех, кто попытается посягнуть на их достоинство и „вольности”. Любопытно также и то, что крестьяне называют себя „казаками”. Надо полагать, то казачество для них было символом смелости, решительности и свободы.

Дальше события развернулись следующим образом. Опозоренные и избитые „жолнеры” через два дня пешком добрались до Кричева и обо всем случившемся поведали своему хозяину. Узнав о „бунте” и разгневанный этим „товарищ” хоругви пан Конажевский тотчас направил в Дубейцы новый конный отряд для усмирения и наказания „бунтовщиков”¹²⁷. Но выполнить такую миссию отряд не смог. По прибытию в село Дубейцы он был изгнан оттуда, а несколько позже — из села Кривая Нива, куда переехал, надеясь найти там спокойное пристанище.

В то же время крестьяне, руководимые Макаром не ограничились изгнанием „карателей” из своих сел и начали преследовать часть отряда, направившуюся в Кричев за помощью. В пути они встретились с паном Конажевским, который, не дождавшись сведений от посланных ранее солдат в Дубейцы, решил сам расправиться с „бунтовщиками”, прихватив с собой оставшуюся челядь. Там и произошла стычка, о которой в источнике говорится следующее: „Макар сразу бросился на пана Конажевского, схватил его за грудь, а другой крестьянин ударил пана колом по спине так, что он не устоял на ногах и свалился”. Видя в беде своего хозяина, челядь соскочив с коней бросилась ему на помощь. Завязалась настоящая драка, которая закончилась „вничью”. Крестьяне, почувствовав недостаток сил, разбежались, а „побитый” пан Конажевский еле добрался до села и, пролежав один день в избе, попросился скорее доставить его в Кричев¹²⁸. Этим и закончилось одно из сравнительно небольших открытых выступлений крестьян села Дублейцы и Кривая Нива.

Более крупное выступление против военной силы в старостве произошло в ноябре 1696 г. Оно также было вызвано злоупотреблением солдат хоругви — хорунжего Великого княжества Литовского Григория Огинского, присланной в это владение на постой¹²⁹. Ещё до при-

¹²⁶ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 226—228.

¹²⁷ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 226—228.

¹²⁸ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 226—228.

¹²⁹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 226—228.

хода в староство основной силы хоругви, командование ее, обосновавшись в г. Кричеве, без всякого на то основания потребовало от мещан и волоцан денежной суммы в размере 3 тыс. злотых. Деньги эти были собраны с применением насилия и грабежа. Однако, этим дело не ограничилось. Положение мещан значительно ухудшилось, когда 27 сентября в Кричев прибыло все войско упомянутой хоругви. Жителям города было приказано в течение трех дней кормить и поить спиртными напитками весь личный состав расквартированной в их домах хоругви. Малейшее неповиновение влекло за собой печальные последствия для населения: избиение, грабеж имущества, тюремное заключение¹³⁰. Затем, по истечении указанного срока, основная часть хоругви была направлена на постой в села староства¹³¹. Крестьяне, помимо инвентарных повинностей и вымогательства со стороны арендаторов, обязаны были полностью содержать присланных солдат и их лошадей. С них потребовали также сбора денег из расчета 50 злотых на каждую лошадь хоругви. Не ограничиваясь этим „жолнеры” рыскали по селам, взламывали амбары и грабили крестьянское добро, а самих крестьян подвергали избиению и другим издевательствам¹³².

Бесчинства хоругви в старостве продолжались около двух месяцев. Наконец, доведенные до отчаяния мещане и крестьянские массы 8 ноября 1696 г. открыто выступили с оружием в руках против распоясавшихся солдат. Выступление, в котором приняло участие несколько тысяч человек, произошло в самом Кричеве, куда к этому времени было стянуто все войско гетманской хоругви. Поводом к нему был отказ командования хоругви прекратить бесчинство и выйти из ста-

¹³⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 313.

¹³¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 313.

¹³² Так, в селе Зоры командование и солдаты хоругви „ludzi chłopów ogarnawszy wszystkich biorąc okrutnie, a prawie nie bogobożnie po kilku w jedne miejsce powiązali i do jednego ciasnego smrodliwego więzienia wrzucili, sami po domach chłopskich czeladzi swej kleci odbijając zboża, fanty, gotowe pieniądze, żelaza gospodarskie i cokolwiek który chłop mógł mieć... zabrali. Białychgłów ... tyrańsko, a niemilosierdnie onych bili, mordowali, ...niewiastę pożyłą Iwanową Tropczyńnę polanem uderzono, od którego uderzenia tegoż czasu skonala; nie wypuszczając tedy z więzienia ludzi i synów tej niewiasty do opatrzenia i przychowania ciała... inszych zaś białychgłów po 60 lat i dalej mających czeladź ichmciów niebogobożnie i nie po chrześcijańsku bijąc, mordując sprośnie gwałcili, mianowicie Miefiodową Borysową starą niewiastę zbito, zmordowano i sromotnie zgwałcono, Iwanową wydrową i Leonową Borysową także biciem tyrańskim złożywszy nieprzystojnie... nad niemi pastwili i innych niewiast i dziewczek, która nie mogła od tej rozprawy uciec swawoli dziwnymi ciemnizyli tak na zdrowiu, jako i sromocie sposobami przez kilka dni we wsi Zorach stojąc, a samych chłopów 4-tego dnia z ciężkiego wybrawszy więzienia po jednemu pokładając tyrańsko bili, mordowali i przysięgając kazali, aby tej swojej xciu jmsci nie donosili”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 340.

роства, а также угроза со стороны хоругви „огнем и мечом разорить город и всю Кричевскую волость”¹³³.

Вооруженные мещане, а также крестьяне, специально прибывшие в Кричев, предварительно обстреляв из замковых орудий расположение хоругви, восстали, чтобы изгнать ее из города и староства и таким образом освободиться от непрерывных угроз, побоев, грабежа и произвола как со стороны солдат и челяди, так и самого командования указанной хоругви. В то же время, приготовленная к бою хоругвь, со всей силой обрушилась против восставших¹³⁴. По всему городу шла перестрелка, а на центральной площади и около замка, где находилась основная часть хоругви, происходила настоящая битва. Результатом ее было несколько десятков убитых и раненых у обеих сторон. Особенно большие потери понесла хоругвь¹³⁵. Она, как заявил

¹³³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 313.

¹³⁴ Солдаты хоругви „... uderzywszy wprzód w kotły na konie posiadali zbrojno jako do nieprzyjaciela ze wszelkim na to przysposobionym orężem z strzelbą, dzidami, szablami, sahadakami, hurmem z gospody chorągiewnej wypadzsy... ludzi po mieście uganiając nieprzyjacielsko strzelali, siekli, zabijali, innych z domów wywlocząc na śmierć zabijali, białych głów mieszczanek także dzieci małych więcej dziesiątka koźmi mało nie na śmierć pozabijali pokaleczyli.. Ławrzyna Łuczynskiego cyrulika z rynku do domu swego idącego tyrańsko a niemiłosiernie wprzód z pistoletu w lewe ramię strzelono, a potym głowę ucięto, Jacka Jałdę mieszczanina Krzyczewskiego w prawy bok strzelono, który tegoż momentu skonał, Andrzeja Zimowię... w głowę tyrańsko, a niemiłosiernie szablą ciął, od którego cięcia tegoż czasu skonał. Andrzeja Dubinę ze wsi Michiejewicz, który z miasta do domu do wsi szedł wpół onego z tyłu strzelono i ten tejeż godziny skonać musiał. Kuźmę Hryniowego z sioła Wieprzyna nic nie winnego człowieka z muszkietu w ramię prawe strzelono aż kula muszkietowa wpół onego wyszła i ten trzeciego dnia po tym umrzeć musiał, Kupreja Skuracionka ze wsi Ochora, który z czynszem do zamku szedł, dogoniwszy z pistoletu szkodliwie wpół postrzelono, ten już wieczystym został kaleką. Andrzeja Dziewulenka z sioła Borysowicz stojącego w rynku w łeb strzelono, któremu kula lewą brew aż do kości zniosła, od którego razu dnia trzeciego umarł. Andrzeja Ławnikowego mieszczanina Krzyczewskiego doganiając w końcu mostu zamkowego szablą tyrańsko w lewą rękę cięto, która mało nie odpadła i wiecznym będzie kaleką. Poładzię Dziemiенia z domu w rynek idącą koniem potraćiwszy, gdy na ziemię upadła leżącą niemiłosiernie koźmi po niej biegając na śmierć zabili i inszych ludzi niemało pokaleczyli, posiekli i postrzelali...” ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 312—315.

¹³⁵ В жалобе поручика хоругви Яна Полемского, поданной 17.XI.1696 г. в главный кантуровый (чрезвычайный — В. М.) Мстиславльский суд указывалось, что „... kilka tysięcy ludzi z groźnym wojennym orężem do zamku i міста Krzyczewskiego zgromadziwszy, a zатым... так jako на głównого Rzplitej nieprzyjaciela armatą z hakownicami forticy Krzyczewskiej pogranicznej z zamku narychtowawszy przy tym w tym samym czasie kiedy wszystkie towarzystwo już dla wyjścia z Krzyczewa do tego domu, kędy chorągiew poblizu od zamku stała, zgromadziło się daty wyż minowanej (8.XI.1696 r.) tę stancę swowolnym swym umysłem

впоследствии на суде стольник мозырский и поручик указанной хоругви Ян Поломский, была „полностью разгромлена”¹³⁶. Оставшаяся часть „жолнеров” и шляхты, видя многих своих собратьев „побитых, потопленных и раненых”, спасалась бегством из города¹³⁷.

Характерным в этом открытом вооруженном выступлении явилось то, что в нем принимали участие не только крестьяне, но и городские массы, в том числе и городская верхушка. В данном случае инициатива выступления была за городом. Село лишь оказало поддержку. Участие в нем всех слоев городского населения (верхушки, средних слоев и низов), а также крестьян, объясняется их общей заинтересованностью в освобождении от произвола хоругви, который пришлось испытать не отдельным группам и сословиям, а всему населению староства. Однако эта временная общность не исключала их внутреннего антагонизма. Говоря о такой солидарности в протесте в предреформенной России В. И. Ленин отмечал, что она порождалась крепостничеством, вызывалась тогдашними материальными условиями: „Крепостное право стесняло одинаково всех — и крепостного бурмистра, накопившего деньжонок и желавшего пожить в свое удовольствие, и хозяйственного мужика, ненавидевшего барина за поборы, вмешательство и отрывание от хозяйства, и пролетария — дворового и обедневшего мужика, которого продавали в кабалу купцу!; от него страдали и купец — фабрикант и рабочий, и кустарь и мастерок. Между всеми этими людьми только та связь и была, что все они были враждебны крепостничеству; за пределами этой солидарности начинался самый резкий хозяйственный антагонизм”¹³⁸.

Надо сказать, что и в дальнейших открытых выступлениях имевших место в старостве в первой половине XVIII в., наряду с крестьянством — основной силой антифеодального движения, определенное участие принимали также и горожане. Большинство городского населения эксплуатировалось не только городской верхушкой, державшей управление городом в своих руках, но и испытывало также феодальный гнет и произвол со стороны арендаторов, державцев и замковой администрации. Таким образом, кроме „своих” эксплуататоров, город-

wkoło kilka tysięcy ludzi atakowawszy na tę stancję w swawolnej kupie ludzi popełniając jawny zbytek kryminał i exces mimo prawo pod interequum na swawolnych ludzi opisane najść z muszkietów płaszyn w samym mieście koło tej stancyi do protestantów a zatym z harmaty i hakownic z zamku ognia dać kazawszy niemało ludzi rycerskich pozabijali, postrzelali, w rzece Sożu potopili i tyrańsko pokaleczyli...” ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, лл. 320—323.

¹³⁶ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 321.

¹³⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 321.

¹³⁸ В. И. Ленин, ПСС, т. I, стр. 306.

ские массы имели ещё и общего с крестьянством врага, против которого крестьяне вели постоянную, непримиримую борьбу. Эту общность, а также сопротивление крестьян пыталась иногда использовать в своей борьбе против усиления феодального гнета более решительная, более активная часть горожан, прибегая за помощью к крестьянским массам.

Крестьяне охотно шли на совместное выступление, так как видели в этом защиту и своих интересов. Как правило, в такой общей борьбе они прислушивались к голосу, активно выступавших против замковой администрации и арендаторов горожан, шли за ними, считая их своими предводителями („принципалами“). Однако это не исключало того факта, что выступления крестьян имели и своих чисто крестьянских вожаков, т.е. выходцев из крестьянской среды, о чем будет идти речь несколько дальше. А сейчас хочется остановиться на одном, сравнительно небольшом, выступлении крестьян в старостве, которое поднял и возглавил Иван Карпач, сын кричевского мещанина Ильи Карпача. О нем следует сказать подробнее, поскольку он будет ещё не один раз встречаться нам при освещении антифеодального движения в старостве.

Впервые фамилия Карпач (Дмитрий — дед Ивана Карпача — В. М.) в указанном владении упоминается в 1682 г.¹³⁹ Был он в то время бурмистром г. Кричева, а следовательно относился к зажиточной части мещан, к городской верхушке. Его именем была даже названа одна из улиц города¹⁴⁰. Сыновья Дмитрия — Самуил и Илья (Илья был отцом Ивана Карпача — В. М.) были пушкарями Кричевской крепости (замка). Причем, Самуил являлся не рядовым, а старшим пушкарем. В 1684 г. он получил королевский привилей, которым передавался ему в пожизненное пользование грунт в старостве и представлялись вольности¹⁴¹. Пушкари были обязаны ежегодно изготавливать для замка по 120 фунтов пороха, периодически осматривать, испытывать и ремонтировать замковые орудия, а в случае военной опасности или другой необходимости являться в крепость и быть в полной боевой готовности¹⁴².

Несмотря на свое привилегированное положение, а также занимаемую высокую должность в Кричевском магистрате, семья Карпачей была самой активной в выступлениях против произвола арендаторов, замковой администрации и других представителей класса феодалов.

¹³⁹ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1926, k. 11.

¹⁴⁰ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1926, k. 10.

¹⁴¹ AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1928, k. 17.

¹⁴² AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1928, k. 17.

В 1696 г., например, Дмитрий Карпач и его сыновья Самуил и Илья, наряду с некоторыми другими мещанами, обвинялись в вооруженном выступлении против уже известной нам хоругви хорунжего Великого княжества Литовского Григория Огинского¹⁴³.

Иван Карпач выходит на арену антифеодальной борьбы в старостве в первой четверти XVIII в. В начале он составлял многочисленные жалобы по просьбе крестьян на произвол временных „хозяев” в старостве и нередко сам доставлял их Радзивиллу в Мир, Несвиж, Гродно¹⁴⁴. Возможно этим он и завоевал симпатию и доверие к себе со стороны крепостных.

Связи Карпача с крестьянами все более расширялись и укреплялись. Неоднократно он сам выезжал в села для сбора сведений о злоупотреблениях арендаторов и по своей инициативе писал „суплики” от имени общин, войтовства и даже всей волости¹⁴⁵. Причем, характерно, что наиболее тесные связи поддерживал Карпач с крестьянами Углянского и Березковского (Хотимского) войтовств, т.е. с крестьянами тех сел, которые оказывали самое активное сопротивление усилению феодального гнета¹⁴⁶. Где-то в середине второго десятилетия XVIII в. он даже переехал на жительство в Углянское войтовство, где между селами Конаховкой и Тарасовичами обосновал свой „двор” и завел хозяйство¹⁴⁷. По инвентарю 1747 г. на этом месте значилась уже дер. Карпачи, насчитывавшая 10 дымов¹⁴⁸.

Чем было вызвано переселение Карпача? С какой целью он оставил город, родных, дом, усадьбу и переехал в село? Думаю, что для этого у него были два мотива: политический и хозяйственный. На новом месте Карпач обзавелся немалым хозяйством. Он занял значительную часть „грунтов”, очевидно пустошей, так что раздавал их даже крестьянам на определенный срок¹⁴⁹. Там же он построил себе мельницу и валяльню (фолюш), занимался винокурением¹⁵⁰. Следо-

¹⁴³ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1155, л. 320.

¹⁴⁴ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 265; д. 1158, лл. 151, 161, 167—171, 178.

¹⁴⁵ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, лл. 169—171.

¹⁴⁶ В жалобе, поданной Радзивиллу в начале 20-х годов XVIII в. войты староства писали, что они „ciężkie dolegliwości... do tych czas poposili od niektórych chłopów Zasożskich w tym że starostwie mieszkających we dwóch wojtowstwach nazywających się Uhol-Miłosławski i Ołuczycki i Berzkowski, które zdawna w buntach zostają, że już nie jeden rok musieliśmy za onych wypłacać tak hiberne, jako też i ustawy żołnierskie i wszelkie podatki...” ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4 д. 1159, л. 265.

¹⁴⁷ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 159.

¹⁴⁸ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 204.

¹⁴⁹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 264.

¹⁵⁰ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 159.

вательно, в хозяйственном отношении чувствуется большая его предприимчивость. Однако не это было главным, решающим, что побудило Карпача уйти из города. Если бы он преследовал только материальную сторону, то в таком случае незачем было бы ему уезжать из Кричева, тем более в места, где непрерывно происходили „бунты” крестьян, где всегда могла ожидать неприятность того, кто хотел легко нажиться за счет труда крепостных. Есть много примеров, когда мещане, проживая в городе, пользовались пахотными волоками, а то и целыми фольварками, расположенными в сельской местности, получая от них дополнительные доходы¹⁵¹.

Некоторое знакомство с экономическим состоянием хозяйства Карпачей, занимаемым положением в городе, их отношением к замковой администрации и вообще ко всем представителям княжеской власти в старостве дает основание заключить, что главной причиной перехода Ивана Карпача из Кричева в село был политический мотив — стремление его быть ближе к „бунтующимся” крестьянам и руководить их борьбой. Неслучайно в своих жалобах войты староства доносили Радзивиллу, что Карпач „поселившись между бунтовщиками сделался каким-то атаманом казацким¹⁵². Об этом же довольно убедительно свидетельствует и вся его последующая деятельность на селе.

Несмотря на свое значительное хозяйство, Иван Карпач из года в год не уплачивал никаких налогов и не нес других повинностей, на что непрерывно жаловались Радзивиллу арендаторы, сельские войты и члены Кричевского магистрата¹⁵³. Ещё большее зло в Карпаче видели замковая администрация и временные держатели староства в том, что он „бунтовал” крестьян, призывал их также не выполнять никаких повинностей и не подчиняться распоряжениям державцы¹⁵⁴.

¹⁵¹ Все замковые пушкарки, проживавшие в городе, имели свои волоки в разных местах староства. AGAD, AR, dz, XXV, s. 1931/2, k. 21; Об аренде и других видах землепользования мещанами (волоками и целыми фольварками) см. Библиотека Чарторьских в Кракове. Отдел рукописей, Rkr. 4502, IV, k. 48, 57.

¹⁵² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 265.

¹⁵³ В своей жалобе сельские войты, члены магистрата писали в 1719 г. Радзивиллу „... ten Karpacz nie wiemy z jakich miar na włości także i w mieście mało nie czwartą część gruntów pod swoją władzę pozabierał nie tylko co sam pasze i zasiewa, ale co i inne ludzie na tych gruntach paszą na siebie snop bierze, a żadnych podatków ani skarbowi wasze xiążęcej mści, ani też zamku i włości, ani pieniędzy, ani posługi nie czyni, jako udzielny pan sobie żyje, szlachcic, który na fortunie swojej dziedzicznej siedzi i ten podatki należące do Rzeczypospolitej pełni, a on ani Rzeczypospolitej, ani waszej xiążęcej mści, ani nam nic nie pomaga”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 264.

¹⁵⁴ Державца Петрович в 1719 г. жаловался Радзивиллу, что „Karpacz zakazał wszystkim wojtom i chłopom zasożskim, aby żadnego posłuszeństwa nie pełnili...” что крестьяне „przez bunt tych Karpaczów czynszu, hiberny więcej pól-

Действительно Карпач проявлял исключительную активность в организации сопротивления крестьян феодальному гнету. Он тесно был связан с крестьянами, по-прежнему продолжал писать от их имени жалобы Радзивиллу на арендаторов, ездил по селам для встречи с сельским „активом”, неоднократно собирал их у себя во дворе. На одном из таких собраний, в декабре 1718 г., крестьяне избрали из своей среды „посла” и направили его в Кричев с „наказом”. Посланцем этим был крестьянин — Жилинский из села Березок. Явившись в Кричевский замок к державце Петровичу, а затем к „депутату” хоругви он заявил от имени крестьян, чтобы никто из них не смел посылать больше в волость людей для сбора налогов ¹⁵⁵.

В том же месяце Иван Карпач ездил к Радзивиллу с крестьянскими супликами в Гродно. Об этом знали многие крестьяне Углянского и Березковского войтовств и с нетерпением ждали результатов от князя. К сожалению источники умалчивают о реакции Радзивилла на эти жалобы. Известно лишь, что возвратясь из Гродно, Карпач привез от Радзивилла какое-то письмо к державце Петровичу. Письмо это не было сразу вручено адресату. Карпач ездил с ним по селам староства и торжествовал победу. Обращаясь с княжеским „листом” к неграмотным крестьянам он призывал их смелее выступать против непосредственных своих эксплуататоров. „Теперь смелее стойте при мне, — заявлял Карпач, — не бойтесь и не слушайте державцы” ¹⁵⁶. Демонстрируя письмо Радзивилла, он заверял крепостных, что, наконец, ему удалось добиться освобождения их от „послушеньства” державцы, и что они будут платить лишь половину „гиберны” ¹⁵⁷ и значительно меньший чинш — не более 12 коп. с волоки ¹⁵⁸.

В действительности же в письме этом ничего и подобного не было.

roku nie wydawali, aż do przybycia jmści pana komisarza za rozkazem jmści zaczęli dawać, a na niektórych buntownikach i dotychczas zalega”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158.

¹⁵⁵ В жалобе Радзивиллу державца Петрович писал в 1719 г., что „posłów z domu Karpaczów przy zgromadzeniu chłopów buntowników w domu swoim jeszcze przed jazdą jego do Grodna przysłał chłopą z Berozek na imię Żylińskiego do imię pana deputata chorągiewnego, jako też i do mnie, a żebyśmy się na włość nie wazyli się przysłać dla wybierania hiberny i czynszu”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 161.

¹⁵⁶ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 161.

¹⁵⁷ Чрезвычайная подать на содержание войска.

¹⁵⁸ В жалобе державцы староства указывалось, что Карпач разъезжая по селам „... chłopów zbuntował, dając te racje chłopom: teraz śmiało stoicie przy mnie i nie bójcie się dzierżawcy, ani go słuchajcie, bom ja wyprawił list taki od księcia jmści prezentując go że więcej czynszu nie będziecie płacili nad kop. 12, tak też i hiberny nad połowę, dzierżawcy żadnego posłuszeństwa już pełnić nie będziecie”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 162.

В нем Радзивилл писал державце староства купить и прислать ему кофе¹⁵⁹. Однако это не помешало Карпачу использовать это письмо для активизации сопротивления крестьян и открытого выступления их против державцы и замковой администрации.

Ненавидевшие временных держателей крестьяне верили заявлениям Карпача и охотно откликались на его призывы. Они не только отказались выполнять повинности в пользу замка, но и готовились к более решительной борьбе. Прежде всего крестьяне вторично послали в Кричев своих представителей, которые предупредили замковую администрацию, чтобы не посылала в волость, т.е. села староства своих людей и не давала никаких распоряжений, в противном случае угрожали убийством всех тех, кто посмеет к ним прибыть по заданию замка. Одновременно было ещё раз заявлено об отказе нести повинности¹⁶⁰.

В то же время Карпач, разъезжая по селам Угрянского и Березковского войтовств, собирал людей для открытого выступления, которое намечено было провести в торговый день в пятницу 30 декабря 1718 г.¹⁶¹ По его указанию каждый крестьянский дым должен был выделить для этого выступления людей. Таким образом Карпачу удалось собрать несколько сот крестьян, с которыми в назначенный срок прибыл в Кричев¹⁶². Первоначально все они остановились во дворе отца Ивана Карпача — Ильи Карпача. Там была сделана „черта” на снегу, в которую в знак общей солидарности и протеста против замкового руководства все присутствовавшие бросали шапки¹⁶³. Это была своего рода клятва крестьян „не отступать друг от друга если бы даже пришлось отдать жизнь”. „Докажем своего, знаем на кого и против

¹⁵⁹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 162.

¹⁶⁰ В жалобе Радзивиллу войты и члены магистрата в начале 1719 г. писали, что крестьяне Угрянского и Березковского войтовств „... między sobą obebrali posłów z tychże buntowników do zwierzchności zamkowej z taką odpowiedzią jeżeliby ktokolwiek był przysłany w jakimkolwiek rozkazaniu zamkowym, albo nas włości, zabić deklarują i wszelkie podatki należące oddawać nie chcą”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 265.

¹⁶¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, лл. 178, 183.

¹⁶² Иван Карпач „jeżdżąc po włości ode wsi do wsi po Zarzeczcu dla pobudzenia buntów zakazywał i winił aby z dymu ludzie stawali z nim do Krzyczewa na dzień piątkowy podczas targów, jako tak i było że się zgromadzili przy nim i w buntu stanęli”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 178.

¹⁶³ В жалобе державцы Петровича (1719 г.) указывалось, что Иван Карпач „zbuntowawszy chłopów kilkaset zgromadził, między któremi i cudzi chłopci do buntów się wiązali, a z tą gromadą razem do miasta przyszedł i czertę zrobił i kazał swej wszystkim gromadzie czapki do tej czerty rzucać, znak ten podając że bunt przeciwko zwierzchności zamkowej”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 161.

кого”, — заявляли крестьяне на этом своеобразном „митинге”^{163a}. Затем, все они, во главе с Иваном и Ильей Карпачем, через городской рынок направились в замок, где находился державца старства. Однако это не было мирное шествие. В пути следования восставшие проносили угрожающие выкрики в адрес державцы и избивали тех мещан, которые осуждали их действие¹⁶⁴.

Видя угрозу замковой администрации и опасаясь дальнейших последствий, магистрат г. Кричева объявил боевую тревогу. В замок в срочном порядке были вызваны вооруженные мещане, которые преградили путь восставшим в крепость. Однако, магистрат вынужден был пропустить к державце старства представителей взбунтовавшихся крестьян (около 10 чел.) и Илью Карпача¹⁶⁵. В то же время остальная масса восставших с Иваном Карпачем оставалась на месте, в ожидании результатов переговоров с замковой администрацией.

Как оказалось, переговоры эти ни к чему не привели. Илья Карпач, который резко повел себя по отношению к державце, а также несколько более активных посланцев от крестьян были арестованы и взяты под стражу¹⁶⁶. Эта весть ещё более возмутила восставших крестьян. На протяжении трех дней они носились по городу, поднимая „бунт” и угрожая державце. Сделать большее — не были в состоянии, так как им противостояла гораздо лучше вооруженная и организованная сила.

^{163a} „... do czarty okrześliwszy ona sobie na śniegu zprzysięgając się czapki do niej rzucali że jeden drugiego odstąpić nie miał i jeden na drugim choćby się przyszło położyć, a swego dokażemy, wiemy na kogo i przeciwko kogo”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 163.

¹⁶⁴ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, лл. 161, 183.

¹⁶⁵ В своей аттестации члены магистрата писали (2.I.1719 г.) „... co my widząc wielkie bunty przeciw j.o.xcia jmści i zwierzchności od onego zamkowej, a do tego jeszcze słabości zdrowia jmc pana dzierzawcy postrzegając tego, aby czego przez ten zły bunt uchowaj boże złej akcji w zamku nie stało i jakiej konfusus imć panu dzierzawcy, rozkazaliśmy całemu miastu z dymu z orężem do zamku stać, ale potym tego nie puściliśmy tego tumultu do zamku, tyło jednego Ilę Karpacza z niektórymi chłopami, a Iwana Karpacza ze wszystkim tłumem nie dopuściliśmy”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 183.

¹⁶⁶ В той же аттестации Кричевского магистрата указывалось, что прибыв в замок к державце „... podczas bytności niemało imćców panów żołnierzy imćców panów urzędników i szlachty ten Illa Karpacz nieuczciwemi słowami przemawiał imć pana dzierzawcy i w oczach tegoż imci chłopca Holigała tegoż imci pieścią w gębę dał, a jeszcze czy na jaką pamiętkę w tejsze izbie przy wszystkich imćców obróciwszy się na kominek odpust natury czynił, co już widząc jako my sami, tak też wszyscy imć przy tym będące pokiz tego będzie... pod wartę Ilę Karpacza i kilku chłopów pryncypałów w tym buncie” взяли. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 183.

Таким образом, выступление это, как и многие другие, не имело успеха. Руководитель его — Иван Карпач был посажен в тюрьму, а затем подвергся телесному наказанию¹⁶⁷. Тюремному заключению и другим наказаниям подверглись также его отец Илья Карпач и более активные „бунтовщики”, которых источники называют „принцыпалами”¹⁶⁸. Однако это нисколько не испугало крестьян и не заставило их прекратить сопротивление феодальному гнету. Наоборот, по мере усиления эксплуатации, классовая борьба в селах староства нарастала, принимала все более массовый характер. В конце 1743 — начале 1744 г. она достигла высшей формы и вылилась в крупное по своим размерам и размаху восстание. И это неслучайно. Положение крепостных в старостве в конце 30- начале 40-х годов было крайне тяжелым. Произвол и непрерывные экзекуции со стороны арендаторов и их слуг разорили крестьянское хозяйство, лишили сотни семей средств к существованию. Многие крестьяне с оставшимся „добытком” бежали в леса и там искали спасения от производа и голодной смерти. Оставшиеся в селах семьи сидели без хлеба. Им не только нечем было рассчитываться с налогами и большими долгами, возникшими в результате вымогательства арендаторов, но и произвести посевы яровых. Как указывалось в жалобах, крестьяне с трудом моли прокормить свои жалкие души („*nędzne dusze*”)¹⁶⁹.

Не было перспектив и на улучшение положения в ближайшее время. Осенью 1739 г. в связи с отсутствием семян (их с гумен и амбаров забрали арендаторы) большинство крестьянских хозяйств не посеяло озимых¹⁷⁰. В то же время арендатор не делал никакого снисхождения. Он продолжал грабить последнее имущество у крестьян. С этой

¹⁶⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, л. 149; д. 1159, л. 9; Даже выйдя из тюрьмы Иван Карпач вынужден был некоторое время скрываться, так как державца Петрович угрожал ему виселицей. В одной из своих жалоб поданной Радзивиллу в 1719 г. он писал, что Петрович „*kazał mnie łąpać i na szubienicy wiesząć, a ojca mego okować i dom ubogi nasz rozebrać, mówiąc to że tego młodego Jana Karpacza cale już obierze i zapłacę xsięciu jmści za niego choćby mi przyszło dać za niego sto tysięcy, a tego starego Karpacza w okowach trzymając musi mi szczeznąć*”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 265; Источники отмечают активную деятельность Ивана Карпача против княжеской администрации и в 20-е годы, когда он незаконно был избран (кооптирован) „бунтовщиками” в состав Кричевского магистрата. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, лл. 8—9; С 1727 г. Иван Карпач выступает в роли „бурмистра” новоосевшего (в 1715 г.) местечка Ганны, а в период восстания в старостве с января 1741 г. — бурмистром гор. Кричева. AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1932, k. 109; ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 1, л. 526.

¹⁶⁸ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1158, лл. 176, 183.

¹⁶⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, лл. 50—51.

¹⁷⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, лл. 50—51

целью весной 1740 г. в староство было стянуто несколько сот конных земель. Подвергая крестьян грабежу и насилию земляне и слуги творили „непрактиковавшиеся” ранее дела („niepraktykowane rzeczy”). Они угрожали населению виселицами, сожжением и полным истреблением¹⁷¹.

Дикий произвол и жестокость, имевшие место в старостве привели весной 1740 г., т.е. в самый разгар полевых работ, к массовому бегству крестьян в леса. В своих жалобах, посылаемых Радзивиллу, крестьяне доносили, что по этой причине весной 1740 г. более 2 тыс. крестьянских хозяйств не смогли засеять свои участки и остались обреченными на неминуемый голод¹⁷². В старостве создалось катастрофическое положение для основной массы населения. В отчаянии она была готова пойти на любые жертвы. В тех же супликах Радзивиллу крестьяне указывали, что им ничего не оставалось делать, „как взяться за руки и выступить, чтобы защитить себя от гибели”¹⁷³. Крестьяне, как писал В. И. Ленин, считали „что лучше умереть в борьбе с угнетателями, чем умирать без борьбы голодною смертью”¹⁷⁴.

Таковы были обстановка в старостве и непосредственные причины крестьянских волнений и вооруженных выступлений в начале 40-х годов, вылившихся в конце 1743 — начале 1744 г. в одно из крупнейших восстаний в Белоруссии в XVIII в.¹⁷⁵

Волнения крестьян начались весной 1740 г. Однако не сразу они приняли характер вооруженного выступления. Первоначально крестьяне не стали выполнять распоряжения замковой администрации и арендаторов. Особенно активно процесс сопротивления проходил в юго-восточной части староства — в Березековском и Лучицком войтовствах

¹⁷¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 3.

¹⁷² AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 27.

¹⁷³ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 27.

¹⁷⁴ В. И. Ленин, ПСС, т. 7, стр. 195.

¹⁷⁵ Приведенные данные не дают оснований согласиться с утверждением польского историка М. Скибинского о том, что восстание в Кричевском старостве явилось результатом „подстрекательства” крестьян против Радзивиллов, со стороны русских эмиссаров (см. М. Skibiński, Указ. работа, стр. 407); Безосновательно также мнение В. Щербакова, считавшего, что восстание вспыхнуло вследствие „антисемитской агитации”, проводимой среди крестьян православным духовенством (см. В. Шчарбакоу, Паустанне сялянства у крычауским старостве, стр. 79—80; Его же. Сялянскі рух і казацтва..., стр. 124; Нельзя считать также одной из непосредственных причин восстания манифест Радзивилла, относительно „помери грунтов” в старостве, как это полагает М. Лех (См. М. Lech, Powstanie chłopów białoruskich w starostwie krzyczewskim, str. 316; его же, Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego w dobie saskiej w walce z ruchami chłopskimi na Białorusi, str. 134; Во всех указанных работах „восстание” определяется хронологическими рамками 1740—1744 гг.

Засожской волости. В то же время в Домамричском и Углянском войтовствах так называемой Полевой волости сохранялось спокойствие. Крестьяне этих войтовств даже в это беспокойное для староства время внесли в казну владения всю сумму денежного сбора (мёта), разверстанную сверх чинша¹⁷⁶.

В селах, охваченных волнением, сопротивление крестьян непрерывно нарастало. Уже 15 апреля 1740 г. администратор староства Пжилэнцкий доносил Радзивиллу, что крестьяне „не хотят слушать никаких наших распоряжений”¹⁷⁷. В другом письме, посланном Радзивиллу в тот же день, он сообщал, что „крестьяне не только перестали подчиняться замковой администрации, но и публично угрожают, заявляя, что „лишат ее этого света, а сами уйдут за границу”¹⁷⁸. В старостве создалось опасное положение для администрации и арендаторов. В связи с чем Пжилэнцкий как администратор просил Радзивилла принять экстренные меры для усмирения крестьян¹⁷⁹.

Характерно, что в этот период в старостве широко распространялись „московские универсалы”. Они как доносил администратор своему господину „везде были развешены”¹⁸⁰. Этот факт свидетельствует о том, что руководители крестьянского движения в какой-то мере были связаны с порубежной администрацией Русского государства, с пограничными русскими форпостами. Несомненно, что русское правительство следило за положением дел внутри Речи Посполитой и особенно интересовалось событиями, происходившими на белорусских землях. Царизм, хотя и сам держался на крепостничестве и не в меньшей мере чем господствующий класс Речи Посполитой угнетал народные массы, по отношению к белорусскому населению проводил гибкую политику, выдавая себя за его покровителя и чуть ли ни за защитника. Неслучайно он посылал в Белоруссию своих резидентов, в обязанность которых вменялось брать под защиту православное население, терпевшее национально-религиозный гнет со стороны католической и униатской церкви. И в данном случае, когда во владении, непосредственно примыкавшем к границе Русского государства, возникли массовые волнения и сопротивление крестьян феодальному гнету, не исключена возможность, что царизм оказывал какое-то влияние на

¹⁷⁶ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁷⁷ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁷⁸ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁷⁹ „...więc mści dobrodzieju pokornie expostuluję o wsparcie radą i sukursem co mam czynić i jakby można takowe uśmierzyć exorbitancje, bo inaczej bóg wie jak się uspokoi, łapać onych nie można, bo i samym życie miłe”. AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁸⁰ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

размах этого сопротивления, о чем свидетельствуют хотя бы те же „московские универсалы”. Однако из этого не следует, как полагает, М. Скибинский, что выступление крестьян в Кричевском старостве было делом рук „московских эмиссаров”¹⁸¹.

В начале мая 1740 г. в старостве появился первый вооруженный отряд, насчитывавший несколько сот человек. Его возглавил Константин (Костя) Вацило¹⁸². Обычно в исторической литературе, посвященной „Кричевскому восстанию” 1740—1744 гг., руководителем крестьянского движения называется Василий (Васко) Воцило. Новые архивные материалы позволяют внести некоторые коррективы в этот вопрос. Оказывается, что на первых порах крестьянского волнения (май-июнь 1740 г.) главной фигурой выступает не Василий, а Константин Воцило. К сожалению, источники не позволяют ближе познакомиться с ним и поэтому личность эта пока остается для нас загадочной.

Воцило, с упомянутым уже отрядом крестьян, задался своей целью, прежде всего, сорвать работы на предприятиях по производству поташа (на будах). Люди его не разрешали администрации производить наем на работу, не допускали будников на производство, а там где поташные предприятия действовали, пытались помешать производственному процессу. Так, в мае 1740 г. отряд напал на буду, находящуюся около дер. Самотеевичи в Лучицком войтовстве и разогнал всех работавших на ней будников, а также и администрацию. В том же месяце было сорвано производство поташа на Бохановской буде. Отряд, возглавляемый Воцилой, не допустил будников к месту работы. Мало того, одного из чиновников княжеской администрации, пана Янковского, очевидно, пытавшегося воспрепятствовать действию отряда, чуть было не убили¹⁸³.

Буды являлись основным хозяйственным объектом в старостве, где, наряду с наемным, применялся принудительный труд крепостных. Для крестьянского хозяйства, втянутого в товарноденежные отношения, весьма тягостным был этот вид феодальной ренты. И поэтому, как нам представляется, крестьяне обрушились против буд, чтобы поскорее избавиться от обременяющей их повинности.

Были и другие мотивы, побудившие Воцилу и крестьян пойти на дезорганизацию и срыв работы на поташных предприятиях. Известно, что в старостве поташный промысел был широко развит. На

¹⁸¹ M. Skibiński, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740—1745*, t. I, Kraków, 1913, str. 497.

¹⁸² AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁸³ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

работах в нем было занято несколько сот наемных людей — будников. Это была постоянная наемная, причем, организованная, рабочая сила администрации староства. Последняя всегда могла ее использовать в своих интересах, в том числе и для подавления крестьянских выступлений. Этого то, по-видимому, и опасался Воцило. Поэтому он и решил лишить администрацию своей опоры, не дать ей возможности использовать будников против народных масс. Надо сказать, что Вацило в своих предвидениях не ошибся. Действительно, как мы увидим ниже, администрация староства немедленно прибегла к будникам, как силе, с помощью которой на первых порах пыталась умирить крестьянские волнения.

Борьба крестьян была направлена и против системы поборов. Они сделали попытку недопустить администрацию староства к сбору с населения сверх инвентаря разверстанной ею денежной суммы (мёта). В связи с этим, Константин Воцило совместно с некоторыми сельскими войтами предупредили пана Пжилэнцкого, чтобы не смел производить указанного денежного сбора и посылать пушкарей в села для проведения экзекуций до тех пор, пока они не получают ответа (резолуции) от владельца староства на свою жалобу¹⁸⁴.

Таким образом, как видно из приведенных данных, крестьянское движение с самого начала носило антифеодальный характер, хотя и не было непосредственно направлено против самого феодала — владельца староства Радзивилла. Крестьяне выступали, главным образом, против сложившейся в старостве, на основе феодальной эксплуатации системы откупов со всеми ее пороками. Следовательно, конкретное содержание феодальной эксплуатации определило в данном владении и конкретное проявление антифеодального крестьянского движения.

В ответ на действие Воцилы Пжилэнцкий мобилизовал все возможное (своих слуг, паробков, пушкарей и др.) и в частности будников и вместе с ними предпринял попытку силой умирить крестьян. В районе Хотимска им удалось захватить в плен часть восставших¹⁸⁵. Во время другого внезапного нападения на „бунтовщиков” в плен был взят даже Константин Воцило. Администрация староства торжествовала победу. Однако недолго. Оставшаяся часть отряда не могла смириться с потерей своего предводителя. Вооруженная ружьями, пиками и дубинками, она смело кинулась на своего противника. В завязавшейся схватке тяжело было ранено несколько будников и двое

¹⁸⁴ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589; Пушкари в Кричевском старостве, кроме своих непосредственных обычных функций, обязаны были производить экзекуции и т.п.

¹⁸⁵ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

„служащих”. Но главным результатом этого решительного действия было освобождение Воцилы¹⁸⁶.

Не теряя времени, он спешно собрал новые силы и двинулся к дер. Колодеск, куда был послан администрацией староства отряд пушкарей, возглавляемый паном Янковским, для проведения экзекуции в этом населенном пункте. Догнав отряд в пути, вблизи д. Колодеск, Воцило разогнал всех пушкарей, а самого пана Янковского чуть было не убил. Лишь бегством удалось ему спастись¹⁸⁷.

Особенно напряженная обстановка в старостве сложилась в мае-июне 1740 г. Администратор Пжилэнцкий сообщал Радзивиллу, что не только пушкарям, но и ему самому стало невозможным показываться в селах, так как крестьяне угрожают убийством. В старостве, писал он, создалась „настоящая казачина”¹⁸⁸.

Таким образом, как видно, крестьянское движение в старостве принимало все более активный, наступательный характер. К середине 1740 г. уже имели место первые вооруженные стычки крестьян с теми, кто пытался подавить их выступление. Правда, эта вооруженная борьба была направлена не против военной силы, которая пока не принимала участия в его подавлении, а против всего чиновничьего и административного аппарата староства и их верных слуг, находившихся в то время в этом владении.

Успешно справившись с отрядом пушкарей около дер. Колодеск, Константин Воцило предпринял попытку освободить тех крестьян, которые попали в плен под Хотимском¹⁸⁹. Удалось ли ему осуществить свои замыслы, неизвестно. Источники об этом умалчивают. Известно лишь, что в староство были срочно посланы арендатором Ицковичем

¹⁸⁶ В донесении Пжилэнцкого Радзивиллу указывалось, что „...usmierzając tedy takowe bunty tegoż wieczora z panem Kochanowskim pobrawszy budników i na tę swawolną napadłszy gromadę samego Kościę z innemi buntownikami wzięli, przy której akcji zięć Kości z parobkiem wyskoczywszy z budynku gwałtu wołając bronili ze strzelbą i tak w tej obronie kilku budników skaleczyli, dwóch służących Jaskę i Piaskowskiego jednego pchnięciem w ramię dźdzą, drugiego biciem kijmi ledwo o śmierć nie przyprawili”. AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁸⁷ „Jankowskiego, Woszczyło posłanego z puszkarzami na ekzekucję we wsi Kołodziejek, mało nie zabił, gdyby się był nie salwował”. AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁸⁸ „Dopiero żadnym obyczajem nie można nie tylko puszkarzom, ale i samym po wsiach przejechać, bo się odgrażają gdziekolwiek zostawszy pozabijać. Jakoż na dniu wczorajszym imć pana Kochanowskiego zgromadzeni chłopci mało nie zabili w Prusinie, kilka razy z błota po uciekającym strzelano... jednym słowem istotna kozaczyzna powstała”. AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁸⁹ Тот же Пжилэнcki доносил Радзивиллу, что „Woszczyło teraz zgromadziwszy się w kilkaset ludzi koniecznie usiłuje pobranych z Chocimska odbić i na nas samych odgraża się”. AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

в полной боевой готовности конные земляне из Копыси, в количестве 75 чел.¹⁹⁰ Очевидно для подавления сопротивления были предприняты какие то меры и Радзивиллом¹⁹¹. Из дошедших до нас документов, имеющих непосредственное отношение к крестьянскому движению в старостве, можно заключить, что оно к середине июля 1740 г. заметно ослабло. Тот же пан Пжилэнцкий 17 июля 1740 г. в своем донесении Радзивиллу сообщал, что „после того, как Константин Воцило был отправлен в те края, бунты в старостве утихли, а собравшиеся крестьянские купы разошлись”¹⁹².

Как видно из донесения администратора, Константин Воцило был выслан из Кричевского староства. Но куда? Что означает „в те края”? Очевидно в Россию или же на Украину. Сохранилась переписка Радзивилла с русскими форпостами, находившимися на границе Кричевского староства и Русского государства, в которой он просит командование не пропускать в пределы России „бунтовщиков”¹⁹³. В то же время в письмах к администрации староства Анна Радзивилл приказывает задерживать всех беглецов из России и передавать их на русские пограничные форпосты¹⁹⁴. Это дает нам некоторое основание предполагать, что Константин Воцило, очевидно, после взятия его в плен, был выдан царским властям. Но в связи с этим опять возникает вопрос, почему царским? По-видимому, Константин Воцило был подданным Русского государства, скорее всего выходцем из Украины¹⁹⁵, и оказался в Кричевском старостве, как и многие другие бежавшие от тяжелого крепостнического гнета¹⁹⁶. В противном случае незачем было бы его отправлять в „те края”. Был бы он местным крестьянином, то постигла бы его та же участь, что и других руководителей и активных участников волнений.

Относительно „мирный”, если так можно сказать, период длился

¹⁹⁰ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁹¹ Известно лишь письмо Иеронима Радзивилла от 23. VI. 1740 г. наместнику Кричевского староства, в котором приказывает принять все меры к подавлению бунтов, а самих бунтовщиков отправить в Слуцкую крепость. ИЮМ, вып. XVII, Витебск 1888, стр. 280.

¹⁹² AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

¹⁹³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, л. 332.

¹⁹⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 42.

¹⁹⁵ Это предположение вытекает из следующих данных. В Кричевском восстании принимали участие трое Воцило — Константин (Костя), Василий (Васко) и Богдан. Были ли они родственниками или однофамильцами пока трудно установить. Известно лишь, что и Василий и Богдан сами бежали через русские форпосты на Украину. Не исключена возможность, что Константин имел какое-то отношение к тем Воцилам.

¹⁹⁶ AGAD, AR, Dz. V, t. 380, nr 15307.

недолго. Уже во второй половине июля 1740 г. волнениями были охвачены многие села староства. Выступления крестьян на этот раз были более массовыми. Помимо отказа выполнять распоряжения замковой администрации, крестьяне оказывали также энергичное вооруженное сопротивление. В старостве был создан новый вооруженный отряд, который возглавил крестьянин и войт села Селищи — Василий Воцило, с чьим именем связана вся дальнейшая антифеодалная борьба в этом владении.

В исторической литературе прочно утвердилось мнение, что Василий Воцило был купцом, торговцем воском¹⁹⁷. Однако утверждение это, впервые высказанное Андреем Мейером¹⁹⁸ и затем подхваченное другими исследователями, ничем не обосновано. Архивные источники, в которых упоминается Василий (Васко) Воцило, не подтверждают такого вывода.

Надо сказать, что Воцило был инициативным и предприимчивым хозяином и в то же время смело выступал против злоупотреблений арендаторов. Его воли к борьбе не могли поколебать ни избиения, ни штрафы, ни ограбления со стороны арендаторов и их слуг. Не пугали Воцилу и расстояния, риск и расходы, связанные с доставкой жалоб Радзивиллу на временных „хозяев”, даже в Варшаву. Этим, по-видимому, он и завоевал к себе симпатию и доверие у крестьян староства. Когда доведенные до полного разорения и неминуемого голода крестьянские массы выступили против произвола и жестокостей временных „хозяев” и их слуг, Воцило не случайно оказался во главе этих масс.

В то же время имеются достоверные данные, говорящие о том, что Василий Воцило проживал в „новоосевшем” в 1720 г. селе Селище и занимался земледелием. Одновременно являлся он и войтом этого села¹⁹⁹.

В имущественном отношении, учитывая специфику Кричевского староства, Воцило следует отнести к сельской верхушке, т.е. к зажиточной части населения. Хотя земельный надел его, как и у большинства крестьян в этом владении, был невелик и составлял всего лишь примерно 2 гектара пахоты²⁰⁰, он имел возможность пользо-

¹⁹⁷ См. указанные работы авторов: В. Щарбакоу, И. Лочмель, В. Горцау, М. Мельникау, Г. Мельянков, М. Лех и др.

¹⁹⁸ См. Ан. Мейер, Описание Кричевского графства „Могилевская старина”, вып. 2, Могилев 1901, стр. 91.

¹⁹⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160; AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1935, k. 135.

²⁰⁰ В инвентаре села Селище за 1747 год указывается, что осталось 9/100 пустой волоки „po Wasku Woszczyle buntowniku”. AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, k. 130.

ваться дополнительными земельными и другими угодьями. Один из источников, например, отмечает, что Воцило купил для своего пользования урочище под названием „Козельск”²⁰¹. Кроме того, наличие двух лошадей²⁰² у Воцилы, при небольшом земельном наделе, заставляет думать, что он помимо земледелия, занимался также промысловой деятельностью. Об этом косвенно свидетельствуют и другие данные²⁰³.

Первое вооруженное выступление отряда под руководством Василия Воцилы имело место в середине июля 1740 г. Произошло это следующим образом. Усмирив „бунты” крестьян в Лучицком и Березковском войтовствах, известный уже нам пан Пжилэнцкий совместно со всей администрацией староства, слугами и отрядом конных копынских земян 17 июля прибыл в мест. Михалево (Лучицкое войтовство), где, по его словам, получил неприятные известия, а именно — узнал, что крестьяне снова начали собираться в „купы”²⁰⁴. К одной из них Пжилэнцкий послал „старца”, т.е. старшего войта, с предложением не принимать никаких попыток к сопротивлению и во всем повиноваться. В ответ на это Василий Воцило через того же „старца” передал Пжилэнцкому и его компании следующее: „А ни мы к вам, а ни вы к нам паны не осмеливайтесь ехать”²⁰⁵.

Однако это был только тактический шаг Воцилы. На следующий день он со своим отрядом напал на находившихся в местечке вояк Пжилэнцкого. Несколько сот вооруженных ружьями, пиками и косами крестьян смело бросились в атаку. Видя страшную перед собой угрозу, шляхта и их слуги со страху не смогли оказать ни малейшего сопротивления и сразу обратились в бегство. Первыми бросились спасаться копынские земяне, оставив на произвол судьбы всю администрацию староства и самого пана Пжилэнцкого. Последние видя свою беспомощность, также кинулись бежать. Почти две мили пресле-

²⁰¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1159, л. 137.

²⁰² ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160.

²⁰³ О том, что Воцило, кроме земледелия, занимался дополнительными работками можно судить по его жалобе, поданной Анне Радзивилл в 30-х годах. В ней указывалось, что за попытку доставить жалобу, от имени всей волости, у него были забраны слугой державцы и Иваном Карпачом две лошади. В связи с чем он вынужден был неоднократно ходить к владельцу староства и просить, чтобы возвратили ему забранных лошадей, что в свою очередь привело его по существу к гибели. Во-первых: „w odbieraniu koni, że nie miałem czym robić, pachać, jako u nas wszystko końmi paszą”. Во-вторых: „dom opuściwszy i koszt ważąc trzy razy jeżdżąc do w.x.m. dobrodziejki, najmniej szkodzi w robociznie i wydatku tej drogi na złotych 700”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1160.

²⁰⁴ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

²⁰⁵ AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

довал их отряд Воцилы, но так и не смог догнать²⁰⁶. Эта смелая вылазка отряда настолько напугала землян и всех княжеских чиновников в старостве, что они больше не пытались даже выступать самостоятельно против неповинующихся крестьян. Пжилэнцкий, убедившись в своей беспомощности сделать что либо большее, просил Радзивилла принять другие, более действенные меры, в частности прислать подкрепление²⁰⁷.

То ли Радзивиллы не придавали серьезного значения донесениям своих чиновников из староства, то ли, как утверждает Скибинский, они в это время были заняты междуусобной борьбой с сандомирским воеводой Яном Тарло за имения Собеских, которая в конце 1743—начале 1744 г. по существу превратилась в гражданскую войну²⁰⁸, но решительных мер по подавлению крестьянских выступлений в старостве пока не принимали.

В сентябре 1740 г. в староство был послан комиссар Гинтовт с приказом Радзивилла, относительно „бунтов”²⁰⁹. По прибытии в Кричев он сразу же сообщил своему хозяину о реакции населения на его приезд. Жители города, пишет он в письме от 26 сентября, узнав о моем приезде, немедленно пришли ко мне и просили прочесть ваш „универсал”, что и было сделано. Восприняли его, как сообщает далее

²⁰⁶ В письме администратора Пжилэнцкого Радзивиллу от 17 июля 1740 г. указывалось „...gdy się trochę po odesłaniu w tamte kraje Kości uśmierzyli byli na włości buntury i zgromadzone rozeszli się kupy zjechałem był w wojtowstwo Ołaczynie do miasteczka Michałowa z przybyłymi z Kopysi 75 koni ludźmi i wszystkimi ichmś pany administrującymi w tymże starostwie, gdzieśmy nie-pocieszoną dla siebie odebrali nowinę, a to żeśmy tylko przybyli ordynowaliśmy starca włoskiego aby się mogli wszyscy jednostajnie libere żadnych nie czekając podług wyrażonego ordynansu przykrości i kopytowania nakłonić, skąd zaraz przez tegoż samego starca z zgromadzoną de novo kupą herszt Woszczyło odezwał się, że ani my do panów, ani też panowie do nas niechaj się nie wają jechać. Nie przy-wodząc jednak przedsięwzięcia swego do skutku nazajutrz atakowali nas w kilkuset strzelców w Michałowie, gdzie także ordynowaliśmy starca, lecz oni nie zważając ni na co owszem w swojej perswerując zawziętości odezwali się ze strzelbą, dzi-dami i kosami, nie dając wyniku przytomnym naszym ludziom, który strach przed oczu mając ziemianie kopyscy poczeli uciekać, my też jedni zostawszy się, oraz będąc od starca gdybyśmy nie dosiadywali przestrzeżeni musieli tymże sal-wując życia swego eliberować się sposobem... wprawdzie dwie mile z całą swoją kompanią za nami gonił”. AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

²⁰⁷ В том же письме Пжилэнцки сообщал Радзивиллу, что „nie mogąc ta-kowych z tymi ludźmi uśmierzyć buntów wielce expostuluję o lepsze potrafienie alias możniejszy sukurs dla zdewinkowania onych, ponieważ sposobu żadnego wy-naleźć nie możemy, gdybyśmy mogli rozjuzzone chłopskie utęperować serca” AGAD, AR, Dz. V, nr 12589.

²⁰⁸ М. Скибинский, *Europa a Polska...*, str. 288, 300.

²⁰⁹ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 31.

Гинтовт, с большим „эффектом”. Мало того, горожане попросили даже сделать копии указанного „Универсала” и распространить их по городу и, в частности, один экземпляр повесить на видном месте в ратуше ²¹⁰.

Что собой представлял этот „Универсал”, нам неизвестно. Надо полагать, что в нем было много хороших обещаний, поскольку он оказал успокаивающее воздействие на горожан. Примерно так же его восприняло и сельское население, о чем говорится в письме комиссара ²¹¹. Крестьяне волости, сообщил Гинтовт, склонны уже были повиноваться и придти к „послушенству”. В подтверждение этой готовности они прислали своего „старца” и нескольких „мужей”, которые от имени, будто бы, всей волости заявили, что „как были до сих пор подданными пана, так и сейчас готовы служить ему” ²¹².

Как было в действительности, трудно судить. Не исключена возможность, что и „старец” и „мужи”, прибывшие к комиссару, выражали волю не всего крестьянства староства, а лишь какой то его части, может быть только Полевой волости, которая по-прежнему не участвовала в крестьянском движении.

Неизвестно, как повлияли бы мирные переговоры на дальнейший ход событий, если бы в них не вмешался пан Ясиньский, наместник хоругви маршалка Великого княжества Литовского Сангушки, находившейся в то время в Кричеве. Из письма комиссара видно, что когда между ним — с одной стороны и „старцем” с „мужами” — с другой, зашла речь относительно выдачи замку руководителей крестьянского движения, тогда в разговор вмешался пан Ясиньский и стал отговаривать „старца” и „мужей” не делать этого. „Не допускайте Воцилы с волостью к замку — говорил наместник, — я вам обещаю свою протекцию, что комиссар ничего ему не сможет сделать” ²¹³. И когда „старец” с „мужами” отказались от такого предложения, тогда пан Ясиньский арестовал их и взял в „колодки”, заточил в тюрьму, под предлогом неуплаты волостью „гиберны” ²¹⁴. „Так будет и с Воцилой, заявил он, если придет в Кричев повиноваться замку, не уплатив прежде причитающейся гиберны” ²¹⁵. Этого было достаточно для Воцилы, говорится в письме Гинтовта, чтобы отказаться от своих намерений придти в замок с повинной. Узнав о судьбе „старца” и „мужей”, а также поняв, что ожидает его самого если

²¹⁰ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 31.

²¹¹ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 31.

²¹² AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 31.

²¹³ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 31.

²¹⁴ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 31.

²¹⁵ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 32.

придет в Кричев, Воцило, будто бы заявил — „денег гйберновых у меня нет, а в тюрьме сидеть боюсь” — и удалился от города ²¹⁶.

Такое поведение наместника гусарской хоругви, призванной не мешать, а всячески помогать замковой администрации в поддержании надлежащего спокойствия в старостве, удивило княжеского комиссара. Сообщая об этом Радзивиллу, он указал также, что хоругвь и другими своими действиями (грабежом населения, избиением крестьян) не способствует восстановлению порядка в старостве, так что и „тысячу комиссаров ничего здесь сделать не смогут” ²¹⁷.

Несколько и нас удивляет отношение командования хоругви к крестьянским волнениям. Оказывается, оно само было заинтересовано в крестьянском сопротивлении, о чем можно судить по приведенным фактам. Имеются данные, что гусары хоругви непосредственно связывались с крестьянами и мещанами и подстрекали их к выступлениям против замковой администрации ²¹⁸. Пожалуй, прав Марьян Лех, полагая, что причину этого надо искать в социальной структуре армии того времени. Хоругвь, состоявшая в основном из шляхты, разбалованной различными привилегиями и шляхетскими вольностями, оказавшись в некоторой мере ограниченной в своих действиях алчными арендаторами и администрацией староства, не могла к ним относиться благожелательно. К тому же в старостве еще было общее недовольство местной шляхты как администрацией, так и самим Радзивиллом, что также не могло не оказать какого то воздействия на поведение хоругви ²¹⁹.

Несомненно, что такое настроение среди гусаров хоругви и их поведение в старостве было ненормальным явлением и поэтому неслучайно в дела эти вмешался сам гетман Великого княжества Литовского князь Михаил Вишневецкий. В письме поручику этой хоругви — минскому стольнику Володковичу 25 сентября 1740 г. он упрекал его, что „наместник и другие паны — шляхта хоругви ведут себя недостойно, нарушают военную дисциплину — выступая против двора и замковой администрации староства и т.д.” ²²⁰ ... В другом письме Вишневецкий со всей строгостью обрушился на гусаров хо-

²¹⁶ Обо всем этом писал Гинтовт в письме Радзивиллу 26 сентября 1740 г. AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 32.

²¹⁷ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 34.

²¹⁸ М. Лех в своей работе приводит данные, когда гетман всячески поносил гусаров хоругви за то, что „z ludźmi tamecznymi mieszczaŋy i poddanymi znosząc się onych do buntu nakłaniają, podmawiają, protekcje dają, z nimi się komportują”. М. Lech, Powstanie chłopów białoruskich..., str. 321.

²¹⁹ См. М. Lech, Powstanie chłopów białoruskich..., str. 21.

²²⁰ См. М. Lech, Powstanie chłopów białoruskich..., str. 320—321.

ругви за их недостойное поведение²²¹. Надо полагать, что все это возымело свои действия и хоругвь вынуждена была изменить свое отношение к замку.

Тем временем волнения крестьян в старостве не прекращались. В связи с этим Радзивилл и М. Вишневецкий почти одновременно предпринимают согласованные действия, направленные на восстановление порядка в старостве. Вишневецкий 13 октября 1740 г. приказывает Володковичу всеми мерами усмирить крестьян, а ежели будет не под силу — сообщить ему об этом и тогда будут посланы войска на подавление сопротивления²²². Спустя пять дней после приказа Вишневецкого, т.е. 18 октября, Радзивилл направляет в староство двух своих комиссаров — Кулешу и Корсака, которым предписывает сделать попытку успокоить крестьян и привести их в полное повиновение мирным путем. Комиссары обязаны были также выяснить причины крестьянских волнений и доложить о них Радзивиллу. Таким образом была предпринята попытка двумя способами склонить крестьян к прекращению сопротивления: хоругвь должна была делать это, главным образом, силой, с помощью оружия и запугиванием, а комиссары — уговорами и обещаниями.

Какой же результат дали эти мероприятия? Надо сказать, что они сыграли известную роль в успокоении крестьян. В письме 7 февраля 1741 г. Володкевич сообщал Радзивиллу, что „крестьянские бунты в Кричеве успокоили”²²³. Главную роль в этом сыграли комиссары, их уговоры и обещания, что видно из другого письма того же Володковича Радзивиллу²²⁴. Очевидно, многие крестьяне поверили обещаниям комиссаров и не стали проявлять активных форм борьбы. Однако часть крепостных во главе с Василием Воцило, Иваном Карпачом и другими не прекратило сопротивления и добивалась от Радзивилла гарантий, что больше не будет ограблений и произвола со стороны арендаторов. А это, по их мнению, могло быть только тогда, когда староство не сдавалось бы в аренду и держание. Предводители крестьянского движения больше всего опасались аренды, в связи с чем продолжали писать Радзивиллу жалобы²²⁵. К сожалению, мы не имеем всей этой переписки и в частности ответов владельца староства на просьбы своих крепостных. В то же время, по одному письму, посланному Радзивиллу 30 марта 1741 г. за подписью

²²¹ M. Lech, Powstanie chłopów białoruskich..., str. 320—321.

²²² ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 3, д. 31, л. 5.

²²³ AGAD, AR, Dz. V, t. 449, nr 17915.

²²⁴ „... bunt chłopski przez skłonienie komisarzy jest uspokojony”. AGAD, AR, Dz. V, t. 449, nr 17915.

²²⁵ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123 (1741 r.).

Василия Воцины, Ивана Карпача, Стэся Бочко и Ивана Белько, можно судить, что он не шел на удовлетворения их просьб. В указанном письме Воцило, Карпач и другие высказывают свое сожаление по поводу „отмены декларации” Радзивиллом²²⁶. По-видимому владелец староства сперва что-то обещал крестьянам, возможно через тех же комиссаров Кулешу и Корсака, а затем отказался выполнить обещание. Это послужило основанием для дальнейшего роста крестьянского движения. Борьба вновь обострялась, в нее вовлекалась все большая масса крестьян.

Характерно, что на этот раз к волнениям местного населения начали примыкать крестьяне других шляхетских владений, очевидно находившихся в пределах, или вблизи Кричевского староства, а также прихожие люди „из заграницы”, в данном случае, надо полагать, из Русского государства. Уже в начале апреля 1741 г. прибывший в Кричев в качестве наместника староства Керсновский доносил Радзивиллу о том, что „своеволие крестьян все более расширяется..., в староство идут крестьяне из шляхетских владений и из заграницы”²²⁷. Все они стремились к Воциле, который в то время держался вблизи русской границы в районе Хотимска и Радива. Весьма любопытно, что, как сообщал тот же Керсновский, Воцило днем „резидует” в Радиве и Хотимске, ввиду того, что оттуда недалеко было к казачьей границе, а на ночь уходит в дер. Ольшево, находившуюся на территории Русского государства. Керсновский упоминает также о тесных связях, „дружбе” Воцилы с русским форпостом²²⁸. Все это еще раз подтверждает наше предположение о том, что руководители крестьянского движения в старостве были, в какой-то мере, связаны с пограничной русской администрацией, что несомненно позволяло им смелее, активнее действовать по мобилизации крестьян на борьбу против своих непосредственных эксплуататоров.

Было бы, конечно, наивным полагать, что все крестьянство староства выступало организовано, единым фронтом против арендаторов замковой администрации и других эксплуататоров, что все оно было сторонником только активной борьбы. В то время, когда одна часть крестьян действовала решительно, вторая — склонна была повино-

²²⁶ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 29—30.

²²⁷ „Swawole chłopskie coraz się szerzy teraz w tych czasiech... chłopstwo zewsząd do starostwa ciśnie, jak z pod szlachty uchodzi tako też zagranicy nie brakuje”. AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 37.

²²⁸ „Woszczyło co się wszystko granicy trzyma rezyduje w Radziwie i w Chocimsku i to w dzień tylko się bawi że tam blisko granicy kozackie i karawuł moskiewski stoi z któremi ma przyjaźń to tam w granicy moskiewskiej nocuje we wsi Olszewie”. AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 37.

ваться. Даже в отмеченный уже нами период, когда волнения опять начали усиливаться и вокруг Воцилы стали собираться новые „купы” крестьян, часть населения, староства высказывалась за „примирение”. Вот как, например, описывает обстановку в старостве и настроение крестьян в начале 1741 г. Керсновский. По прибытию в Кричев, в замок к нему явились крестьяне во главе с Иваном Карпачом и допытывались, что им будет за „бунтовство”. Когда узнали, что в случае неповиновения Радзивилл пришлет войска, то „слобожане” сразу в категорической форме заявили „будем бороться до конца”. В то же время старожилы староства возражали им. Они выразили опасение, что „со своими панами трудно будет воевать”²²⁹.

Выслушав оба мнения, Керсновский предложил на следующий день собрать больше крестьян из волости и горожан с тем, чтобы узнать настроение остальных. И когда на завтра в замке собралось множество людей, им была предоставлена возможность высказать „свои соображения”. Что же оказалось? Из всех выступавших, пишет он, больше говорили „за успокоение”, чем „за бунты”. Крестьяне указывали, что они ничего не имеют к князю Радзивиллу и готовы быть послушны ему. А то что случилось в старостве, все это по вине арендаторов. Причину „бунтов” крестьяне объясняли невыносимыми условиями, создавшимися в старостве: арендаторы и их слуги творили произвол и грабеж населения, а Радзивилл не реагировал на жалобы и просьбы. Это их вынудило выступить²³⁰.

Таким образом, как видно из донесения Керсновского, до единства действий крестьян было далеко. Одни из них стояли за продолжение борьбы, другие предпочитали примирение и полное повиновение. Наиболее активными сторонниками борьбы были „слобожане”. „Будем бороться до конца” — заявляют они Керсновскому. И это не случайно. Пробыв длительное время на „слободах” (льготных условиях — В.М.), они особенно ощущали тяжесть безудержной эксплуатации и произвола.

Как бы там ни было, но в дальнейшем события развернулись так, что волнения крестьян в старостве не ослабевали, а усиливались. Особенно широкий размах они получили в июне 1741 г. В разных формах сопротивления в это время принимало участие несколько тысяч человек²³¹. Антифеодальной борьбой была охвачена большая

²²⁹ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 35.

²³⁰ В источнике указывается, что крестьяне „mieli wielkie uciemienienia od dyspozycji żydowskiej o czym nie pojednokrć suplikowali, no żadne jeśmy nie uznali łatwości i takżeśmy tego sobie domyślili będąc przymuszeni tym uciemieniem”. AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 36.

²³¹ AGAD, AR, Dz. V, t. 449, nr 17915.

часть староства. Спокойствие по-прежнему сохраняли лишь села Полевой волости²²². Не проявляли активности и горожане Кричева.

К чему привело крестьянское движение, продолжавшееся с перерывами немногим более года? Основным результатом, несомненно, было то, что крестьяне, хотя и временно, освободились от произвола арендаторов и их слуг. Главный арендатор староства бежал из владения в Копысь, затем в Слуцк еще в 1740 г., когда увидел в крестьянских волнениях серьезную для себя опасность. Вместе с ним, спасаясь от возмездия, ушли также многие его слуги. Оставили с испугу староство и все свое имущество некоторые мелкие арендаторы, державшие в аренде от главного арендатора Ицковича корчмы, мельницы и другие доходные статьи²³³.

Бегство временных „хозяев” из староства намного облегчило положение крестьян и всего населения этого владения. Они избавились не только от сверхинвентарных денежных поборов, производившихся ранее арендатором, но и от принудительного труда, подводной повинности, насилий и тяжелых экзекуций. Приостановлены были работы на будах²³⁴, а это означало, что крестьяне сами себе освободили от подвоза „пригоном” щепы, золы и от других принудительных работ, связанных с производством поташа.

Некоторая часть арендаторов, пытавшаяся бежать во время волнений из староства, была задержана крестьянами, а часть, очевидно, не причинившая большого зла населению, продолжала оставаться на своих местах. Все имущество бежавших и „побраных” арендаторов было отнято²³⁵.

Таким образом, в результате активного выступления крестьян в старосте не оказалось главного, хотя и временного его „управителя”. Однако безвластия, как такового, во владении не было. В старостве находился администратор, который, как известно, на первых порах крестьянских волнений пытался восстановить прежний порядок. По просьбе крестьян и по заданию Радзивилла сюда приезжали княжеские комиссары. В старостве все время дислоцировалась, хотя и малочисленная гусарская хоругвь. В самом Кричеве оставался и действовал городской магистрат. В его составе, кроме прежних должностных лиц, некоторое время, с января 1741 г. находился известный уже нам предводитель крестьянских выступлений — Иван Карпач²³⁶.

На селе основной административной фигурой продолжали оста-

²²² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 154, 156.

²²³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 108.

²²⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, л. 15.

²²⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 152; AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 38.

²²⁶ ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 1, лл. 427—579.

ваться те же войты, которые были в этой должности и до начала волнений. Большинство из них, особенно когда шла речь о подаче жалоб Радзивиллу, действовали заодно с Воцилой. В старостве оставался также и выполнял свои функции прежний старший войт (старец) Иван Белько. Воцило, выступавший в роли главного предводителя крестьянских волнений, сохранял за собой титул „селицкого войта”²³⁷. С этим титулом он выступает почти во всех официальных документах, исходивших от него и других войтов в период крестьянских волнений. В отдельных случаях Воцило именуется „генеральным войтом”²³⁸.

Характерно, что Воцило не вмешивался в городские дела и даже не появлялся в Кричеве, а все время находился, главным образом, в юго-восточных войтовствах староства. Вместе с другими войтами он организовывал в случае необходимости выступления крестьян, а в более спокойное время занимался налаживанием хозяйственной жизни в этих войтовствах. Так, после бегства из староства главного арендатора, Воцило, его ближайшие и наиболее активные помощники, в то время — Стэсь Бочко — бурмистр местечка Михалева (Зыбычань), Василий (Васко) Ветер — войт и ходак села Церковищи и другие войты взяли в свои руки аренду питейными заведениями и промысловыми предприятиями. Они подыскивали новых арендаторов из числа горожан, шляхты и сельской верхушки и на определенных условиях, по договору, сдавали им в аренду корчмы, мельницы, фольющи, рудни и др.²³⁹

До нас дошло свыше 20-ти арендных договоров, подписанных Василием Воцило и другими войтами в конце 1740 — по июнь 1741 гг. Отдельные договоры, кроме того подписаны Иваном Карпачом — бурмистром г. Кричева и Стэсем Бочко — бурмистром мест. Михалево²⁴⁰. Первый такого рода договор относится к 14 декабря 1740 г. Он был выдан пану Стефану Висковскому на годичную аренду корчмы, мельницы и сукновальни (фольюша) в селе Брацковичи за 1000 злотых. Договор этот от имени всей Кричевской волости подписали Василий Воцило, Стэсь Бочко и войт села Брацковичи Аухим Мануйло²⁴¹.

Примечательно, что сдавая в аренду то или иное заведение или предприятие, Воцило и его сподвижники стремились к ограничению эксплуатации крестьян со стороны арендаторов. В связи с этим в ряде договоров предписывалось арендаторам, под угрозой наказания (кон-

²³⁷ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 114, 118, 120, 121—122, 125.

²³⁸ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 110.

²³⁹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 114, 116, 119.

²⁴⁰ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 120—121, 125.

²⁴¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 108.

фискации товаров и т.п.), не заниматься вымогательством и рвачеством („zdzierstwem”), не требовать от крестьян за покупаемые ими напитки пеньку и зерно („zboża”) а продавать их только за деньги ²⁴². В исключительных лишь случаях разрешалось производить продажу напитков за крестьянский товар и то при условии, если он будет оплачиваться по рыночной цене ²⁴³.

Предпринимались также меры против ростовщичества, которое, как отмечалось крестьянскими вожаками в одном из договоров на аренду, они „теперь искореняли” ²⁴⁴. Арендаторам запрещалось давать крестьянам в кредит большие денежные суммы и ссуды зерном. Но даже и при малых кредитах устанавливался максимальный процент, который под угрозой штрафа и других мер наказания („winy i kagy”), нельзя было превышать. Размер его должен был составлять не более как „от десяти злотых один злотый в год”, т.е. 10 процентов годовых” ²⁴⁵.

Все это свидетельствует о том, что предводители крестьянских масс стремились к ослаблению феодального гнета. Их деятельность была направлена на ликвидацию произвола со стороны арендаторов, на ограничение ростовщичества, разорявшего как крестьянское, так и городское хозяйство, на освобождение крестьян от принудительного труда в помещичьих промыслах. В связи с этим, мы не можем полностью согласиться с выводом В. Щербакова, что Воцило „и не думал о ослаблении эксплуатации крестьян, а стремился только защитить свои интересы, интересы его сторонников торговцев и купцов” ²⁴⁶. Воцило, утверждает В. Щербаков, ставил своей задачей „вытеснить из Кричевского староства купца Гдаля с тем, чтобы это староство забрать в свои руки и продолжать эксплуатировать крестьян” ²⁴⁷. Данное заявление является истинным фактом, но не исключает того, что Воцило и другие сельские войты — руководители крестьянского движения преследовали и свои цели, стремились к обогащению любыми путями.

Любопытно, что сдавая в аренду корчмы, мельницы, фолюши, рудни, войты не брали себе арендную плату. Арендаторы ее вносили непосредственно княжескому комиссару, который в то время находился

²⁴² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 108.

²⁴³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 108.

²⁴⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 108.

²⁴⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 108.

²⁴⁶ Щербакову В., Паустанне сялянства у Крычаускім старостве, стр. 83.

²⁴⁷ Щербакову В., Паустанне сялянства у Крычаускім старостве, стр. 87.

в старостве²⁴⁸. Делалось это, как отмечают источники, из-за боязни, что когда-нибудь им придется возместить всю сумму аренды Радзивиллу. И войты и крестьяне понимали, что владелец староства не смирится с сокращением и тем более с полной потерей доходов от аренды в результате крестьянских волнений. Этим они и объясняли в некоторой мере причину самовольной сдачи ряда предприятий в аренду после бегства из староства отдельных арендаторов²⁴⁹. В договоре, например, на аренду Брацковичской корчмы, мельницы и сукновальни от декабря 1740 г. указывалось, что „мы войты и мужи беспокоясь, чотбы до конца не разорилась княжеская казна после бегства арендаторов, осмелились на их место искать новых арендаторов...”²⁵⁰.

Обращает на себя внимание и такая деталь, что в некоторых договорах, выданных на аренду в первой половине 1741 г. — отмечалось, что Воцило и другие войты, а также бурмистры, подписавшие документ, действуют от имени и по поручению владельца староства — Радзивилла²⁵¹. Надо полагать, что делалось это с целью придать договору более официальный характер, законность.

Сельские войты, наряду с другими административными функциями, занимались сбором денежного чинша с крестьян. Все поступления от податей отсылались ими через крестьянских ходаков Радзивиллу²⁵². Данные эти не подтверждают утверждение М. Мельникова о том, что налоги платила „оставшаяся не уничтоженной восставшими богатая часть населения староства”²⁵³. Нет основания согласиться и с выводом того же автора, что будто бы собранные в виде налогов средства с богатой части населения „распределялись среди тех, кто нуждался в материальной помощи”²⁵⁴. Ничем не подтверждается также, подобное уже указанному, утверждение Г. Мельянского о том, что „вставшие обложили большими налогами богатую часть городского населения и собранные таким образом средства распределяли на оказание помощи бедноте”²⁵⁵. Нельзя согласиться и с мнением В. Щербакова и В. Горцева, что будто бы крестьяне „объявили себя свободны-

²⁴⁸ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 114—115.

²⁴⁹ AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 38.

²⁵⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 108.

²⁵¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 110; оп. 4, д. 1159, л. 253.

²⁵² AGAD, AR, Dz. XVII, s. 123, k. 38.

²⁵³ М. Мельникау, Указ. работа, стр. 44.

²⁵⁴ М. Мельникау, Указ. работа, стр. 44.

²⁵⁵ Г. С. Мельянский, Указ. работа, стр. 132.

ми²⁵⁶, и, следовательно, не несли никаких повинностей в пользу своего владельца.

Приходится констатировать, что выше названная группа авторов не располагая фактическим материалом построила все изложение событий не на основе их действительного развития, а исходя из заранее созданной социологической схемы, опирающейся на классические формы антифеодального крестьянского движения. В свете обнаруженных нами архивных материалов, реальный ход событий и та конкретно историческая обстановка, в которой они развертывались, выглядят совершенно иначе. Крестьяне даже не ставили перед собой цели полного отказа от несения феодальной ренты. Борьба крепостных шла не против ренты как таковой, а против тех произвольных поборов и насилий, которые чинили арендаторы и администрация староства, взимая ренту в связи с откупной системой.

Такими представляются успехи крестьян в результате их активной антифеодальной борьбы и вооруженных выступлений на протяжении 1740 — и до середины 1741 гг. Как видно было из приведенных данных, в этот период крестьяне все еще не выступали решительно непосредственно против своего владельца. Пока в этом не было острой необходимости, да, пожалуй, и возможности. Если им сравнительно легко удалось справиться с арендаторами, то со „всемогущим” паном, одним из крупнейших магнатов Речи Посполитой — Радзивиллом бороться было бы, конечно, не легко и многие крестьяне это понимали. „Со своими панами трудно будет воевать” — заявляли они. Эти трудности видели также Вошило и другие предводители крестьянских выступлений. Неслучайно они, наряду с активной борьбой против временных своих „хозяев”, продолжали обращаться к Радзивиллу с просьбой не сдавать староство в дальнейшем в аренду. Причем характерно, что на этот раз крестьяне выступают не вообще против аренды, а чтобы арендаторами не были больше евреи²⁵⁷. В данном случае крестьянская психология вполне понятна. Свыше десяти последних лет им пришлось терпеть жестокую эксплуатацию и произвол со стороны арендаторов-евреев Гдаля и Шмуялы Ицковичей и поэтому в них прежде всего видели все зло. Крестьянам казалось, что арендаторы не евреи были бы к ним более благожелательны. Хотя, как известно, предшественники Ицковичей, арендаторы Волковицкие, Петровичи и другие пань-шляхта также безжалостно грабили крепостных, преследуя свои узкокорыстные цели.

²⁵⁶ В. К. Шчарбакоу, Паустанне сялянства у Крычауским старостве, ст. 83; В. М. Горцау, Указ. работа, стр. 71.

²⁵⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1157, л. 7.

Надо полагать, что активное и длительное массовое выступление крестьян в старостве оказало воздействие на Радзивилла. Он вынужден был пойти на удовлетворение основной просьбы своих подданных. В конце июня (24) 1741 г., т.е. как раз в тот момент, когда начали снова шириться крестьянские волнения, Радзивилл передал Кричевское староство в аренду на два года Вербельскому старосте шляхтичу Мартиану Литавору Хрептовичу²⁵⁸, в надежде, что, наконец, бунты успокоятся.

Оправдались ли надежды магната? Чтобы не забегать вперед событиям, оставим этот вопрос пока открытым и посмотрим на обстановку в старостве в первые месяцы аренды Хрептовича.

Нового арендатора в старостве приняли довольно спокойно. Нет никаких данных, которые бы свидетельствовали о выступлениях крепостных против него, хотя не исключена и возможность, что какая-то часть крестьян отнеслась к Хрептовичу с недоверием и недоброжелательностью. На эту мысль наталкивает нас жалоба крестьян села Устье Полевой волости, поданная Радзивиллу в октябре 1741 г.²⁵⁹ В ней выражалась просьба уменьшить количество платных волок. В качестве одного из мотивов своей жалобы крестьяне указали на то, что они не оказывали и не оказывают сопротивления и протеста, без возражения и приветливо принимали комиссаров и теперь приняли за „своего пана” нового арендатора — вербельского старосту Хрептовича²⁶⁰. Если такую мотивировку своей просьбы выдвигает какая-то определённая часть крестьян, в данном случае крестьяне села Устье, то очевидно были села, которые по иному отнеслись к встрече и приему Хрептовича. Однако, активного массового сопротивления крестьян и тем более вооруженных выступлений против арендатора староства ни в первые месяцы пребывания его в этом владении, ни в последующий период не было.

Во владение стали возвращаться ранее бежавшие мелкие арендаторы. Часть из них снова брала в аренду корчмы, мельницы, фоллоши²⁶¹. Вернулись и другие арендаторы, у которых в период волнений

²⁵⁸ В письме Радзивилла мещанам и крестьянам староства по этому поводу указывалось „iż przez chodaka waszego odbieram suplikę affidującą żeście dyspozycji moich chcecie apprehendować i powinność zwyczajnie skarbowi pełnić, szczególnie tylko żydów cierpieć nie chcecie, zkađ jawne już nadzwyczajne uznaje buntы wasze, żeście na ten czas kiedy jakową sobie krzywdę uznawaliście podobnych buntów nie przytkowałem, a jednak ja dogadzając prośbom waszym pozwoliłem dzierżawę za kontraktem j.o. xżny jejmci matki mojej imć panu starości werbelskiemu”. ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 214.

²⁵⁹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 154.

²⁶⁰ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 154.

²⁶¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1162, лл. 4, 11.

было отнято имущество. Все они добивались у Хрептовича возмещения потерь. В связи с этим было дано указание крестьянам свезти все забранное у арендаторов имущество в замок. Но когда распоряжение это было выполнено и крестьяне доставили в Кричев отнятые ими у многих арендаторов скот, котлы, хлеб и другие вещи, Хрептович ничего этого не выдал пострадавшим, а задержал в замке для своего пользования²⁶².

В первое время хозяйничания в старостве Хрептовичу удалось установить нормальные взаимоотношения если не со всеми, то по крайней мере с отдельными предводителями крестьянских масс. Имеются, например, данные, что Стэзь Бочко брал у него в кредит деньги, за что обязывался поставлять определенное количество шмальцуги²⁶³. В декабре 1742 г. Хрептович сдал в аренду упомянутому Бочко корчму в местечке Михалево²⁶⁴. Тесные контакты с новым арендатором староства поддерживал и Василий Ветер — войт села Церковищи, известный своим активным участием в крестьянских волнениях в 1740 — июнь 1741 гг. Его Хрептович даже использовал в своих интересах. Он специально подговаривал Ветра, чтобы поднимал в Кричеве „бунты” против арендаторов-евреев. Делал это только с целью наживы. Напуганные арендаторы, по замыслу Хрептовича, должны были бы идти к нему с жалобами на Ветра как на бунтаря и приносить, как обычно принято в таких случаях, „поклоны”, т.е. подарки для его самого и жены²⁶⁵. Надо сказать, что эта авантюристическая затея проходила строго по задуманному плану. Вдохновленный „идеями” временного „хозяина” староства, Ветер проявлял большое усердие в выполнении порученного дела. Он не только запугивал, но и избивал указанных арендаторов, грозил им убийством. В то же время, перепуганные арендаторы спешили к Хрептовичу искать защиты и, конечно, как предполагалось, приносили подарки. Обычно получалось так, что сразу после очередного „бунта” Ветер шел к Хрептовичу. Ничего не подозревая, к нему шли также обиженные арендаторы с жалобой. И когда они входили в замок, Хрептович прятал Ветра в чулан, а после ухода их — поил его водкой²⁶⁶. Своих обещаний жа-

²⁶² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 152.

²⁶³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 162.

²⁶⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 162.

²⁶⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—222, 223—224.

²⁶⁶ В обвинении Хрептовича Ридзивиллом, занесенном в городские книги Мстиславльского воеводства указывается, что он „Wietra poddanego starostwa krzyczewskiego czasu swojej posesji żeby w mieście Krzyczewie reprezentując te buntury żydów bił, hałasował dla tego żeby żydzi na skargę do obżałowanych chodzili, pokłony obojgu obżałowanym ichmciom distendim dawali, co kiedy się wery-

лобщикам наказать Ветра Хрептович никогда не выполнял, а наоборот еще больше подбадривал его смелее действовать против арендаторов.

Такая деятельность временного „хозяина” староства была ни чем иным как вымогательством, но на этот раз не у непосредственных производителей, а у мелких арендаторов. Думается, что, кроме личной наживы путем таких операций, Хрептович преследовал и другую цель, а именно — снискать к себе доверие у крестьян. Прибыв во владение, в котором борьба против произвола таких как он арендаторов вылилась в крупное антифеодалное крестьянское движение, Хрептович несомненно искал путей, чтобы в какой-то мере показать себя лучше своих предшественников, создать видимость у крестьян „хорошего” пана и даже чуть ли не „защитника” их интересов. И поэтому, как нам представляется, он прежде всего избрал своей жертвой мелких арендаторов — евреев, которые своим вымогательством у крестьян в разное время вызвали к себе ненависть и злобу у крестьянских масс. С этой целью Хрептович даже разрешил тому же Ветру — и его крестьянам грабить отдельных арендаторов — евреев, проживавших в селах староства²⁶⁷. А когда, по жалобе пострадавших арендаторов, Радзивилл направил во владение комиссара Кулешу, Хрептович „взбунтовал” крестьян, чтобы не допустить княжеского чиновника в староство²⁶⁸. Цель приезда комиссара он объяснял крестьянам как желание Радзивилла забрать у него это владение за то, что якобы дал ему малую сумму денег²⁶⁹. Такое объяснение безусловно должно было вызвать недовольство у крестьян, ибо они понимали, что передача староства в аренду за бóльшую сумму сулила им увеличение чинша, а следовательно усиление эксплуатации. „Не слушайте и не принимайте Кулешу, — говорил Хрептович, — я являюсь вашим паном и комиссаром и не надо других”²⁷⁰. Такого призыва для крестьян было достаточно, чтобы заставить прибывшего в староство комиссара Кулешу немедленно уехать обратно²⁷¹.

Несколько позже, в силу таких же обстоятельств, крестьяне не разрешили княжескому ревизору Булгаревичу произвести ревизию

fikowało ciż żydzi krzyczewscy pokłony pieniężne i inne dawać musieli, a sprawiedliwości z Wietra skarżący się nigdy nie otrzymali, tego zaś Wietra jako żydzi przychodzili z pokłonami na skargę, do alkierza onego chowali, jak zaś żydzi wyszli z zamku, to pomienionemu Wietrowi dziękując zawsze za to jego poić”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—222.

²⁶⁷ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 223—224.

²⁶⁸ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 152.

²⁶⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—222.

²⁷⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—222, 223—224.

²⁷¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—224.

грунтов в старостве. Более того, Хрептович подговаривал их „выпустить кишки” („jelita wuścić”) ревизору, что несомненно, было бы сделано, если бы Булгаревич вовремя не скрылся. Предупрежденный о таком намерении крестьян, он успел бежать из староства ²⁷².

Однако такое заигрывание Хрептовича с крестьянами длилось недолго. Выждав некоторое время и почувствовав себя „хозяином” положения в старостве, он начал проводить ту же политику ограбления крестьян, что и его предшественники — арендаторы. С этой целью он завербовал в староство шляхту, нанял „гультаев”, которые ездили по селам и выколачивали денги у крестьян ²⁷³.

Пренебрегая инвентарными нормами чинша и других повинностей, Хрептович облагал крестьян разными денежными поборами, брал с них большие штрафы, требовал себе подарков, заставлял пригоном обрабатывать „грунты” не только свои, но и шляхты, которую стянул в староство. Крестьяне обязаны были давать арендатору подводы для перевозки грузов (товаров, дров и т.д.), продавать ему по заниженным ценам сельскохозяйственные товары, выполнять целый ряд других требований ²⁷⁴.

Как и прежде, в старостве имели место произвол и насилие со стороны арендатора и его наемников. В своих жалобах Радзивиллу крестьяне доносили, что нанятая Хрептовичем шляхта не только грабит, но и чинит другие насилия: задерживает их в пути и „тирански” избивает, старым крестьянам бороды отрезает саблями ²⁷⁵. Таким образом, замена арендатора не принесла крестьянам улучшения в их положении, не оправдала их надежд. Оказалось — хрен редьки не слаще. „Пан староста Хрептович не лучше еврея” арендатора, писали в своих жалобах крестьяне ²⁷⁶.

Все это опять привело к обострению обстановки в старостве. Особенно она осложнилась на втором, т.е. последнем году аренды этого владения Хрептовичем. Если ранее ему удалось собрать с населения „немилосерный” побор, то на этот раз крестьяне категорически отказались от уплаты возложенной на них суммы „мета” ²⁷⁷. Имея уже некоторый опыт борьбы против усиления феодального гнета и в частности против злоупотреблений временных „хозяев”, крестьян-

²⁷² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—222.

²⁷³ AGAD, AR, Dz. V, t. 170 („Krzyszewscy arendarze”).

²⁷⁴ AGAD, AR, Dz. V, t. 170.

²⁷⁵ „Nie mamy wolnego przejazdu od ichmościów panów szlachty, na drogach starym chłopom brody sablami rżną, a innych niemilosierno, tyrański biją”. AGAD, AR, Dz. V, t. 170.

²⁷⁶ AGAD, AR, Dz. V, t. 170.

²⁷⁷ AGAD, AR, Dz. V, t. 170.

ские массы снова начали оказывать сопротивление. Одновременно посылались Радзивиллу жалобы с просьбой не сдавать больше староство в аренду вообще. Вместо арендатора крестьяне предлагали прислать им администратора, обязуясь в таком случае аккуратно вносить в кассу владельца всю сумму, равную ежегодной арендной плате²⁷⁸.

Очевидно, опасаясь дальнейшего роста волнений, Радзивилл и на этот раз вынужден был пойти на удовлетворение просьбы своих крепостных. В середине июня 1743 г. он направил в староство универсал, которым объявил, что „по окончании летом 1743 г. срока посессии староства Хрептовичем, больше сдавать его в аренду не будет”²⁷⁹. Одновременно в Кричев были посланы комиссары (М. Ганицкий и Ю. Тэрзбеш), которые должны были произвести ревизию староства, перед окончанием аренды. В том же месяце Радзивилл направил в староство также генерального администратора, в обязанность которому вменялось управление этим владением. Приезд администратора был оповещен княжеским универсалом. В нем также указывалось, чтобы крестьяне больше не слушались никаких прежних управителей, а подчинялись распоряжениям лишь новоназначенного администратора²⁸⁰.

Казалось бы, что такие меры, предпринятые Радзивиллом, должны были привести к некоторой нормализации положения в старостве. Заменой арендатора княжеским администратором, по существу, удовлетворялась основная просьба и требование крестьян. Однако, события пошли в ином направлении.

Уход в конце июня 1743 г. главного арендатора Хрептовича не привел к спокойствию в старостве. Наоборот, крестьянское движение во второй половине года с каждым месяцем возрастало, принимая все более массовый и решительный характер. Связано это было, на наш взгляд, с целым рядом обстоятельств. Крестьяне не хотели возвращения к прежнему принудительному труду на будах. В то же время Радзивилл еще в марте 1743 г. потребовал от них полного восстановления всех старых и основания новых поташных предприятий, заготовки щепы, золы и других необходимых для производства ма-

²⁷⁸ „Nie chciej nas puścić z pod skrzydła swego, nie chciej nas w arendę pukać panom, chciej nam miłościwy dać administratora od boku swego, a my tą sumę zapisujemy się co rok do skarbu waszej xżęcej mości wnaszać”. AGAD, AR, Dz. V, t. 170.

²⁷⁹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 206.

²⁸⁰ Универсал Радзивилла гласил „...nie chcą dóbr moich nikomu w dzierżawy zastawne i arendowne onerować, lecz one sam na się trzymać umyśliwszy, do starostwa mego krzyczewskiego posyłam generalnego administratora”. AGAD, AR, Dz. XVII, nr 122.

териалов с тем, чтобы буды в самый короткий срок возобновили работу²⁸¹.

Не менее важным обстоятельством, как нам представляется, были опасения прихода в староство в качестве управителя бывшего арендатора Ицковича или близких ему людей. По этой причине крестьяне не доверяли посылаемым к ним должностным лицам, полагая, что все они направляются не князем, а указанным арендаторам. Для такого недоверия имелись некоторые основания. По окончании срока аренды Хрептовичем, например, в староство был послан комиссар Михаил Ганицкий, занимавший в 1740 г. должность наместника войта (лентвойта) в этом владении²⁸². В то время он тесно был связан с главным арендатором Ицковичем и вместе с ним жестоко эксплуатировал крепостных. Естественно, поэтому крестьяне весьма настороженно отнеслись к его приезду. Имелись случаи, когда комиссаров вообще не принимали в старостве, а назначенных ими наместников в фольварках крестьяне прогоняли из владения, забирая себе все их имущество²⁸³.

С большим недоверием относились крестьянские массы и их руководители и к губернаторам, посылаемых Радзивиллом в староство. Так, когда осенью 1743 г. в Кричев прибыл губернатор Павел Телецкий „и оный... объявил всему уезду универсал и копии разослал по всей волости от себя и уставил своих управителей”, то крестьянские предводители отнеслись к нему с подозрением. Источники отмечают, что „Воцило усумневаяся, что от князя присланный губернатор с управителями подлинно ль от князя Радзивилла прислан или по научению от жидов, велел с всего уезду Кричевского собраться войтам и пойти в гор. Кричев для лучшего вырозумления от присланного губернатора, объявляя оному губернатору, что буде ты от князя прислан — живи, буде же от жидов — мы тебе не принимаем, тогда оной губернатор из гор. Кричева отъехал...”²⁸⁴. Факт этот свидетельствует о решительных действиях крестьянских масс. Отъезд губернатора был неслучайным. Он был вызван опасностью для жизни оставаться в ста-

²⁸¹ „Wszem wobec i każdemu z osobna... oznajmuję iż ponieważ budy moje potaszowe w tymże starostwie erigowane, z racji terażniejszych już to przez kilka lat trwających in ordina i nieposłuszeństwa waszego oczewistej ruinie i dezolacji podlegają, skrabowi memu żadnej by najmniejszej proweniencji nie czynią, a chcąc tedy one widzieć w należytej jako ja anterius było perfekcji, niniejszym uniwersałem moim wszystkiemu wyrażonemu pospolstwu krzeczewskie przykazuję, abyście pomienione budy potaszowe wraz reperowali i zupełnie sporządzili”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, л. 15.

²⁸² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 206; ф. 1812, оп. 1, д. 2, л. 47.

²⁸³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 226.

²⁸⁴ Белоруссия в эпоху феодализма, т. II, Минск, 1960, стр. 391.

ростве. По существу губернатор, — официальное административное лицо Радзивилла, был изгнан из староства.

Известную роль в таком отношении крестьян к прибывшим должностным лицам и в усилении сопротивления сыграла также мелкая и средняя шляхта, имевшая свои владения как внутри староства, так и по соседству с ним. Она по-своему была заинтересована в продолжении крестьянских выступлений. Воспользовавшись волнениями крестьян на протяжении нескольких лет, шляхта эта сумела расширить свои владения за счет земель староства. В одних случаях делала это путем самовольного захвата, в других — за счет раздачи целых угодий арендаторами, с которыми имела тесные связи и различные коммерции, в третьих — путем других махинаций²⁸⁵.

Таким образом, указанной шляхте выгодны были крестьянские волнения. В то же время приезд комиссаров и передача владения в непосредственное управление княжескому администратору ничего хорошего ей не сулили. Шляхта понимала, что ревизия староства обнаружит незаконное пользование старостинскими землями и лишит ее этого весьма выгодного источника доходов. Вот почему отдельные шляхтичи (Криштоф Воллович, Мартин Техановецкий, Казимир Гайко, Ёзеп Ивановский, Владислав Свадковский, Феофил Фронкевич, Александр Ясиньский и др.), сумевшие „приобрести” в старостве новые имения, села и другие источники доходов, все время подстрекали крестьян и их руководителей к продолжению бунтов, к активизации сопротивления²⁸⁶.

Зная всеобщее негодование и ненависть крепостных к их непосредственным эксплуататорам и особенно к бывшим арендаторам Ицковичам, которые дольше всех арендовали староство и причинили много бед и горя населению, указанная шляхта запугивала крестьян именно этими арендаторами. Она распространяла версию, что все приезжающие в староство должностные лица, это люди не княжеские, а Шмуилы Ицковича²⁸⁷. „Не принимайте и бейте их...” призывал крестьян шляхтич Мартин Техановецкий²⁸⁸. Он же и Криштоф Воллович, кроме того, распространяли слухи, что бывший арендатор Шмуило Ицкович собирает войско Радзивилла и намеревается придти

²⁸⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 221; AGAD, AR, Dz. V, t. 170.

²⁸⁶ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—222.

²⁸⁷ Так шляхтич Казимир Гайко „rozjątrząc też bunty chłopskie, a do większych pobudzając różnymi czasy jeżdżąc po wsiach starostwa krzyczewskiego namawiając chłopów do buntów mówiąc te słowa... że to wszystko ludzie co do zamku krzyczewskiego przyjeżdżają nie są xcia imci ale Szmuły kasiera”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 221.

²⁸⁸ ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 4, л. 388.

в староство, чтобы уничтожить всех крестьян, их жен и детей и затем создать новые поселения с новыми людьми ²⁸⁹.

Возможно, что-то и предпринимал указанный арендатор, с целью вернуть утраченные доходы и имущество, оставленное в старостве. На этот счет нет никаких данных. Но надо полагать, что крестьяне не могли быть безразличны к тем слухам, которые усиленно распространяла шляхта. Угроза быть истребленными, несомненно должна была оказать какое-то воздействие на активизацию крестьянского движения. Своими действиями шляхта лишь подливала масла в огонь, который все шире разгорался в старостве, охватывая новые села и новые массы его населения.

Заинтересованность шляхты в продолжении сопротивления крестьян вызывалась еще и тем, что она имела возможность в такой обстановке заниматься прямым грабежом мелких арендаторов, в старостве. С этой целью она посылала туда своих подданных, которые, под предлогом участия в крестьянском движении, выполняли задания своих хозяев. Так, подданный уже упомянутого шляхтича Казимира Гайко, Федор Киселенок прибыв в село Видуйцы Кричевского староства, вместе с другими крестьянами, прогнал и полностью ограбил местного арендатора Хайку, доставив затем отнятое у него имущество, а также 40 лаптов господской шмальцуги во владение своего пана ²⁹⁰. Более 80 возов разного добра, забранного у милославичского арендатора, привез пану Техановецкому подданный его имения Канич Данко Козловский, который в порядке „помощи” также был послан для участия в крестьянских выступлениях ²⁹¹.

Подстрекательством к сопротивлению и посылкой своих подданных в староство для „оказания помощи” выступающим крепостным Радзивилла, а также непосредственными контактами с крестьянскими предводителями, некоторая шляхта, помимо уже отмеченных, преследовала и другие цели. Шляхтич Техановецкий, например, за такую „помощь” крестьянам сумел добиться от их руководителей целого имения в старостве, размером примерно на 200 крестьянских хозяйств. На этом „грунте” он основал себе фольварк, построил мельницу, склады, гумна и другие хозяйственные помещения, а часть земли раздал

²⁸⁹ „... Szmujło kasier j.o. delatora żołnierzy zbiera i barwy w Smolanach na ich robią z któremi żołnierzami ma przyjsć do Krzyczewa chłopów, żon i dzieci wszystkich wytracić a nowe słobody osadzić”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 220.

²⁹⁰ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 221.

²⁹¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 220.

своим подданным²⁹². Пан Свадковский, направляя в июле 1743 г. в староство 6 человек во главе с войтом села Радевичи Курилой, хотел тем самым предупредить возможность отнятия у него Кричевскими крестьянами незаконно приобретенной старостинской земли. Посланные же им люди занимались не чем иным как грабежом кричевских арендаторов²⁹³.

Общим стремлением шляхты было желание стать хозяином староства, и „паном” над крепостными в этом владении. Осуществление этих замыслов она связывала именно с крестьянскими волнениями. Волнения крестьян должны были облегчить возможность шляхте получить у Радзивилла староство во владение (держание или посессию). Крестьяне, по ее мнению, должны были упорно сопротивляться возвращению в староство прежних арендаторов и державцев и в то же время быть согласными принять „за своего пана” одного из названных уже шляхтичей²⁹⁴. С этой целью, подстрекая крепостных к сопротивлению и давая им разные обещания, каждый из шляхтичей просил крестьян и их предводителей дать свое согласие, „гаран-

²⁹² „Imć pan Marcin Ciechanowiecki... chłopów starostwa krzyczewskiego buntując do Woszczyły i Karpacza ustawicznie pisywał, do siebie zapraszał, do buntów radził, różne onym sposoby dawał, żeby w buntach nie ustawiali... za co Woszczyły ustąpił gruntu do starostwa należącego na chłopów 200... na których gruntach obżałowany imć pan Ciechanowiecki dwór dla siebie, gumna, obory, stajni, szpichlerze, folwark i młyn pobudował i dworem Kanickim nazwał, a insze grunta na krescencje zażywa i chłopom swoim porozdawał”. ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 4, л. 388; оп. 2, д. 3982, л. 220. В XVII томе историко-юридических материалов (стр. 288), этот документ опубликован с ошибкой. Вместо „Woszczyły ustąpił gruntu”, напечатано: „Woszczyły ustąpił gruntu”. В связи с чем М. Лех, ссылаясь на опубликованный указанный документ, допустил ошибку, утверждая, что „Техановецки раздавал свои земли руководителям крестьянского движения и в частности Воциле уступил в Хославском старостве gruntu na 200 крестьян”. См. M. L e s c h, Powstanie chłopów białoruskich... str. 319.

²⁹³ „imć pan Swadkowski koniuszy mćcisławski chcąc aby chłopci krzyczewscy o zabrane przez obżałowanego imć grunta nie walczyli, tedy tenże obżałowany imć ut suponitur in unum consilium z chłopami krzyczewskimi wszedłszy buntów pociągał, jakoż i poddanych swych sześciu... imć na takie ausus luncyował, którzy chłopci żydów arendarzów w starostwie krzyczewskim na ówczas zostających zabijali, rabowali, kryminały popełniali, nie mało substancji pozabierali...”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 221.

²⁹⁴ Кристоф Воллович „sam przyjechałszy do Karpacza gdzie karetę opuszczali z pasów, bo się we wrota zmieścić nie mogła Karpaczowe i tam nocował. Na drugi dzień po południu pojechał, którego Karpacza w domu nie zastał, który imć sługę swego z umysłu posyłał do Świreła, po Karpacza po Woszczyły po wojtów i mužów, aby im wszelką radę dać, których to chłopów winem poił powiadając im że ktokolwiek na gubernię lub jakowy urząd przyjdzie, to od żyda, przestrzegam was, abyście nie przyjmowali, a mnie obierzcie za pana” ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 4, л. 388.

тию" принять его за „пана", т.е. временного владельца староством. При такой „гарантии", означавшей по существу обязательство крестьян прекратить сопротивление и полностью повиноваться, шляхтичи Техановецкий, Гайко, Ивановский, Воллович и другие, надеялись получить староство в держание, о чем даже заверяли крестьян²⁹⁵. Особенно усердствовал в этом отношении Воллович. Он, надо полагать, ко всему прочему имел к Радзивиллу, еще и личные счеты. Будучи, например, на встрече с крестьянскими предводителями Воцилой, Стэсем, Ветром и Карпачом, в селе Конаховке в июле 1743 г., Воллович хвастался, что может сделать все, чего только захочет, и если Радзивилл не отдаст ему староство, то он добьется его у самого короля, но паном их будет. При этом спаивал крестьян и некоторых их вожаков, подговаривая к дальнейшему сопротивлению²⁹⁶.

Таким образом, в ходе нараставшего движения в Кричевском старостве, создалось совершенно своеобразное положение, редко встречающееся в истории крестьянского движения феодальной эпохи вообще. Группа феодалов получила возможность выступить в роли подстрекателей крестьянского движения. Вызвано это было тем, что сами подстрекатели не являлись непосредственно эксплуататорами крестьян Кричевского староства. Земли, захваченные ими в пределах староства, они обрабатывали переселяя сюда, главным образом, своих крепостных, живших прежде за пределами территории староства. Вследствие этого кричевские крестьяне не видели в этой шляхте своих непосредственных угнетателей, а агитация ее против арендаторов вполне отвечала сложившемуся настроению крестьян староства. Что

²⁹⁵ Техановецки, например, подстрекая крестьян чтобы „dalej buntowali się, żydów zabijali, substancję onych zabierali, obligował, sam zaś do j.o. delatorajechać starostwo krzyczewskie na siebie otrzymać obowiązując się asekuracji od chłopów buntowników żeby obżałowanego imci za pana przyjęli pretendował"; imć pan Hajko także „za pana tymże buntownikiem obierać perswadował"; „imć Iwanowski horodniczy miński takowymże sposobem jako drudzy obżałowani do tychże buntów poddaństwo krzyczewskie zachęcając i pociągając na prawo popolite nie pamiętając u Woszczyły i innych buntowników asekuracji jakowejści żeby obżałowаного imć za pana przyjąć mogli, deklarując u j.o. xżęcia imci wykierować starostwo krzyczewskie na siebie w dzierzawę i takimi sposobami buntowników chłopów krzyczewskich do dalszej przywodził swywoli". ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 219—221.

²⁹⁶ „... chłopów starszych pryncypałów buntowników winem i miodem fraktując... do buntów namawiał i przywodził upewniając że ma dwóch braci, jednego u najjaśniejszego króla imci polskiego, a drugiego na Moskwie, mówiąc te formale, że co zechce to uczyni i jeżeli j.o. xżę imć obżałowанemu starostwa krzyczewskiego puścić nie chciał, to mówiąc przed buntownikami że ma potrafić u najjaśniejszego króla imci te starostwo na siebie odebrać preferendo hoc verba rutenice, że kiedy jednym uzem nie wyciągnie, to drugim i deklarując tych buntowników być panem". ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 219.

же касается честолюбивых замыслов шляхты, по отношению к праву на владение староства, то ввиду демагогических обещаний облегчить повинностный гнет в случае изгнания арендаторов в какой-то мере устраивало крепостных. Все это, с одной стороны, позволяло группе названной шляхты провоцировать крестьянство, а с другой стороны — оказывать на крестьянское движение какое то влияние. Правда, здесь нельзя не видеть ограниченности самого крестьянского движения.

В конце 1743 г. выступления в старостве приняли характер открытых насильственных действий вооруженных групп крестьян. Крестьяне открыто выступали против ненавистной им шляхты, которая в свое время оказывала помощь арендаторам в угнетении трудящихся масс. Они нападали на дома богатых купцов и ростовщиков, отнимали у них деловые бумаги, судебные решения, долговые обязательства и другие кабальные документы. Так, в конце 1743 — начале 1744 гг. крестьяне отняли у „радцы” Кричевского магистрата, купца и ростовщика Александра Вути и уничтожили долговые обязательства за взятые под залог деньги, закладные бумаги на сенокос, судебные решения и другие различные документы на право владения землей и городскими плацами²⁹⁷. Долговые обязательства крестьяне изъяли также у Кричевского мещанина Михаила Анискевича, у арендатора Мовши Айзиковича и других богатых мещан²⁹⁸.

У богатых семей из числа купцов, арендаторов, шляхты и даже отдельных, очевидно разбогатевших за счет эксплуатации своих односельчан, крестьян вооруженные группы крепостных отнимали также все их имущество. В этом особенно большую активность проявляли крестьяне, прибывшие в староство из других, преимущественно, шляхетских владений. Так, Данко „чаусовец” отнял все имущество у милославичского арендатора и других богачей. Он же „обобрал” зажиточного крестьянина Галайду из села Стары Стан, забрав у него зерно, лошадей, рогатый скот и другое движимое и недвижимое имущество, всего на сумму не менее 10 тыс. злотых²⁹⁹. О том, что имущество богачей отнимали, главным образом, пришлые крестьяне, свидетельствуют также другие источники и в частности, показания православного духовенства, данные ими на допросе, после подавления крестьянского восстания. Попы сообщали, что „... пожитки все

²⁹⁷ ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 3, л. 76.

²⁹⁸ ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 3, лл. 296—297.

²⁹⁹ Данко Чаусовец, житель местечка Хославич и подданный пана Техановецкого „chlora Hołajdę bardzo bogatego we wsi Starym Stan w starostwie krzyżewskim mieszkającego tegoż starostwa ab antique wieczystego funditus zrabował, konie, bydło, zboże różne, ruchomość wszelką ad minimum na 10 tys. złotych polskich zabrał”. ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 250.

разобраны были, кто откуда прибывши из других владений, понеже в то время брать было оных не запрещено”³⁰⁰.

Выступления крепостных против эксплуататоров нередко сопровождались убийствами последних. В местечке Иеронимове, например, они убили двух самых богатых купцов — Михаила Белявитня и его тестя Семена. Крестьяне убивали также ненавистных им арендаторов³⁰¹. Однако антифеодальная борьба в старостве не исчерпывалась только указанными действиями. Крестьяне на этот раз не ограничивались выступлением против арендаторов, замковой администрации, купцов, ростовщиков и шляхты. На этом этапе движения они активно препятствуют действиям непосредственно княжеской администрации, посылаемой в староство его владельцем, не признают „Универсалов” и распоряжений Радзивилла, избивают и изгоняют из староства княжеских чиновников и даже самого губернатора³⁰². Это, на наш взгляд, новый шаг в развитии крестьянского движения в данном владении. В итоге такой борьбы, в конце 1743 г. староство по существу осталось не только без арендатора, но и без представителей княжеской администрации. Управление староством фактически оказалось в руках предводителей крестьянских масс.

По своему характеру и цели антифеодальное выступление крестьян в старостве в этот период, как нам представляется, можно считать началом восстания. В связи с этим полагаем, есть необходимость внести некоторое уточнение в сложившееся в исторической литературе представление о „Кричевском восстании” и, в частности, выступления крестьян в 1740 — по осень 1743 гг. называть не восстанием, а крестьянскими волнениями, антифеодальной борьбой крестьян, крестьянским движением. Правда, размах начавшегося восстания еще не был столь велик. В нем все еще принимала участие наиболее активная часть, а не все крестьянство староства. Решительно выступали против феодального гнета отдельные разрозненные вооруженные группы крестьян. По сути, в стороне от антифеодальной борьбы крестьян стояли городские массы. Однако, обстановка в старостве была весьма напряженной. Достаточно было небольшой искры, чтобы вспламенилось зарево крупного крестьянского восстания. Искрой этой явилось решение Радзивилла, послать в староство в начале января 1744 г. войско, на подавление крестьянских „бунтов”.

Пока крестьяне выступали против произвола арендаторов, державцев и их слуг в старостве и непрерывно обращались с просьбой

³⁰⁰ Белоруссия в эпоху феодализма, т. II, стр. 392.

³⁰¹ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 226.

³⁰² ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 226.

к своему владельцу оградить их от чрезмерной эксплуатации временных „хозяев”, Радзивилл шел на некоторые уступки, хотя „бунты” считал недопустимым приемом выражения недовольства крепостными и принимал против них соответствующие меры, о которых уже шла речь выше. Однако воздерживался от посылки своего войска в старство для подавления сопротивления. Тем более, не могли этого делать другие магнаты, не имевшие никакого отношения к Кричевскому староству. Поэтому необходимо отметить, что не соответствует действительности утверждение Г. Мельянского, будто бы уже в первые годы восстания (имеются в виду 1740—1741 гг. — В.М.) его руководители „разбивали карательные отряды магнатов, которые в панике разбежались”³⁰³. Нельзя также признать правильным утвердившееся в исторической литературе мнение, что и до 1744 г. на подавление „восстания”, по просьбе Радзивилла в старство посылалось королевское войско и даже отряд саксонцев, которые так и не смогли справиться с восставшими³⁰⁴. Только в конце 1743 г. когда борьба крестьян обернулась против всех эксплуататоров, в том числе и против непосредственной администрации самого владельца старства и приняла характер вооруженного восстания, Радзивилл решил подавить его с помощью военной силы, имевшейся в его распоряжении.

План действия по подавлению крестьянского восстания состоял в следующем: в Кричев, 1-го января 1744 г. был послан комиссар Ганицкий, который уже неоднократно бывал в нем и хорошо знал как город, так и все старство. В обязанность ему вменялось оказывать всяческую помощь в подавлении восстания, посылаемому туда войску³⁰⁵. Предвидя, что крестьяне смогут бежать из старства в пределы Русского государства, Радзивилл одновременно направил письмо командованию русского форпоста, находившегося на границе с Кричевским староством, с просьбой не пропускать бунтарей за границу, а задерживать и передавать их в руки его военных людей³⁰⁶. Из Слуцка в старство было направлено частное (надворное) войско Радзивилла: несколько сот солдат пехоты и несколько сот казацкой конницы с орудиями. Кроме того, Телецкому был дан приказ немед-

³⁰³ Г. Мельянский, Указ работа, стр. 132.

³⁰⁴ „История БССР”, Минск 1961, стр. 222; См. также И. Ф. Лочмель, Указ. работа, стр. 68; На протяжении всего периода бунтов в старостве (1740—44 гг.) в Кричеве находилась хоругвь, в составе которой имелось не более двух десятков солдат. Но как оказалось, она действенных мер в подавлении бунтов не принимала даже в самый критический момент, т.е. в январе 1744 г. AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³⁰⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 212.

³⁰⁶ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, л. 332.

ленно доставить из Невеля и Себежа хотя бы 200 конных солдат и пушки³⁰⁷. Общее командование всем войском, стянутым в староство, поручалось полковнику Пестжецкому, который до прихода в Кричев самого Радзивилла, должен был действовать от его имени. Прибытие Радзивилла в староство намечалось несколько позже³⁰⁸.

О всех предпринятых мерах Радзивилл, через комиссара Ганицкого и своим письмом, переданным крестьянскому ходоку, оповестил крестьян староства и потребовал от них спокойствия³⁰⁹. Однако этого не произошло. Весть о посылке войска для подавления начавшегося восстания явилась сигналом для массового вооруженного выступления крестьян и крупного крестьянского восстания в Кричевском старостве.

Восстанием были охвачены все войтовства, в том числе и Полевое, во многих селах которого ранее сохранялось относительное спокойствие. Главной движущей силой восстания были крестьяне. Имеются данные, что в нем принимали участие также горожане, хотя и не все. Не были причастны к восстанию ростовщики, богатые купцы и арендаторы, против которых, как уже отмечалось, выступали эксплуатируемые массы. Утверждение отдельных авторов о том, что эта зажиточная часть городского населения поддержала восстание на его первом этапе — безосновательно³¹⁰. Не подтверждаются также выводы некоторых авторов и об участии в восстании всего духовенства и шляхты³¹¹. Источники отмечают, что лишь низшая часть православного духовенства — сельские и городские попы, которые „стояли вне феодальной иерархии церкви и не имели доли в ее богатствах”³¹², в какой-то мере были втянуты в антифеодальную борьбу крестьян. Радзивилл обвинял отдельных пресвитеров, имевших церковные приходы в старостве, что они „сами для нападения на людей моих в замке обретающихся, с своевольным многолюдством крестьянства совокупилися и больше 10 чел. позастреляли... на всякое зло подговаривали, как и нападение учиня, людей тирански побили и тех

³⁰⁷ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, лл. 331, 332.

³⁰⁸ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 4, д. 1156, л. 331.

³⁰⁹ М. Мельников, ошибочно утверждает, что крестьяне не знали о посылке Радзивиллом войска в староство и даже отмечает это как недостаток в организации восставшими разведки. „Плохая постановка разведки в лагере восставших, — пишет он, — помешала им своевременно узнать об этом”. См. М. Мельников, Указ. работа, стр. 45.

³¹⁰ И. Ф. Лочмель, Указ. работа, стр. 67; „История ВССР”, Минск 1961, стр. 223; Г. Мельянков, Указ. работа, стр. 131.

³¹¹ И. Ф. Лочмель, Указ. работа, стр. 67; „История ВССР”, Минск 1961, стр. 223; Г. Мельянков, Указ. работа, стр. 131.

³¹² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 7, стр. 352.

же убогих людей убитых и потопленных забранные вещи у помянутых присвитеров остались”³¹³. Что касается шляхты, то она, как уже указывалось, по своему пыталась использовать антифеодалную борьбу крестьян. Ее никак нельзя считать движущей силой восстания даже на его первом этапе. Нет оснований согласиться с выводом М. Леха, что шляхта руководила восстанием³¹⁴.

Основные силы восставших сосредотачивались в восточной части староства, в районе Михалева за рекой Сож. К середине января в нем собралось свыше 2000 крепостных³¹⁵. Шли туда крестьяне вооружившись кто чем мог: косами, „дидами”, „рушницами”, ружьями, кольями и др. Очевидно, на вооружении восставших имелись также пушки. Источники, например, упоминают о некоем Павлюке Казамячки, крепостном шляхтича Голынского, который в период „кричевских бунтов” находился в старостве и делал дубовые орудия для восставших крестьян, за что впоследствии был приговорен к смертной казни³¹⁶.

Тем временем конное и пешее войско Радзивилла под командованием полковника Пестжецкого спешило к Кричеву. 15 января 1744 г. оно подошло к городу и, убедившись в безопасности вступило в него³¹⁷. Не теряя времени, Пестжецкий сразу принялся за дело. Прежде всего он размножил и распространил „Универсал” Радзивилла к населению староства, призывавший его к полному повиновению. Затем издал письменный приказ, повелевающий всем войтам немедленно явиться в Кричев для получения соответствующих распоряжений. Однако войты не подчинились приказу полковника. Они лишь прислали ему письменные ответы, содержание которых, к сожалению, источники не раскрывают. Ответы эти без задержки были отправлены Радзивиллу³¹⁸.

В дальнейшем события развивались следующим образом: узнав о прибытии в Кричев войска, восставшие решили атаковать его. С этой целью они двинулись из Михалева в направлении Кричева и 18 января, подойдя к нему вплотную, предприняли смелую атаку³¹⁹.

³¹³ Белоруссия в эпоху феодализма, т. II., стр. 392.

³¹⁴ M. Lech, Powstanie chłopów białoruskich..., str. 319.

³¹⁵ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³¹⁶ AGAD, AR, Dz. V, t. 170, nr 7887.

³¹⁷ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³¹⁸ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³¹⁹ Безосновательно утверждает Г. Мельянков, что якобы до прихода войска Радзивилла в староство, восставшие находились в Кричевском замке. Считает даже ошибкой руководителей восстания, что при подходе войска к Кричеву они оставили замок и вышли навстречу своему противнику, чтобы дать бой. См. Г. Мельянков Указ. работа, стр. 133.

Окружив со всех сторон замок, свыше 2000 вооруженных³²⁰ крестьян с криком „наш город, наш город” кинулись на замковые укрепления. Против них было брошено хорошо вооруженное войско Радзивилла. С правого крыла на восставших обрушились гусары, с левого — казачья конница, по центру двигалась пехота. Из всех замковых пушек и ручного оружия по атакующим был открыт ураганный огонь. Интенсивный обстрел замка вели также восставшие, засевшие в домах, примыкавших непосредственно к замковым укреплениям. У подножья земляного вала и на улицах Кричева происходили ожесточенные бои. Город пылал в огне. Гораздо хуже вооруженные крестьяне и восставшие горожане мужественно выдерживали натиск врага. Однако силы были неравны. Превосходство в вооружении войска Радзивилла и непрерывный огонь из замковых орудий решили исход боя. Крестьянские отряды и поддерживавшие их мещане вынуждены были уйти из города, оставив на поле боя убитыми свыше 100 и ранеными 500 чел. Кроме того 77 восставших было захвачено в плен³²¹. Среди пленных были два бурмистра Кричевского магистрата, один „старец” Полевой волости и один предводитель восставших („herszt”) из города. Со стороны войска Радзивилла потери были незначительны: убитых 1 казак и 1 гренадер, раненых — 4 солдата³²².

Отразив атаку восставших и изгнав их из города, Пестжецкий принимал все меры к тому, чтобы склонить оставшихся горожан к повинению, прибегая при этом, главным образом, к методу запугивания. Прежде всего он жестоко расправился с пленными. Из 77 чел., попавших к нему в руки, осталось в живых только трое: „старец” для „языка” и два бурмистра. Остальных всех приказал — половину повесить, а половину посадить на кол³²³. Пленным бурмистрам было дано задание склонить горожан к покорности. Тем, кто это сделает и примет присягу Пестжецкий обещал прощение, а неповинующимся

³²⁰ Э. Котлубай ошибочно приводит цифру 8000 крестьян. См. E. Kotlubaj, Galeria nieświeżska..., str. 426.

³²¹ В донесении полковника Пестжецкого Радзивиллу указывалось, что „chłoptwo zgromadziwszy się za Sożem w Michałowie dnia 18 januari ze 2000 i więcej przyszli i zamek atakowali, kędy ja w zamku stojąc żadnego początku nie czyniłem, ale oni wraz uczyniwszy krzyk uderzywszy w barabany świętymi słowy wołając nasz gorod nasz gorod i z rucznic ognia dawali, więc to widząc że nie do jedności ale przeciw pana rebellio podnoszą, ordynowałem z zamku uzaria na prawe skrzydło, piechtę w korpusie ze dwoma kapralami, a kozaków na lewe skrzydło kędy wraz złamali i tył podało chłoptwo, jak z harmat i z ręcznej broni ognia z zamku wydano, kędy zabito chłopów więcej 100, w niewolę wzięli 77... a postrzelonych 500”. AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665. Э. Котлубай приводит нереальные цифры: убитых около 1000, взятых в плен — несколько сот.

³²² AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³²³ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

угрожал сожжением³²⁴. Подобные меры были предприняты и в отношении Полевой волости, с тем, чтобы и ее привести к смирению. Однако сделать ему этого сразу не удалось, что в свою очередь задерживало преследование отступивших за р. Сож восставших. В своем донесении Радзивиллу, после победы, одержанной в Кричеве, Пестжецкий сообщал, что хотел бы пойти за Сож, но город и Полевая волость еще не покорились³²⁵. Одновременно просил Радзивилла прислать ему подкрепление³²⁶. Изо дня на день ожидался также приход Телецкого с вооруженным отрядом из Себежа и Невеля.

В то же время восставшие собирали новые силы. На этот раз они концентрировали их в селе Церквищи. Несмотря на поражение и тяжелые потери в первом сражении, крестьяне не сложили оружия и не стали на колени, а усиленно готовились к новым, предстоящим боям. Полковник Пестжецкий неоднократно писал к ним „ласковые” письма, которыми пытался уговорить крестьян прекратить сопротивление. С этой целью в лагерь восставших посылались им также бурмистры и попы из Кричева³²⁷. Однако ничто не могло остановить крестьян в их справедливой борьбе против угнетателей и тяжелой феодальной эксплуатации.

В двадцатых числах января в лагере восставших насчитывалось, по их данным, свыше 4000 чел. Располагая такой значительной, хотя и плохо вооруженной силой, предводители восстания Василий Воцило, Иван Карпач, Стэсь Бочко, Василий Ветер и другие разработали план предстоящих боевых операций. План этот состоял в следующем: подойдя к г. Кричеву восставшие должны были атаковать его и захватив — блокировать замок с тем, чтобы не допустить подвоза в него продовольствия и таким образом заставить находившееся там войско сдать в плен. Начало атаки намечалось на 26 января³²⁸.

³²⁴ В том же донесении Радзивиллу Пестжецкий сообщал, что „burmistrzów dwóch z miasta wzięłam w niewole i ten im podałem punkt in quantum, który z miasta nie upokorzył się, tedy będę palił, a który upokorzył się, przysięże będzie akuptowany, nie poczytany za buntownika”. AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³²⁵ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665. „Radbym wraz ruszył się za Soż, ale prezydum małe, obawiam się zostawić w zamku, ponieważ Polowa włość i miasto nie przyszło jeszcze do jedności. Jak ich już do jedności i posłuszeństwa naklonię i przysięgną, wraz pójdę na Sóż i będę uśmierzał rebellio”.

³²⁶ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³²⁷ „Ponieważ ponownie chłopstwo zbierały się do gromady w Cerkowiszczu, posyłałem różnych ludzi z miasta, burmistrzów i popów, żeby superswadowali, żeby upokorzyli się, ale oni zajuszeni nie dając się superswadować, chociaż ordynanse łaskawe pisał, że wszystkim będzie pardonowano, którzyby sami dobrowolnie przystąpił, nic nie zezwolali na to, ale zbierali się do gromady”. AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³²⁸ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

О всех этих замыслах вставших каким-то образом был информирован Пестжецкий. Поэтому он срочно стал предпринимать меры, чтобы не дать застать себя врасплох. Прежде всего он дополнительно укрепил оборонительными сооружениями замок. Но оставаться в Кричеве считал нежелательным. По его мнению это было даже опасно, так как город находился вблизи пуши, откуда восставшие могли неожиданно ворваться. Держать оборону всего города также было невозможно, ввиду его разбросанности. Учитывая все это, полковник решил упредить своего противника внезапным нападением на его лагерь. Как раз в это время к нему подошло подкрепление. Из Себежа и Невеля прибыл вооруженный отряд Телецкого, численностью 50 чел., с 4-мя пушками. Теперь в распоряжении Пестжецкого имелось 400 хорошо вооруженных воинов, в том числе 200 чел. пехоты, 150 конных казаков и 50 гусаров³²⁹. Кроме ручного огнестрельного оружия, войско это располагало орудиями Кричевского замка и 4 пушками, доставленными Телецким из Невеля.

Не теряя времени, Пестжецкий оставляет в Кричеве 40 казаков и 100 человек пехоты, а с остальными, т.е. 110 казаками, 50 гусарами и 100 чел. пехоты ночью 26 января отправляется в Церквищи. Соблюдая большую осторожность и под прикрытием темноты все это войско к утру незаметно подошло к лагерю восставших и внезапно атаковало его. Застигнутые врасплох восставшие крестьяне не смогли оказать сколько-нибудь организованного сопротивления и вынуждены были оставить лагерь, покидая на поле битвы свыше 200 человек убитых и много раненых, 176 чел. попало в плен. Наряду с другими восставшими, в плен были взяты Стэсь Бочко и Микита из села Боровки — предводители восстания, а также сын Стэся Бочко³³⁰. Со стороны войска потери составляли 1 убитый и 2 раненых³³¹.

³²⁹ „... Doczekawszy się dnia 25 january imć pana Cieleckiego z ludźmi 50 i armatami 4, ufortyfikowawszy zamek dobrze, ponieważ miałem relację i przestrogę od różnych, że dnia 26 january chcieli zamek atakować i oblec, żeby nas głodem wymorzyli, takie w nich konsylium było, jak teraz zeznają, więc nie było czego na ich oczekiwać, ponieważ z puszczy wraz w miasto wejśćby mogli, choćby nadto bronili, gdyż rozległe miasteczko”. AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³³⁰ В донесении Пестжецкого Радзивиллу указывалось „...zostawiwszy prezydium w zamku 100 piechoty i kozaków 40, z resztą ludzi, to jest piechoty 100, uzarów 50, kozaków 110, poszli za Soż w nocy o godzinie wtórej, z soboty na niedzielę 26 prezens i stanęli we wsi tej Cerkowiszczu jak dzień, kędy wszyscy buntownicy z ludźmi swoimi, wraz atakowaliśmy ich, ognia dając z ręcznej strzelby i rozpedzili wszystkich i dumę ich żaloną pomieszali, kędy i ich padło trupem na miejscu więcej 200, w niewolę wzięto 176 i słowików dwóch, co pięknie rzeczy śpiewają największych buntowników wzięto Stesia burmistrza z synem, drugiego Mikite Borowskiego”. AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³³¹ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

Сообщая об этом сражении Радзивиллу, Пестжецкий писал, что внезапным нападением и массированным ружейным огнем восставшие были ошеломлены. В лагере создалась большая паника, побудившая крестьян к беспорядочному бегству. По утверждению пленных, в этой суматохе („tumulcie”) был убит также Воцило. В связи с чем Пестжецкий посылал Телецкого, „конюшего” и других своих людей отыскать среди трупов тело предводителя крестьянского восстания. Однако поиски не дали желаемых результатов. Оказалось, что Воцило не был убит. Ему удалось выйти живым и бежать на Украину, куда он заранее отправил все свое имущество³³². Бежал на Украину через русский форпост также Богдан Воцило, очевидно брат Василия Воцилы, активный участник крестьянского восстания. Радзивилл специально посылал на Тимошковский форпост своих людей, чтобы выдали им Богдана, но он уже был отправлен в Биев, откуда должен был быть отослан в Киев. Но даже если бы Богдан Воцило и не был еще отослан, его бы не могло выдать начальство форпоста без „указу”, о чем сообщал Радзивиллу в ответном письме капитан Тимошковского форпоста Селедец Попов³³³.

Сражение у села Церковищи явилось крупной победой войска Радзивилла. Оно по существу решило исход восстания. После такого поражения крестьяне не могли больше оказать сколько-нибудь серьезного сопротивления. Преследуемые казацкой конницей, они разбежались во все концы староства и за его пределы. Пестжецкий принимал также меры к тому, чтобы выловить всех руководителей восстания. Многие в этом ему удалось сделать. В руки карателей, кроме упомянутых Стяся Бочко и Микиты из села Боровки, попали также Иван Карпач, Василий Ветер, Иван Трус, Наум Буян, Васко Костин, Васко Пачаёнок, Иван Докука, Семен Ворона, Иван Кривуля, Иван Галёнка и другие предводители восставших. Их, как и многих активных участников восстания, ожидала тяжелая участь. Пестжецкий даже не дожидаясь суда, осуществлял жестокую расправу с пленными. С целью запугивания крестьян, он сразу же после сражения в Церковищах, приказал 30 бунтовщиков повесить на виселице,

³³² AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³³³ В письме указывалось „Лист от вашею мости присланный до мене, през ренце его млсти пана ротмистра Шленийца с паном Ападским, дворянином, отобралем, ведлуг которого Богдан Воцило и выдан, якобы виновца, вашей княжеской мости, отослалем до Биев, до господина маёра, а гдин маёр пошлет до Киева. А хотя бил, то и без главного командира отдать би я никак не смел, а людей вашею княжеской мости без указу никак не смел”. ИЮМ, вып. XVII, стр. 289.

а 30 — посадить живыми на кол и повесить на крюках³³⁴. Все имущество предводителей и активных участников восстания подлежало ограблению, для чего в села староства специально посылались конные казаки и гусары³³⁵. Занимались грабежом населения и другие „жолнеры” войска Радзивилла. Они доставили Пестжецкому в Кричев столько награбленного добра и в частности птицы, что тот не знал куда ее девать и вынужден был спрашивать совета у самого владельца староства³³⁶.

К началу февраля 1744 г. восстание по существу было подавлено. Уже 27 января полковник Пестжецкий доносил Радзивиллу, что основные силы восставших разгромлены и крестьяне не смогут больше собираться в „громады”. Он же сообщал также, что не нуждается в присылке дополнительной военной силы, которую просил ранее³³⁷.

20 февраля в Кричев прибыл сам Иероним Радзивилл с вооруженным отрядом конницы, численностью в 300 чел.³³⁸ К тому времени в городе и на волости было уже спокойно. Ожидалась окончательная расправа с руководителями восстания. До этого они подвергались лишь различным пыткам при допросах. К суду было привлечено несколько десятков человек, в том числе 16 чел. руководителей восстания и 12 чел. — их помощников³³⁹. Суд состоялся 22 февраля 1744 г. в присутствии бурмистров, радцев и лавников, под председательством губернатора староства Павла Телецкого³⁴⁰. Все подсудимые — предводители крестьянских масс обвинялись „в организации бунтов на протяжении четырех лет, во время которых не хотели признавать ординансов Радзивилла, принимая их за вымышленные, изгоняли из староства губернатора, комиссаров и подстарост, некоторых из них избивали, отнимали у них имущество, избивали и убивали арендаторов, купцов и других мещан, забирая все их богатство и, наконец, с оружием в руках дважды выступили против войска самого Радзивилла”³⁴¹. Обвинение это также является ярким доказательством того, что восстание, как и вся борьба крестьян в старостве, носило антифеодальный, а не антиеврейский характер, как его

³³⁴ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³³⁵ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³³⁶ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³³⁷ AGAD, AR, Dz. V, nr 11 665.

³³⁸ E. Kotłubaj, Galeria nieświeżska..., str. 426; M. Skibiński, Europa a Polska..., str. 408.

³³⁹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 228—229.

³⁴⁰ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, лл. 228—229.

³⁴¹ ЦГИА ВССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 226.

пытается изобразить И. Гальперн³⁴². Приговор суда был суровый. Шестнадцать предводителей восстания были приговорены к смертной казни, из них Иван Карпач, Стэсь Бочко, Василий Ветер, Микита из села Боровки, Иван Трус, Наум Буян, Василий Пущаёнок и Васко Костин — живыми посажены на кол; Иван Докука, Захарко Семашко, Иванишко из села Боронково, Микита из села Тупичино — повешены на виселице, а Семену Вороне, Игнату Малуненку, Ивану Кривуле и Ивану Галёнке — отрублены головы³⁴³.

Тяжелое наказание понесли также помощники предводителей восстания Федор Баран, Осип Колесьник, Кузьма Ячмененок, Курыла Рыхлик, Атрохим Стрижонок, Иван Белохвоценок, Иван Сыч, Кузьма Гавриленок, Иван Оверчонок, Игнат Максименок, Михайло Кривуля и Проккоп Ветер. Согласно решению суда палач должен был бить их розгами у позорного столба, а затем отрезать по одному уху. Последняя мера наказания, т.е. отрезание ушей была отменена Радзивиллом при утверждении им судебного декрета. Зато сыну Стэся Бочко, приговоренному с другими четырьмя активными участниками восстания к избиванию розгами у позорного столба и изгнанию из города, Радзивилл увеличил наказание. Кроме розг и изгнания, палач должен был ему, как секретарю восставших, обрезать оба уха и выжечь на лбу виселицу³⁴⁴. Таким образом, всего судом были приговорены к различным мерам наказания 31 чел. руководителей и самых активных участников восстания. Все остальные „бунтовщики”, попавшие в руки карателей, после пыток были отпущены. Приговор был приведен в исполнение 26 февраля 1744 г.³⁴⁵

Таким образом, в общей сложности в течение четырехлетних крестьянских волнений и восстания в старостве с обеих сторон погибло около 1000 чел. Такую примерно цифру погибших приводит и Радзивилл³⁴⁶. Абсолютное большинство погибших составляли восставшие. Но никак нельзя согласиться с тем, что „при подавлении Кричевского восстания было убито и казнено около 2 тыс. человек³⁴⁷. Со стороны карателей жертв, вместе с убитыми арендаторами и купцами, было не более двух десятков чел. Приходится только удивляться фантастическим цифрам убитых из числа господствующего класса,

³⁴² I. Halpern, *The Woszczylo revolt and its Jewish aspect*, pp. 56—57.

³⁴³ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 226.

³⁴⁴ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 226.

³⁴⁵ ЦГИА БССР, ф. 694, оп. 2, д. 3982, л. 226.

³⁴⁶ Белоруссия в эпоху феодализма, т. II, стр. 393.

³⁴⁷ „История БССР”, т. 1, Минск 1961, стр. 223; Г. Мельянков Указ. работа, стр. 134.

которые приводит Лочмель И. Он утверждает, что „повстанцы перебили более тысячи угнетателей”³⁴⁸, т.е. столько, сколько их вообще никогда не было в старостве. Еще более странным выглядит утверждение Мельянского Г. относительно размеров разрушений и убитых, причиненных восставшими. По его мнению, „во время восстания сотни помещиков и магнатов пали от карающей руки народа, было убито около тысячи солдат карательных отрядов. Все имения магнатов были разорены и сожжены”³⁴⁹. Известно, что в течение четырех лет крестьянских волнений ни один помещик не был убит восставшими. Что касается магнатов, то в старостве их вообще не было. Единственным магнатом был владделец этого староства Радзивилл, но и он остался цел и невредим. Не понятно также как могло быть убито восставшими около тысячи солдат карателей, когда их всего было послано в староство 400 чел. И, как уже отмечалось нами, погибло их только 3 чел., ранено — 6 чел.³⁵⁰

Итак, одно из крупнейших восстаний крестьян в Белоруссии в XVIII в. потерпело поражение. Иначе не могло и быть. Оно, как и все другие восстания в эпоху феодализма, было стихийным. „Крестьяне, — как писал В. И. Ленин в своей работе „К деревенской бедноте”, — поднялись несознательно, просто потому, что им стало невтерпеж”³⁵¹.

На всем развитии крестьянского движения в старостве сказывалось и то обстоятельство, что во главе восставших оказалась крестьянская верхушка, занимавшая определенное положение в административном управлении староства. В частности, почти все руководители восстания являлись сельскими войтами и представляли собой состоятельную часть крестьянского населения. В своих действиях против арендаторов и их администрации они не всегда до конца были последовательны, искали компромисса и примирения с владельцем староства — князем Радзивиллом. Несомненно, что такое поведение руководителей восстания сковывало те силы, которые искали решения задач антифеодальной борьбы радикальным путем.

Восстание это носило локальный характер. Его не поддержали массово крепостные других владений, не было должной помощи со стороны городских масс. В период крепостничества, указывал В. И. Ленин, „крестьяне не могли объединиться, крестьяне были тогда

³⁴⁸ И. Ф. Лочмель, Указ. работа, стр. 68.

³⁴⁹ Г. Мельянский, Указ. работа, стр. 134.

³⁵⁰ AGAD, AR, Dz. V, nr. 11665.

³⁵¹ В. И. Ленин, ПСС, т. 7, стр. 196.

совсем задавлены темнотой, у крестьян не было помощников и братьев среди городских рабочих”³⁵². Они боролись „как умели и как могли”³⁵³.

Однако, несмотря на поражение, восстание и в целом классовая борьба крестьян в старостве сыграли известную роль в ослаблении феодального гнета. Они заставили Радзивилла пойти на некоторые уступки крепостным. Владелец староства вынужден был заменить принудительные работы на будах денежным эквивалентом, снять ряд ограничений в крестьянской торговле, отказаться, хотя может быть и временно, от сдачи староства в аренду, ограничить насильственное окатоличивание и обращение православного населения в унию и др.³⁵⁴

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

AR	— Archiw. Radziwiłłów.
AGAD	— Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
Библиотека Чарторьских	— Библиотека Чарторьских в Кракове, Отдел рукописей.
Gosp.	— gospodarcze.
д.	— дело.
Dz.	— Dział.
z.	— zeszyt.
ИЮМ.	— Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний: Витебской и Могилевской, хранящихся в Центральном архиве в Витебске и изданных под ред. архивариуса сего архива Сазонова. Витебск.
к.	— karta.
л. лл.	— лист, листы.
лг.	— numer.
оп.	— опись.
р.	— ruǳo.
ПСС.	— Полное собрание сочинений.

³⁵² В. И. Ленин, ПСС, т. 7, стр. 194.

³⁵³ В. И. Ленин, ПСС, т. 7, стр. 194.

³⁵⁴ ЦГИА БССР, ф. 1812, оп. 1, д. 2, л. 533; оп. 2, д. 3982, лл. 234, 523; AGAD, AR, Dz. XXV, s. 1936, к. 241.

Rkp.	— Rękopis.
s.	— sprawa.
стр.	— strona.
	— страница.
Соч.	— Сочинение.
т.	— том.
t.	— teka.
ф.	— фонд.
ЦГИА БССР	— Центральный государствен- ственный истори- ческий архив Бело- русской Советской Со- циалистической Рес- публики в г. Минске.
Ew.	— Ewidencja.

SUMMARY

The author discusses the economic situation of the peasants and their struggle against feudal oppression in Krzyczew County in Eastern Byelorussia. At the end of 1743 and in 1744, one of the most grim revolts of the peasants took place here.

The direct cause of this revolt were heavy tax and corvée-work burdens imposed by the administration, to which the feudal family of the Radziwiłłs had turned over the management of their estates. A further cause of grievous complaints were thefts and other acts of violence committed in the villages by the private army maintained by the Radziwiłłs and billeted in these villages. All these just demands of the peasantry and their charges against the administration were endorsed by the population of the nearby small towns and by the orthodox church authorities also. From ancient records it appears, that in the armed revolt staged by the peasants some 4000 men took part, against whom the Radziwiłłs set their mercenaries.

In January 1744 two larger combats and several skirmishes were fought between the revolting peasants and Radziwiłł's troops; on the two sides about one thousand perished, for the most part the poorly armed peasants. Those of the peasants who had taken part in the revolt and their leaders were taken to court, and in February 1744, 31 were condemned and put to death by the soldiers. However, they had not perished in vain. Radziwiłł was forced to concede a number of tax reductions; also introduced was monetary compensation for work done at the Radziwiłł holdings. On top of this, cancelled were in the town all sort of restrictions on trading in commodities originating in the countryside, and a more tolerant attitude was inaugurated in the matter of religion, favouring the orthodox church at the cost of the catholic faith. Also granted were some further privileges to towns and villages — all these demands which had been first put forward by the revolting peasants.

K. Morkūnas

Vilnius

DIE ONOMASTIK IN LITAUEN

Seit langem besteht ein großes Interesse für litauische Eigennamen. Schon Anfang des 18. Jahrhunderts wurde begonnen, die Ortsnamen Litauens zu sammeln, deren bedeutendere Sammlungen aber fast zwei Jahrhunderte später veröffentlicht wurden¹. Der Bahnbrecher der systematischen Sammlung und wissenschaftlichen Forschung des litauischen onomatologischen Materials war Kazimieras Būga. In einem verhältnismäßig kurzen Zeitabschnitt hat der bekannte litauische Sprachforscher eine ziemlich umfangreiche Eigennamenkartei (gegen 47.000 Namen) angehäuft und den gesammelten Stoff in solchen für die Sprachwissenschaft und Geschichte bedeutungsvollen Werken verwendet bzw. bearbeitet, wie „Apie lietuvių asmens vardus“ („Über die litauischen Personennamen“), „Kann man Keltenspuren auf baltischem Gebiet nachweisen?“, „Upių vardų studijos ir aisčių bei slavėnų senovė“ („Studien von Flußnamen und das Altertum von Aisten und Slaven“), „Aisčių praeitis vietų vardų šviesoje“ („Die Vergangenheit von Aisten im Lichte der Ortsnamen“)² u.a. Die meisten dieser Arbeiten haben ihre Bedeutung sowohl in wissenschaftlicher als auch in methodologischer Hinsicht auch heute nicht verloren. Manche von K. Būga aufgestellten Behauptungen (z. B., die Aussage, daß das baltische Territorium in der vorgeschichtlichen Zeit viel weiter nach dem Osten und Süden reichte als seine gegenwärtige ethnographische Grenze) werden im wesentlichen durch toponymische Forschungen von mehreren sowjetischen und ausländischen Sprachforschern sowie in den Arbeiten von Archäologen, Historikern bestätigt.

¹ И. Спрогис, Географический словарь древней жомойтской земли XVI столетия, Вильна 1888; *Vaišgantas, Sąrašas geografiškųjų Lietuvos vardų. — Dirva-Zinynas*, 1904: I (Nr. X), II (Nr. XI); W. Kalvaitis, *Lietuviškų vardų Klėtelė, Tilžėje*, 1911 (außer den Ortsnamen des Klaipėdagebiet und Ostpreußens werden in der Sammlung auch Familiennamen angeführt).

² K. Būga, *Rinkiniai raštai*, I—III, Vilnius 1958—1961. Inwiefern K. Būga bei der Lösung von verschiedenen Fragen der Lituanistik, Baltistik oder Indoeuropäistik onomatologische Angaben verwendet hat, zeigt auch der Index seiner „Sämtlichen Werke“ („*Rinkiniai raštai*“).

Da K. Būga der Eigennamenforschung eine besondere Bedeutung beimaß und das gewaltige Ausmaß dieser Arbeit einsah, wandte er sich mehrmals an die litauische Intelligenz: „Wollen wir tatsächlich die ungeschriebene Vergangenheit unseres Volkes kennen, so müssen wir alle Ortsnamen sammeln und sie in einem alphabetisch geschriebenen Wörterbuch herausgeben“. Mit der Verwirklichung dieser Anregung von K. Būga wurde erst nach seinem Tode begonnen. 1933 war eine Kommission für Familien- und Ortsnamen gegründet. Sie veröffentlichte im Jahre 1934 „Vorschriften zur Zusammenstellung des Namenbuches des litauischen Landes“. Entsprechend diesen Vorschriften haben vorwiegend Grundschullehrer, Förster, Studenten bis zum Jahr 1940 einen großen Teil des Namenbuches von der örtlichen Bevölkerung aufgeschrieben. Das Material wird zur Zeit im Institut für litauische Sprache und Literatur an der Akademie des Wissenschaften der Litauischen SSR aufbewahrt. Der 2. Weltkrieg hat diese unvollendete Arbeit für einige Jahre unterbrochen.

Nach dem Tode von K. Būga hat auch die systematische Eigennamenforschung in Litauen eine lange Zeit aufgehört. Man operierte mehr oder weniger mit den bestimmten Angaben des Namenbuches nur in den linguistischen Arbeiten anderer Gebiete³. Die anderer wichtigen lituanistischen Arbeiten, der Mangel an Fachleuten sowie andere Gründe ermöglichten es auch nach dem 2. Weltkrieg eine Zeitlang nicht, eine weitere onomatologische Forschung zu beginnen. Die ersten in den Nachkriegsjahren erschienenen Arbeiten dieses Gebiets waren populär geschrieben und für die breite Öffentlichkeit gewidmet⁴.

Ende der 50er Jahre wurde die onomatologische Arbeit in Litauen bedeutend intensiver⁵. Das ständig wachsende Interesse der Baltisten wie der Indoeuropäisten für die litauischen Namen, auch praktische Bedürfnisse der Literatursprache haben den litauischen Linguisten wichtige und unaufschiebbare Aufgaben gestellt: a) die unvollendete Sammlung von Eigennamen, besonders die der Ortsnamen, wiederaufzunehmen, b) den angehäuften namenkundlichen Stoff zu systematisieren und dessen Veröffentlichung zu beginnen, c) die Wissenschaftliche Namenforschung anzufangen.

³ P. Skardžius, *Lietuvių kalbos žodžių daryba*, Vilnius 1943. In der Studie, die im Grunde genommen der Bildung von Gattungsnamen gewidmet ist, wird auch die Bildung von über 1500 Eigennamen — Personen- und Ortsnamen — erklärt.

⁴ *Lietuvių kalbos rašybos žodynas*, Vilnius 1948 (In einem speziellen Kapitel werden die Herkunft und Bildung der litauischen Personen- und Ortsnamen beschrieben); S. Tarvydas, *Lietuvos vietovardžiai*, Vilnius 1958 u.a.

⁵ Über die Sammlung und Forschung des toponymischen Materials in Litauen bis Anfang des 60er Jahre haben E. Grinaveckienė und J. Senkus geschrieben, (in:) *Вопросы Языкознания*, 6, 1961, S. 130—131; *Literatūra ir kalba*, VI, Vilnius 1962, S. 459—465.

Zu diesem Zweck war 1959 am Institut für litauische Sprache und Literatur die namenkundliche Arbeitsgruppe gegründet, die zum Kern der onomatologischen Arbeit in der Republik wurde. Noch im darauffolgenden Jahr wurden neue „Vorschriften zur Sammlung von Ortsnamen“ („Instrukcija vietovardžiams rinkti“) vorbereitet und herausgegeben, wo einheitliche Prinzipien zum Aufschreiben von Ortsnamen gegeben wurden. Laut diesen Vorschriften müssen außer den sprachlichen Tatsachen auch geschichtliche, volkskundliche u.a. Angaben registriert werden, die mit bestimmten Ortsnamen, mit der Aufdeckung derer Herkunft u.ä. verbunden sind. Es wurde begonnen, toponymische Expeditionen in die Ortschaften jährlich zu unternehmen, wo die Ortsnamen entweder überhaupt nicht oder sehr wenig gesammelt waren (die Gebiete von Klaipėda, Vilnius u.a.). Auf den Expeditionen wird zugleich der früher gesammelte Stoff überprüft und ergänzt (der Stoff ist teilweise ungenau aufgeschrieben, die Ortsnamen sind ohne Betonung).

Die Sammlung des toponymischen Materials ist eine der dringendsten Arbeiten, weil manche Namen, insbesondere Mikrotoponyme, infolge der sich in den letzten Jahrzehnten vollzogenen großen Umwälzungen im litauischen Dorf (die Verteilung der Dörfer in die Einzelhöfe in den Bourgeoisiejahren, die Kollektivierung der Landwirtschaft unter der Sowjetmacht) schnell aus dem Gedächtnis der Menschen verschwinden. Deshalb werden zur Ortsnamensammlung auch andere Lituanisten herangezogen: Dialektologen, die die Mundarten für den Atlas der Litauischen Sprache erforschen, Lehrer, Studenten. 1960 wurde der Aufruf von Akademikern J. Balčikonis, K. Bieliukas, K. Korsakas und anderen Wissenschaftler und Kulturschaffenden an die Öffentlichkeit in den periodischen und anderen Publikationen⁶ der Republik unter dem Titel „Rinkime vietovardžius“ („Sammeln wir Ortsnamen“) bekannt gegeben.

Mit den Ortsnamen werden zugleich auch Personennamen gesammelt. Der größere Teil von litauischen Familiennamen wurde aus der lebenden Sprache noch vor dem 2. Weltkrieg aufgeschrieben. In den letzten Jahren hat man begonnen, Anthroponyme aus den alten (16./18. Jh.) geschichtlichen, staatlichen Dokumenten, aus den handschriftlichen Geburtsurkunden wie auch aus anderen Schriften und Archivquellen zu sammeln. Das alles bildet ein vertvolles Material für die Entstehung und Entwicklungsforschung der litauischen Familiennamen.

Es sind also am Institut für litauische Sprache und Literatur schon sehr reichhaltige Bestände des onomatologischen Materials angehäuft worden, die jährlich noch mit 7—8 Tausenden neu aufgeschriebenen Namen ergänzt werden. Gegenwärtig enthalten die Bestände etwa 300 000

⁶ „Geografinis metraštis“, III, Vilnius 1960, S. 437—439.

Ortsnamen und über 400 000 Personennamen. Die handschriftliche Ortsnamenkartei besteht aus etwa 30 000 Siedlungsnamen, etwa 11 000 Fluß- und Seenamen und Mikrotoponymen (die Namen von Äckern, Wiesen, Sümpfen, Wäldern u.a.), die den größten Teil der Kartei ausmachen. Wie aus der Personennamenkartei, die die Vornamen, Familiennamen und Beinamen umfaßt, folgt, gibt es in Litauen gegen 50 000 verschiedene Familiennamen.

Diese Bestände gelten als unerschöpfliche Quelle eines bedeutungsvollen Materials nicht allein für die Wissenschaft und Praxis der litauischen Sprache, sondern auch überhaupt für die Geschichtsforscher der benachbarten Völker: Letten, Russen, Belorussen, Polen u.a. Deshalb sehen die litauischen Linguisten ihre Aufgabe darin, dieses handschriftliche Material zu systematisieren und möglichst schnell zu veröffentlichen.

Zu den schon ausgeführten Arbeiten dieses Gebiets gehört das von einem Linguistenkollektiv zusammengestellte „Wörterbuch der Fluß- und Seenamen der Litauischen SSR“⁷. Man kann sagen, daß es die erste volle Sammlung der litauischen Gewässernamen ist⁸. Hier findet man einschließlich der sich wiederholenden Namen bzw. Varianten fast 8000 Fluß- und fast 3000 Seenamen. Die in dem Wörterbuch angeführten Gewässernamen sind betont (sie haben vermerkte Betonungsparadigmen), es wird auch ihre Lokalisation angegeben. Man bemüht sich, alle vorhandenen Gewässernamenformen zu geben und zugleich „die korrekteste und am weitesten gebräuchliche von ihnen als normative für die Schriftsprache zu empfehlen“. Die Vollständigkeit und Genauigkeit des Materials vergrößert selbstverständlich den wissenschaftlichen Wert des Wörterbuches, denn ziemlich viele Namen von kleineren Objekten (Flüssen und Seen) waren bisher der Wissenschaft ganz unbekannt, manche Gewässernamen sind in der linguistischen u.a. Literatur in verschiedenartig verzerrten, ungenauen Formen vorgelegt.

Die Vorbereitung von „Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas“ („Die administrativ — territoriale Gliederung der Litauischen SSR“) zum Druck wird schon zu Ende geführt; sie umfaßt alle gegenwärtigen Siedlungsnamen Litauens und ist für praktische (administrative) Zwecke bestimmt. Publikationen dieser Art mit den Siedlungsnamen

⁷ „Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas“, zusammengestellt von: B. Savukynas, A. Vanagas, V. Vitkauskas, K. Vosylytė und I. Ermanytė, bearbeitet von: E. Grinaveckienė (verantw. Redakteur) und J. Senkus. Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Vilnius 1963.

⁸ Bisher war eines der vollsten Flußnamenverzeichnisse in einer nicht für die Sprachwissenschaft bestimmten Publikation, „Lietuvos TSR upių kadastras“, Vilnius 1959 vorgelegt.

Litauens wurden auch in den früheren Jahren herausgegeben⁹. Sie trugen viel zur Normung der litauischen Siedlungsnamenkunde bei, enthielten aber in linguistischer Hinsicht ziemlich viel Fehler: darin wurden nur Genitivformen der Siedlungsnamen angegeben, dabei waren die meisten falsch. In der letzten Ausgabe, die vom Präsidium des Obersten Sowjets der Litauischen SSR vorbereitet und von den Mitarbeiter namenkundlichen Gruppe am Institut für litauische Sprache und Literatur bearbeitet ist, werden die Nominativformen der Siedlungsnamen und nur im Notfall die des Genitivs angegeben (wenn die Letzteren aus der Nominativform nicht klar sind). Alle Namenformen sind authentisch, nach der Kartei und eventuell nach den Angaben der lebenden Sprache präzisiert. Außerdem werden alle Siedlungsnamen (fast 25 000) zugleich mit der Betonung vermerkt. In dieser Hinsicht ist es die erste, alle Siedlungsnamen Litauens umfassende Arbeit¹⁰. Sie wird deshalb nicht nur zur weiteren Regelung von diesen Namen beitragen, sondern auch als zuverlässige Materialquelle für die Wissenschaft, für das Studium der litauischen Siedlungsnamen dienen.

Auf Grund der genannten handschriftlichen Bestände werden auch andere Wörterbücher vorbereitet. Mit Rücksicht auf die wichtigsten wissenschaftlichen und praktischen Bedürfnisse der litauischen Sprache wird in erster Linie die Vorbereitung eines vollständigen Personennamenwörterbuches geplant.

Zahlreiche handschriftliche Bestände, die immer wachsende Zahl der Quellen des Tatsachenmaterials geben die Anregung zur Intensivierung der litauischen Eigennamenforschung. Manches ist schon auf diesem Gebiet geleistet worden. Zunächst sind dabei die für die Gewässernamenforschung bestimmten Arbeiten zu erwähnen: „Lietuvos TSR hidronimų daryba“ („Die Bildung der Gewässernamen der Litauischen SSR“) von

⁹ Lietuvos apgyventos vietos, Kaunas 1925; Lietuvos TSR administratyvinis-teritorinis padalinimas, Vilnius 1949; Lietuvos TSR administracinis-teritorinis suskirstymas, Vilnius 1959.

¹⁰ Ein unvollständiges Verzeichnis, daß nur die betonten Namen von größeren Siedlungen Litauens (neben den anderen Eigennamen) enthält, ist in dem schon erwähnten „Lietuvių kalbos rašybos žodynas“ („Rechtschreibungswörterbuch der litauischen Sprache“) gegeben worden. In der letzten Zeit werden die Fragen zur Regelung von Rechtschreibung, Aussprache der Orts- und Personennamen in der Periodik der Republik ziemlich häufig besprochen. Besonders viele dazu bestimmte Beiträge, die oft eine ganze Liste der zu korrigierenden Eigennamen anführen, werden in der vom Institut für litauische Sprache und Literatur herausgegeben „Kalbos kultūra“ („Sprachkultur“, seit 1961 erscheinen jährlich zwei Hefte) gebraucht. Die betonten Eigennamen trifft man ganz oft auch in anderen, nicht speziell für onomatologische Fragen bestimmten linguistischen Arbeiten, vgl., z.B., Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, Vilnius 1966.

A. Vanagas und „Ežerų vardai“ („Die Seenamen“) von B. Savukynas.

Die in Druck gegebene Monographie von A. Vanagas besteht aus zwei Hauptteilen. Im ersten Teil werden die allgemeinen theoretischen Fragen erörtert, die mit der litauischen Gewässernamenkunde verbunden sind, auch wird hier eine kritische Übersicht über die frühere Forschung von diesem Problem gegeben. Im zweiten Teil der Monographie wird die Bildung aller Gewässernamen Litauens auf Grund des konkreten toponymischen Materials eingehend behandelt. Die Bildungstypen der Gewässernamen werden hier nach den Prinzipien der strukturell-grammatischen Klassifikation unterschieden, auf die der Verfasser in dem früher veröffentlichten Artikel „Dėl hidronimų darybos nagrinėjimo“ („Zur Behandlung der Bildung der Gewässernamen“)¹¹ schon hingewiesen hat. In der Monographie ist erstmalig die Entstehung des ganzen litauischen Gewässernamensystems klar dargelegt. Das Werk wird die Möglichkeit geben, andere aktuelle toponymische Fragen erfolgreicher und schneller zu lösen: die Herkunft der einzelnen Gewässernamen zu erklären, die Forschung der vergleichenden Gewässernamenkunde durchzuführen u.a. Dutzende Karten, auf denen die geographische Verbreitung von wichtigsten Bildungselementen der litauischen Gewässernamen dargestellt ist, und der Index aller behandelten Gewässernamen ergänzen die Monographie und erleichtern ihre Benutzung.

Die Arbeit von B. Savukynas befaßt sich mit der Etymologieforschung der litauischen Seenamen. Bei der Erklärung der Herkunft von diesen Namen, vergleicht der Autor sie zunächst mit anderen Orts- und Personennamen, sucht nach den Entsprechungen in dem litauischen, lettischen und preußischen onomatologischen Material und verbindet dann die abzuleitenden Namen mit den entsprechenden Gattungsnamen der baltischen Sprachen. Häufig stützt sich der Verfasser auf die Lexik anderer indoeuropäischer Sprachen, wobei er bemüht ist, die ursprüngliche Semantik der Seenamen besser zum Vorschein zu bringen. Ein Teil dieser etymologischen Forschung (Seenamen mit den Anfangsbuchstaben A-G) ist in den Beiträgen des Instituts für litauische Sprache und Literatur erschienen¹².

Von den wichtigsten Arbeiten zur Personennamenforschung ist die umfangreiche Monographie von M. Dumčius „Antikiniai tikriniai vardai lietuvių kalboje“ („Antike Eigennamen in der litauischen Sprache“) und J. Jurkėnas „Senieji dvikamieniai asmenvardžiai Lietuvos

¹¹ S. Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida („Lietuvių kalbotyros klausimai“ (weiter — LKK), VII), Vilnius 1964, S. 207—220.

¹² S. LKK, III—V, 1960/62; „Lietuvių kalbos leksikos raida“ (LKK, VIII), 1966.

Didžiosios kunigaikštystės raštuose" („Alte zweistämmige Personen-namen in den Schriftdenkmälern des Litauischen Großfürstentums") zu erwähnen. Das sind Dissertationsarbeiten, von denen bisher nur Auto-referate¹³ und einzelne Abschnitte erschienen sind: „Antikiniai vardai lietuvių liaudies kalboje" („Antike Namen in der litauischen Volkssprache") und „Antikiniai tikriniai varda lietuvių raštuose" („Antike Eigennamen in den litauischen Schriftdenkmälern") von M. Dumčius¹⁴; „Морфологические типы древних литовских сложных имен", „Некоторые компоненты литовских древних сложных личных имён" und „О появлении сочетания *al* вместо дифтонга *au* в литовских древних личных именах" von J. Jurkėnas¹⁵.

Außer den größeren verallgemeinernden Arbeiten, die schon beendet worden sind oder noch fortgesetzt werden, erscheinen jährlich in den wissenschaftlichen Beiträgen der Akademie der Wissenschaften der Litauischen SSR und in den der Hochschulen, auch in der Zeitschrift „Baltistica" (heraus gegeben seit 1965) sowie in anderen Ausgaben viele Artikel¹⁶, die sich mit den onomatologischen Fragen beschäftigen. Die Toponymik von einzelnen Regionen Litauens wird in Beitrag von J. Senkus „Šešupės ir Jiesios intakai" („Die Nebenflüsse der Šešupė und der Jiesià")¹⁷, im Artikel von K. Vosylytė „Vabalninko apylinkių gyvenamųjų vietų vardai" („Die Siedlungs-namen in den Gegenden von Vabalniūkas")¹⁸ u.a. behandelt. Erwähnenswert sind auch die Publikationen der Gesellschaft für Denkmälerschutz und Heimatkunde der Litauischen SSR, wie „Zervynos" (Vilnius 1964), „Ignalinos kraštas" (Vilnius 1966), „Dieveniškės" (Vilnius 1968), wo die Toponymik des Dorfes Zervynos im Kreis Varėnà sowie die der Gegenden von Ignalinà und Dieveniškės angeführt und von K. Eigminas, I. Ermanytė, S. Karaliūnas behandelt worden ist.

Zu den bedeutenderen Beiträgen, wo die Ortsnamen von bestimmten Bildungsgruppen behandelt sind, gehören: „Kilmininkiniai lietuvių vietovardžiai" („Die genitivischen Ortsnamen in Litauischen") von

¹³ M. Dumčius, Antichnye imena sobstvennye v litovskom jazyke (autoreferat), Vильнюс 1958; Ю. Юркėнас, Древние сложные имена в письменных памятниках Великого Княжества Литовского (autoreferat), Вильнюс 1966.

¹⁴ S. „Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto Mokslo darbai". Istorijos-filologijos serija", III, Vilnius 1957, S. 171—185; IV, 1958, S. 81—108.

¹⁵ S. „Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai", „Kalbotyra", XIII, Vilnius 1965, S. 57—65; XV, 1967, S. 43—56.

¹⁶ S. Bibliographisches Verzeichnis: Lietuvių kalbotyra 1944—1960, Vilnius 1963; Lietuvių kalbotyra 1961—1964, Vilnius 1965 (Abschnitt „Onomastik").

¹⁷ S. LKK, VI, 1963, S. 213—234.

¹⁸ S. „Lietuvos TSR Mokslių akademijos darbai", A serija, 1 (14), Vilnius 1963, S. 229—237.

B. Savukynas¹⁹, „Lietuvių kalbos mažiškieji hidronimai“ („Diminutive Gewässernamen in der litauischen Sprache“) von J. Senkus²⁰, „Akmenà, Lašmuõ ir kiti panašios darybos upėvardžiai“ („Akmenà, Lašmuõ und andere ähnlich gebildete Flußnamen“), „Lietuvių priesaginiai hidronimai, išvesti iš kitų hidronimų“. („Litauische suffigierete Gewässernamen, von anderen Gewässernamen abgeleitet“), „Lietuvos gyvenamųjų vietų vardai, kilę iš vienaskaitos asmenvardžio“ („Litauische Siedlungsnamen, die aus dem Singular des Personennamens stammen“) von A. Vanagas²¹ u.a.

Auf Grund des toponymischen Materials werden Substratelemente der litauischen Sprache erforscht. Z.B., mit der Frage der Substratspuren von Jotvingiai in der litauischen Toponymik befaßt man sich in den folgenden Artikeln: „К проблеме западнобалтийского субстрата в юго-западной Литве“ von B. Savukynas²², „Gaŗbus — jotvingiškas žodis“ („Gaŗbus as jotvingisches Wort“) von K. Kuzavinis²³. Es ist möglich, daß die in der litauischen Gewässernamenkunde vorkommenden Formanten wie *-aja*, *-ajai*, *-ajas*, *-ajė*, *-ajis*, *-ajys*; *-asas*, *-esa*, *-esas*, zum Teil auch *-ykščia*, *-yštis*, *-ėta*, *-ėtas*, *-ėtis* (meistens in Nordostlitauen, in dem vermutlichen Territorium von Sėliai), *-alė*, *-alis* (in Westlitauen, in dem vermutlichen Kurischen Territorium), sowie Gewässernamen mit der betonten Endung *-us* (in Südlitauen, im Territorium von Jotvingiai) auf das Substrat von einzelnen baltischen Stämmen zurückzuführen sind. Zu solcher Schlußfolgerung kommt A. Vanagas im Artikel „К вопросу о диалектной дифференциации балтов, обитавших на территории Литвы (по данным гидронимики)“²⁴.

Eine Reihe von Beiträgen beschäftigt sich mit der Herkunftserklärung von bestimmten Eigennamen, wie „Dėl kai kurių vietovardžių kilmės“ („Zur Herkunft von manchen Ortsnamen“) von V. Grinaveckis²⁵, „Dėl Neringos vardo“ („Zum Ortsnamen Neringà“) von V. Mažiulis²⁶, „Dėl upės vardo Danė (Danija, Dangė)“²⁷ („Zum Flußnamen Dānė...“), „Dėl vietovardžio Labguvā darybos ir kilmės“²⁸ („Zur Bildung

¹⁹ S. LKK, VI, s. 235—246.

²⁰ S. „Lietuvos TSR Mokslu akademijos darbai“, A serija, 2 (15), 1963, S. 249—260.

²¹ S. LKK, IV, 1961, s. 227—232; „Lietuvių kalbos gramatinė sandara“ (LKK, IX), 1967, S. 231—238; „Baltistica“, III (1), Vilnius 1967, S. 111—116.

²² S. „Baltistica“, I (2), 1966, S. 165—176.

²³ S. Ebenda, IV (1), 1968, S. 65—67.

²⁴ S. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, A Serija, 1 (26), 1968, S. 143—155.

²⁵ S. LKK, III, 1960, S. 321—324 (wo die Herkunft von Namen *Diėvytis* und *Keklys* erklärt ist).

²⁶ S. Ebenda, S. 301—316.

²⁷ S. Ebenda, S. 317—320.

²⁸ S. „Baltistica“, I (2), S. 185—189.

und Herkunft des Ortsnamens *Labguvā*), „Dėl Lietuvos upių vardų *Dunojus* ir *Dniepras* kilmės“²⁹ („Zur Herkunft der Namen der litauischen Flüsse *Dunōjus* und *Dniēpras*“) von A. Vanagas u.a.

Mit den onomatologischen Angaben wird auch die Herkunftserklärung von manchen baltischen Ethnonymen begründet, wie *aisčiai*, *Nadrava* (*Nadrava*), *Skalva*, *sėliai*³⁰, *kuršiai*³¹ u.a. Die von K. Kuzavinis dargelegte Etymologie des Namens *Lietuvā* aus dem Flußnamen *Lietuva*³² (> dialektale Hybride *Lietāuka*) „rechter Nebenfluß der Neris“ (*Čiōbiškis*, K rnavė) wird besonders beachtet.

Einige onomatologische Arbeiten der litauischen Linguisten sind auch außerhalb der Republik erschienen: der Artikel von J. Balčikonis über die aus den Fluß- und Seennamen stammenden litauischen Siedlungsnamen³³, der von A. Vanagas in Zusammenarbeit mit dem belorussischen Linguisten M. Birila auf der VI Internationalen Slavistentagung (Prag) gehaltene Vortrag über die litauischen Elementen in der belorussischen Onomastik³⁴.

Auch die Linguisten anderer Nationalitäten untersuchen die litauische Onomastik bzw. operieren in ihren Arbeiten mit deren Angaben, das sind: die Letten J. Endzelin³⁵ und V. Dambē, die Russen W. Toporow und O. Trubatschow, der Ukrainer A. Nepokupnij, die Polen J. Otrębski und M. Rudnicki, die Deutschen H. Krahe und H. Schall, der Franzose R. Schmittlein, der Schweizer A. Senn u.a. Die bedeutendsten Arbeiten von ihnen sind in den Rezensionen von den litauischen Linguisten A. Sabaliauskas, B. Savukynas, A. Vanagas kritisch eingeschätzt worden³⁶.

²⁹ S. „Lietuvių kalbos leksikos raida“ (LKK, VIII), S. 173—182.

³⁰ K. Kuzavinis, *Etymologica*. „Baltistica“, I (2), S. 177 u.a.

³¹ J. Kazlauskas, *Dėl kuršių vardo etimologijos*. — *Ebenda*, IV (1), 1968, S. 56—63.

³² K. Kuzavinis, *Lietuvos vardo kilmė*. — *Lietuvos TSR aukštųjų mokyklų mokslo darbai*, Kalbotyra, X, 1964, S. 5—18; vgl. noch von ihm *Lietuvių upėvardžiai lie- (lei-)*. — *Ebenda*, XVII, 1967, S. 135—137.

³³ S. „Lingua Posnaniensis“, VII, Poznań 1959, S. 240—252.

³⁴ Der Vortrag ist als Buch erschienen: M. B. Бірыла, А. П. Ванігас, *Літоўскія элементы у беларускай аномастыцы*, Мінск, 1968.

³⁵ In der Arbeit von J. Endzelin, „Ortsnamen der Lettischen SSR“ („Latvijas PSR vietvārdi“, I, 1 (A—J), 2 (K—Ō), Rīgā 1956, 1961), die als eine der bedeutendsten Studien der baltischen Toponymik gilt, ist ein großer Teil des litauischen veröffentlichten und handschriftlichen toponymischen Materials verwendet worden, das am Institut für litauische Sprache und Literatur aufbewahrt wird.

³⁶ S. „Literatūra ir kalba“, II, Vilnius 1957, S. 397—403; LKK, VI, 1963, S. 320—

Mehrere Linguisten anderer Nationalitäten haben ihre neuesten Arbeiten, die sich sowohl mit den allgemeinen als auch mit den bestimmten konkreten Fragen der litauischen und baltischen Onomastik befassen, in den sprachlichen Publikationen der Litauischen SSR voröfentlicht. Erwähnenswert sind bedeutende Artikel: „Daži vērojumi Latvijas PSR dienvidvietumu daļas toponīmikā”³⁷ („Einige Bemerkungen zu den Ortsnamen des südwestlichen Teils der Lettischen SSR”) von V. Dambe, „Daži Salacas baseina hidronīmi”³⁸ („Einige Hydronyme aus dem Salacabecken”) von M. Rudzite, „О балтийских следах в топонимике русских территорий”, „К вопросу о топонимических соответствиях на балтийских территориях и к западу от Вислы”³⁹ von W. Tорогов, „Из опыта исследования гидронимов Украины”⁴⁰ von O. Trubatschow, „Балтийская гидронимия Верхнего Поднепровья”⁴¹ von N. Tорогов und O. Trubatschow, „Baltische Gewässernamen im Flußsystem „Obere Havel” (Südost — Meklenburg)”⁴² von H. Schall, „Balt. *leitā”⁴³ von J. Otrębski.

Die schöpferische Zusammenarbeit der Philologen verschiedener Nationen fördert zweifellos die weitere Forschung der litauischen Onomastik und gibt die Anregung, sie in der Zukunft noch mehr zu intensivieren und zu vertiefen.

325, 330—333; Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida (LKK, VII), 1964, S. 221—231, 236—239; „Baltistica”, II (1), 1966, S. 97—102.

³⁷ S. LKK, VI, 1963, S. 247—267.

³⁸ S. „Baltistica”, II (2), 1966, S. 199—202.

³⁹ S. LKK, II, 1959, S. 55—63; „Baltistica”, I (2), 1966, S. 103—111.

⁴⁰ S. „Baltistica”, IV (1), 1968, S. 31—54.

⁴¹ S. LKK, IV, 1961, S. 195—217.

⁴² S. „Baltistica”, II (1), 1966, S. 7—42.

⁴³ S. Ebenda, III (2), 1967, S. 201—203.

Адо́льфас Тау́тавичюс

Вильнюс

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ЛИТВЕ В 1962—1966 ГГ.

Archaeological Research in Lithuania, Made in 1962—1966

Итоги археологических исследований в Литве до 1960 г. подведены в „Очерках археологии Литвы”¹. Результаты раскопок археологических памятников республики в 1956—1961 гг. освящены П. Куликаускасом². Данная статья является как бы продолжением последней работы и информирует об исследованных памятниках и накопленных археологических материалах во время последних пяти лет.

Археологические раскопки в Литве в 1962—1966 гг. проводили Институт истории Академии наук Литовской ССР, Кафедра археологии и этнографии Вильнюсского гос. университета имени В. Капсукаса, Историко-этнографический музей Литовской ССР в г. Вильнюс, Каунасский гос. исторический музей, Кретингский и Тельшяйский краеведческие музеи³. Эти учреждения в указанных годах исследовали 7 стоянок каменного века, 5 городищ, 3 поселения около городищ, территории 3 замков, 9 курганных групп (54 курганы) и 20 могильников (почти 1400 погребений). Исследованные памятники дали археологических материалов с периода от IX тысячелетия до н.э. до XVII в. н.э.

¹ Р. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, Lietuvos archeologijos bruožai, Vilnius 1961, 562 psl.

² Р. Kulikauskas, Badania archeologiczne na Litwie w latach 1955—1961, „Acta-Baltico-Slavica”, t. II, Białystok 1965, str. 203—259.

³ Названия учреждений в статье дальше применяются сокращения: Институт истории Академии наук Литовской ССР — ИИ, Кафедра археологии и этнографии Вильнюсского гос. университета им. В. Капсукаса — КАЭ. Историко-этнографический музей Литовской ССР в г. Вильнюс — ИЭМ. Материалы ИИ исследованных памятников находятся в ИЭМ, а музеями исследованных — в музеях, которые их исследовали.

1. Исследование стоянок каменного и бронзового веков

Стоянки каменного века в 1962—1966 гг. исследовал только ИИ. Раскопки проводились почти исключительно только в южной части Литвы — в Варенском и Алитусском районах, где в бассейнах Меркиса и Улы, а также на берегах Немана с конца XIX в. известны многочисленные памятники этого периода по материалам собранными В. Шукевичем.

Древнейшие материалы получены раскопками в Эжяриной (на правом берегу Немана), где обнаружены места обработки кремня с IX—VIII тысячелетия до н.э. В кремневом инвентаре прослеживаются связи с свидерской культурой и Балтийским мадленом. По этому исследователь этой стоянки Р. Римантене предполагает, что в первоначальном этапе заселения территорий Литвы в конце палеолита здесь пришли люди разных этнокультурных групп.

В Максимонис (несколько южнее Эжяриной также на берегу Немана) исследованы остатки мезолитической стоянки, материалы которой относятся к культуре маглемозы. Соседняя стоянка в Нятесос дала инвентарь позднего мезолита с многочисленными микролитами.

Изучение инвентаря мезолитических стоянок Литвы и топография этих стоянок позволили Р. Римантене выделить в конце палеолита и в раннем мезолите на территории Литвы две группы стоянок. Одна группа близка стоянкам свидерской культуры (генетически связана со солютрейской культурой). Другая группа стоянок связана с культурой стоянок гамбургского-аренбургского типов. В начале мезолита эти две культуры слились в одну культуру. Для мезолита считаются характерными стоянки с микролитами и макролитами, но элементы предыдущих культур сохранились в инвентаре этих стоянок⁴.

Продолжались раскопки неолитических стоянок в Дубичяй⁵ и начаты в Линупис. Здесь собраны не только многочисленные кремневые изделия, но обнаружены остатки керамики. В Дубичяй (№ 3, на левом берегу Улы) найдены фрагменты керамики с орнаментом вдавленных ямочек двухзубым штампом или палочкой. Эту керамику Р. Римантене относит к IV-тому тысячелетию до н.э.

Стоянки Дубичяй (№ 1 и № 2) и Линупис дали позднему неолиту и началу бронзового века характерные находки — разными наколами и шнуровым орнаментом украшенную керамику, сердцевидные кремневые наконечники стрел и другие.

⁴ Р. К. Яблонските-Римантене, Периодизация мезолитических стоянок Литвы. — У истоков древних культур (эпоха мезолита). „Материалы и исследования по археологии СССР”, № 126. Москва—Ленинград 1966, стр. 87.

⁵ P. Kulikauskas, *Badania...*, str. 226—227.

В стоянке Швентойи (недалеко от берега Балтийского моря) под слоем торфа обнаружен культурный слой с углями, костями рыб, животных и птиц, отдельными кремневыми изделиями, керамикой с шнуровым орнаментом, многочисленными кусками натурального янтаря и янтарными изделиями, их фрагментами и полуфабрикатами. Янтарные изделия близки изделиям известным по кладям Паланги и Иодкранте. Так впервые в Литве обнаружены места обработки янтаря с конца неолита и начала бронзового веков (конец III-го и первая половина II-го тысячелетия).

2. Исследования памятников V—I вв. до н.э.

Памятники V—I вв. до н.э. в Литве еще мало исследованы. Раскопки 1962—1966 гг. дополнили имеющихся данные в двух отношениях.

Во первых, в побережье Балтийского моря не далеко известных курганов этого периода в Курмайчяй (Кретингский р-н) исследованы еще 2 кургана подобной конструкции в Квецаяй. Они имели по два концентрические каменные венцы, каменную мостовую в центре кургана № 1. В курганах также обнаружены трупосожжения в урнах и без них, погребения в большинстве обложены камнями. Обращает внимание погребение не сожженного коня в кургане № 1, указывающее на зачатки обряда хоронить вместе с людьми их кони уже в последних веках до н.э. на побережье Балтийского моря.

Одно трупосожжение в урне с сопровождающим сосудом, окружена каменным венцом и относящееся I в. до н.э. обнаружено в могильнике Рудайчяй (Кретингский р-н).

И так число погребальных памятников V—I вв. до н.э. постепенно увеличивается в зоне побережья Балтийского моря. На остальной территории Литвы погребальные памятники этого периода до сих пор еще мало известны. Поэтому большой интерес представляет в Павейсининкай (южная часть Занеманья, Лаздияйский р-н) под городищем обнаружены трупосожжения в урнах и без них часто обложены камнями. Погребальный инвентарь отсутствует и только по лепными слабо штрихованными или частично шереховатой (облитой) поверхностью урнами и по стратиграфии погребении можно их датировать периодом около начала н.э.⁶

Могильник в Павейсининкай по погребальному обряду и некоторы-

⁶ П. Куликаускас, Исследования городищ Занеманья — юго-западной части Литвы. „От эпохи бронзы до раннего феодализма“. Таллин 1966, стр. 72—74.

ми общими чертами керамики напоминает В. Шукевичем исследованные могильники в Ланкишки и Нача (Белорусская ССР)⁷. Таким образом в Павейсиникай открытый могильник указывает, что на территории южной части Литвы и соседних районов Белоруссии в середине и второй половине I тысячелетия до н.э. существовал обряд трупосожжения, погребения обкладывались камнями, часто употреблялись урны. Можем предполагать, что эти могильники оставлены предками ятвяжских племен.

3. Исследования памятников I—IV вв. (римский период)

Археологических материалов I—IV вв. дали раскопки городищ в Норкунай, Паевонис и Павейсининкай, поселений около городищ Лаваришкес и Паплинийис, могильников в Паланге, Рудайчяй, Сяряджюс, Велионе, Мауджорай и Жадавайняй, курганов в Венрагяй. Материалы добытые раскопками дополнили отдельные находки, клады римских монет.

Для изучения развития производства важными находками являются в поселениях около городищ в Лаваришкес и Паплинийис обнаружены остатки цилиндрических глиняных печей для плавки болотной железной руды. Железный шлак обнаружен так же в поселениях около городищ Дукштас, Паевонис, Норкунай и во время разведок около ряда других городищ. Таким образом накапливаются богатые материалы для изучения производства и обработки железа в первой половине I тысячелетия.

Раскопки городища в Паевонис — Кунигишкяй показали, что в южной части Занеманья в II—IV вв. уже существовали крупные городища (площадка около 1,5 га) с мощными оборонительными сооружениями. Вал этого городища достигал уже 4—5 м высоты, были насыпаны дополнительные валы, построены деревянные заграждения. Около городищ вырастают крупные поселения. Такие крупные сильно укреплены городища в Литве до последнего времени были известны только из раннефеодального периода. Возникновение таких городищ как Паевонис — Кунигишкяй в первых веках н.э. является еще одним доказательством высокого уровня хозяйственного и общественного развития в этом периоде.

⁷ W. Szukiewicz, Wykopalisko urny z ornamentem swastikowym. „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne”, t. IX, Kraków 1907, str. 139—142, t. XIII, str. 69—75, tabl. XXIX; W. Szukiewicz, Cmentarzysko neolityczne w Lankiszkach pod Naczą. „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. XXIII, str. 1—12.

Исследования курганов Венрагйй дали новых материалов свидетельствующих об родственных связях в I—II вв. н.э. между могильниками с каменными венцами в побережье Балтийского моря и курганами центральной части Жемайтии.

Находки могильника Велиона выяснили назначение украшений из бронзовых спиралей и подвесок, известных из Пашушвис⁸, Упите⁹, Вершвай¹⁰. Предполагаемое ожерелье — нагрудное украшение оказалось украшением женской головы — каронкой.

Раскопки могильника в Мауджорай дали еще две цепи — ленточки от питьевых рогов, которые изготовлены из бронзовых пластинок и украшены цветной эмалью. Это третья находка рога с эмалью украшенными ленточками в Литве (до сих пор были известны из могильников Линкайчяй и Гибайчяй). Стала известна еще одна цепь из бронзовых ажурных пластинок с вьёмчатой эмалью. К ней был прикреплен бронзовый колокольчик римского происхождения. Она найдена в разрушенном могильнике в Жадавайняй (Утенский р-н). Таким образом количество эмалью украшенных вещей в Литве постепенно увеличивается.

Материалы могильника в Рудайняй дополнили наши сведения об связях жителей литовского побережья Балтийского моря с Паморьем — Привисленскими землями. Могильники в Рудайчяй, Паланге и Сяряджюс дали римских импортных вещей.

В материальной культуре жителей побережья Балтийского моря постепенно выделяются два этапа. Для I и II вв. характерны связи с Паморьем и прусскими племенами. Характерными украшениями этого периода являются глазчатые фибулы, ранние формы перекладчатых и сильно профилированных фибул, браслеты круглого сечения и др. Для второго этапа — III — IV вв. характерными являются римские монеты, фибулы подогнутой ножкой, развитые формы перекладчатых и сильно профилированных фибул и др.

В последние годы уточнена регистрация римского импорта в Литве. На территории Литовской ССР известно 103 места находок римских импортных предметов, в том числе 67 мест находок римских монет (25 могильников, 13 кладов, несколько городищ и остальные, как случайные находки)¹¹. Оказалось, что наиболее многочисленными являются находки римских монет и бус, а другие предметы римского про-

⁸ „Światowit”, t. VI, Warszawa 1905, tabl. VI.

⁹ „Lietuvių liaudies menas”. Papuošalai, I kn., Vilnius 1958, pav. 136, 137.

¹⁰ „Lietuvių liaudies menas”. Senovės lietuvių papuošalai. I knyga, Vilnius 1958, pav. 90—91.

¹¹ М. Михельбертас, Римский импорт в Литве, Вильнюс 1965, стр. 12—14.

исхождения не многочисленны и их составляют почти только украшения¹². Поэтому влияние римской культуры на балтские племена, жившие в I—IV вв. на территории Литовской ССР, было весьма ограниченного характера¹³. В археологии Литвы период I—IV вв. не называется римским периодом, а обыкновенно употребляется термин „древний железный век” или „период распада первобытного общества”.

4. Исследования памятников V—VIII вв. (Период перехода к классовому обществу)

Исследования памятников середины и второй половины первого тысячелетия н.э. не дали археологических материалов, которые меняли бы в археологии Литвы существующие взгляды на этот период. В дальнейшем накапливаются материалы свидетельствующие постепенную развитию материальной культуры жителей обитавших территорию Литовской ССР в этом периоде.

Раскопки дополнили уже известные факты о том, что поселения первых веков н.э. существуют и далее (раскопки в Лаваришкес, Норкунай, Паплинийс). Но у некоторых из городищ поселения в этом периоде только появляются. Например, в Вильнюсе у подножья Замковой горы в 1964 г. обнаружен культурный слой поселения с лепной гладкостенной керамикой и керамикой шероховатой поверхностью. Это поселение, по видимому, одновременное с укрепленным поселением на Замковой горе, слою которой обнаружен в 1940 г.¹⁴

Погребальные памятники этого периода исследованы в Русю Рагас, Пакальнишкяй, Мауджорай, Паэжярис.

Сведения об восточно литовских курганах дополнили раскопки в Русю Рагас. Здесь в женском трупосожжении обнаружен среди других вещей один интересный серп.

Новым фактом являются трупосожжения найдены в северной части Занеманья — на левом берегу Немана в Пакальнишкяй. Среди многочисленных конских погребений найдены 33 трупосожжения людей. Часть этих погребений относится V—VI вв., так как в одном трупосожжении найдены две бронзовые арбалетные фибулы с звездча-

¹² М. Михельбертас, Римские металлические предметы в Литве. „Советская археология”, 1965 № 3, стр. 163—177.

¹³ М. Michelbertas, Romos imperijos įtakos baltų genčių kultūrai klausimu. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai”, serija A, t. 1 (18), 1965, p. 43.

¹⁴ Е. и В. Нолубовичiai, Gedimino kalno Vilniuje 1940 metų kasinėjimų pranešimas. „Lietuvos praeitis”, t. I, sąs. 2, Vilnius-Kaunas 1941, p. 652—658.

тыми ножками и в другом погребении — арбалетная фибула с длинной ножкой. Кроме того здесь найден втульчатый железный топор и некоторые другие отдельные изделия. Характерно, что трупосожжения Пакальнишкяй находятся не в урнах и имеют очень не многочисленный погребальный инвентарь. Тем они близки трупосожжениям

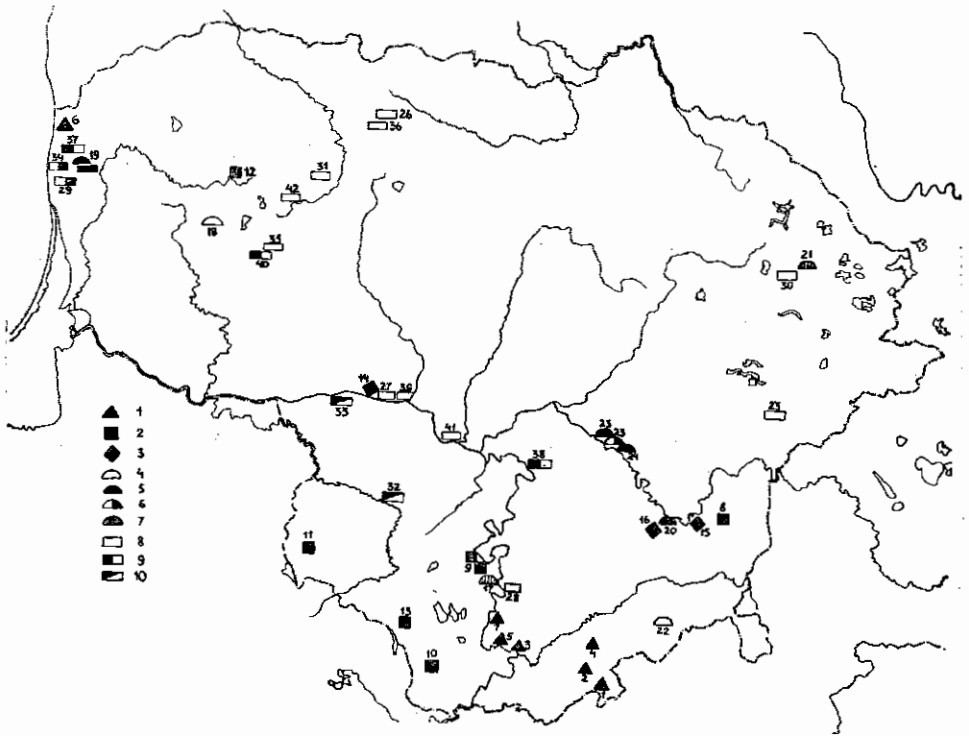

Рис. 1. Карта в 1962—1966 гг. исследованных археологических памятников: 1 — стоянка каменного века, 2 — городища, 3 — замок, 4 — курганы с труположениями, 5 — курганы с трупосожжениями, 6 — курганы с труположениями и трупосожжениями коней, 7 — пустые курганы, 8 — грунтовой могильник с труположениями, 9 — грунтовой могильник с труположениями и трупосожжениями, 10 — грунтовой могильник с трупосожжениями людей и труположениями коней.

середины I тысячелетия из Вершвай, Саргенай. Возникает вопрос, что часть конских погребений может относиться к второй половине I тысячелетия н.э. В дальнейшем следует внимательно проанализировать материалы конских погребений и попытаться выделить наиболее древние погребения.

Более многочисленные материалы дали в большем объеме проведены раскопки жемайтских могильников, которые до сих пор были мало исследованы.

Материалы из могильника Мауджорай позволяют проследить в материальной культуре переход из римского периода в V—VI вв. Постепенное изменение особенно ярко прослеживается в комплексе украшения. Так с V в. здесь реже встречаются шейные гривны, в женских погребениях распространяются головные венки из бронзовых спиралей, арбалетные фибулы с подогнутой ножкой исчезают, на их месте распространяются арбалетные фибулы с длинной ножкой, ленточные браслеты полукруглого поперечного сечения заступают место браслетам трехгранного поперечного сечения расширяющимся концами и браслетам утолщенными концами и т.п.

Материалы могильника в Паэжярис показали, что некоторые украшения сохранились в быту более длинный период чем предполагалось до сих пор. Так, например, крестовидные булавки с сквозной ромбической прорезью в центре головки считались характерными только для VI—VII вв., но оказалось, что они употреблялись еще в VIII в. Подобно булавки с конусовидной головкой (раструбовидные) особенно характерны для V—VI вв.¹⁵ сохранились незначительно измененные еще в VII—VIII вв. и даже позже. В VII—VIII вв. они более длинные и более легкие, их головки не такие массивные. В VII—VIII вв. распространились в женских погребениях легкие цилиндрические (манжетообразные) браслеты с пустым поперечным выступом, которые до сих пор считались характерными только для IX—X вв.¹⁶ Шейные гривны остаются исключительно редкими украшениями (в 133 погребениях только одна гривна с седловидным концом).

Материалы могильника свидетельствуют о связях материальной культуры жемайтов с культурой земгалов и латгалов.

Очень интересным является факт распространения у жемайтов обряда символических погребений коней в VII—VIII вв. Если отдельные погребения коней в зоне побережья Балтийского моря известны в середине I тысячелетия до н.э. (Квецяй) и в первых веках н.э. (Паланга, Рудайяй и др.), то у жемайтов около IV в. в мужских погребениях появляются среди другого погребального инвентаря вещи конской збруи (Мауджорай, погр. № 1). В мужских погребениях VII—VIII в. в Жемайтии встречаются уже не только удила, но и конские черепа. Они находятся в погребальной яме с боку не подалеку от головы покойника.

¹⁵ P. Kulikauskas, R. Kulikauskienė, A. Tautavičius, Lietuvos archeologijos bruožai, Vilnius 1961, p. 338—339.

¹⁶ Там же, стр. 490—491. Литовское народное искусство. Украшения древних литовцев, книга I, Вильнюс 1958, рис. 500.

5. Исследования памятников IX—XIII вв. (Период раннего феодализма)

Изучению материальной культуры жителей IX—XIII вв. в 1962—1966 гг. было выделено много внимания. Результатом этого являлись археологические открытия, которые значительно дополнили до сих пор имеющиеся данные об IX—XIII вв. в Литве.

В основном были исследованы погребальные памятники. Из исследованных городищ только Рудамина дала археологических материалов начала второго тысячелетия н.э. Особенный интерес представляет богато орнаментированная керамика этого городища.

Восточно литовские курганы IX—XIII вв. исследованы в Алитус, Майшинка-Беванденишкес, Мартинишкес, Пабаре, Русю Рагас и Чиобишкис. Побольше материалов дали трупосожжения людей в курганных группах Майшинки и Чиобишкис. Здесь найдены не только разные изделия характерные для погребения IX—XI вв., но также уже в конце XIX в. В. Шукевичем замечены горшки сопровождающие трупосожжения. Большой интерес представляет в курганах Чиобишкис обнаруженное явление, что насыпи курганов окружающий ров заполнен с углями перемешанной землей и фрагментами погребального инвентаря. Это свидетельствует, что в X в. в восточной части Литвы появляются новые черты погребального обряда. Может быть, что в дальнейшем это привело к появлению „пустых курганов”. В курганах Чиобишкис найдены наконецники копии скандинавского происхождения дополнили эти редкие находки в восточной части республики.

Курганные могильники в Русю Рагас и Пабаре дополнили данные о широко известных восточно литовских курганах с конскими трупоположениями и трупосожжениями. Особенный интерес представляет факт, что в курганах Пабаре обнаружены только обгоревшие вещи конской сбруи, а сожженных костей в этих курганах вообще нет.

Интересными являются результаты исследования грунтовых могильников на северной части Занеманья, где исследования этих памятников фактически только теперь начаты. Исследования в Пакальнишкяй и Няндриняй показали, что в северной части Занеманья в IX—XIII вв. существует обряд трупосожжения, погребения — без урн. Очень распространен обряд трупоположений коней. Для XI—XIII вв. характерны трупосожжения людей закопаны в насыпях ям с трупоположениями коней. В трупосожжениях почти нет погребального инвентаря, целиком отсутствует оружия, а вместе захоронены кони обыкновенно с снаряжением и украшениями (узды, удила, стремяна, пряжки, спирали, янтарные бусы и т.д.). Большой интерес пред-

ставляет в двойном погребении коней № 23 найденный железный шлем и в другом погребении коня — часть другого шлема. Эти исключительно редкие находки в археологических материалах Литвы заслужили большого внимания исследователей¹⁷. Таким образом раскопки могильников северной части Занеманья показали, что эти могильники по погребальному обряду и по инвентарю близки с одной стороны могильникам центральной части Литвы, а с другой — имеют много общего с одновременными могильниками сембов и натангов.

Вместе с этим раскопки в Няндриной, Пакальнишкяй, а так же раскопки в 1961 г. в Кремала, заставляют пересмотреть в данное время господствующую мнению в археологии Литвы, что погребения с конями в грунтовых могильниках центральной части Литвы относятся в основном X—XII вв. и только их незначительная часть к XIII в.¹⁸ По видимому, многие из них принадлежат XIII—XIV вв. а отдельные может быть VIII—IX вв. Так что хронологические рамы больших конских могильников по всей вероятности являются более обширными чем X—XIII вв. Археологам Литвы следует в ближайшее время внимательно пересмотреть материалы конских погребений и попытаться более точно и обосновано определить их хронологию.

В северной части Литвы исследованы только остатки могильника в Валдамай. Находки этого могильника в основном характерны погребальному инвентарю земгалов. Интересной находкой этого могильника является здесь найденная бронзовая ажурная шпора орнаментирована рельефными масками — человеческими лицами. Это вторая такая шпора найденная в Литве¹⁹, свидетельствующая об связях с скандинавскими землями²⁰.

Дальнейшую развитию материальной культуры и погребальных обрядов у жемайтов характеризуют находки X—XI вв. в могильнике Упина. У жемайтов в X—XI вв. преобладают труположения, сохраняется обряд символических захоронений коней с мужчинами. На-

¹⁷ К. Габрюнайте, Локальные подражания средневековых шлемов русского типа в Литве. „Acta Baltico-Slavica“, t. II, str. 115—133. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Ankstyviausių šalmų Lietuvoje klausimu. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 2(19), 1965, p. 59—71.

¹⁸ Р. К. Куликаускаене, Погребения с конями у древних литовцев „Советская археология“, т. XVII, Москва 1953, с. 211—222. P. Kulikauskas R. Kulikauskienė, A. Tautavičius. Lietuvos archeologijos bruožai, Vilnius 1961, p. 394—400, 441—451.

¹⁹ VI. Nagevičius, Das Gräberfeld von Prižmonti. „Congressus secundus archeologorum Balti corum“, Rigae 1930, t. I, tabl. III:12.

²⁰ Э. Шноре, Шпоры городища Асоте и их место в классификации шпор. „Światowit“, t. XXIV, Warszawa 1962, str. 579—580, puc. 1.

блюдаются изменения в женском головном уборе и в комплексе украшения: в женских, мужских и детских погребениях встречаются вытые шейные гривны, в женских погребениях распространяются ожерелья из спиралей и кольцевых подвесок. Интересным фактом является то, что в дальнейшем существуют модифицированные булавки с раструбовидной (конусовидной) головкой. Но в X—XI вв. эти булавки стали еще более длинными и легкими, а головка превращается в круглую шапочку. Поэтому эти наиболее поздние булавки может быть следовало бы называть гвоздевидными булавками.

Кроме местных изделий найдены наконечники копий скандинавского происхождения, браслет война латгалского происхождения.

Наибольшее археологических материалов накоплено в зоне побережья Балтийского моря. Раскопки могильников в Гиркаляй, Квецяй и Паланга дали несколько тысяч находок. Для изучения погребальных обрядов этой области новым фактом является открытие кострища в Паланге, интерес представляют „клады” украшений закопанных на дне погребальных ям с трупосожжениями. Но особенно много накопилось материалов для изучения материальной культуры. Получены данные для более точной характеристики женских головных уборов VIII—XI вв.²¹ Раскопки этих могильников дали значительное количество оружия. Так в Палангском могильнике найден 31 меч IX—XIII вв., в Гиркаляй — 9 мечей. Находки мечей в погребениях дали возможности сделать некоторые реконструкции, более точно определить хронологию мечей и положение в обществе лиц захороненных с мечами²². В Палангском могильнике найдено также несколько боевых топоров, а в 9 мужских погребениях XI—XIII вв. обнаружены гирки и остатки вкладных весов. Здесь более обильными являются и импортные предметы. В погребениях Палангского могильника найдены такие редкие в Литве находки как 2 арабские монеты конца VIII в. — начала IX в., одна немецкая монета X—XI вв., часть импортного меча, импортные стеклянные бусы и т.д. Сравнительно часто здесь встречались и серебром украшенные изделия.

Выше упомянутые накопленные археологические материалы позволили более основательно изучать разные стороны материальной культуры жителей Литвы в IX—XIII вв.²³ а также и развитию со-

²¹ R. Volkaitė-Kulikauskienė, Nauji duomenys apie Vakarų Lietuvos moterų galvos dangą ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai”, serija A, t. 2(17), 1964, p. 41—51.

²² R. Volkaitė-Kulikauskienė, IX—XII amžių kalvijai Lietuvoje. „Iš lietuvių kultūros istorijos”, t. IV, Vilnius 1964, p. 197—226.

²³ L. Nakaitė, Miniatiūrinės IX—XIII amžių įkapės Lietuvoje. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai”, serija A, 2(17), 1964, p. 53—72; L. Nakaitė,

циальных отношений в Литве²⁴. Совокупность всех археологических материалов все более убедительно показывает, что началом раннефеодального периода следует считать не IX в., а лишь вторую половину X в. — начало XI в.

6. Исследования памятников XIII—XVI вв.

Письменные источники, освещающие быт и культуры жителей феодальной Литвы до середины XVI в. очень не многочисленны и отрывочны. Их дополнять приходится археологическими данными. Раскопки городов и замков дают сведения для истории архитектуры и для изучения быта горожан. Для изучения быта сельского населения приходится исследовать могильники, которые в Литве до начала XVII в. сравнительно богатые погребальным инвентарем и сохраняют следы языческих обрядов. Материалы раскопок дополняют клады этого периода.

В 1962—1966 гг. раскопки велись на территории Вильнюсского Нижнего замка и Тракайского замка на полуострове, а также в Веллионе.

На территории Вильнюсского Нижнего замка в 1964 г. обнаружены остатки оборонительной стены около бывшего здания Верховного трибунала Великого княжества Литовского, установлено, что кафедральный собор построен в территории, которая в XIII—XIV вв. была застроена деревянными постройками, обнаружены фундаменты западного корпуса дворца великих князей и фундаментов четырехугольной башни у северного угла нового арсенала (около древних устьи р. Вильня). Внимания заслуживают обнаруженные остатки не-

Sidabro naudojimas II—XIII amžiais Lietuvoje dirbiniams puošti. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 1(16), 1964, p. 63—80; O. Navickaitė-Kuncienė, Seniausios (X—XIII a.) svorio matų sistemos Lietuvoje klausimu. Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, serija A, t. 2(21), 1966, p. 143—159. O. Navickaitė-Kuncienė, Senosios Rusijos importas X—XII amžių Lietuvoje. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 1(16), 1964, p. 115—133; I. Sadauskaitė-Mulevičienė, Lietuvos X—XVI amžių kapinynų keramika. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 2(19), Vilnius 1965, p. 41—53. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Kovos kirviai Lietuvoje ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 1(16), 1964, p. 101—112. Р. Волкайтете-Куликаускене, О весах и весовой системе в Литве в эпоху раннего феодализма. „От эпохи бронзы до раннего феодализма“. Таллин 1966, стр. 216—224.

²⁴ Р. Волкайте-Куликаускене, Генезис феодальных отношений в Литве (по археологическим данным). „VII Международный конгресс доисториков и протоисториков“. Доклады и сообщения археологов СССР. Москва 1966, стр. 212—221.

известно здания у подножья Замковой горы с западной стороны. Вскрыта только часть западной стены с крупными четырехугольными контрафорсами. Она построена из кирпичей применяя балтийскую (вендскую) кладку, которая характерна для XIII в. — начала XIV в. Это здание стояло короткое время, около него не создан культурный слой, оно сгорело и снесено. Предполагается, что это остатки храма. Во время раскопок на территории Нижнего замка в Вильнюссе в 1960—1961 г. на деревянных мостовых улиц второй половины XIII в. и начала XIV в. были обнаружены куски кирпичей и следы извести свидетельствующие о существовании каменных построек в Вильнюссе в середине и второй половине XIII века. Находки 1964 г., как бы, подтвердили эти предложения.

Раскопки в Тракайском замке на полуострове между озерами Галве и Бернардинский выяснили сложный план этого замка и основные этапы строительства. Обнаружены остатки неизвестных каменных стен и еще 3 башен. Удалось установить, что замок построен во второй половине XIV в. на пустом месте и часть каменных стен и некоторые башни сохранили следы боев 1383 г. Другая часть замка до конца XIV в. осталась деревянной. В начале XV в. замок сильно укрепляется и реконструируется, особенно его вторая часть. Однако реконструкция и укрепления Замковой горы остались не закончены, по видимому, в связи с после смерти великого князя Витовта начавшимся войнами между претендентами в престол Великого князя Литовского. Замок оборонительного характера, его большие дворы остались не застроенными, культурный слой не создан. Интересной находкой для истории культуры являются фрагменты горшковидных израсцов, обнаруженные в слое конца XIV в. и свидетельствующие, что в замках Литвы последней четверти XIV в. уже находились израсцовые печи.

Раскопки двух холмиков на правом берегу Немана западнее Вилионы вскрыли остатки замка Баернбурга, построенного в 1337 г. крестоносцами. Раскопки позволили проследить интересные детали стен, построенных из бревен, столбов и глины, а также показали, что этот замок был уничтожен — сгорел после обстрела метательной артиллерией и арбалетами. Найдено большое количество наконечников стрел литовских воинов. Здесь также обнаружена привезенная керамика, стеклянные бокалы, жернова, топор и другие изделия, которые не местного происхождения, привезены из немецких городов.

Погребальные памятники XIII—XIV вв. в Литве еще мало известны по нескольким причинам. Во первых, во второй половине первого тысячелетия н.э., особенно в последней четверти, в центральной части Литвы стали преобладать трупосожжения преимущественно без погребального инвентаря в самом трупосожжении. Но этому трупосож-

жения хронологически трудно определимы. Такими они остаются и в XI—XIV вв. Основной погребальный инвентарь покойника — сопровождающий конь захороняется в отдельной части могильника. Материалы этих конских погребений, как уже упомянуто требуют еще детального анализа и более точной датировки. В западной части Литвы погребальный инвентарь XIII—XIV вв. еще мало отличается от погребального инвентаря XII—XIII вв. По этому там погребения XIII—XIV вв. еще не выделены из погребений XI—XIII вв. В северной части Литвы погребальные памятники вообще еще мало исследованы. Поэтому погребения XIII—XIV вв. еще являются пробелом в археологии Литвы.

Более ясное положение становится с конца XIV в., когда после официального принятия христианства исчезают трупосожжения, а в погребениях среди другого инвентаря появляются монеты.

Раскопки могильников конца XIV в. — XVI в. в Паэжярис, Румшипшкес, Шилалис, Шлапгирис показали, то с конца XIV в. — начала XV в. встречаются трупоположения. В погребениях XV—XVI вв. имеются еще следы языческих верований. Так в погребениях встречаются кости животных или птиц, как остатки пищи. В мужских погребениях в Жемайтии, иногда находится голова собаки или целый его костяк. В погребениях встречаются горшки с углями или части разбитого горшка. Качество керамики из деревенских кладбищ на много хуже керамики городов или крупных замков — имении XIV—XVI вв. С глазурой горшки в погребениях очень редки и появляются только в XVI в.

В погребальном инвентаре XIV—XVI вв. еще встречаются подковообразные фибулы маковидными, зооморфными и цилиндрическими головками, кроме того до XVI в. сохраняется традиция хоронить мужчины с топорами и копьями, в женских, мужских и детских погребениях в дальнейшем встречаются ножи, иногда еще узкие бронзой украшены ремни, кресала, иглы и пряслица, в богатых женских погребениях — иногда ключи. Но в погребениях XV—XVI вв. уже нет булавок и браслетов. Стекланные бусы встречаются редко, а янтарные исчезают целиком.

Вместе с традиционным погребальным инвентарем встречаются новые для этого периода характерны украшения. Наиболее характерными из них являются серги — височные кольца с подвесками (часто в виде ажурных шариков), с XIV в. распространяются круглые пряжки из бронзовой жести с штампованным орнаментом. Более редкими являются круглые ажурные фибулы, подвески из окованных звериных ногтей, бубенчики. В погребениях много перстней плетеной или

расширенной передней частью в виде „глазка”. Шейные гривны в погребениях XV—XVI вв. в основном встречаются на Жемайтии. Вообще в деревнях Литвы до конца XVI в. сравнительно еще много бронзовых украшений. Из серебрянных встречаются только перстни, но и эти исключительно редкие.

С конца XIV в. в погребениях сравнительно часто встречаются мелкие монеты, обыкновенно по 1—4 штуки. Но иногда в погребении находится целый клад — 15—40 монет. Интересно, что иногда в кошельке вместе с монетами находится кусок бронзовой проволоки или витой шейной гривны. Обычай положить монеты в могилу в Литве сохраняется вплоть до первой половины XIX в.

Раскопки в Арнёнис и Венцонай показали, что с середины XVII в. погребальный инвентарь становится исключительно бедным. Его составляют нож, пряжка и 1—2 монеты.

Заканчивая обзор археологических открытий в Литве в 1962—1966 гг. следует еще упомянуть некоторые клады. Так в 1962 г. в ИЭМ поступила значительная часть клада Стаклишкес (Пренайский р-н): 8 серебрянных слитков XIII—XIV вв. и серебрянные украшения — две крупные подковообразные фибулы зооморфными головками, 19 круглых пряжек, 3 плетенные браслеты, фрагмент перстня, ажурные бусы, подвески, часть которых с вставленными минералами²⁵.

Найдены еще два клады с литовскими монетами конца XIV в., на которых с одной стороны видим столбовые ворота, а на другой — наконечник копья и крест. Один из них найден около Риконтай (Тракайский р-н) в 1957 г. и только в 1965 г. поступил в Тракайский краеведческий музей (79 штук), а другой найден в 1965 г. около Лабанорас (Швенченский р-н), и поступил частично в ИЭМ, частично в Швенченский краеведческий музей. Таким образом к 36 уже известным местам нахождения литовских монет конца XIV в. — начала XV в. на территории Литовской ССР²⁶ добавились еще 3 — т.е. два клада и два погребения в могильнике Шилелись (Каунасский р-н).

²⁵ V. Daugudis, Stakliškių lobis. „Mokslas ir gyvenimas”, 1963, Nr. 12, p. 28—30.

²⁶ A. Tautavičius, Papildomi duomenys apie naujus sidabro lydinių ir XIV a. II pusės — XV a. pradžios Lietuvos monetų radinius Lietuvos TSR teritorijoje. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai”, serija A, t. 1(18), 1965, p. 74—83.

Приложение

В 1962—1966 гг. ИССЛЕДОВАНЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ

I. Стоянки каменного и бронзового веков

1. Дубичяй (Варенский район). ИИ в 1962 г. исследовал здесь 3 неолитические стоянки.

1. Продолжались в 1959 г. начаты раскопки стоянки в холме Салайте (Островок). Вскрыто еще 238 кв. м (руководитель А. Бернотайте). Под остатками слоя XIV—XV вв. и начала н.э. обнаружен частично сохранившийся слой конца неолита — начала бронзового века с кремневыми шлифованными топориками, кремневыми ножами и др. изделиями, а так же остатками 11 очагов. Найдены фрагменты керамики с наколами и шнуровым орнаментом.

2. На берегу бывшего озера Пеласы (Дубичяй 2) вскрыто 330 м² и местами обнаружены остатки культурного слоя (руководитель Р. Римантене). В нижнем культурном слое обнаружены изделия позднего мезолита — наконечники стрел позднего свидерского типа, овальные топорики, крупные скребки и др. В верхнем культурном слое вместе с мезолитическими изделиями встречались сердцевидные наконечники стрел, обломки керамики с шнуровым орнаментом и орнаментом из наколов — материалы конца III-го тысячелетия и первой половины второго тысячелетия до н.э.

3. На левом берегу р. Ула (Дубичяй 3) исследовано еще 122 кв. м (руководители А. Бернотайте и Р. Римантене). Под незначительным слоем XIV—XV вв. и начала н.э. сохранился культурный слой с кремневыми изделиями раннего неолита и фрагментами керамики. Горшки имеют незначительно в наружную сторону отогнутый край горла или незначительно суживающий горлу. В глине много растительных примесей, поверхность сосудов гладкая. Часть фрагментов с орнаментом вдавленом двухзубном штампом или просто круглыми ямочками. Исследователи относят эту керамику к IV-му тысячелетию до н.э.

2. Линупис (Варенский район). В 1966 г. ИИ исследовал остатки неолитической стоянки на берегу р. Ула (руководитель Р. Римантене). Вскрыта площадь 166 кв. м. На глубине 35—50 см обнаружен культурный слой толщиной в 5—20 см. Здесь найдены остатки 4 очагов, сердцевидные наконечники стрел, наконечники копий, частично отшлифованный топорик, а так же немногочисленные мелкие фрагменты керамики, часть которых с веревочным орнаментом.

Исследователь датирует стоянку концом III-го и началом II-го тысячелетия до н.э.

3. Максимонис (Варенский район). В 1963 г. ИИ проводил небольшого объема раскопки остатков стоянки на правом берегу Немана (руководитель Р. Римантене). На площади 128 кв. м найдены только около 130 кремневых изделий или их фрагментов, 13 нуклеусов и более 30 их фрагментов, более 1000 кремневых осколков, отщепов. Кремневому инвентарю характерны ланцетовидные наконечники стрел, мелкие и крупные скребки, микрорезцы, овальные топорики и др.

Исследователь датирует эту стоянку VIII—VII тысячелетием до н.э. и относит ее к маглемозной культуре.

4. Мяргажарис (Варенский район). На правом берегу речки Деряжня (левый приток р. Меркис) в 1965 г. обнаружены и ИИ исследованы остатки стоянки на склоне первой надпойменной террасы (руководитель Р. Римантене).

На площади 81 кв. м обнаружен культурный слой мощностью 8—22 см, сохранились остатки двух очагов. Инвентарь составляли кремневые серцевидные наконечники стрел, наконечники копий, скребки, резцы, ножи, части шлифованных топоришков и обломки гладкостенных или с слабыми расчесами покрытых небольших горшков слабо профилированными стенками. Лишь один фрагмент керамики орнаментирован овальными ямками. Исследователь относит стоянку во второй половине II тысячелетия до н.э. — то есть концу неолита и началу бронзового века.

Лит.: Р. Римантене, Раскопки поселения бронзового века в Мяргажярис 13 (Варенский район) в 1965 г. „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций 1964—1965 гг“. Вильнюс 1966, стр. 4—5.

5. Няте с о с (Варенский район). На высоком правом берегу Немана и правом берегу речки Няте са в 1962—1963 гг. ИИ исследовал остатки стоянки (руководитель Р. Римантене). На вскрытой раскопами площади 1315 кв. м прослеживался культурный слой толщиной 10—15 см. Собрано более 2600 кремневых изделий или их фрагментов (наконечники стрел позднего свидерского типа, скребки, овальные топоры и др.), 847 нуклеусов и около 1500 их фрагментов, а также найдено около 38 750 отщепов.

Вместе с массовыми находками характерными для позднего мезолита встречались и отдельные изделия конца палеолита, а так же найдено несколько черепков керамики позднего неолита — начала бронзового века с елочным орнаментом и фрагмент шлифованного топорика.

6. Ш в е н т о й и (Кретингский район). Во время мелиорационных работ в болотах южнее местечка Швентойи, не далеко от берега Балтийского моря обнаружены стоянки каменного века. В 1966 г. ИИ производил разведочные раскопки: вскрыты два шурфа на расстоянии 300 м друг от друга (руководитель Р. Римантене).

В первом шурфе величиною 40 кв. м под слоем торфа на глубине 60—80 см обнаружен культурный слой толщиной в 10—15 см. В культурном слое встречались куски углей, рыбные кости, кости птиц и животных, мелкие обломки керамики, отдельные кремневые изделия, куски натурального янтаря, янтарные изделия, два фрагмента костяных наконечников. Глиняные черепки принадлежат сосудам с незначительно профилированными стенками, некоторые сосуды острадонные, поверхность гладкая или слабо штрихованная, в большинстве не орнаментированы. Только несколько фрагментов керамики украшены веревочными оттисками и несколько фрагментом с оттисками разных ямочек. Немногочисленные кремневые изделия в большинстве серцевидные наконечники стрел и скребки сделаны из плохого качества кремня. Янтарных изделий составляют круглые шлифованные пуговицы с „v” образными отверстиями, трапециевидные подвески, цилиндрические бусы или их фрагменты. Найдены и янтарные полуфабрикаты.

Во втором шурфе величиною 20 кв. м, на глубине 80 см, также под слоем торфа обнаружен культурный слой толщиной в 10 см с идентичным инвентарем.

Исследователь относит стоянку к концу III-го и началу II-го тысячелетия до н.э.

7. Э ж я р и н а й (Алитусский район). На третьей надпойменной террасе правого берега Немана в 1964 г. ИИ исследовал остатки стоянки частично покрытый дюнами (руководитель Р. Римантене). Культурный слой не сохранился. Весь кремневый инвентарь находился в компактных группах — „площадках”, которые разной величины (занимают площадь от 5—6 м в диаметре до 33 × 18 м или

34 × 11 м). Они разбросаны в разной расстоянии друг от друга. Обнаружены и исследованы 22 „площадки” с многочисленными нуклеусами (около 750 целых и почти 2000 их фрагментов) и отщепами кремня (более 46 000, остальных находок составляли некоторые кремневые изделия и их фрагменты (более 300), пластинки (5640 штук).

По мнению исследователя, „площадки” являются остатками отдельных кратко временных стоянок IX—VIII тысячелетия до н.э., оставленными носителями разных этнокультурных групп. Так для „площадок” № № 4 и 14 характерны изделия поздней свидерской группы, для № № 8, 9 и 16 — изделия прибалтийского мадлена, еще других инвентарь связан с культурами восточноевропейского палеолита.

Эти находки как будто отражают этнокультурное положение в начальном этапе заселения территории Литвы во время позднего дриаса.

По соседству, на первой надпойменной террасе, исследована часть стоянки раннего неолита (вскрыто 408 м²). Найдены наконечники стрел свидеройдного типа, трапезиевидные наконечники, резцы, овальные топорики нуклеусы, немногочисленные фрагменты керамики, в массе которой много ракушки примесей, орнамента почти нет.

Исследователь относит эту стоянку к IV—III тысячелетию до н.э.

Лит.: Р. Рима н т е н е, Раскопки палеолитических мест обработки кремня в Эжяриной (Алитусский район) в 1964 г. Раскопки стоянки раннего неолита в Эжяриной (Алитусский район). „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций в 1964—1965 гг.” Вильнюс 1966, стр. 3—4.

II. Городища и поселения

8. Л а в а р и ш к е с (Вильнюсский район). На правом берегу р. Вильня, около 30 км северовосточнее г. Вильнюс в 1965 г. ИИ исследовал у подножья разрушенного городища расположенное поселение (руководитель В. Даугудис). Вскрыта площадь величиной 66 кв. м, найдена лепная керамика (преобладают черепки с шероховатой (облитой) поверхностью, штрихованной керамики найдено незначительное количество) и остатки глиняной печки для плавки железа. Поселение относится к IV—VIII вв. н.э.

Здесь же на левом берегу речки исследовано еще 50 кв. м площадь и обнаружен незначительный культурный слой с керамикой шероховатой (облитой) поверхностью — V—VIII вв. На левом берегу Вильня на промежутке 1,5—2 км недалеко друг от друга разбросаны кучи железного шлака и обломков перегоревшей глины от печей. Кучи в диаметре 8—12 м и до 15 м высоты. Предполагается, что здесь находилась железоплавотельное предприятие XVI—XVII вв.

Лит.: В. Д а у г у д и с. Археологические раскопки поселения у местечка Лаваришкес (Вильнюсский район) в 1965 г., „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций 1964—1965 гг.” Вильнюс 1966, стр. 7—8.

9. Н о р к у н а й (Пренайский район). На левом берегу Немана находятся остатки двух городищ в расстоянии 0,5 км друг от друга. В 1964—1965 гг. они были исследованы ИИ (руководитель В. Даугудис).

1. Городище, стоящее на правом берегу ручья Микаса, частично снесена ручьем. Со стороны поля городище окружал ров (глубиной до 2,5 м и шириной 3,5 м) и вал, который только 1,5 м выше площадки городища. В 1965 г. вскрыто 220 кв. м на площадке городища. Оказалось, что городище в XVI—XVII вв. было использовано для кладбищ. На вскрытом участке площадки обнаружено 34 труположений с немногочисленным погребальным инвентарем (ножи, бронзовые

перстни, серги, монеты). Сохранились незначительные остатки культурного слоя с штрихованной и шереховатой керамикой первых веков н.э. Около городища находилось одновременное поселение. Исследована площадь 84 кв. м.

2. Городища на высоком левом берегу Скардупис сохранился только вал длиной 45 м и высотой 5 м, а остальная часть городища снесена ручьем. В 1964 г. сделан разрез вала показал, что первоначально вал был высотой 1,5—2 м и насыпан в III—IV вв. Позже он несколько раз возвышался. Городище использовано до второй половины I тысячелетия н.э. К северу и западу от городища на площади 1,5 га сохранились следы поселения. В 1964—1965 гг. вскрыта площадь 530 кв. м на поселении. Культурный слой сильно разрушен длительной вспашкой поля. Собрано много керамики. Преобладают черепки крупных почти цилиндрической формы, горшков с толстыми стенками шереховатой поверхностью. Штрихованной керамики найдено незначительное количество, а также несколько черепков черных лацненных сосудов. Остальные находки составляют кости животных, железный шлак и отдельные вещи. — небольшая железная коса, ножи, шилья, глиняные пряслица, части зернотерок.

Лит.: Даугудис, Археологические раскопки городищ в Норкунай (Пренайский район) в 1964—1965 гг. „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций в 1964—1965 гг.“ Вильнюс 1966, стр. 5—7; П. Куликаускас, Исследования городищ Занеманья — юго-западной части Литвы. „От эпохи бронзы до раннего феодализма.“ Таллин 1966, стр. 77—79.

10. Павеисиникай (Лаздияйский район). Городище находится на восточном побережье озера Вейсейис. Овальную площадку размером 25 × 30 м окружает со всех сторон вал высотой от 1 до 3—4 м. Около городища заметны следы поселения. В 1962 г. ИИ исследовал северовосточную часть площадки городища, в двух местах был разрезан вал и на поселении вскрыта площадь в 330 кв. м (руководитель П. Куликаускас).

Площадка городища культурного слоя не имела, вал был насыпан из земли и камней, прослеживались два этапа соружения вала. Городище следует отнести к убежищам, характерным для середины и второй половины первого тысячелетия н.э. Культурный слой поселения не значительный, частично разрушенный вспашкой. Обнаружены следы очагов, ямы повидимому хозяйственного назначения. Находки составляли в основном фрагменты лепной керамики. Преобладает керамика шереховатой (облитой) поверхностью. Штрихованная керамика составляет незначительную часть. Найдена бронзовая фибула с подогнутой ножкой, характерна III—IV вв. н.э.

В исследованной части площадки и под валом с северовосточной стороны обнаружены 27 трупосожжений (погребения № 23—27 выделились только темными пятнами, без кольцинированных костей). В 6 погребений фрагменты костей находились в небольших овальных или почти круглых ямках величиною от 30—40 см в диаметре до 1,35—1,1 м. Часто фрагменты костей были обложены камнями. Остальные 16 погребений в урнах, которые стояли в таких же ямках между камнями и покрыты камнями, так что некоторые урны находились как будто в каменных ящиках. В погребении № 20 урна была прикрыта другим горшком. 11 урн имеют следы штриховки, часть из них по краям орнаментирована ямками. Остальные урны слабо шереховатой поверхностью или гладкостенные. Погребального инвентаря в урнах не было. Исследователь погребения датирует временем около начала н.э.

Лит.: П. Куликаускас, Исследования городищ Занеманья — юго-западной части Литвы. „От эпохи бронзы до раннего феодализма.“ Таллин 1966, стр. 77—79.

11. Паевонис-Кунигишкяй (Вилкавишкский район). Одно из крупнейших городищ в южной части Занеманья, сооружено на мысу между речкой Евонис и другой безименной речушке. Не смотря на окружающие речки и крутые склоны почти четырехугольная площадка величиною 150×100 м по краям окружена валом до 1 м высоты, и от более доступной юговосточной стороны насыпан вал 5—6 м высоты.

В 1963—1964 гг. КАЭ исследовала часть площадки городища (около 900 м²), сделаны разрезы вала и вскрыла 400 м² на поселении (руководитель П. Куликаускас). Культурный слой толщиной в 20—30 см сохранился по краям площадки, у подножья высокого вала достигал до 60—80 см толщины. От бывших построек сохранились только остатки очагов и столбовые ямы. Вал насыпан из земли, наружный склон вымощен камнями. У подножья большого вала со стороны поля обнаружен ров с следами споровшего забора, а дальше находились остатки второго более низкого вала. В поселении сохранились только следы культурного слоя. Во время раскопок найдены кости животных, обломки зернотерок, крупные глиняные асимметрические пряслицы, три бронзовые арбалетные фибулы с подогнутой ножкой, спиральный перстень, три железные наконечники стрел, железный шлак, лепная в большинстве шероховатой (облитой) поверхностью и гладкостенная керамика, иногда украшена рядами зашипов на ребре. Штрихованной керамики найдено незначительное количество. Найдена сестерция Коммода. Сохранились сведения о находках в середине XIX в. около городища монет Тибериуса и Калигулы, а позже и Клавдия I. Все археологические материалы позволяют относить городище и поселение к первой половине I тысячелетия.

Лит.: П. Куликаускас, Исследования городищ Занеманья — юго-западной части Литвы. „От эпохи бронзы до раннего феодализма.“ Таллин 1966, стр. 74—77.

12. Паплинийс (Тельшяйский р-н). В 1962 г. Тельшяйский краеведческий музей продолжал раскопки поселения севернее городища (руководитель В. Валатка). Восточнее в 1961 г. исследованного участка¹ вскрыта еще площадь величиною в 150 кв. м. Нижний горизонт культурного слоя относится началу н.э. Здесь встречались грузики Дьяковского типа, пряслица, лепная керамика шероховатой поверхностью. Его покрывал слой с материалами III—IV вв., как железные посоховидные булавки, лепная керамика шероховатой (облитой) поверхностью. В этом слое большое количество железного шлака, найдены остатки трех маленьких глиняных печей для плавки железа расположены вокруг ямы в диаметре 1,4 м, заполненной шлаком и углями. Все эти остатки покрывал слой с многочисленными кусками обгоревшей глины, нерегулярными каменными мостовыми, большим количеством лепной керамики шероховатой (облитой) поверхностью и гладкостенной, часть которой с зашипами, а также отдельными вещами, как фрагмент железной косы, посоховидные железные булавки, ножи, шилья, глиняные и каменные пряслицы и т.д. Верхняя часть культурного слоя вспахана. В ней найдены фрагменты гончарной керамики, подковообразные бронзовые фибулы с утолщающимися концами и маковидными головками и др. вещи XI—XIII вв.

13. Рудамина (Лаздияйский район). На вершине крупного и высокого холма находится городище — овальная площадка длиною до 85 м и шириною до 65 м окружена со всех сторон валом, высота которого достигает до 3 м от уровня площадки. Вокруг городища прослеживаются следы поселения с лепной

¹ P. Kulikauskas, Badania..., str. 240.

гладкостенной и шероховатой (облитой) поверхностью керамикой. В 1965 г. КАЭ и ИИ исследовали часть площадки городища и сделали разрез вала (руководители П. Куликаускас и Р. Куликаускаене). В вале преслежены три этапа повышения, сохранились каменные кладки и следы сгоревших деревянных оборонительных сооружений. Культурный слой обнаружен по краям площадки. В нем встречались угли, много черепков лепной и гончарной керамики (последняя украшалась разными комбинациями волнистых линий), железные втульчатые и черенковатые наконечники стрел, бронзовая перекладчатая фибула покрыта серебряным листом, бронзовый перстень и др. Исследователи относят городище к X—XI вв., но некоторые архаические формы наконечников стрел и лепная керамика указывают, что поселение, а может быть и городище возникло уже во второй половине I тысячелетия н.э.

Лит.: П. Куликаускас, Исследования городищ Занеманья. — югозападной части Литвы. „От эпохи бронзы до раннего феодализма.“ Таллин 1966, стр. 80—82.

III. Замки

14. В е л и о н а (Юрбаркский район). На правом берегу Немана 2 км западнее Велионы, в долине сохранились незначительные остатки двух холмиков, высотой до 7 м, их окружает ров и вал, которых сохранились только следы. Памятник сильно пострадал от наводнений Немана. В 1965 г. ИИ и ИЭМ исследовали остатки этого памятника (руководитель А. Таутавичюс). Во время раскопок сделан разрез западного холмика, разрез рва между холмиками, разрезы окружающего рва и остатков вала, а так же вскрыта площадка восточного холмика.

В центральной части западного холма был обнаружен культурный слой толщиной до 1,3 м из насыщенной углями земли, камней, кусков кирпича. Найдено костей животных, небольшое количество гончарной керамики, железные гвозди, наконечники арбалетных стрел, цилиндрические замки и ключи, ножи, топоры. Сохранились остатки печи из кирпичей. Длина ее внутри 2,65 м и ширина 87 см. Предполагается, что на площадке западного холмика шириной около 10—12 м, окруженной земляным валом находились деревянные постройки.

Культурный слой восточного холма толщиной до 1,8—2,3 м обнаружен только в центральной части холма на площади шириной 12,5—13 м. Его составляла в основном масса перегоревшей глины, часто с оттисками деревянных бревен. Встречались и отдельные кирпичи. Установлено, что на восточном холме стояла большая постройка шириной около 11—11,5 м. Ее стены снаружи составлял ряд вертикальных дубовых столбов, а внутри — сруб тесаных сосновых бревен. Промежутки между столбами и срубом, шириной 0,5—0,9 м был заполнен бревнами и глиной. Получились стены толщиной 1—1,5 м, которых нижняя часть высотой до 2—2,5 м с снаружи были засыпаны землей. Предполагается, что в верхней части к столбам с наружной стороны железными гвоздями были прибиты горизонтальные бревна, затем покрытые глиной. По этому снаружи создавалось впечатление каменного здания. Кирпичи, по видимому, применялись только для сооружения печей и дымоходов. Внутри было два помещения шириной 3,8—4 м. Между ними была стена из тесаных сосновых бревен. Уровень пола около 4,5 м выше уровня воды Немана.

Здание сгорело во время боя. Среди остатков здания найдено несколько каменных ядер и их осколков, около 800 наконечников стрел главным образом

арбалета. Собрано около 650 гвоздей, разные железные оковки дверей, завесы, цилиндрические замки и ключи, топоры, кресало, тренога, крупные камни жернов, небольшое количество черепков глиняных сосудов, мелкие фрагменты стеклянных бокалов и др.

Разрезы рвов показали, что между холмами был узкий глубокий ров, дно которого находится около 1 м ниже уровня воды Немана, а со стороны полей окружающего рва ширина достигает 9—11 м, а его дно — около 1,7 м ниже уровня Немана. Следы стены на вале не сохранились.

Материалы этих раскопок (особенно керамика, стеклянные бокалы, жернова, топор с штампом и др.) отличаются от материалов городища Велионы, исследованного Л. Крживицким в 1912 г. Предполагается, что на этих холмах стоял в 1337 г. сооруженный крестоносцами около Велионы замок Баернбург. Раскопки показали, что замок был уничтожен — сгорел после сильного обстрела арбалетами и метательной артиллерией и вторично на этом месте крестоносцы укрепляться не пытались.

Лит.: Таутовичюс, Археологические раскопки в Велионе и ее окрестностях в 1965 г. „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций 1964—1965 гг.“ Вильнюс 1966, стр. 19—21.

15. Вильнюс. В 1964 г. на территории нижнего замка ИИ проводил археологические раскопки разведочного характера в связи с консервацией сохранившихся зданий (руководитель А. Таутовичюс). Во время раскопок вскрыта часть оборонительной стены рядом с фундаментами здания Верховного трибунала Великого Княжества Литовского. Оборонительная стена строена из валунов только с внутренней стороны часть поверхности облицована кирпичами. У северного угла нового арсенала, недалеко от древних устьев реки Вильня, обнаружены фундаменты четырехугольной башни в размерах около 9×9 м. Толщина наружной стены башни около 2,7 м. Недалеко остатков этой башни, у северо-восточной стены нового арсенала обнаружена тюремная камера XV—XVI вв., пристроена к башни. Раскопки показали, что фундаменты кафедрального собора впущены в культурный слой XIII—XIV вв. с остатками деревянных построек и этому характерными находками (кости животных, фрагменты кожанной обуви, неглазурованной керамики и т.д.) Вскрыта часть фундаментов западного корпуса княжеского дворца. Оказалось, что в этот корпус в XVI в. были включены некоторые более древние каменные постройки. Дворцовой двор имеет 55 м длины с востока на запад, сохранилась часть каменной мостовой двора. Под мостовой находится слой строительного мусора XV—XVI вв., а местами под этим слоем сохранился культурный слой, толщиной в 25—30 см с лепкой керамикой шероховатой (облито) поверхностью и лепной гладкостенной керамикой, характерной для середины и второй половины I тысячелетия. Это древнейшие следы поселения на территории Нижнего замка в г. Вильнюс. Большой интерес для истории архитектуры Литвы и истории замка представляет в восточной части двора, около восточного корпуса княжеского дворца, обнаружены остатки кирпичного здания. Вскрыта часть западной стены, сохранившихся до 1,7 м высоты, имеет четырехугольные $1,4 \times 1,6$ м величиною контрафорсы. Архитекты по балтийской (вендской) кладке кирпичей относят здание к XIII в. или самому началу XIV в. Около этого здания культурный слой не создан, оно стояло короткое время, сгорело и в значительной мере снесено. В остатках здания найдены фигурные кирпичи сводов. Создается впечатление, что это остатки какого то храма.

16. Тракай. В 1962—1964 гг. ИИ проводил раскопки на территории замка на полуострове между озерами Галве и Бернардинский (руководитель А. Таутавичюс). Вскрыта площадь около 3500 м², выяснен план замка и установлены два этапа строительства. Замок построен на необитаемом до этого месте и сразу занимал всю территорию, а не расширялся постепенно. Оказалось, что вначале были проведены большие земляные работы — выкопана фоса, окружающая замок от суши и отделяющая переднюю часть замка от замковой горы, по краям передней части замка насыпан слой земли толщиной до 2—2,5 м, чтобы оборонительные стены стояли выше и с наружной стороны получились более крутые склоны. Оказалось, что попереки фосы и югозападной стены в XVII в. построен доминиканский костел покрывает фундаменты еще одной крупной оборонительной башни, в которой, по видимому, находились главные ворота замка. Северо-западная башня (со стороны озера Галве) построена на остатках снесенной более крупной башни (в размерах 15 × 15 м). По всей вероятности замок построен около 1370 г. и в 1383 г. не был еще в полне закончен. Тогда только его передняя часть была каменная, а со стороны озера окружал земляной вал, и по видимому, деревянные стены. Следы боев — каменные ядра и их осколки, следы пожара, наконечники стрел сохранились только на территории передней части замка.

После боев с крестоносцами в начале XV в. проводилась реконструкция замка. Переднюю часть замка от суши отделяющая фоса шириною до 14,5 м была по краям укреплена каменными стенами. Каменная стена укрепляла берег Бернардинского озера. Были построены каменные стены по берегам озер Галве и Бернардинский на месте бывшего вала, а также построены еще 2 небольшие башни. Так, что замок имел всего 8 башен. Замковая гора была окружена ровом со всех сторон глубиною до 3 м и шириною 6—14 м. По краям рва построены каменные стены, высота которых так рассчитана, что с горы можно было обстреливать дно рва. Склоны горы укреплялись слоем глины. На горе — около 12 м над уровнем воды озер — вокруг площадки построена каменная стен около 2 м толщины, укреплена контрафорсами. На юго-восточном конце горы оборонительные стены использованы для здания величиною около 15 × 18 м. С северо-запада около здания оставался стенами окружен двор величиною в 14 × 35 м.

При перестройке замка использовались кирпичи разного формата, даже фигурные кирпичи применялись как обыкновенные. Повидимому, для строительства использованы остатки строительных материалов после завершения строительства замка на острове. Реконструкция замка на полуострове осталась незаконченной — незакончены работы на замковой горе, не выкопана часть рва у подножья горы с восточной стороны и незакончена стена по наружным краям рва. В незаконченной копать части рва находились остатки двухкамерной печи для обжига извести. Камеры величиною 3,6 × 2,1 м.

Большой двор передней части замка, а также двор между Замковой горой и озерами остались не застроенными. В дворе передней части замка обнаружены фундаменты только двух небольших каменных построек. Одна, по видимому, из XIV—XV вв. около юго-восточной оборонительной стены с помещением внутри 6,3 × 5,7 м и остатками цилиндрических сводов подвала, а другая в юго-западном угле двора величиною 13 × 12 м, построенная во время реконструкции замка или после ее.

После постройки замка на острове замком на полуострове мало пользовались, он остался только как крепость. В дворах замка и на горе почти целиком отсутствует культурный слой. Находки немногочисленные и разнообразны.

Кроме упомянутых каменных ядер и наконечников стрел, найдены фрагменты глиняных сосудов и израсцов XIV—XVII вв., отдельные монеты, отдельные орудия труда. Полностью отсутствуют стеклянные бокалы, доброкачественная импортная керамика, которой обильно в замке на острове.

IV. Курганы

17. Алитус. В 1965 г. ИИ на северном краю города исследовал остатки 5 разрушенных курганов (руководитель О. Кунцене). Насыпи 0,8—1,9 м высоты и 9—11 м в диаметре оказались пустыми. Только в некоторых курганах под насыпью обнаружена прослойка песка перемешанного с мелкими углями.

18. Венрагяй (Плунгский район). В 1963 г. Тельшяйский краеведческий музей исследовал 3 курганы из 8 здесь сохранившихся (руководитель В. Валатка). Насыпи курганов в диаметре 12—14 м и до 70 см высоты, частично разрушены. Их каменные венцы в основном снесены еще в 30-х годах, сохранились только незначительные фрагменты насыпи окружающих каменных венцов, прослеживались ближе к центру кургана следы второго венца. Каменные венцы сложены из двух параллельных рядов камней и над ними положено третьего ряда. Поэтому курганы по структуре напоминают курганы второй половины I тысячелетия до н.э. Но погребальный обряд отличается. В двух курганах найдено по 4 погребения, а в третьем — одно. 7 из них являлись трупоположениями, костяки не сохранились, но об трупоположениях можно судить по размещению погребального инвентаря. 2 погребения напоминали трупосожжения, но кальцинированных костей не было. Погребальный инвентарь немногочисленный, но одинаковый и одних и других погребений. Найдено 8 втульчатых железных топоров, 2 втульчатые наконечники копий, шило, две бронзовые шейные гривны с раструбовидными и две с низкими конусовидными концами, две глазчатые фибулы, одна сильно профилированная фибула, два браслеты круглого поперечного сечения украшены глазками и др. характерны для I—II вв. н.э.

Лит.: Валатка, *Vienragių pilkapiai. „Muziejai ir paminklai“*, Vilnius 1966, p. 12—17.

19. Кведяй (Кретингский район). В 1963 г. ИИ и Кретингский музей исследовали остатки 2 курганов, насыпи которых не сохранились (руководитель А. Меркевичюс).

Курган № 1 на основании имел два концентрические каменные венцы. Наружный венец около 14 м в диаметре, сложенный из двух параллельно сложенных рядов камней на земле, а по середине их наверху положен третий ряд камней. Местами сохранились еще выше положены камни. Так, что может быть, что венец был трехъярусный. Он имеет 45—60 см ширины и до 60 см высоты. Второй венец ближе к центру кургана, имеет около 8 м в диаметре. Его составляют два ряда камней, сложенных один на другой. Промежуток между венцами заполнен землей и более мелкими камнями, а центральным венцом окружаемая площадь бережно вымощена мелкими камнями. Вся структура этого кургана напоминает исследованный в 1940 г. курган „А“ в Курмайчяй, отличается от него только тем, что имеет не 3, а только 2 каменные венцы. В кургане обнаружено 12 трупосожжений и остатке конского костяка. Трупосожжения находились в небольших круглых ямках, часто обложены камнями. Часть трупосожжений, повидимому, находилась в урнах, так как в погребениях №№ 1, 3, 4, 8, 10 и 12 найдены мелкие черепки плохово качества лепных сосудов. Только одного из них поверхность имеет следы штриховки. В погребении

№ 1 обнаружен фрагмент перегоревшей бронзы, а в погребении № 5 — кусок янтаря.

Второй исследованный курган также имел два подобной конструкции как в кургане № 1 каменные венцы. Наружный венец в диаметре около 10 м, а центральный — 6,5 м в диаметре. Между венцами много мелких камней. В центре кургана под трехслойной каменной мостовой в диаметре 1,3 м, над плоскими камнями находились фрагменты сожженных костей, а рядом с погребением обнаружен обух свердленного каменного топора. Еще 2 трупосожжения найдены между венцами.

Курганы датируются второй половиной I тысячелетия до н.э.

20. *М а й ш и н к а - Б е в а н д я н и ш к е с* (Тракайский район). В крупном около 100 насыпей имеющем курганном могильнике, который исследовался в 1935 и 1937 гг. Археологическим музеем Вильнюсского университета¹ и в 1955 г. Тракайским краеведческим музеем², в 1964 г. ИИ и ИЭМ исследовали еще 8 курганов (руководитель О. Кунцене). Курганы насыпаны на более раннем поселении — в насыпях курганов встречались фрагменты керамики шероховатой (облитой) поверхностью и куски железного шлака. Насыпи курганов в 6—12 м в диаметре и до 1,5 м высоты, окружены ровом. Под насыпями находится прослойка черной земли с углями. В одном кургане погребения отсутствовали, а в остальных обнаружено по 1—2 трупосожжения. В кургане № 2 около погребений находились 3 лепные горшки. Погребальный инвентарь составляли железные узколезвийные топоры, ножи, втульчатые наконечники копий, шилья, глиняные пряслица, обломки бронзовых браслетов и шейных гривен. Погребения относятся VIII—X вв.

Лит.: О. Кунцене, Исследования курганов Беванденишкес (Тракайский район) в 1964 г. — Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций в 1964—1965 гг. Вильнюс 1966, стр. 13—14.

21. *М а р т и н и ш к е с* (Зарасайский район). В 1966 г. ИИ исследовал остатки 3 разрушенных курганов (руководитель М. Михельбертас). Насыпи курганов в диаметре 6—8,5 м и до 1,5—2 м высоты из песка с небольшой примесью мелкого гравия. На основаниях курганов прослеживался тонкий слой белого песка, а над ним прослойка песка, перемешанного с мелкими углями. Погребения не сохранились. По устройству эти курганы следовало бы отнести к IX—XII вв.

22. *П а б а р е* (Эйшишкский район). В 1966 г. ИИ исследовал 15 из 56 сохранившихся в этой группе курганов, многие которых частично уже разрушены кладовщиками (руководитель О. Кунцене). Этот курганный могильник был уже частично исследован в конце XIX в. В Шукевичем³. Курганы имели насыпи диаметром до 13 м и высотой до 1,8 м, окружены у подножья продолговатыми ямами. Под насыпями находился тонкий слой песка, перемешанного с мелкими углями. 8 исследованных курганов оказались пустыми. В кургане № 10 найдены 3 трупосожжения. Два из них были без погребального инвентаря, а в третьем среди сожженных костей находились два глиняных пряслица, бронзовая спираль и янтарные бусы. В остальных 6 исследованных курганах обнаружено по 1 трупосожжению коней. В курганные насыпи закопаны только обгоревшие вещи: удила, стремена, серпы, а в одном кургане — и железный цилиндрический колокольчик. Курганы датируются X—XII вв.

¹ Wl. Holubowicz, Pięć lat pracy terenowej..., „Rocznik Archeologiczny”, t. 1, Wilno 1937, str. 88.

² P. Kulikauskas, Badania..., str. 255.

³ A. Jankevičiene, „Pabarių pilkapiai” Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai”, serija A, t. 1(10), 1961, p. 37—48.

23. Русю Рагас (Ширвинтский район). 1. На правом берегу Вилии в лесу недалеко холма Жвалгакальнис сохранились 28 курганов, насыпи которых в диаметре 6—10 м. а высота до 1 м. В 1964 г. ИИ исследовал 1 курган (руководитель Р. Куликаускаене). У подножья кургана сохранился каменный венец. Следы как будто второго венца прослеживались в насыпе в ближе центра кургана. Обнаружены 2 трупосожжения. Найдена бронзовая фибула подогнутой ножкой, железный втульчатый наконечник копий, серп и другие вещи характерны для V—VI вв.

2. В лесу на правом берегу Вилии, около 800 м западнее курганной группы Чиобишкис находятся еще 20 насыпей. В 1963—1964 гг. ИИ исследовал 8 насыпей этой группы (руководитель Р. Куликаускаене). Под насыпями 6 курганов найдены труположения коней (по одному в кургане), а в двух — по одному конскому трупосожжению. Погребальный инвентарь немногочисленный — железные серпы, пряжки, удила (один из них с железными псалиями изображающими коня), железные колокольчики и др. Погребения датируются IX—XII вв.

Лит.: Р. Куликаускаене, Раскопки курганов в окрестностях Чиобишкис в 1963—1964 гг. „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций в 1964—1965 гг.“. Вильнюс 1966, стр. 11—12.

24. Чиобишкис (Ширвинтский район). Около Чиобишкис в лесу сохранилось 12 курганов. В 1963—1964 гг. ИИ исследовал 5 из них (руководитель Р. Куликаускаене). Насыпи были до 1 м высоты и 10—16 м в диаметре. В каждом исследованном кургане найдено от 3 до 5 трупосожжений в ямах под насыпью или на материке. В насыпях около погребений найдены глиняные лешные горшки. Насыпи окружающие ровы заполнены золой, камнями, встречаются так же обломки обгоревших металлических изделий, а иногда и целые вещи. В женских погребениях среди сожженных костей встречались глиняные пряслица, бронзовые спиральные бусы, бронзовые колокольчики, обломки витых шейных гривен. В мужских погребениях найдены железные ножи, узколезвийные топоры, железные втульчатые наконечники копий (среди них два скандинавского происхождения). Курганы датируются IX—XI вв.

Лит.: Р. Куликаускаене, Раскопки курганов в окрестностях Чиобишкис в 1963—1964 гг. „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций в 1964—1965 гг.“. Вильнюс 1966, стр. 12.

V. Грунтовые могильники

25. Арненай (Молецкий район). В 1965 г. ИИ проводил разведочные раскопки могильника. Вскрыты 4 костяки. Погребальный инвентарь составляли пряжка и пара монет середины XVII в.

26. Валдамай (Шяуляйский район). В 1963 г. ИИ продолжал раскопки могильника, который частично исследован в 1955 г. Вскрыто еще 288 м² площадь и обнаружены остатки 21 труположения (руководитель А. Таутовичюс). Среди мужских погребений преобладают ориентировка голов на юго-восток, а женщин — на северо-запад. В мужских погребениях найдены втульчатые наконечники копий, широкие короткие мечи, железные и бронзовые шпоры, железные посоховидные булавки. В женских погребениях — железные серповидные ножи, бронзовые булавки трехугольными и кольцообразными головками, крестовидные булавки, шейные гривны с застежками и другие украшения IX—XI вв.

27. Велиона (Юрбаркский район). В 1965 г. ИИ исследовал остатки разрушенного могильника, который находится на левом берегу речки Велионеле, рядом с городищем Велионы, исследованном в 1912 г. Л. Крживицким. Вскрыта

площадь 230 кв. м и обнаружено 8 труположений. Женское погребение № 2 было в полной сохранности, а остальные погребения были частично повреждены. В погребении № 2 похоронена женщина с венцом из бронзовых спиралей и ажурных подвесок на голове, шейной гривне с петелькой в форме отверстия для ключа, остатками железной арбалетной фибулы и ленточными браслетами трехгранного поперечного сечения. Погребение датируется второй половиной IV в. — началом V в. В остальных погребениях найдены подобные браслеты, отдельные стеклянные позолоченные бусы и другие находки III—IV вв.

28. Венцюнай (Алитусский район). В 1965 г. ИИ проводил разведочные раскопки могильника (руководитель О. Кунцене). Найдено 7 труположений, часть которых разрушены. Погребальный инвентарь составлял ножи, перстни, пряжка и монеты XVII в.

29. Гиркаляй (Клайпедский район). В 1966 г. КАЭ и ИИ исследовали часть грунтового могильника (руководители Р. Куликаускаене и П. Куликаускас). Могильник частично разрушен при вспашке поля и карьером. Вскрыто 54 труположений IX—XI вв. и трупосожжений X—XIII вв. Погребальный обряд не отличается от исследованных до сих пор могильников побережья Балтийского моря в северо-западной части Литвы, таких как Лайвяй, Пришмончяй, Паланга и др. Погребальный инвентарь многочисленный и разнообразный — встречаются топоры, наконечники копий, боевые ножи, 7 мужчин захоронены с мечами, а два меча из разрушенных погребений этого могильника поступили в Клайпедский краеведческий музей. Женские погребения богаты стеклянными и янтарными бусами. В женских и мужских погребениях часто встречаются витые шейные гривны, особенно много подковообразных фибул цилиндрическими, многоугольными, маковидными, зооморфными и звездчатыми головками, браслетов с зооморфными концами. Многие из этих украшений прекрасно орнаментированы.

30. Жадавайняй (Утенский район). В 1966 г. ИИ проводились раскопки в поисках остатков грунтового могильника IV—V вв. (руководитель М. Михельбертас). Вскрыта площадь 200 кв. м однако лишь в распаханном слое почвы обнаружены фрагменты черепа человека и два бронзовые кольца. Раскопками не удалось установить, был ли здесь грунтовой могильник или разрушенные курганы с труположениями на основании курганов. В 1920—1940 гг. здесь при вспашке поля находили разные изделия и человеческие кости. В Каунасском гос. историческом музее и частных коллекциях из этой местности находятся несколько узколезвийных топоров, втульчатых наконечников копий, ряд бронзовых височных колец, подковообразная фибула украшенная эмалью и цепь из ажурных бронзовых пластинок украшенных эмалью с прикрепленным к ней колокольчиком римского происхождения (рис. 2).

31. Мауджорай (Кяльмеский район). В 1964 и 1966 г. Тельшяйский краеведческий музей исследовал часть грунтового могильника в приблизительно 3 км на юго-востоку от известного холма — городища Шатрия (руководитель В. Валатка). Вскрыто 135 труположений с III по VI вв., многие которых пострадавшие от кладовискателей и любительских раскопок в 30-х годах. Погребения находились в небольших ямах, которые расбросаны, не составляют правильных рядов и не имеют постоянной ориентации. Собрано около 600 изделий. Характерно, что часто топоры, наконечники копий, а иногда даже удила, рог для питья положены у ног покойников. Дополнительно положенных украшений не было. Найдены железные втульчатые топоры, ножи, шилья, втульчатые наконечники копий с ромбическими и профилированными листьями, ожерелья из бронзовых спиралей и отдельных янтарных и стеклянных бус, шейные гривны с конусовид-

ными и утолщенными концами, арбалетные фибулы подогнутой ножкой и звездчатой ножкой, железные посоховидные булавки, спиральные, ленточные и с утолщенными концами браслеты, перстни и другие. В погребении № 1 у ног покойника найдены остатки богато украшенной узды, две железные шпоры, оковки двух рогов с бронзовыми эмалью украшенными поясами.

Лит.: В. В а л а т к а, Раскопки могильника в Мауджорай (Кяльмесский район) в 1964 г. „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиции в 1964—1965 гг.“ Вильнюс 1966, стр. 10—11.

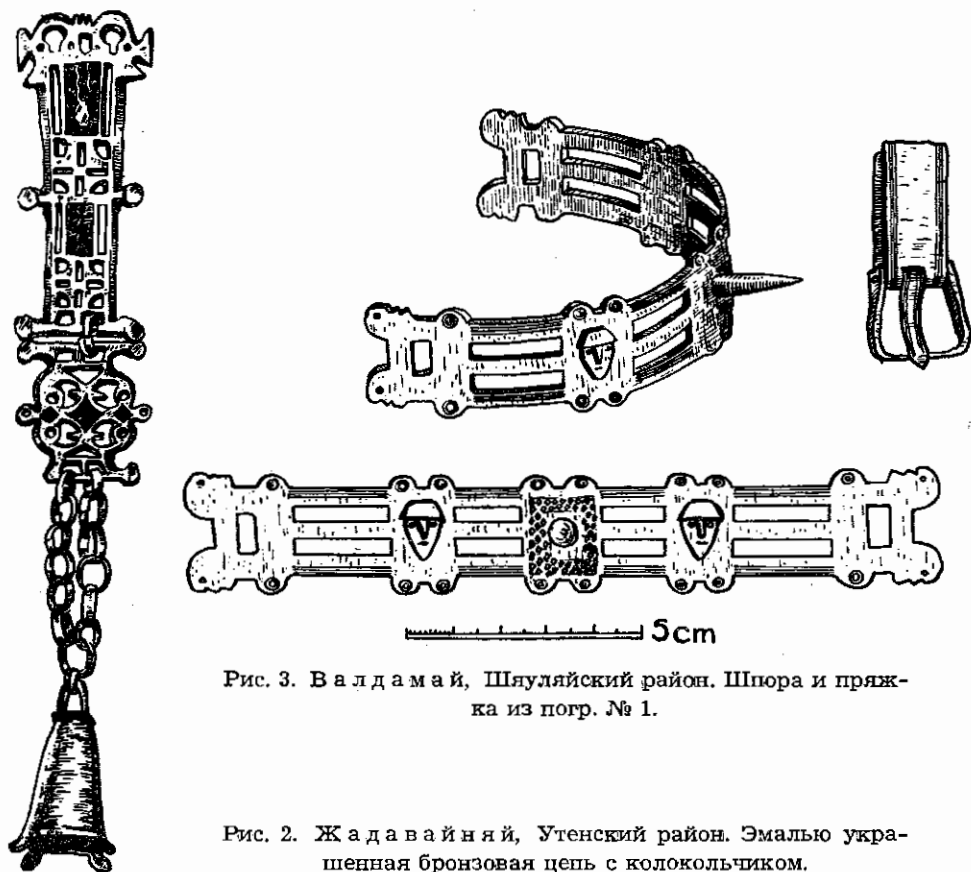

Рис. 3. В а л д а м а й, Шяуляйский район. Шпора и пряжка из погр. № 1.

Рис. 2. Ж а д а в а й н я й, Утенский район. Эмально украшенная бронзовая цепь с колокольчиком.

32. Н я н д р и н я й (Капсукский район). На правом берегу Шешупе находится могильник на довольно обширном холме, который в течение многих лет распахивался, а часть могильника уничтожена карьером песка. В 1966 г. ИИ вскрыто здесь 320 м² площадь (руководитель А. Меркевичюс). В распаханном слое обнаружены фрагменты сожженных костей, бронзовых подковообразных фибул, витых шейных гривен, бубенчик, шило, глиняное пряслице и другие остатки погребального инвентаря, указывающие на то, что здесь при распашке полей разрушены трупосожжения XI—XIII вв. В этом же слое встретились фрагменты керамики со штрихованной и шероховатой поверхностью, куски шлака, указывающие на то, что в I тысячелетии н.э. здесь находилось поселение. На юж-

ной окраине холма обнаружено 31 погребение не сожженных коней. Погребальные ямы узкие, продолговатые, до 1,3 м глубины, ориентированы концами на северо-запад и юго-восток. Величина ям достигает до 3,2×0,9 м, 3,8×0,8 м. В 17 погребальных ям находилось по одному скелету коня, 7 погребений являлись двойными, пять — тройными, а в двух ямах — найдено по 4 конские скелета. Кости коней плохой сохранности. Погребальный инвентарь немногочисленный — железные удила (редко с псальями), круглые или четырехугольные пряжки, остатки ремней от узд, покрытые бронзовыми пластинками. Этот могильник является наиболее южным грунтовым могильником из всех до сих пор известных могильников с конскими погребениями на территории Литовской ССР.

33. Пакальнишкяй (Шакайский район). В 1963, 1964 и 1966 гг. Каунасский гос. исторический музей исследовал грунтовой могильник на лезом берегу Немана (руководители К. Габрюнайте и Ю. Антанавичюс). Воскрыта площадь 1090 м² и обнаружено 23 трупосожжения людей и 133 труположения коней.

Трупосожжение происходило вне могильника. На северном краю могильника обнаружены следы кострища. В небольших ямах захоронены только остатки сожженных костей, иногда с небольшим количеством мелких углей. Урны не встречаются. В трупосожжениях найден втульчатый топор и наконечник копий, пара арбалетных фибул с звездообразной ножкой и одна с длинной ножкой (украшения VI в. н.э.). В наиболее поздних трупосожжениях обнаружено по одну подковообразную фибулу с маковидными головками (X—XIV вв.) и серебряная фибула с зооморфными головками (XIII—XIV вв.). Эти трупосожжения находились в насыпях ям с труположениями коней.

В одной яме встречаются от одного до трех конских костяков. Кони хоронились не только с бронзой украшенными уздами, железными удилами (часто с разной формой псальями), часто встречаются разной формы стремена (многие из них инкрустованы серебром), железные пряжки, бронзовые спирали, бубенчики, янтарные бусы, шерстяные узорчатые плетенные пояса и т.д.). Кроме того, в одном двойном труположении коней найден железный шлем, а в другом — фрагмент шлема. Большинство конских погребений следует отнести к XI—XIV вв.

Лит.: К. Габрюнайте, Локальные подражания раннесредневековых шлемов русского типа в Литве. „Acta Baltico-Slavica“, t. II, p. 115—133. R. Volkaite-Kulikauskienė, Ankstyviausių šalmų Lietuvoje klausimu. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 2(19), 1965, p. 59—71. „Lietuvių liaudies menas.“ Senoves lietuvių papuošalai, II knyga. Vilnius 1966, рис. 194—209.

34. Паланга (Кретингский район). 1. На восточной окраине Паланги, недалеко левого берега речки Ронже находятся остатки разрушенного могильника. В 1962 г. здесь ИИ вскрыл площадь 275 кв. м, найдены фрагменты каменных венцов и 20 труположений, значительная часть которых повреждены (руководитель А. Таутавичюс). Погребения находились в больших ямах (до 3,2×0,9 м), впусченных в материк только 30—50 см. Костяки ориентированы головами на север, но почти не сохранились. Погребальный инвентарь сложен в основном около головы. Мужчинам положены косы, втульчатые топоры, здесь, лежат наконечники копий, в женских погребениях — пряслицы, шилья. Часто здесь лежит маленький глиняный горшок и 1—3 римские медные монеты, а иногда и некоторые украшения. В погребении № 2 с западной стороны лежали остатки костяка коня и железный умбон щита. Немногочисленных бронзовых украшений составляют шейные гривны с конусовидными концами, фи-

Рис. 4. Паланга. Серебряная фибула из мужского труположения № 245.

булы подогнутой ножкой и перекладчатые, булавки с розетовидными головками, ленточные и спиральные браслеты, спиральные перстни. Из в могильнике найденных 29 римских монет, древнейшей является монета Траяна, но она найдена в погребении № 20 вместе с монетами Каракалы и Юлии Мезы. Наиболее поздними являются монеты Филиппа Сына (247—249 гг.).

Могильник датируется III в. н.э.

2. 200—250 м южнее могильника III в. находится другой грунтовой могильник, раскопки которого начаты в 1961 г.¹ В 1962 г. ИИ раскопки продолжал (руководитель А. Таутавичюс). Вскрыто всего площадь 1331 кв. м, обнаружено 374 погребения: 236 труположения и 138 трупосожжения. Костяки, органические материалы и железные изделия сохранились исключительно плохо. Часть труположений разрушено трупосожжениями, а иногда трупосожжения покрывают труположения, которые находились глубже. Погребальный инвентарь в труположениях сложен около головы покойника или на груди. В мужских погребениях встречаются оковки рог для питья, наконечники копий, миниатюрные мотыги, косы, и горшочки, удила, иногда шпоры, мечь, бронзовыми пластинками покрытые ремни всегда положены в могилу у головы или на груди покойника. Украшения в мужских погребениях не многочислены — отдельные витые шейные гривны, браслеты, спиральные кольца, отдельные мелкие янтарные бусы и подвески, две-три подковообразные фибулы, арбалетные фибулы с зооморфными мотивами законченной ножкой (иногда серебряные, рис. 4), а также крупные арбалетовинные фибулы с головками в виде маковых коробок. В женских труположениях так же встречаются оковки от рогов для питья, миниатюрные горшки, янтарные пряслицы, витые шейные гривны, массивные браслеты

¹ P. Kulikauskas, *Badania...*, str. 248—249.

(до 11 штук), на груди 1 или 2 крупные крестовидные булавки или булавка с трехугольной головкой, а около головы — небольшая булавка с трехугольной головкой или в виде исключения арбалетовидная фибула для застежки головного убора. Труположения датируются VIII—XI вв.

Трупосожжения находятся в больших четырехугольных ямах, иногда в гробах обыкновенной величины, а более поздние в овальных или в круглых ямах различной величины. Трупосожжения в урнах отсутствуют. В ямах встречаются угли, куски перегоревших камней. Погребальный инвентарь составляют сломанные или обгоревшие металлические изделия, а так же огнем не тронутые изделия. Иногда часть огнем нетронутых украшений закопана на дне погребальной ямы. В женских трупосожжениях редко встречаются булавки, увеличивается количество подковообразных фибул (в одном погребении иногда 8—10). Наиболее часто встречаются подковообразные фибулы с маковидными и звездообразными головками, часто встречаются браслеты звериными концами, витые шейные гривны, появляются в погребениях наконечники в виде остроги, широколезвийные топоры, боевые топоры, кресива, цилиндрические замки и ключи, весы и гири, черепки лепных и гончарных горшков. Погребения с трупосожжениями относятся к X—XIII вв.

На юго-восточном краю могильника вскрыта часть кострища или жальника.

Лит.: R. Volkaitė-Kulikauskienė, IX—XII amžių kalavijai Lietuvoje. „Iš lietuvių kultūros istorijos“, t. IV, Vilnius 1964, p. 197—226 (публикуются данные о 31 мече из Паланги); R. Volkaitė-Kulikauskienė, Nauji duomenys apie Vakarų Lietuvos moterų galvos dangą ankstyvojo feodalizmo laikotarpiu. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 2(17), 1964, p. 41—52. „Lietuvių liudies menas.“ Senovės lietuvių papuošalai, II knyga, V., 1966, рис. 36—44. I. Sadauskaitė-Mulevičienė, Lietuvos X—XVI a. kapinų keramika. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 2(19), 1965, p. 41—58.

35. Паэжарис (Шилалский район). В 1966 г. ИИ и ИЭМ исследовали 348 м² грунтового могильника (руководитель А. Тауавичюс). Найдены 133 труположения VII—VIII вв. Костяки почти не сохранились. По погребальному инвентарю можно выделить 43 детских погребений, 42 мужских и 35 женских. Остальные без характерного погребального инвентаря. Для женских погребений характерны железные шилья, каменные или глиняные пряслицы, ножи, головные уборы из узких лент ткани с прикрепленными маленькими бронзовыми колечками по краям, крупные до 14 см длины спирали под затылок, железные пасоховидные булавки, бронзовые булавки с колечкообразными головками, с раструбовидными головками, а также крестовидные булавки, часть последних имеет сквозную ромбическую прорезь в центре головки. Руки украшали крупные цилиндрические браслеты с выпуклой поперечной гранью по середине. Обыкновенно около каждой булавки находится по одному маленькому бусу. Шейные гривны отсутствуют.

В мужских погребениях встречались втульчатые (в двух погребениях черенковатые) наконечники копий, ножи, короткие широкие мечи, втульчатые железные топоры, иногда удила, а из украшений — железные носоховидные булавки, арбалетные фибулы, спиральные перстни, браслеты, найдена одна шейная гривна седловидными концами. В 14 мужских и в одном детском погребении найдены конские черепы. Иногда около конского черепа находились бронзовые подвески в виде кленовых семян.

На другой части этого могильника вскрыто еще 40 м² площадь и обнаружено 14 труположений XV—XVI вв. В мужских погребениях еще встречаются втульчатые наконечники копий, проушные широколезвийные топоры, ножи, а в

одном погребении череп собаки или волка. В женских погребениях найдены подковообразные фибулы, круглые пряжки из бронзовой жести, плетенные шейные гривны, бубенчики, перстни, подвески из звериных ногтей, ножи, пряслица.

36. Р а ч а й (Шяуляйский район). В 1963 г. ИИ проводил пробные раскопки при вспашке полей разрушенного могильника (руководитель В. Даугудис). Вскрыто 20 м², обнаружены остатки 2 труположений. Найдены 3 втульчатые железные топоры, фрагменты бронзовых спиральных браслетов и других украшений IV—VII вв.

37. Р у д а й ч а й (Кретингский район). В 1962 г. ИИ и Кретингский краеведческий музей исследовали на правом берегу реки Тянже грунтовой могильник, который много лет разрушался разными хозяйственными работами (руководитель М. Михельбертас). Вскрыта площадь 654 кв. м и обнаружено 1 трупосожжение и 13 труположений людей, а так же 2 конские скелеты. Около погребений сохранились остатки каменных венцов.

Трупосожжение находилось в глиняной урне, а рядом с ней стоял другой небольшой сосуд в роде кувшина. Погребальный инвентарь составляли железная игла и пара железных колец. Погребение относится к 1-му веку до н.э.

Костяки почти не сохранились, труположения ориентированы головой на север. Погребального инвентаря составляли не большие железные втульчатые топоры, коса, несколько ножей, долото, наконечники копий, каменные точила, маленькие глиняные сосудики, бронзовая шейная гривна конусовидными концами, глазчатые, сильно профилированные и перекладчатые фибулы, ленточные браслеты, бусы разноцветной эмали и стекла. Двое мужчин похоронены вместе с конями, а еще два конские скелеты найдены отдельно похоронены. Около конских скелетов найдены железные удила (один с псалиями) и бронзовые украшения узды.

В материалах могильника, особенно в украшениях, чувствуется влияние Самбии и Паморского края. Труположения в основном относятся I — началу III-го веков н.э.

Лит.: М. Michelbertas, I a. pr. m.e. — IV m.e.a. Rūdaičių kapinyno (Kretingos raj.) tyrinėjimai. „Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai“, serija A, t. 2(15), 1963, p. 55—72.

38. Р у м ш и ш к е с (Кайшядорский район). В 1962 и 1963 гг. ИИ продолжал в 1961 г. начатые раскопки могильника¹ (руководители М. Михельбертас и А. Меркевичюс). Вскрыта еще площадь 1375 м² и обнаружено 244 труположения и 5 трупосожжений. В трупосожжениях найдены обломки украшений XIII—XIV вв. В труположениях найдены гончарные горшки около головы или ног костяка, встречались следы пищи — кости животных, а также погребальный инвентарь. В мужских погребениях встречались железные топоры, втульчатые наконечники копий, кресала, точила, пряжки, бронзовые перстни и монеты. В женских погребениях часто встречаются височные кольца с ажурными подвесками, круглые пряжки из бронзовой жести, подковообразные фибулы с мако-видными и зооморфными головками, круглые ажурные фибулы, перстни, бубенчики, ножи, монеты, а иногда и бронзой украшены ремни. В погребении обыкновенно находятся по 1—3 монеты, только в погребении № 233 найдено около 40 монет Александра. Наиболее древними являются литовские денежки конца XIV в. с столбовыми воротами на одной стороне и наконечником копии и крестом на другой стороне монеты, а наиболее поздними — монеты Зигизмунда Августа. По

¹ Р. Kulikauskas, Badania..., str. 251.

этому труположения следует датировать второй половиной XIV в. — XVI в. Сохранившиеся антропологические материалы позволили определить возраст людей. 35% всех погребений являются детскими (до 6—7 лет). Погребения мужчин составляют около 30%. Преобладают захоронения мужчин возрастом 20—30 лет. Только около 20% мужчин жили более 60 лет. Подобный возраст и женщин.

39. Ся р я д ж у с (Юрбаркский район). На правом берегу Дубисы, не далеко от ее слияния с Неманом, находился грунтовой могильник частично уничтожен, часть его в 1936—1937 гг. исследовал Каунасский музей культуры, который здесь вскрыл 42 труположения III—IV вв. н.э. и 2 трупосожжения конца 1 тысячелетия н.э. В 1964 г. ИИ и ИЭМ проводили дополнительные раскопки (руководитель М. Михельбертас). На вскрытой площади 410 кв. м обнаружено еще 14 труположений, часть которых были повреждены. В погребальном инвентаре вместе с местными украшениями как шейные гривны с конусовидными концами, ленточные браслеты трехугольного поперечного сечения, арбалетные фибулы с подогнутой ножкой встречались импортные стеклянные и эмальевые бусы. Погребения датируются III—IV вв. н.э.

Лит.: М. Михельбертас, Раскопки могильника III—IV вв. н.э. в Сяряджус (Юрбаркский район) в 1964 г. „Материалы к отчетной конференции археологических и этнографических экспедиций 1964—1965 гг.“ Вильнюс 1966, стр. 8—9.

40. У п и н а. (Шилалский район). В 1966 г. ИИ и ИЭМ исследовали часть грунтового могильника, где на площади 500 м² обнаружено 106 погребений X—XI вв. (руководитель А. Таутовичюс). Часть погребений разрушено при вспашке поля. Среди погребений 1 трупосожжение без погребального инвентаря. В труположениях сохранились только следы некоторых костей и погребальный инвентарь. По погребальному инвентарю 46 погребений следует считать мужскими, 31 — женскими, 22 — детскими, а остальные 7 неопределены. В мужских погребениях найдено около 70 втульчатых наконечников копий, часть которых имеют нарезным орнаментом украшенные втулки и, по видимому, являются скандинавского происхождения. Два мужчины захоронены с мечами, а в одном погребении найдены два втульчатые наконечники стрел. В мужских погребениях встречаются железные ножи, ремки, удила, одиночные шпоры и много бронзовых украшений. Часто встречаются витые шейные гривны с заходящими концами, которые закончены небольшими петлями, а иногда многоугольными или конусовидными головками; подковообразные фибулы с цилиндрическими и многоугольными головками, реже — с зооморфными головками, так же спиральные перстни, а иногда и браслеты. В 7 мужских погребениях найдены конские головы. В женских погребениях встречались лишь шилья, ножи, пряслицы, также бронзовые шейные гривны, ожерелья из бронзовых спиралей и подвесок в виде колец, а также по 2 или 4 булавки. Преобладают крестовидные булавки и булавки в виде гвоздя с круглой широкой шляпой, реже встречаются посоховидные булавки и булавки с трехугольной головкой. Около булавок часто находится по одному мелкие: янтарные бусы. В более богатых женских погребениях сохранились остатки шляп из толстых ниток, целиком покрытых нанизанными бронзовыми колечками, а край украшен подвесками и виде кленовых семян.

41. Ш и л а л и с (Каунасский район). В 1962—1965 гг. Каунасский гос. исторический музей исследовал грунтовой могильник (руководитель К. Габрюнайте). Вскрыта площадь 822 кв. м и обнаружено 106 труположений, среди них 37 детских. В погребениях вместе с монетами XV—XVI вв. найдены отдель-

ные наконечники копий, топоры, горшки или черепки, ножи, иногда точила, в одном погребении даже мечь. Украшения составляли высочные кольца — серги, круглые пряжки из бронзовой жести, бронзовые перстни. Среди погребений выделялись более богатым погребальным инвентарем два женские и два мужские погребения. В одном женском погребении найдены 42 монеты, 5 перстней, два железные и 1 бронзовый ключ и др. Иногда монеты являются единственным погребальным инвентарем. Так в погребении № 20 найдено толь-

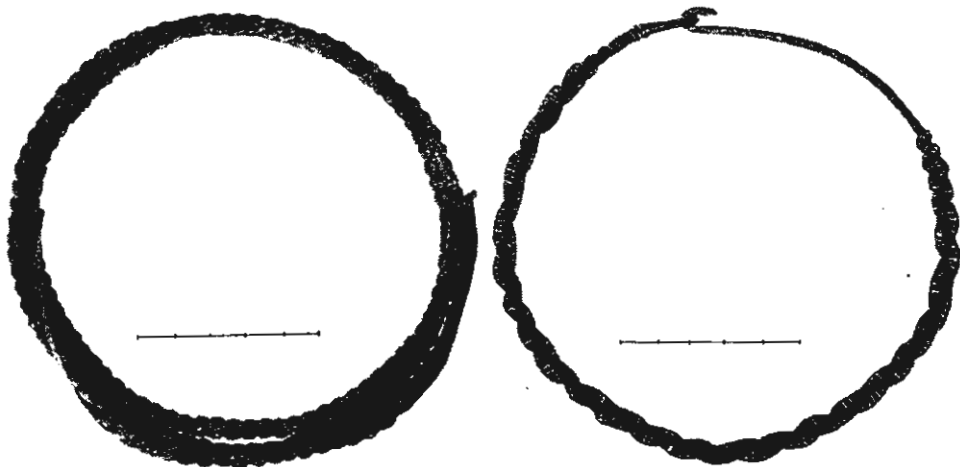

Рис. 5. Шлапгирис, Кяльмеский район. Шейная гривна из женского труположения № 9 и № 10.

ко 15 монет. Иногда монеты находятся в кожаных кошельках и в месте с ними в кошельках находятся обломки бронзовой витой шейной гривны. В погребении № 65 впервые монета начала XV в. (с всадником на одной стороне монеты и столбовыми воротами на другой стороне) найдена вместе с монетами Зигизмунда Старого и Зигизмунда Августа.

42. Шлапгирис (Кяльмеский район). В 1966 г. ИИ исследовал остатки небольшого грунтового могильника (руководитель В. Урабанавичюс). Вскрыто 20 труположений XV—XVI вв. В погребальном обряде явные следы языческих верований. В некоторых погребениях у покойников обнаружены кости птиц, в других встречались глиняные горшки с углями. В женских погребениях найдены пряслицы, ножи, круглые крупные пряжки из жести, подковообразные фибулы с многоугольными и зооморфными головками, подвески из звериных ногтей, витые шейные гривны и бронзовые перстни. В мужских погребениях еще встречаются проушные широколезвийные топоры, ножи, втульчатые наконечники копий, пряжки, перстни.

SUMMARY

Following up Volume 2 of the annals „Acta Baltico-Slavica” which reported the results of archaeological research in Lithuania for the 1955—1961 period, the author of the present paper reports further data on what excavations in the time

from 1962 to 1966 brought to light. The announcement of these achievements is indispensable due to the fact, that undoubtedly it will take a long time until much of the new material recently uncovered by archaeologists can be published.

In 1962 to 1966, all archaeological work in Lithuania was under the management of the History Institute of the Lithuanian Academy of Sciences, the Chair of Archaeology and Ethnography of Vilnius University, the Historical-Ethnographical Museum at Vilnius, the State Historical Museum at Kaunas, as well as the Regional Museums at Kretinga and Telšiai where competent Lithuanian archaeologists are in charge of field work. As the result of all this research there were examined, fully or in part, seven archaeological sites dating back from the Stone Age, five ancient strongholds and three settlements adjoining strongholds, and three medieval castles now in a state of advanced deterioration. In addition a number of ancient graveyards were examined. Further investigated during the period under discussion were five sets of barrows and twenty cemeteries where the burial sites were hidden in the ground. Of all these objects the oldest go back to 9000 years B. C., the youngest to the 17th century A. D.

Р. Денисова

Рига

СОСТОЯНИЕ АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В СОВЕТСКОЙ ПРИБАЛТИКЕ ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Anthropological Research in the Area of the Baltic Soviet Republics Made after
the Second World War

Антропологические исследования в Советской Прибалтике после Второй мировой войны ведутся главным образом в области этнической антропологии и сосредоточены на проблемах этногенеза и этнической истории народов, населяющих эту территорию.

Первые исследования антропологического состава народов Восточной Прибалтики были проведены в 1952—1954 гг. Прибалтийской объединенной комплексной экспедицией, организованной Институтом этнографии АН СССР под руководством проф. Н. Н. Чебоксарова. В работе этой экспедиции принимали участие научные сотрудники Москвы, Литвы, Латвии и Эстонии. В результате было обследовано 45 групп коренного населения — литовцев, латышей, эстонцев, ливов, куршей и ближайших их соседей ижорцев, русских и белорусов¹.

Предварительные результаты этой экспедиции изложены в ряде статей Н. Н. Чебоксарова². Итогом трехлетней работы антропологического отряда экспедиции явилась монография об этнической антропологии народов Восточной Прибалтики, где на основании собранного полевого материала были выделены основные антропологические типы

¹ С. Тараканова, Л. Терентьева, Н. Чебоксаров, Некоторые вопросы этногенеза народов Прибалтики. „Сов. этнография”, 1956, 2 стр. 3—17.

² Н. Н. Чебоксаров, Некоторые вопросы этнической истории Советской Прибалтики в свете новых антропологических и этнографических данных. „Труды Института этнографии АН СССР”, новая сер., т. XXIII, М. 1954, стр. 3—12; его же. Новые данные по этнической антропологии Советской Прибалтики (По материалам этнографо-антропологической экспедиции). „Труды Института этнографии АН СССР”, новая сер., т. XXIII, М. 1954, стр. 13—35.

в современном населении и намечены пути их формирования³. Один из разделов этой монографии, посвященный истории формирования антропологического состава народов Прибалтики, был написан на основе краниологического материала, который в значительной своей части был уже исследован и обобщен в ряде работ К. Ю. Марк⁴.

В дальнейшем автором настоящей статьи в составе Прибалтийской Объединенной комплексной экспедиции (1955—1956 гг.) было обследовано коренное население на востоке Литвы (Аукштайтия, Дзукия, Сувалкия), Латвии (Латгалия, Селия) и в западных районах Белоруссии и РСФСР. Всего исследовано 30 групп латышей, литовцев, белорусов и русских. Этот материал был использован в освещении вопросов славяно-балтских взаимоотношений⁵.

Большим событием в изучении древнейших этапов истории латышей, литовцев и эстонцев явилась Объединенная конференция по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики, которая была организована Академией Наук Союза ССР и Академиями Наук Литовской, Латвийской, Эстонской и Белорусской ССР в 1955 году в г. Вильнюсе. На этой конференции вопросы этногенеза и этнической истории народов Прибалтики получили широкое освещение и в ряде антропологических докладов. Здесь рядом ученых были обобщены

³ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики. „Труды Прибалтийской Экспедиции”, т. II, М. 1959.

⁴ К. Ю. Марк, Палеоантропология Эстонской ССР. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата биологических наук, Таллин 1953; е е же, *Paleoantropoloogistest uurimistest Eesti NSV*, „Изв. АН Эст. ССР”, 1953, т. II, 4; е е же, Новые данные по палеоантропологии Эстонской ССР. „Труды Института этнографии”, новая сер. т. XXIII М. 1954, стр. 126—137; е е же, Новые палеоантропологические материалы эпохи неолита в Прибалтике. „Изв. АН Эст. ССР”, серия общественных наук, т. I, 1956, стр. 43—65; е е же, Палеоантропология Эст. ССР. „Труды Института этнографии”, новая сер., т. XXXII, М. 1956, стр. 170—228; е е же, Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии. Сборник статей „Вопросы этнической истории эстонского народа”, Таллин 1956, стр. 219—243; е е же, Zur Entstehung der gegenwärtigen Rassentypen im Ostbaltikum, „Suomen Muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja”, Helsinki 1958.

⁵ Р. Я. Денисова, Антропологический состав восточных латышей и восточных литовцев. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, М. 1958; е е же, К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и восточных литовцев. „Изв. АН Латв. ССР”, 1958, 2, стр. 21—34; е е же, Антропологический тип восточных литовцев. „Изв. АН Латв. ССР”, 1963, 9 стр. 15—26; е е же, К истории формирования антропологического состава восточных латышей и восточных литовцев. „Изв. АН Латв. ССР”, 1958, 3, стр. 17—24.

новые антропологические данные, собранные в послевоенные годы, а также краниологический материал, накопленный в довоенные годы⁶.

В настоящее время антропологические исследования народов Восточной Прибалтики ведутся в Институте истории Академии Наук Эстонской ССР (К. Марк), в Тартуском государственном университете (проф. Ю. Ауль), в Институте истории Академии Наук Латвийской ССР (Р. Денисова) и Институте истории Академии Наук Литовской ССР (В. Убранавичус). Под руководством К. Марк осуществляется сбор антропологического материала и дальнейшее изучение финно-угорских народов. Ею собран и частично уже опубликован интересный материал о волжских (мордва, мари) и пермских (коми, удмурты) финнах. Из прибалтийско-финских народов помимо эстонцев исследованы карелы, вепсы и ижорцы⁷.

Эти исследования возможно приблизят нас к решению до сих пор еще спорного вопроса о происхождении антропологического типа тех финно-угорских народов, для которого характерно своеобразное сочетание некоторой уплощенности лица с пониженным переносьем и сравнительно слабо выступающим носом. Как известно, этот вопрос имеет непосредственное значение и для территории Восточной Прибалтики, где отмечается влияние этого антропологического типа.

Проф. Ю. Ауль наряду с вопросами этнической антропологии в своих исследованиях большое место отводит изучению физического развития эстонцев⁸.

В Институте истории АН Латв. ССР ведутся антропологические

⁶ См. Тезисы докладов на Объединенной конференции по археологии, этнографии и антропологии Прибалтики (пленарное заседание; секция этнографии и антропологии), М. 1955; Н. Н. Чебоксаров, Основные проблемы этнической истории Советской Прибалтики, стр. 4—6; М. В. Витов, Антропологические типы современного населения Прибалтики, стр. 12—15; Р. Я. Денисова, Антропологический тип ливов, стр. 16—18; К. Ю. Марк, Результаты изучения палеоантропологического материала эпохи неолита в Прибалтике, стр. 6—8; В. П. Якимов, Вопросы первичного заселения Прибалтики по данным археологии и палеоантропологии, стр. 3—5.

⁷ К. Ю. Марк, Этническая антропология мордвы. „Труды Института этнографии АН СССР“, новая сер., т. LXIII, М. 1960; е е же, Антропология волжских и пермских финно-угорских народов. „VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук“, М. 1964.

⁸ См. Ученые записки Тартусского гос. университета, в. 155, Тарту 1964; J. Aul, Andmeid lätlaste antropol. tundmiseks, стр. 3—45; е го же, К антропологии русских восточных окраин Эстонской ССР, стр. 46—108; е го же, Mõnedest eesti kooliopilaste kehalise arengu tunnustest, стр. 109—117; е го же, Антропологические исследования води и ижорцев на западе Ленинградской обл., стр. 118—164; е го же, Антропология эстонцев. „Ученые записки Тартусского гос. университета“, в. 158, Тарту 1964.

исследования направленные на дальнейшее изучение происхождения и этнической истории балтов. В 1958—1965 гг. продолжалось изучение антропологического состава современных латышей и литовцев. Собран большой интересный материал, который будет обобщен в дальнейших публикациях⁹.

Особенное внимание уделяется реставрации краниологических коллекций и сбору нового краниологического материала, который дает возможность осветить различные периоды этнической истории латышей. В этом отношении исключительный интерес представляют полученные в археологических раскопках 1964—1965 гг. на территории Латвии черепа эпохи мезолита и неолита.

В последние годы антропологические исследования начаты в Литве в Институте истории Академии Наук Лит. ССР, где ученик проф. М. М. Герасимова, В. Урбанавичус успешно занимается восстановлением лица по черепу. Им также начат сбор, реставрация и изучение краниологических коллекций с территории Литвы.

В. П. Алексееву принадлежит заслуга в изучении позднего краниологического материала народов Советской Прибалтики, где он на основании большого материала освещает ряд вопросов истории формирования антропологического состава латышей и эстонцев¹⁰.

Таким образом, собранный усилиями советских ученых антропологический материал о народах Советской Прибалтики и прилегающих к ней районов использован как исторический источник, что позволило впервые подойти к изучению таких вопросов как первоначальное заселение человеком Восточной Прибалтики, история формирования антропологического состава народов Прибалтики, происхождение европеоидного элемента и о путях и времени появления монголоидного компонента, о существовании различных этнических группировок и их взаимодействии в различные исторические периоды, о месте прибалтийско-финского элемента в этнической истории латышей, о преемственности населения, о славяно-балтских взаимоотношениях по дан-

⁹ Частично этот материал уже опубликован или подготовлен к печати, Р. Денисова, Особенности антропологического типа селов в современном населении юго-восточной Латвии. „Сов. этнография”, 1965, 4, стр. 84—93; е е же, Антропологические особенности антропологического типа восточных латышей в связи с их этнической историей „Archeologija un etnografija”, VII, Riga 1968.

¹⁰ В. П. Алексеев, Краниологические материалы к проблеме происхождения восточных латышей. „Сов. этнография”, 1961, 6; е го же, Историческое значение антропологических различий между населением западных и восточных районов Латв. ССР. „Изв. АН Латв. ССР”, 1963, 10; е го же, Краниологический тип финнов и некоторые вопросы происхождения прибалтийско-финских народов. „Изв. АН Эст. ССР”, т. XII, серия общественных наук, 1963, 2.

ным антропологии и др. В изучении этих вопросов использовались данные смежных отраслей знаний — археологии, этнографии и лингвистики.

*

С проблемой первоначального заселения человеком Восточной Прибалтики тесно связаны такие вопросы как время появления человека и пути его проникновения на эту территорию. Если первый вопрос решается сравнительно легко и время появления человека в Восточной Прибалтике относят к мезолиту (для Литвы возможен поздний палеолит)¹¹, то вопрос о путях заселения этой территории гораздо более сложен.

В. П. Якимов, основываясь на палеоантропологическом и археологическом материалах находит, что Восточная Прибалтика заселялась с юга и юго-запада¹². Однако неоднократно высказывалась мысль, что южный путь не был единственным в продвижении населения в Восточную Прибалтику. Согласно А. Я. Брюсову, заселение севера Европейской части СССР могло идти с востока на запад¹³. Но, по-видимому, этот путь имел место в более позднее время, в неолите.

Мезолитическое население Восточной Прибалтики до последнего времени было представлено лишь единственным черепом (Кирсна)¹⁴ и одной черепной крышкой (Кебеляй)¹⁵ с территории Литвы. К. Марк, исследовавшая эти находки, считает возможным отнести их к долихокранному европеоидному типу. Такие особенности, как высокое и узкое лицо позволяют сблизить череп из Кирсны с мезолитическими черепами из Волошского эпипалеолитического могильника¹⁶.

В последнее десятилетие в литературе получил широкое освещение вопрос об антропологическом составе неолитического населения Восточной Прибалтики. Наиболее богато краниологическим материалом эпохи неолита представлена Эстония, слабее Латвия и Литва. На

¹¹ В. П. Якимов, Начальные этапы заселения Восточной Прибалтики. „Труды Института этнографии АН СССР“, новая сер., т. XXXII, стр. 251—255.

¹² В. П. Якимов, Начальные этапы заселения Восточной Прибалтики, стр. 255.

¹³ А. Я. Брюсов, Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху, М.-Л. 1952.

¹⁴ J. Žilinskas, Akmens periodo žmogus Žemaitijoje ir Suvalkijoje. Kaunas 1931.

¹⁵ В. К. Гуделис, С. В. Павилонис, Палеоантропологические находки в Литве. „Бюлл. Комиссии по изучению четвертичного периода“, М. 1955, 20.

¹⁶ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 144—155.

этом материале отчетливо выделяются два антропологических типа. Первый, мезо-брахикранный с широким и несколько уплощенным лицом, связывается с культурой ямочно-гребенчатой керамики, которая не имеет прямой генетической связи с местной более древней культурой. По мнению А. Я. Брюсова, Х. А. Моора и Н. Н. Чебоксарова, носители этой культуры принадлежали к финно-угорской языковой семье, которые на территорию Восточной Прибалтики проникли в середине III тысячелетия до н.э. с более восточных районов. Их антропологический тип, представленный черепами из Валма, Тамула (Эстония), Крейчи (Латвия) и Турлойшкес (Литва), по ряду признаков занимает промежуточное положение между европеоидами и монголоидами¹⁷. Ближайшие аналогии этому антропологическому типу исследователи находят среди представителей культуры ямочно-гребенчатой керамики с территории лесной полосы Европейской части СССР (Каравайха, Мадлон, Старший Волосовский могильник)¹⁸. По мнению К. Марк, мезо-брахикранные черепа (Валма, Тамула) обнаруживают определенное сходство с черепами из Северной Польши (Brajniki, Wąbrzeźno)¹⁹.

Большинство советских антропологов (Н. Н. Чебоксаров, К. Ю. Марк, Г. Ф. Дебец, Р. Я. Денисова), изучавшие раннеолитические черепа из Восточной Прибалтики, считают, что антропологический тип носителей культуры ямочно-гребенчатой керамики — результат смешения европеоидных и монголоидных элементов. Процесс формирования этого антропологического типа происходил, по-видимому, в лесной полосе Европейской части РСФСР, который в середине III тысячелетия до н.э. распространился на территорию Восточной Прибалтики с востока, с культурой ямочно-гребенчатой керамики²⁰.

Этот антропологический тип с монголоидным налетом сыграл значительную роль в этногенезе народов Восточной Прибалтики, и в особенности эстонцев и латышей. Его следы в восточных районах Эстонии и Латвии прослеживаются на краниологическом материале и даже среди современного населения. Интересно отметить, что он

¹⁷ К. Ю. Марк, Палеоантропология Эстонской ССР, стр. 174—183.

¹⁸ К. Ю. Марк, Вопросы этнической истории эстонского народа в свете данных палеоантропологии, стр. 222—228; Р. Денисова, Палеоантропологический материал из неолитического могильника Крейчи. „Сов. этнография”, 1960, 3, стр. 163—169.

¹⁹ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 164—165.

²⁰ Л. Ю. Янитс, Поселения эпохи неолита и раннего металла в приустье реки Эмайыги (Эст. ССР) Таллин 1959, стр. 336; М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 158—173; К. Марк, Палеоантропология Эстонской ССР, стр. 177—178.

всюду связывается с финно-угорским населением или объясняется его влиянием в среде балтских народов.

В позднем неолите, в начале II тысячелетия (XVIII в. до н.э.) в Восточной Прибалтике появляются скотоводческие племена, носители культуры боевых топоров и шнуровой керамики. В это время памятники этой культуры распространяются на территории Литвы, Латвии, Эстонии и юго-западной Финляндии. Культура боевых топоров на восточном побережье Балтийского моря не имеет преемственной связи с предшествующими ей культурами. Х. А. Моора появление носителей этой культуры в Прибалтике объясняет проникновением на эту территорию новых этнических групп — балтских племен, непосредственных предков латышей и литовцев²¹.

Краниологический материал, представленный культурой боевых топоров, известен, главным образом, с территории Эстонии. В его изучении большая роль принадлежит К. Марк. Согласно ее мнению, европеоидный, массивный, относительно широко- и высоколицый антропологический тип поздненеолитического населения культуры боевых топоров значительно отличается от типа, представленного культурой ямочно-гребенчатой керамики. Некоторые палеоантропологические находки с территории Эстонии и Латвии (Кыльяла, Абора) свидетельствуют о смещении этих двух антропологических типов в позднем неолите.

Массивный, европеоидный и резко длинноголовый тип балтских племен, по мнению К. Марк, имеет определенное сходство с палеоантропологическими находками из Южной Прибалтики (череп в Домшине из б. округа Лабиау, и с Земландского полуострова около б. Вискаутен и др.), которые также представлены культурой боевых топоров²².

Этот же тип прослеживается и среди неолитического населения в Среднем Поднепровье, оставившего погребальные памятники со скорченными и окрашенными костяками²³, а также имеет некоторое сходство с фатьяновцами из Среднего Поволжья²⁴. Новые кранио-

²¹ Х. А. Моора, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии. „Вопросы этнической истории эстонского народа”, сб. статей, Таллин 1956, стр. 67—72.

²² К. Ю. Марк, Палеоантропология Эстонской ССР. „Труды Института этнографии”, новая сер., XXXII, М. 1956, стр. 181—182.

²³ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР. „Труды Института этнографии”, новая сер., IV, М.-Л. 1948, стр. 98, табл. 28.

²⁴ М. С. Акимова, Антропологический тип населения фатьяновской культуры. „Труды Института этнографии”, новая сер., I, М.-Л. 1947, стр. 271—274; Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стр. 89.

логические материалы, которые получены из раскопок фатьяновских могильников последних лет, свидетельствуют о сходстве антропологического типа фатьяновцев с типом носителей культуры ладьевидных топоров из Эстонии²⁵. Таким образом, не только археологический но и антропологический материал свидетельствует о южных и юго-восточных связях носителей культуры шнуровой керамики и ладьевидных топоров.

Некоторые палеоантропологические находки с территории Эстонии и Латвии (Кунила в Эстонии, Абора в восточной Латвии), свидетельствуют о смешении в позднем неолите этих двух антропологических типов. Археологические материалы также свидетельствуют о тесном хозяйственно-культурном взаимодействии прибалтийско-финских и балтских племен. Однако антропологические исследования современного населения и анализ краниологического материала говорит в пользу того, что антропологический состав населения Восточной Прибалтики формировался, главным образом, на основе массивного, долихокранного европеоидного типа балтов, который уже в конце II тысячелетия, очевидно, был преобладающим. Неисключено, что его проникновение в Восточную Прибалтику продолжало идти и в более поздний период, что усилило долю его участия в формировании тех этнических групп, которые существовали на этой территории.

Однако такое преобладание европеоидного элемента на территории Восточной Прибалтики, по-видимому, обусловлено не только проникновением сюда прабалтов. Есть основание полагать, что последние в Восточной Прибалтике встретили не только предков финно-угров, но, очевидно, и какое-то более древнее европеоидное население. Таким образом, европеоидный элемент на этой территории был всегда преобладающим, что соответствующим образом повлияло на дальнейшее формирование расового состава народов Прибалтики.

Однако следует отметить, что не все советские антропологи разделяют точку зрения о монголоидной примеси среди древнего населения Восточной Прибалтики. Так, В. П. Якимов придерживается противоположного взгляда. Согласно его мнению, мезо-брахикранный антропологический тип со средневысоким, широким и слабо профилированным лицом в горизонтальном направлении, который представлен культурой ямочно-гребенчатой керамики (Тамула и Валма в Эстонии), нельзя рассматривать как результат древней метисации европеоидов с монголоидами, а скорее как древнюю морфологическую форму, которая могла быть унаследована от более древних предко-

²⁵ Р. Денисова, Новые данные об антропологическом типе населения фатьяновской культуры. „Советская этнография” 1966, 4, стр. 24—37.

вых форм гоминид. При этом он ссылается на наличие европейских позднепалеолитических и мезолитических черепов со слабо профилированным лицом в горизонтальном направлении (Оберкассель, Мурзак-Коба и др.), где эту особенность трудно объяснить лишь монголоидной примесью. По аналогии с этим находкам он склонен отрицать монголоидную примесь и среди сравнительно плосколицых неолитических черепов в Восточной Прибалтике ²⁶.

Несомненно, что отмеченное своеобразие в строении лицевой части черепа среди некоторых позднепалеолитических и мезолитических черепов в Европе, представляет большой научный интерес, но нет никаких оснований объяснять наличие этой особенности как у первых, так и у гораздо более поздних по времени черепов из Восточной Прибалтики, одними и теми же причинами. К этому же следует учитывать, что на древних черепах из Восточной Прибалтики, слабая профилированность лица встречается в комплексе с такими признаками как пониженное переносье, более слабое выступание носа и менее глубокая клыковая ямка, что, конечно, скорее свидетельствует о монголоидной примеси. Эта точка зрения разделяется большинством советских антропологов ²⁷. Она находит свое подтверждение и в археологическом материале.

*

Археологические памятники конца бронзового века и раннего железного века (середина и вторая половина I тысячелетия до н.э.) сви-

²⁶ В. П. Якимов, Начальные этапы заселения Восточной Прибалтики. „Труды Института этнографии АН СССР“, новая сер., т. XXXII, 1956, стр. 245—272; его же, О древней „монголоидности“ в Европе. „Краткие сообщения Института этнографии АН СССР“, вып. XXVII, 1957, стр. 86—91; его же, Антропологические материалы из неолитического могильника на Южном Оленьем острове. „Сб. Музея антропологии и этнографии АН СССР“, т. XIX, М.-Л. 1960, стр. 300—314; его же, Горизонтальная профилированность лицевого отдела черепа у современных и древних людей. „Вопросы антропологии“, вып. 4, 1960, стр. 62—70; его же, Население Европейской части СССР в позднем палеолите и мезолите. „Вопросы антропологии“, вып. 7, 1961, стр. 23—28; его же, Реплика оппонентам. „Вопросы антропологии“, вып. 9, 1962, стр. 128—131.

²⁷ Г. Ф. Дебеч, Палеоантропология СССР, „Труды Института этнографии АН СССР“, новая сер., т. IV, М.-Л. 1948; его же, О путях заселения северной полосы Русской равнины и Восточной Прибалтики. „Советская этнография“, 1961, 6; М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 139—187; В. П. Алексеев, Историческое значение антропологических различий между населением западных и восточных районов Латвийской ССР, стр. 19—32; Р. Денисова, Палеоантропологический материал из неолитического могильника Крейчи, стр. 163—169.

детельствуют о непрерывности заселения и преемственности населения²⁸. Однако это не исключает некоторого притока населения, по-видимому, балтского происхождения²⁹. Но к этому периоду в Прибалтике уже консолидировались две основные этнические группировки³⁰. Всю территорию Эстонии и северную часть Латвии занимали прибалтийско-финские племена, предки ливов и эстонцев, южная граница которых простиралась севернее Даугавы, а в Курземе по рекам Вента и Абава³¹. Южнее были расселены балтские племена, которые, продвигаясь на север, постепенно отесняли своих северных соседей, а также, проникая в среду последних, частично их ассимилировали. Это подтверждается и на антропологическом материале современного населения.

К сожалению, краниологическим материалом этот период представлен весьма слабо. Единственная серия скелетов, найденная в каменных курганах с ящиками на севере Эстонии (Муукси, Напа), датируется второй половиной I тысячелетия до н.э. (VI—I вв.). Антропологический тип, представленный этими черепами, характеризуется сильно наклонным лбом, развитым надбровьем, выраженной долихокранией и очень большим высотным диаметром *basion-bregma*, высоким, широким и хорошо профилированным в горизонтальном направлении лицом, выступающим носом. К. Марк, описавшая эту серию, находит, что население второй половины I тысячелетия до н.э., оставившее могильники в Напа и Муукси, потомки носителей культуры боевых топоров и шнуровой керамики, антропологический тип которых нам хорошо известен по краниологическому материалу из поздне-неолитических могильников в Соле, Арду и из других мест в Эстонии³². Г. Ф. Дебец этот высокоголовый тип выделяет в особый Прибалтийский вариант протоевропейского типа³³. Однако могильники с каменными ящиками определяются как прибалтийско-финские³⁴. Таким образом, краниологический материал свидетельствует, что антропологический тип эстонских племен формировался в значительной степени на балтской основе.

²⁸ Х. А. Моора, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии, стр. 79—80.

²⁹ Там же, стр. 77—79.

³⁰ Там же, стр. 80.

³¹ Я. Я. Граудонис, Поздний бронзовый и ранний железные века на территории Латвийской ССР (I тысячелетие до н.э.), Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Рига 1961, стр. 32.

³² К. Ю. Марк, Палеоантропология Эстонской ССР, стр. 184—185.

³³ Г. Ф. Дебец, Палеоантропология СССР, стр. 158.

³⁴ M. Schmiedehelm, Ein Grabfeld der vorrömischen Eisenzeit in Lügä-muse. „Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat”, Tartu 1925.

*

В начале I тысячелетия н.э. в материальной культуре двух крупных этнических общностей — эсто-ливской и балтской, отчетливо выделяются локальные группы. На территории Эстонии известны три местные группы, которые, вероятно, соответствовали основным племенным объединениям. Это памятники средней и северной части Эстонии, затем южной Эстонии и прилегающих районов в северной части Латвии и, наконец, памятники западной и островной части Эстонии³⁵.

В этот период на территории Литвы и Латвии в среде балтов также отчетливо выделяются отдельные группы племен, которые нам позже становятся хорошо известными по различным письменным источникам. Это племена куршей на юго-западе Латвии и западе Литвы, жемайты в средней части Литвы и очень близкие им племена земгалов в южной Латвии, племена латгалов и селов в восточной и юго-восточной Латвии, восточнолитовские племена, племена ятвягов на юго-востоке Литвы и в Занеманье и скальвов у устья Немана в юго-западной Литве³⁶.

В первое тысячелетие происходит некоторое перемещение ливов в Видземе и сокращение их территории в Курземе, идет продвижение земгалов и латгалов в северные районы Латвии. Возможно, начиная с середины I тысячелетия происходит некоторый прилив балтов из Верховьев Днепра и Западной Двины в результате продвижения в эти районы восточнославянских племен. Одновременно происходит проникновение восточнославянских элементов в восточные районы Эстонии и Латвии.

Однако, несмотря на тот сложный процесс ассимиляции, сближения и консолидации, который проходил на протяжении многих тысячелетий и столетий, в материальной культуре латышей, эстонцев и литовцев до настоящего времени сохранились локальные различия, которые своими корнями, по-видимому, связаны с теми племенными группами, которые прослеживаются на археологическом материале еще в начале I тысячелетия н.э.

Это явление представляет большой интерес для антропологов. Изучая краниологический и антропологический материал с древних

³⁵ Х. А. Моора, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних с ним народов в свете данных археологии, стр. 110—115.

³⁶ П. З. Куликаускас, Некоторые данные о первоначальном заселении территории Литвы и о племенных группах в I и начале II тысячелетия н.э. по данным археологии. „Труды Института этнографии“, т. XXIII, 1954, стр. 42—46; Р. Яблонските-Римантене. О древнейших культурных областях на территории Литвы. „Сов. этнография“, 1953, 3, стр. 5—19.

племенных территорий, можно попытаться установить антропологические особенности отдельных племен и таким образом выяснить их взаимоотношения, степень родства и роль в общем процессе формирования антропологического состава латышей, литовцев и эстонцев.

Вторая половина I и начало II тысячелетия краниологическим материалом представлена относительно хорошо, который в подавляющем своем большинстве получен в археологических раскопках послевоенных лет. Он исследован и опубликован К. Марк и автором настоящей статьи. Этот материал позволяет выделить на территории Восточной Прибалтики несколько антропологических типов или вариантов и увязать их с определенными этническими общностями.

Наиболее характерным на рассматриваемой территории является массивный долихокранный европеоидный антропологический тип с крупными размерами горизонтальных диаметров черепа, с высоким и среднешироким лицом. По всей вероятности он в I и начале II тысячелетия в Эстонии, Латвии и Литве широко распространен и является преобладающим. Его этническая принадлежность теперь уже не вызывает сомнений. На всей этой территории он представлен, главным образом, различными племенами балтов. Только на севере Советской Прибалтики он обнаружен и в могильниках эстов. Очевидно это свидетельствует в пользу того, что в формировании антропологического типа различных племен эстов приняли участие балтские элементы.

При более детальном ознакомлении с этим материалом, среди массивного долихокранного европеоидного типа балтов можно выделить два варианта. Один из них локализован, главным образом в средней Литве, где он представлен краниологическим материалом из грунтовых могильников жемайтов (Эйгуляй, Саргенай, Вершвай) II—VI вв. н.э., а также черепами из грунтовых могильников земгалов в южной Латвии (Оши, Баляс, Шкерстайни, Стури), которые датируются V—VII вв. н.э.³⁷ При сопоставлении этих двух серий черепов обнаруживается очень большое их сходство по целому комплексу основных антропологических признаков, что очевидно свидетельствует о близком генетическом родстве земгалов и жемайтов. Их антропологический тип характеризуется выраженной массивностью, что проявляется в большом наклоне лба, очень развитом надбровье, отчетливо выраженном мышечном рельефе на черепе, долихокранией и европеоидным строением лица.

На территории Эстонии в этот период господствовал обряд трупо-

³⁷ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 194, табл. 30.

сожжения, поэтому остается неизвестным антропологический тип прибалтийских финнов начала I тысячелетия н.э. Особенно большой интерес имели бы черепа с запада и северо-запада Эстонии, где в конце II тысячелетия до н.э. преобладали памятники культуры боевых топоров. Однако с этой территории имеется несколько краниологических серий только более позднего периода (XI—XIV вв.), которые исследованы К. Ю. Марк³⁸. Антропологический тип, представленный этими сериями черепов из грунтовых могильников в западной и центральной части Эстонии (Кюти, Хаймре, Ыви, Лахепере, Карья), имеет большое сходство с типом земгалов и жемайтов II—VII вв. Помимо массивности и долихокрании он характеризовался также высоким и узким лицом.

В северных районах Литвы (Лингсмучай, Берчюнай, Упите) среди черепов III—IX вв.³⁹ и в восточных районах Латвии (Нукшас, Кристепени, Яунпиебалга, Лудза), где краниологический материал представлен рядом могильников VIII—XII вв.⁴⁰, мы встречаем тот же массивный долихокраний европеоидный тип, но, в отличие от предыдущего, с более широким лицом.

Аналогию долихокранию и широколицему варианту антропологического типа балтов находим на территории Верховьев Днепра и Западной Двины, среди древнерусских курганных черепов XI—XIII вв.

Как известно, среди славянских черепов Верхнего Поднепровья XI—XIII вв. выделяются два антропологических типа. Первый — грацильный, долихокраний, со средними размерами черепа и узким лицом, второй — более массивный тоже долихокраний, но с крупными размерами горизонтальных размеров черепа и широким лицом⁴¹. Если первый антропологический тип, по мнению многих антропологов, на этой территории был представлен восточными славянами, то второй имеет несомненное сходство с антропологическим типом латгалов из курганных могильников Восточной Латвии и с черепами, которые происходят из ряда могильников в северной Литве. Все исследователи, изучавшие эти краниологические серии, находят, что такое сходство обусловлено наличием балтского субстрата среди

³⁸ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, *Этническая антропология Восточной Прибалтики*, стр. 194, табл. 30.

³⁹ Там же, стр. 194, табл. 30.

⁴⁰ Там же, стр. 198, табл. 31; В. П. Алексеев, *Историческое значение антропологических различий между населением западных и восточных районов Латвийской ССР*, табл. 4.

⁴¹ В. В. Седов, *Славянские курганные черепа Верхнего Поднепровья*. „Советская этнография”, 1954, 3.

долихокранного и широколицего антропологического типа древнерусских черепов Верхнего Поднепровья.

Многочисленные археологические исследования и гидронимические данные свидетельствуют, что дославянское население большей части Белоруссии, Верховьев Днепра и Западной Двины было балтийского происхождения⁴². Таким образом, антропологический материал не противоречит этому выводу. Неисключена возможность, что балтские племена из Восточной Латвии и Литвы были связаны общностью происхождения с родственными им племенами из Верхнего Поднепровья. Возможно также, что балтские племена этой территории, теснимые восточнославянским населением, продвигались к северо-западу и частично проникли в восточные районы Литвы, Латвии, а частично были ими ассимилированы.

Таким образом, правильность выделения узколицего и широколицего вариантов среди массивного долихокранного европеоидного антропологического типа подтверждается на довольно обширном материале, который имеет довольно четкую географическую локализацию. Как увидим из дальнейшего изложения, существование этих двух вариантов находит свое подтверждение и в антропологическом составе современного населения.

Возможно это различие в антропологическом типе жемайтов, земгалов и западных эстонцев, с одной стороны, и латгалов — с другой, является результатом различия между западными и восточными балтами. Возможно последние восходят к фатьяновским и близким им племенам, тогда как западнобалтийские племена имеют более западное происхождение.

В последнее время в результате археологических раскопок впервые получена небольшая краниологическая серия с территории древнего племени балтов-селов⁴³. Основная их территория, согласно данным археологии и языкознания, была на юго-востоке Латвии (левобережье Даугавы)⁴⁴. К северо-востоку от них были расселены латгалы, а к западу — земгалы. До последнего времени вопрос о месте

⁴² В. В. Седов, Следы восточно-балтийского погребального обряда в курганах древней Руси. „Сов. археология”, 1961, 2; П. Н. Третьяков, Локальные группы верхнеднепровских городищ и зарубинецкая культура. „Сов. археология”, 1960, 1; В. Н. Топоров и О. Н. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Днепра. М. 1962.

⁴³ Э. Шноре, Раскопки в Леясдольском археологическом комплексе. Тезисы докладов научной отчетной сессии, посвященной итогам археологических и этнографических экспедиций 1961 г., Рига 1962, стр. 29—30.

⁴⁴ К. Я. Анцитис, А. Я. Янсон, Некоторые вопросы этнической истории древних селов. „Сов. этнография”, 1962, 6, стр. 92—104.

и значении селов в этногенетическом процессе латышей оставался мало изученным. В настоящее время новые антропологические материалы позволяют подойти к изучению этого вопроса.

Антропологический тип, представленный краниологической серией из курганного могильника селов, отличается как от типа латгалов, так и от типа земгалов и жемайтов в сторону значительной грацилизации, что выражается в ослаблении надбровья, более прямом наклоне лба и тонкостенности черепов в целом. К тому же селы характеризуются средневысоким и среднешироким лицом. Ближайшие аналогии этому антропологическому типу мы находим среди грацильных и узколиких форм восточнославянских серий из Верхнего Поднепровья⁴⁵. На вопросе о происхождении этого грацильного и мезодолихокранного европеоидного типа со средними размерами черепа на территории Латвии мы остановимся подробнее при рассмотрении антропологического состава современных латышей из той же территории откуда происходят эти черепа.

Помимо рассмотренных типов, в Восточной Прибалтике в конце I и начале II тысячелетия бытовал еще один антропологический тип, заметно отличающийся от предыдущих. Он хорошо известен по работам К. Марк и автора настоящей статьи. В отличие от массивного долихокранного европеоидного типа из грунтовых могильников XI—XIII вв. средней и западной Эстонии, он происходит из того же периода курганных могильников восточных районов этой республики (Йыуга). Антропологический тип, представленный этими черепами, характеризуется средневыраженной массивностью, мезокранией, средневысоким, широким и несколько уплощенным лицом. В строении носа обращает на себя внимание несколько пониженное переносье и слабее выступающий нос. К. Ю. Марк, исследовавшая эти черепа, объясняет это некоторой монголоидной примесью⁴⁶.

В связи с этим несомненный интерес представляет единственный женский череп из этой же территории (Пуртсе-Матка), датируемый III веком нашей эры. Характерными его особенностями является брахикrania, небольшие размеры горизонтальных диаметров черепа и малая высота basion-bregma. Этими признаками, по мнению К. Марк,

⁴⁵ Р. Денисова, К вопросу об антропологическом типе селов XI—XII вв. в связи с краниологическим материалом из могильника Леясдупелес. „Изв. АН Латв. ССР”, 1964, 5, стр. 19—30.

⁴⁶ К. Ю. Марк, Палеоантропология Эст. ССР, стр. 189—191; М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 201—209, 211; К. Ю. Марк, Антропология населения восточной Эстонии XI—XVIII вв. Из истории славяно-прибалтийско-финских отношений, сборник статей, Таллин 1965, стр. 197.

он напоминает черепа из неолитических стоянок с ямочно-гребенчатой керамикой⁴⁷. Вследствие отсутствия лицевого отдела черепа нам ничего неизвестно о строении лица. Однако, К. Марк допускает, что этот череп свидетельствует о сохранении на северо-востоке Эстонии антропологического типа, который был характерен для представитель культуры ямочно-гребенчатой керамики.

Очень сходный антропологический тип, который также характеризуется несколько уплощенным и широким лицом, относительно слабо выступающим переносьем и носом, обнаружен в восточных районах Латвии. Но он происходит, главным образом, не из курганных могильников с финским инвентарем, как это было в северо-восточной Эстонии, а из некоторых грунтовых могильников балтского племени — латгалов. Наиболее отчетливо он прослеживается среди черепов VIII—IX вв. из могильника латгалов Кивты⁴⁸. Его влияние чувствуется и среди более позднего населения (X—XI вв.) из этой же территории, оставившего грунтовой могильник Нукшас⁴⁹. Особенности этого же антропологического типа прослеживаются и среди черепов из восточных районов Латвии, опубликованных еще в довоенные годы Г. Кнорре⁵⁰.

Таким образом, в восточных районах Эстонии и Латвии на краниологическом материале конца I и начала II тысячелетия выделяется антропологический тип, который характеризуется мезокефалией, средними размерами горизонтальных диаметров черепа и средней его высотой, широким, низким, несколько уплощенным лицом и средне-выступающим носом.

Близкие к этому типу формы встречаются среди краниологического материала из курганов северо-западных земель Великого Новгорода. В. В. Седов, исследовавший на этой территории курганы XI—XIII вв., согласно различным типам украшений, делит их на две группы. Одна группа курганов из северо-западных земель Великого Новгорода представлена восточными славянами — кривичами и словенами, вторая же — чудским населением, племенами води и ижоры. Если первая группа памятников представлена черепами, которые характеризуются мезо-долихокранией, прямым лбом, уме-

⁴⁷ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 194—195, табл. 30, стр. 197—198.

⁴⁸ Р. Денисова, Новый краниологический материал из могильника латгалов VII—XII вв. и некоторые вопросы этнической истории восточных латышей. „Изв. АН Латв. ССР“, 1964, 2, стр. 3—14.

⁴⁹ Нукшинский могильник. Материалы и исследования по археологии Латв. ССР, т. I, Рига 1957, стр. 47—54.

⁵⁰ G. Knorre, *Kraniologische Untersuchungen an Schädeln altlettischer Stämme*, Riga 1939.

ренным надбровьем, низким, узким, сильно профилированным лицом в горизонтальном направлении и выступающим носом, то вторая — мезокранным антропологическим типом, с низким, широким и несколько уплощенным лицом и слабее выступающим носом⁵¹.

Следовательно, мезокранный антропологический тип с широким и несколько уплощенным лицом в конце I и начала II тысячелетия был представлен на довольно обширной территории: в восточных районах Эстонии, Латвии и на территории от Чудского озера до Ильменя. На всей этой территории, согласно археологическим исследованиям, в I и начале II тысячелетия жили водь, ижора и другие родственные им племена прибалтийских финнов⁵².

Таким образом, краниологический материал из восточных районов Латвии свидетельствует о том, что некоторые прибалтийско-финские племена в I тысячелетии н.э. были расселены на территории восточной Латвии и приняли участие в формировании антропологического типа восточных латышей. Латгалы, продвигаясь в середине I тысячелетия на север, по-видимому, пришли в соприкосновение с прибалтийскими финнами и частично их ассимилировали. Изученный в последние годы антропологический материал по современному населению, целиком подтверждает этот вывод.

К сожалению Литва, особенно ее восточные районы, значительно слабее представлены краниологическим материалом. Однако, имеющиеся как археологические, так и антропологические данные не позволяют предполагать влияние этого типа на физический тип литовцев.

Интересно отметить, что изученные В. П. Алексеевым большие краниологические серии XVII—XVIII вв. из восточных и западных районов Латвии подтверждают мысль о том, что в формировании антропологического типа восточных латышей приняли участие прибалтийские финны, которые характеризовались некоторой уплощенностью лица, пониженным переносьем и слабее выступающим носом⁵³.

⁵¹ В. В. Седов, Антропологические типы населения северозападных земель Великого Новгорода. „Краткие сообщения Института этнографии“, 1952, вып. XV, стр. 72—85.

⁵² Там же, стр. 76, рис. 3; X. А. Моора, Вопросы сложения эстонского народа и некоторых соседних народов в свете данных археологии, стр. 124; X. А. и А. X. Моора, Из этнической истории водь и ижоры. „Из истории славяно-прибалтийско-финских отношений“. Сборник статей, Таллин 1965, стр. 63—85.

⁵³ В. П. Алексеев, Историческое значение антропологических различий между населением западных и восточных районов Латвийской ССР, стр. 19—32; его же, Краниологический материал к проблеме происхождения восточных латышей. „Сов. этнография“, М. 1961, 6, стр. 39.

Известно, что на территории Латвии, в северной части Видземе, вплоть до второй половины XIX века жили прибалтийские финны — ливы, которые были полностью ассимилированы латышами. В настоящее время небольшое количество ливов проживает в некоторых селах прибрежной полосы Балтийского моря на севере Курземе (Талский район) Латвийской ССР⁵⁴. К сожалению, до сих пор краниологическим материалом эти этнические группы представлены крайне слабо. Имеется только одна серия ливских черепов XI в. с территории Видземе (Вайнажи, Аллажи, Турайда). Она исследована и опубликована в 1902 году Р. Вейнбергом по очень неполной программе⁵⁵. В целом эта серия отличается как от черепов латгалов так и земгалов меньшими размерами горизонтальных диаметров, небольшой высотой *basion-bregma* и очень узким, но высоким лицом. Этими особенностями они также отличаются от одновременных им эстов из грунтовых могильников западных и центральных районов Эстонии.

Череп ливов XI в. своим узким и высоким лицом отличаются и от мезокефального антропологического типа с уплощенным и широким лицом, который был характерен для населения рубежа I и II тысячелетия в северо-восточной части Эстонии, восточной части Латвии и северо-западных районах РСФСР.

С территории видземских ливов известны еще две серии черепов⁵⁶. Они представляют период с XIV по XVII вв. и характеризуются выраженной мезокранией, узким, средневысоким и европеоидным лицом. По-видимому, антропологический тип прибалтийских финнов на территории Латвии, также как и Эстонии, не был однородным. В формировании антропологического типа латышей Видземе, очевидно, принял участие тип ливов, который характеризовался мезокранной формой черепа, узким и вполне европеоидным строением лица, тогда как в состав латышей восточных районов Латвии вошел тоже мезокранный тип, но с широким и несколько уплощенным лицом. Последний был представлен, очевидно, водью или другими им близкими по происхождению племенами прибалтийских финнов.

*

⁵⁴ Л. С. Берг, Всесоюзное географическое общество за сто лет. М.-И, 1946, стр. 41; Р. Я. Денисова, Антропологический тип ливов. „Труды Института этнографии АН СССР”, т. XXXII, М. 1956, стр. 229—231.

⁵⁵ R. Weinberg, *Crania livonica*. „Archiv für d. Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands”, XII, Dorpat 1902.

⁵⁶ A. Sommer, *Der Rinnekalns und seine Bedeutung für die Anthropologie Livlands*. „Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands”, ser. II, b. IX, Lf. 5, Dorpat 1884; J. Prīmanis, *Pāles galvaskausi*. „Latvijas Universitātes raksti”, sēj. XII, Rīgā 1925.

Изучение антропологического состава современного населения Литвы, Латвии и Эстонии за последние 10—15 лет, выделение среди них наиболее характерных сочетаний морфологических признаков дало возможность осветить ряд вопросов этнической истории этих народов, а сопоставление современных антропологических типов с краниологическими вариантами позволило полнее раскрыть процесс формирования антропологического состава народов этой территории.

В целом среди народов Советской Прибалтики выделено несколько антропологических типов. Одним из основных является так называемый западнобалтийский антропологический тип, который прослеживается в западных и центральных районах Эстонии, на большей территории Латвии и в северной Литве. Он характеризуется большой длиной тела, светлой пигментацией волос и глаз, массивностью, что выражается в большом наклоне лба и развитом надбровье, мезокефалией, крупными размерами головы и лица, высоким переносьем и преимущественно прямым профилем спинки носа.

Собранный за последние годы довольно обширный антропологический материал позволил среди западнобалтийского антропологического типа выделить некоторые локальные варианты, которые в основном соответствуют племенным территориям I и начала II тысячелетия н.э. Наиболее хорошо изучены локальные варианты западнобалтийского типа в Латвии⁵⁷. Так, среди латышей Земгале выделяется мезокефальный и сравнительно узколицый вариант, который, безусловно, формировался на основе массивного долихокранного и узколицего европеоидного типа земгалов, известного нам по краниологическому материалу V—VII вв.

Второй — суббрахицефальный широколицый вариант распространен в южной части Латгалии. Он, очевидно, унаследован от латгалов X—XII вв., которые также выделялись своим более широким лицом.

Западнобалтийский тип на территории Эстонии также имеет свои локальные особенности. Эстонцы центральных и западных районов, где наиболее отчетливо прослеживаются особенности этого антропологического типа, в сравнении с латышами имеют более светлую окраску волос, слабее развитую бороду, сильнее наклонный лоб, более развитое надбровье и сильнее выступающие скулы⁵⁸.

В целом все антропологи, занимающиеся изучением народов Советской Прибалтики, находят, что история формирования западно-

⁵⁷ Р. Денисова, Особенности антропологического типа селов в современном населении юго-восточной Латвии, карта на стр. 85.

⁵⁸ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 90, рис. 34.

балтийского антропологического типа связана с территорией Прибалтики и своими корнями уходит в неолит, к носителям культуры боевых топоров и шнуровой керамики. В более позднее время он также прослеживается, но уже среди различных племен балтов и эстов. Очевидно этот антропологический тип, который явился исходной формой западнобалтийского типа, был распространен на гораздо более обширной территории, чем последний в настоящее время.

Есть все основания полагать, что западнобалтийский тип среди древнего населения Литвы был распространен более широко. Так, в настоящее время комплекс признаков, характерный для названного типа, прослеживается, главным образом, только в северных районах Литвы, примыкающих непосредственно к Латвии, хотя, согласно краинологическому материалу I тысячелетия до н.э., нам известно, что эта форма занимала и среднюю Литву. К тому же, в конце II тысячелетия до н.э. представители культуры боевых топоров и шнуровой керамики, которые принесли в Прибалтику этот тип, населяли, очевидно, и Литву.

Вопрос о причинах сокращения ареала западнобалтийского антропологического типа среди литовцев до последнего времени остается мало изученным. Вероятно это результат притока в Литву в более позднее время новых групп населения с более южных и восточных областей.

Антропологические материалы, опубликованные финскими антропологами, свидетельствуют, что западнобалтийский тип присутствует среди населения юго-западной Финляндии⁵⁹. Он прослеживается и на юго-востоке Швеции⁶⁰. Особенности западнобалтийского типа, по-видимому, выявляются и среди коренного населения южного побережья Балтийского моря⁶¹.

На северо-востоке Советской Прибалтики отчетливо прослеживается другой антропологический тип, который в специальной литературе получил название восточнобалтийского. Он отличается от предыдущего, главным образом, меньшей длиной тела, брахикефальной формой головы, средневысоким, но широким лицом, несколько сильнее выступающими скулами, более слабым развитием бороды и чаще вогнутым профилем спинки носа.

Этот антропологический тип наиболее отчетливо прослеживается

⁵⁹ A. O. Archo, *Antropologische Untersuchungen in den Landschaften Aland und Varsinais — Suomi*. „Acta Inst. Anat. Univer.” VI, Helsinki 1936.

⁶⁰ H. Lundborg a F. J. Linders, *The racial characters of the Swedish nation*. Uppsala 1926.

⁶¹ J. Schwidetzky, *Die Rassenforschung in Polen*. Zeitschrift für Rassenkunde, I, 1935.

на востоке Эстонии, где его удельный вес среди коренного населения постепенно убывает с востока на запад, уступая, таким образом, место западнобалтийскому типу⁶². Восточнобалтийский антропологический тип преследуется и среди северо-восточных латышей. Однако здесь он охватывает сравнительно небольшую территорию⁶³. Основной ареал восточнобалтийского антропологического типа лежит за пределами Прибалтики — в лесной зоне восточноевропейской равнины. Так, средняя длина тела, ослабленное развитие третичного волосяного покрова, значительная депигментация волос и глаз, умеренная брахикефалия, сравнительно слабая горизонтальная профилировка лица, несколько выступающие скулы, пониженное переносье и нередко вогнутый профиль спинки носа прослеживаются среди вепсов, южных карел, юго-восточных коми и некоторых русских групп Севера⁶⁴.

Однако следует помнить, что восточнобалтийский антропологический тип на территории Прибалтики и лесной зоны восточноевропейской равнины — понятия далеко не тождественные. Их объединяет только один общий компонент — монголоидность, вошедший в состав всех названных этнических групп, в том числе восточных эстонцев и северо-восточных латышей. Второй, европеоидный компонент, вошедший в состав восточнобалтийского типа на всей его территории распространения, не имеет единого происхождения. К тому же, многолоидная примесь среди вепсов, некоторых коми и карел имеет значительный удельный вес, тогда как среди восточных эстонцев и северо-восточных латышей она выражена крайне слабо.

Монголоидный компонент в Восточную Прибалтику принесен, очевидно, представителями культуры ямочно-гребенчатой керамики. Он прослеживается и на более позднем краниологическом материале. Европеоидный компонент, который является основным среди латышей и эстонцев — представителей восточнобалтийского типа, имеет балтское происхождение.

На юго-востоке Латвии, среди латышей Аугшземе (левобережье Даугавы), древней территории селов, выделен несколько другой антропологический комплекс признаков. Несмотря на то, что эта территория находится между южной Латгалией, где представлен суббрахикефальный широколицый вариант и Земгалией, где прослежива-

⁶² М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 84—85.

⁶³ Р. Я. Денисова, Особенности антропологического типа селов в современном населении юго-восточной Латвии, стр. 85, карта.

⁶⁴ Г. Ф. Дебец, Вепсы. „Ученые записки МГУ“, вып. 63, 1941; Н. Н. Чебоксаров, Этногенез коми по данным антропологии. „Сов. этнография“, 1946, 2.

ется мезокефальный сравнительно узколицый вариант западнобалтийского типа, латыши Аугшземе по своим антропологическим особенностям не занимают промежуточного положения. Они, наоборот, характеризуются рядом особенностей, которые их отличают как от первых, так и от последних. Так, коренное население Аугшземе, которое, очевидно, в своем большинстве является потомками древнего балтского племени — селов, имеет более темные и нередко волнистые волосы, более обильный рост бороды, более слабый наклон лба, менее развитые надбровные, чаще выпуклый профиль спинки носа и некоторую тенденцию к уменьшению всех размеров головы и лица⁶⁵.

Интересно, что аналогичный комплекс признаков — грацильность, мезокrania в сочетании со средними размерами черепа, выделен на краниологическом материале селов XI—XII вв. с этой же территории. Это обстоятельство позволяет предполагать, что антропологический тип, характерный для латышей Аугшземе, унаследован от селов. По-видимому селы, в отличие от других балтских племен — земгалов и латгалов, имели иной тип.

Вопрос о происхождении этого сравнительно грацильного, темнопигментированного мезокефального типа пока не может быть решен на имеющемся материале. Такие признаки как темные волосы, прямой лоб, слабее развитые надбровья, средние размеры лица и нередко выпуклый профиль спинки носа не характерны для населения Восточной Прибалтики. Как латыши, так и эстонцы, в целом характеризуются более светлыми волосами, большей массивностью, более широким и высоким лицом. Однако сочетание признаков, характерное для латышей Аугшземе, известно среди некоторых групп русских и белорусов (Ильменские поозеры, белорусы верховьев Днепра и Немана)⁶⁶. В антропологической литературе он получил название ильменско-днепровского⁶⁷. Это сходство латышей Аугшземе с некоторыми русскими и белорусами подтверждается, как мы уже видели, на краниологическом материале начала II тысячелетия н.э.

Таким образом, потомки древних селов особенностями своего антропологического типа тяготеют к юго-востоку, к территории, где мы встречаем формы более грацильные, темнопигментированные и с меньшими размерами головы и лица. Следовательно, современные латы-

⁶⁵ Р. Я. Денисова, Особенности антропологического типа селов в современном населении юго-восточной Латвии, стр. 88, табл. I.

⁶⁶ Н. Н. Чебоксаров, Ильменские поозеры. „Труды Института этнографии АН СССР”, т. I, М.—Л. 1947; Р. Я. Денисова, К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и восточных литовцев, стр. 26.

⁶⁷ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики”, стр. 105—107.

ши Аугшземе образуют как бы периферийную группу, центр которой находится среди русских и белорусов, среди тех, где выделяется так называемый ильменскоднепровский антропологический тип.

На юго-востоке Литвы, среди литовцев юга Аукштайтии и Дзукии, выделен тот же сравнительно темнопигментированный грацильный вариант, что и среди потомков селов⁶⁸.

Наиболее древние этапы формирования ильменско-днепровского антропологического типа увязываются с южными областями, с северным Причерноморьем⁶⁹. В более позднее время, зона распространения этого грацильного, мезокефального типа находится среди некоторых славянских групп. Грацильный, мезокефальный со средними размерами лица комплекс признаков юго-восточных латышей имеет, очевидно, тесную генетическую связь с ильменско-днепровским типом. Однако история его формирования еще не может быть раскрыта полностью из-за недостатка материалов.

Исследованиями Прибалтийской экспедиции установлено также некоторое усиление пигментации волос и глаз, уменьшение головного указателя и сужение лица среди некоторых групп латышей (Лиепая, Вентспилс) и эстонцев (Вильянди), территориально разобщенных между собой. М. В. Витов склонен эти особенности объяснить влиянием какой-то южной примеси, возможно, западнославянской⁷⁰.

Сбор антропологического материала среди коренного населения Литвы, позволил выделить антропологические типы, характерные для литовцев и определить их место в расовой классификации.

Географическая изменчивость измерительных и некоторых описательных признаков на территории Литвы обнаруживает определенную закономерность. Среди литовцев восточных районов мы наблюдаем наименьшие размеры большинства измерительных признаков головы и лица, чаще светлые глаза, реже выпуклый профиль спинки носа, более профилированные лица и менее выступающие скулы, тогда как западные литовцы имеют более крупные размеры головы и лица, более темные глаза и нередко волнистые волосы, чаще выпуклый про-

⁶⁸ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, *Этническая антропология Восточной Прибалтики*, стр. 103—105.

⁶⁹ Происхождение и этническая история русского народа. „Труды Института этнографии АН СССР”, новая сер., т. 88, стр. 184.

⁷⁰ М. В. Витов, *Антропологическая характеристика населения Восточной Прибалтики (по материалам антропологического отряда Прибалтийской экспедиции 1952—1954 гг.)*. „Вопросы этнической истории народов Прибалтики”, „Труды Прибалтийской Объединенной комплексной экспедиции”, т. I, М. 1959, стр. 574—576.

филь спинки носа, сильнее выступающие скулы и большую длину тела ⁷¹.

Комплекс признаков, характерный для восточных литовцев охватывает почти всю территорию восточной Литвы. Его западная граница лежит в междуречье Швентой и Невежис, южная идет по реке Неману до Белоруссии, а северная, примерно, по линии Рокишкис — Пасвалис. Таким образом, тот комплекс антропологических признаков, которым характеризуются восточные литовцы, охватывает довольно большую территорию и занимает значительное место в антропологическом составе литовцев. Это позволило считать его одним из основных антропологических комплексов на этой территории ⁷². Поэтому те различия, которые имеются между западными и восточными литовцами, нельзя объяснить лишь некоторым влиянием на последних антропологического типа какого-либо соседнего народа.

Сопоставляя антропологические особенности восточных литовцев с антропологическими типами других этнических групп Восточной Прибалтики, находим некоторое своеобразие первых. Такие признаки как средние размеры горизонтальных диаметров, средневысокое и неширокое лицо и средняя длина тела не являются характерными для народов Восточной Прибалтики и в том числе для литовцев западных районов Литвы. Это обстоятельство позволило искать аналогию антропологическому типу восточных литовцев не среди латышей, эстонцев, западных литовцев, а среди восточнославянских народов. Аналогичный комплекс признаков мы находим среди русских Калининской и Смоленской областей, где локализован валдайский антропологический тип ⁷³. Он, по-видимому, занимает довольно обширную территорию и в Белоруссии ⁷⁴.

Таким образом, среднепигментированный, умереннобрахикефальный со средними размерами головы и лица антропологический тип восточных литовцев имеет свою историю формирования, несколько отличную от истории формирования антропологического типа западных литовцев. Это находит подтверждение и в археологическом ма-

⁷¹ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 85—87, 104—110; Р. Денисова, Антропологический тип восточных литовцев. „Известия АН Латв. ССР“, 1963, 9, стр. 15—24.

⁷² Р. Денисова, Антропологический тип восточных литовцев, стр. 17, 22—24, 26.

⁷³ Т. И. Алексеева, Антропологический состав населения Волго-Окского бассейна. „Труды Института этнографии АН СССР“, т. XXXIII, М. 1956.

⁷⁴ Р. Я. Денисова, К вопросу об антропологическом составе восточных латышей и восточных литовцев. „Известия АН Латв. ССР“, 1958, 2, стр. 27.

териале. Интересным является то обстоятельство, что территория, занимаемая антропологическим типом восточных литовцев, совпадает с областью распространения курганов восточной Литвы в I тысячелетии н.э.⁷⁵ По-видимому, антропологический тип этих племен уже тогда отличается от типа литовских племен, расселенных к западу от реки Швентой. Археологи полагают, что восточнолитовские курганы принадлежали восточнолитовским племенам⁷⁶.

Сходство антропологического типа восточных литовцев с типом некоторых групп русских и белорусов верховьев Днепра и Западной Двины объясняется тем, что на всей этой территории были расселены древние балтские племена. Валдайский антропологический тип, начало формирования которого, по-видимому, можно отнести ко времени появления в верховьях Днепра и Западной Двины восточнославянских племен (середина I тысячелетия н.э.), образовался на основе двух этнических элементов — балтского и славянского⁷⁷, что и обусловило наблюдаемое в настоящее время сходство между антропологическим типом восточных литовцев и некоторыми группами русских и белорусов. По-видимому, этническая история восточных литовцев тесно связана с территорией Верховьев Днепра и Западной Двины. К такому выводу приводит изучение антропологического материала с этой области.

По мнению Н. Н. Чебоксарова и М. В. Витова, среди литовцев Жемайтии и Занеманья прослеживается умеренно депигментированный, резко брахикефальный антропологический тип. Для него является характерным грацильность, несколько выступающие скулы, слабее профилированное, широкое лицо. Согласно мнению указанных авторов, антропологический тип, характерный для юга-западных литовцев, можно рассматривать как локальный вариант центральноевропейского антропологического типа. Аналогичный комплекс признаков встречается в центральных и южных районах Польши, в Чехословакии и на юга-востоке Германии⁷⁸.

В последние годы продолжен сбор антропологического материала среди коренного населения западной Литвы. Это позволит уточнить

⁷⁵ Р. Денисова, Антропологический тип восточных литовцев, стр. 22.

⁷⁶ А. З. Таутавичюс, Восточнолитовские курганы. „Труды Прибалтийской экспедиции“, т. I, М. 1959, стр. 128—153.

⁷⁷ Р. Денисова, Особенности антропологического типа восточных латышей в связи с их этнической историей. „Тезисы докладов на научной отчетной сессии, посвященной итогам экспедиции археологов, этнографов и фольклористов в 1964 году, пленарное заседание“, Рига 1965, стр. 19.

⁷⁸ М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология Восточной Прибалтики, стр. 107—110.

границы распространения центральноевропейского типа и выявить удельный вес западнобалтийского типа среди литовцев Жемайтии.

В последние годы среди народов Советской Прибалтики начаты серологические и дерматоглифические исследования⁷⁹, которые должны способствовать изучению различных вопросов этнических истории латышей, литовцев и эстонцев.

SUMMARY

The author explains, that the trend of all anthropological research work undertaken in the Baltic Republics of the Soviet Union aims at elucidating the ethnogenesis and the ethnic history of the Baltic and Finnish people. Thus this is a trend towards expanding ethnic anthropology.

As early as the time from 1952 to 1956, the Institute of Ethnography of the Soviet Academy of Sciences with Professor Dr. N. N. Ceboksarov as director initiated comprehensive examinations of the Lithuanian, Latvian, Estonian, Livonian, and the Russian and Byelorussian population inhabiting the Baltic Republics. In this work participated scientists from Moscow and Lithuania, Latvia and Estonia. Besides this research inaugurated by the Moscow Institute of Ethnography, methodical anthropological examinations are also made by the following local scientific centres: the History Institute of the Estonian Academy of Sciences, the Estonian University at Tartu, the History Institute of the Lithuanian Academy of Sciences and the History Institute of the Latvian Academy of Sciences.

Judging from what research work in the Baltic Republics has revealed so far, it became possible to distinguish two fundamental anthropological types among the different anthropological varieties determined from examinations of representative local groups of people. The first of these types is what is called the „Western Baltic” type; as far as it is known up to now, this type occurs mainly in western and central Estonia, in the greater part of Latvian territory, and in northern Lithuania. It seems probable that this anthropological type has once occupied a wider area than it does today. Its origin should be set to the period some two thousand years B. C. ago, when representatives of the Battle-Axe Culture and the Corded Pottery Culture penetrated this area.

The second anthropological type called the „Eastern Baltic” type can be observed in eastern Estonia and in the northern and eastern part of Latvia; this type should rather be linked with ancient Baltic Cultures. In contrast to this, the people settling the eastern part of Lithuania show many features common with some groups of Russian and Byelorussian people from the upper Dnieper and the upper Dzvina basins. This is the area in which the ancient Balts were developing, representatives of the Brushed Pottery Culture.

The author intimates, that a variety of problems involved in the ethnic history of the Baltic Republics require further research by anthropologists and students of related disciplines of science.

⁷⁹ Исследования проводятся Антропологической экспедицией Института истории Академии Наук Латвийской ССР.

BIBLIOGRAFIA I ARCHIWISTYKA

V. Žukas, Prof. K. Jablonskio bibliografija, „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, t. IV, Vilnius 1964, str. 155—206.

Большую утрату понесла историко-правовая наука Литвы в послевоенные годы — она лишилась трех своих лучших представителей Аугустинаса Янулайтиса (1878—1950), Повиласа Пакарклияса (1902—1955) и Константинаса Яблонскиса (1892—1960). Широтой научных интересов, высокой эрудированностью и глубиной творческой мысли выделяется среди них К. Яблонскис. Он не только историк права и архивовед, но и археолог, археограф, языковед, палеограф — словом, историк самого широкого профиля. Вот почему появление библиографии работ К. Яблонскиса представляет большой интерес для широкого круга научных работников.

В введении (стр. 155—156) составитель кратко характеризует научную деятельность К. Яблонскиса и указывает принципы составления библиографии. Весь библиографический материал сгруппирован на 4-е раздела: 1. Основные даты жизни и деятельности К. Яблонскиса (стр. 156—162). 2. Литература о нем (стр. 162—163). 3. Опубликованные работы (стр. 163—174). 4. Рукописные работы и собрания материалов (стр. 174—194). Библиография завершается указателем личных имен и ценным приложением „Из наследия проф. К. Яблонскиса“.

Сообщаемые в первом разделе библиографии важнейшие даты из

жизни и деятельности К. Яблонскиса составляют своеобразный его биографический очерк. Литература о К. Яблонскисе, зарегистрированная во втором разделе, пока весьма скромна — всего лишь 15 позиций. Большинство их представляют небольшие журнальные или газетные статьи. В третьем разделе дается перечень опубликованных работ К. Яблонскиса. Они расположены в хронологическом порядке выхода в свет и нередко сопровождаются аннотациями составителя. В этот же раздел включены и рецензии. Так, на книги „Istorijos archyvas“ (Kaunas 1934) и „Lietuvos valstiečių ir miestėlių ginčai su dvarų valdytojais“ (Vilnius 1959) указано по 5 рецензий. Хотя в библиографии отсутствует нумерация, но видно, что количество опубликованных работ К. Яблонскисом, небольшое — около 40 позиций, не считая энциклопедических статей, переводов и несколько отредактированных изданий.

Четвертый раздел библиографии раскрывает чрезвычайно богатое рукописное наследие К. Яблонскиса. Здесь находим уже подготовленные или подготавливаемые к печати сборники исторических документов, статьи по различным вопросам истории и права феодальной Литвы, отзывы и рецензии на диссертации, книги и статьи, курсы читанных лекций, научные доклады и пр. Рукописи в библиографии сгруппированы по месту их хранения. Исключение составляют отзывы и рецензии, которые указываются в алфавитном порядке рецензируемых ав-

торов или заглавий их работ. Составитель библиографии В. Жукас проделал большую и кропотливую работу и несомненно, что его публикация послужит надежной основой для дальнейших исследований о личности, жизненном пути и научных трудах К. Яблонскиса.

Наряду с этим хочется высказать в отношении рассматриваемой библиографии и несколько замечаний. Так, в разделе „Литература о К. Яблонскисе“ указываются монографии И. Лебедиса „Mikalojus Daukša“ (Vilnius 1963) и В. Пашуто „Образование Литовского государства“ (Москва 1959), так как их авторы по мнению составителя, говорят о научных трудах К. Яблонскиса и ими пользуются. В данном случае следовало бы указать и книгу И. Юргиниса „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ (Vilnius 1962), автор которой несравнимо больше пользовался печатными и рукописными трудами К. Яблонскиса. Кроме того, в этом разделе упущена статья о К. Яблонскисе, напечатанная в „Lietuvių enciklopedija“, Т. IX (Boston 1956), стр. 235—236. В список работ, рекатированных К. Яблонскисом, необоснованно включена книга В. Абрамавичюса „Feodalinių žemės valdų Lietuvoje inventorių aprašymas“ (Vilnius 1963). Почти целую страницу занимает излишнее перечисление документов, опубликованных К. Яблонскисом в работе „Kiek naujų žinių apie kanauninko Mikalojaus Daukšos kilimą ir gyvenimą“ (Kaunas 1931). Ведь все здесь публикуемые документы относятся к одному и тому же лицу. Статья К. Яблонскиса „Соaequatio iurium“ была напечатана не в т. 6, а в т. 5 „Lietuviškoji enciklopedija“ (Kaunas 1937).

Для оценки К. Яблонскиса как ученого большое значение имеют рецензии на его работы. Приходится сожалеть, что некоторые из них, написанные известными специалистами Литвы, в библиографии упущены. Так,

не указаны рецензии Г. Ловмяньского („Ateneum Wileńskie“, R. X, 1935, p. 362—366 и „Baltic countries“, I, Poznań 1935, Nr 2, p. 239—241) на сборник документов, „Istorijos archyvas“, в которых рецензент отметил высокий научный уровень издания и указал его как образец публикации документов. Этому же изданию посвящена рецензия и немецкого ученого К. Форстреутера на страницах журнала „Alt-preussische Forschungen“, Königsberg in Pr., 1936, Hf. 1, p. 177—178. Упущены две рецензии на „Nauji Vytauto laikotarpio aktai“. Первая из них принадлежит Я. Адамусу („Ateneum Wileńskie“, R. IX, 1934, p. 331—332), а вторая — Г. Ловмяньскому „Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych“, Т. 3, Lwów 1934; p. 389—390). Рецензия Г. Ловмяньского относится и к „Archyvinės smulkmenos“ („Praeitis“, Т. 2, Kaunas 1933). Сборник инвентарей Литвы XVII в., подготовленный К. Яблонскисом и М. Ючасом, рецензирует П. Дорошенко в журнале „История СССР“ (1963, № 6, p. 176—181). В рецензии З. Капыского и В. Чапко (Весті Акадэміі Навук Беларускай ССР, 1960, № 4, серия грамадскіх навук, p. 137—140) дана критическая оценка новому изданию Первого Литовского Статута, редактором которого был К. Яблонскис. Последняя рецензия упущенная составителем библиографии, принадлежит перу проявляющего большой интерес к истории Литвы И. Охманьского (Studia Źródloznawcze, Т. 7, 1962).

В списке рукописей К. Яблонскиса не указаны „Diplomatikos užrašai“, которые упоминает А. Василяускас в своей статье „Diplomatika“ („Lietuviškoji enciklopedija“, Т. 6, Kaunas 1937, p. 993). Без всякой надобности перечислен в библиографии различный архивный материал, принесен К. Яблонскисем в дар вильнюским библиотекам (коллекции инвентарей,

судебные книги и пр.). Видимо, не следовало включать в библиографию и таких рукописных работ, которые уже опубликованы, при том без каких-либо существенных отступлений. Включение в библиографию рукописного материала без достаточного отбора значительно увеличило ее размеры и осложнило ее использование. При включении той или иной рукописи в библиографию, составитель должен был прежде всего установить ее принадлежность К. Яблонскому. Однако это сделано не всегда. Так, на стр. 186 указаны 4 лекции по истории Литвы, однако составитель сам сомневается в их принадлежности К. Яблонскому. Ему же причислена рукопись и о бумажных мельницах Вильнюса (стр. 190). В действительности же — это статья, написанная Е. Лауцеви-чюсом и дана К. Яблонскому для просмотра.

Личная библиотека К. Яблонского — одна из самых богатых частных библиотек в Литве — поступила в Библиотеку Академии Наук Литовской ССР в Вильнюсе и образует отдельный фонд. Исследователи с нетерпением ждут быстрейшего приведения в порядок этого фонда и доступа к нему. Можно предполагать, что дирекция Библиотеки Академии Наук, проявившая весьма похвальную инициативу в издательском деле, позаботится опубликованием в ближайшие годы и важнейших рукописных трудов К. Яблонского.

В. Рауделюнас
Вильнюс — Литовская ССР

Revolucja Październikowa i jej wpływ na sprawę polskie w latach 1917—1921. Informator o materiałach w archiwach PRL. Wydała Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Warszawa 1967, str. 555

Obchody 50-lecia Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej stały się okazją do opublikowania wielu interesu-

jących książek, artykułów i materiałów. Jedną z takich podstawowych prac jest omawiane wydawnictwo. Złożyły się nań materiały znajdujące się w archiwach podległych Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych oraz archiwów innych instytucji, a mianowicie: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Głównego Akt Dawnych, archiwa w Bydgoszczy, Gdańsku, Katowicach, Kielcach, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Szczecinie i Wrocławiu, Centralne Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Centralne Archiwum Wojskowe, Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR i Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Do informatora trafiły między innymi materiały z następujących zespołów i zbiorów archiwalnych: Tymczasowej Rady Stanu, Gabinetu Cywilnego Rady Regencyjnej, Kancelarii Cywilnej Naczelnika Państwa, Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, Zagranicznych, Apropowizacji, Komitetu Narodowego Polskiego w Paryżu, Archiwum Ignacego Paderewskiego, Centralnej Agencji Polskiej w Lozannie, akta urzędów wojewódzkich, starostw, miast, policji państwowej, Sztabu Głównego i Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego, żandarmerii, dowództw, grup operacyjnych wojskowych, partii i stronnictw politycznych, spuścizny po działaczach itp. W rezultacie otrzymaliśmy opublikowane wyniki dużej kwerendy archiwalnej przeprowadzonej w archiwach polskich dla lat 1917—1921. Dało to 3329 pozycji inwentarzowych regestrów źródłowych z 337 zespołów akt. Każdej pozycji informatora odpowiada jedna jednostka inwentarzowa, a nie pismo lub sprawa. Inną zasadę zastosowano tylko przy materiałach z Centralnego Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, gdzie poszczególnym pozycjom informatora odpowiadają poszczególne pisma lub sprawy. Wiąże się to z innymi zasadami opracowania akt w wymienionym archiwum. Wreszcie trzeba tu stwierdzić, iż na poszczególne pozycje informatora

składa się: numer kolejny, tytuł jednostki archiwalnej, data, sygnatura oraz krótka charakterystyka zawartości. Informator jest rezultatem dużego wkładu pracy całego licznego zespołu archiwistów. Szkoda tylko, iż nie wymieniono ich przynajmniej z imienia i nazwiska.

Wymienione wydawnictwo uzupełnia indeks rzeczowy i wykaz wymienionej w wydawnictwie prasy. Poważnie utrudnia jednak korzystanie z niego brak indeksu osobowego i topograficznego. Otwiera go krótki wstęp oraz wykaz stosowanych skrótów. We wstępie wskazuje się na ścisły związek październikowego zwycięstwa robotników rosyjskich ze „wzmoczeniem walki o zlikwidowanie panowania zaborców i ustanowienie demokratycznej niepodległości Polski”. Zwraca się uwagę na „nasilenie walk klasowych w Polsce, aktywizację mas i wzrost nastrojów rewolucyjnych”, na liczny udział Polaków z bronią w rękę po stronie Rewolucji Październikowej. Całe wydawnictwo świadczy o wyjątkowym znaczeniu lat 1917—1920 dla historii naszego narodu, o fali walk rewolucyjnych, jakie przeszły przez nasz kraj, o narodzinach państwa polskiego po przeszło wiekowej niewoli, o ścisłym związku tego wielkiego faktu ze zwycięstwem Wielkiej Socjalistycznej Rewolucji Październikowej na terenie dawnej Rosji carskiej. Mówi wreszcie o zaangażowaniu burżuazji polskiej w zwalczaniu nowo powstałego państwa radzieckiego.

W niniejszym omówieniu wymienionego wydawnictwa ograniczę się głównie do stosunków odrodzonej Polski z Białorusią, Litwą, Łotwą i Estonią. W informatorze są bardzo liczne materiały do stosunków politycznych, gospodarczych, społecznych, prowadzonych walk w latach 1917—1921, powstawania wymienionych państw, walk polskich komunistów w obronie wymienionych bratnich narodów itp. Znalazło się w nim do historii Białorusi 156 pozycji, Litwy (201), Łotwy (30) i Estonii (21). Szczególnie cenne są materiały do

stosunków polsko-białoruskich i polsko-litewskich w latach 1917—1921. Zawierają one wiele interesujących danych do sytuacji na Białorusi, Litwie, Łotwie, i Estonii, agitacji i wpływów partii Bolszewików, działalność miejscowych partii komunistycznych, nastrojach rewolucyjnych i walk chłopów, poparcia chłopstwa dla komunistów, radykalizacji nastrojów ludności głównie na Białorusi, odezw i wspólnych wystąpień Partii Komunistycznej Litwy i Białorusi, utworzenia Socjalistycznej Republiki Rad Litwy i Białej Rusi, walk polskich formacji wojskowych na Białorusi przeciwko władzy rad, a także licznego przechodzenia żołnierzy polskich do Armii Czerwonej, walk polskich formacji wojskowych w obronie Rewolucji Październikowej. Do takich formacji polskich należał m.in. dziś już legendarny liczący wówczas ok. 20 tys. żołnierzy pułk biełogrodzki. Trzeba tu wreszcie stwierdzić, iż wymienione materiały mówią o trudnej sytuacji na Litwie i Białorusi, Łotwie i Estonii, o sytuacji ludności polskiej, stosunkach z Polską, z Rosją Radziecką, walce o niepodległość narodów białoruskiego, litewskiego, łotewskiego i estońskiego, rokowaniach pokojowych i konwencjach, uznaniu praw do niepodległości Białorusi, Litwy, Łotwy i Estonii przez rząd radziecki. Mówią one także o działalności kontrrewolucyjnej na wymienionych terenach, o walkach zbrojnych, o interwencji wojsk polskich. W sumie należy stwierdzić, iż jest to niezmiernie interesujący materiał, bez którego trudno byłoby zrozumieć trudne i przełomowe lata 1917—1921 w dziejach narodów białoruskiego, litewskiego, łotewskiego i estońskiego i ich ścisły związek z krajem zwycięskiej rewolucji październikowej.

Niech wolno będzie mi więc w zakończeniu wyrazić wdzięczność wszystkim tym, którzy doprowadzili do ukazania się drukiem tego niezmiernie pożytecznego informatora. Dzięki niemu widzimy, ile jeszcze, mimo ogromnych

zniszczeń spowodowanych w czasie II wojny światowej, zachowało się bezcennych i podstawowych materiałów do historii wymienionych narodów w okresie przełomowych lat 1917—1921 w archiwach polskich. Pozwoli to niewątpliwie na dalszy postęp badań naukowych w naszym kraju i poza jego granicami i przyczyni się do lepszego poznania i zrozumienia wielkiej roli, jaką odegrała Wielka Socjalistyczna Rewolucja Październikowa w dziejach narodu polskiego i wymienionych przez mnie narodów białoruskiego, litewskiego, łotewskiego i estońskiego. I za to należy się wdzięczność Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, która ogromnym nakładem pracy wielu archiwistów książkę przygotowała do druku oraz Państwowemu Wydawnictwu Naukowemu, które szybko i starannie ją opublikowało.

Józef Kazimierski

E. Laucevičius, *Popierius Lietuvoje XV—XVIII a.* Vilnius 1967, Leidykla „Mintis”, t. I, str. 284; t. II, str. 577

Wybitny historyk piapiernictwa litewskiego, pracownik Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, zaznaczył w przedmowie do swego opracowania, że jego celem było zebranie filigranów z papierów zachowanych w archiwach i bibliotekach litewskich, jako narzędzia pracy przy badaniu rękopisów i starych druków. Publikacja składa się z dwóch tomów, pierwszy zawiera część opisową i indeksy, drugi stanowi katalog filigranów (4276 przerysów).

Po omówieniu wykorzystanej literatury, autor zamieścił obszerny opis technologii wyrobu papieru czerpanego z ilustracjami z Lalande¹, tabelę typów filigranów, zwięzłe szkice dziejów piapierni litewskich, charakterystykę zebranych filigranów i ich źródeł, aneksy stanowiące źródła do historii piapiernic-

stwa litewskiego, dokumentację reprodukowanych przerysów w tabelach i liczne indeksy (znaków literowych, nazw filigranów, wykazy wykorzystanych druków, indeksy osób i miejscowości). Obszerne streszczenia w językach rosyjskim i angielskim są dużą pomocą przy korzystaniu z wydawnictwa.

Katalog opracowano w układzie tematycznym „szeroko ujętych typów” (sformułowanie autora). Jest to zupełnie oryginalny układ Laucevičiusa, który krytycznie odniósł się do układu przedmiotowego i chronologicznego, stosowanych dotychczas w albumach filigranów.

Publikacja jest niezmiernie cenna tak ze względu na wielką ilość zamieszczonych przerysów i ich dokładną dokumentację, jak po raz pierwszy opracowane dzieje piapierni litewskich. Dla środowisk naukowych naszego kraju katalog Laucevičiusa ma szczególne znaczenie, ze względu na dużą ilość zamieszczonych filigranów pochodzących z papierów czerpanych na obszarze Rzeczypospolitej. Jest to drugi po katalogu Kamanina i Vitvickiej² tak duży zbiór polskich znaków wodnych.

Interesujący i niespotykany jest zakres wykorzystanych przez autora źródeł. Materiały, z których korzystali autorzy dotychczas opracowanych katalogów, można scharakteryzować w sposób następujący. Pierwszą grupę stanowią autorzy, którzy wykorzystują wszelkie źródła i nie stawiają sobie żadnych ograniczeń. Do niej należy klasyk filigranistyki C. Briquet³, który zamieścił w swym czterotomowym katalogu przerysy zebrane w archiwach i bibliotekach wszystkich krajów europejskich. Druga grupa autorów opracowała swe albumy, gromadząc materiały z jednego kraju, miasta, a nawet archiwum (Fr. Pie-

¹ I. Kamanin, O. Vitvicka, *Vodjani znaky na paperi ukrainskych dokumentiv XV i XVII w.w. Kijiv 1923.*

² Ch. M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition veres 1282 jusqu'en 1600*, vol. 1—4, Leipzig 1923.

³ J. J. Lalande, *Die Kunst zu machen*, Berlin 1762.

kosiniński⁴, K. Badecki⁵, Kaminin i Vitvicka, Mosin i Trajlicz⁶). W obydwu typach opracowań gromadzone filigrany pochodzą z papierni położonych w różnych krajach. Trzeci typ katalogów daje obraz znaków wodnych z papierów produkowanych w jednym kraju, mieście, papierni (katalogi Shortera⁷, Tschudina⁸, Siniarskiej-Czaplickiej⁹). Dla Laucevičiusa punktem wyjścia są papiery używane na Litwie. Jest to całkowicie oryginalne ujęcie, które zuboża katalog pod względem liczby filigranów z papierów produkowanych za granicą, a znajdujących się w zbiorach litewskich, nie daje obrazu filigranów stosowanych w papierniach położonych na obszarze Wielkiego Księstwa, natomiast stanowi znakomity materiał dla badacza historii gospodarczej, interesującego się spożyciem papierów krajowych i obcych na ziemiach litewskich.

Chciałabym zwrócić uwagę na pewne trudności w korzystaniu z katalogu Laucevičiusa ze względu na jego zakres i metodę opracowania.

Autor w tytule zaznaczył, że zakres pracy obejmuje „papier na Litwie od XV—XVIII wieku”. Szerokie ujęcie dziejów papierni i gromadzonych filigranów w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego jest jak najbardziej uzasadnione, lecz należałoby wówczas ściśle przestrzegać chronologii. Tymczasem nawet przerysy filigranów nie zupełnie mieszczą się w wyznaczonych datach. Liczne filigrany są datowane z pierw-

szych 25 lat XIX wieku, a zdarzają się i późniejsze. Filigrany miłyna w Supraślu (267, 324, 355, 364 i in.), papierni sapieżyńskiej w Prenach (411—414, 419—422, 648—656, 793, 795), Dzierzbi koło Łomży (4208—4210), Postaw (4214—4216) i wiele innych (przerys nr 3347 jest z 1843 r.). Zarys dziejów papierni litewskich wykracza całkowicie poza określone granice chronologiczne, a również i geograficzne. Zaliczono do opracowania dziejów filigranów wileńskie: siódmą, ósmą i trzynastą, ujęto opisem dzieje papierni w Supraślu i Prenach z przełomu wieków XVIII i XIX, a więc z okresu, gdy nie należały do Księstwa, nieporozumieniem jest omówienie dziejów papierni radziwiłłowskich w Bolińmowie nad Rawką i Podgrabowie nad Prośną, o których wspomina autor na str. 86, wreszcie zupełnie nieuzasadnione powiązanie z papierniami litewskimi czerpalni w Bledzianowie w powiecie ostrzeszowskim (opis i znaki wodne na str. 85). Te niejasności i przekroczenia granic chronologicznych i geograficznych w zestawieniu z opracowaniami filigranów i historii papiernictwa autorów polskich mogą wprowadzić zamęt i trudności przy korzystaniu z opracowania Laucevičiusa.

Chciałabym również zwrócić uwagę na trudności związane z dokumentacją i układem filigranów. Autor w tabelach źródeł reprodukcji zamieścił następujące dane: nr znaku, miejsce i rok nadania dokumentu lub wydania druku, miejsce przechowania źródła wraz z sygnaturą.

Brakuje natomiast haseł, pod którymi poszczególne grupy zaklasyfikowano. Wiąże się to z zastosowanym przez autora układem tzw. „typów szeroko pojętych”. Grupy dobrane przez autora nie mają konsekwentnego uzasadnienia. Nie jest zupełnie jasne, czym kierował się autor systematyzując tabele przerysów, czy nazwą filigranu, czy jego treścią lub charakterem (np. przy znakach herbowych). Pod nazwą filigranu zgrupowano pospolite na zachodzie Europy filigrany

⁴ F. Piekosiński, Wybór znaków wodnych z XV stulecia, Kraków 1896, Średnio-wieczne znaki wodne. Wiek XIV. Kraków 1893.

⁵ K. Badecki, Znaki wodne w księgach Archiwum Miasta Lwowa, Lwów 1928.

⁶ V. Mosin, M. Trajlicz, Filigranes des XIII-e et XIV ss. Zagreb 1957, vol. 1—2.

⁷ A. H. Shorter, Paper mills and paper marks in England 1495—1800, Hilversum 1957.

⁸ W. Fr. Tschudin, The ancient paper-mills of Basle and their marks, Hilversum 1958.

⁹ J. Siniarska-Czaplicka, Znaki wodne papierni Mazowska, Łódź 1960.

„Allemode” i „ProPatria”, lecz równie popospolity filigran „Vryhey” został zaliczony do grupy „lew”. Filigrany z herbem Amsterdamu (trzy skośne krzyże) i Gdańska (dwa krzyże) zamieszczono pod hasłem nazwy miasta, natomiast znaki z herbami Torunia (660—662), Olkusza (670—675) i innych miast pod „baszty”, herb z pieczęci ławniczej w filigranie Poznania pod „klucze”, herb Wrocławia pod „litery” itp.

Największe trudności sprawiają użytkownikom filigrany, w których widnieją herby rodzin szlacheckich. Część została zaklasyfikowana zgodnie z przedstawioną figurą herbową (h. Grzymała pod hasłem „baszty”, Pomian w grupie „głowa wołu”, Bonarowa w grupie „Lilia”, Pogoń h. Czartoryskich pod hasłem „jeździec”). Wielką liczbę znaków heraldycznych zaklasyfikowano pod hasłem „herb” (Habdank, Denhof, Hipocentaurus, Dąbrowa, Nowina, Radwan, Rawicz, Bogoria, Ogończyk i wiele filigranów złożonych z kilku herbów np. Łódź z papieżem Górków w Mialle, Starykoń i Piława z Jeziorny). Jeszcze inaczej zgrupowane są filigrany z herbami: Jelita, Topór, Łódź, Lis, Leliwa, mianowicie pod nazwami heraldycznymi w języku litewskim.

Pewną pomocą przy tak zagmatwanej systematyzacji filigranów mógłby być ilustrowany indeks typów znaków, z odnośnikami do numerów przerysów. Zamieszczona na stronach 38 i 39 tabela nie może być wykorzystana, gdyż po pierwsze nie ma odnośników, po drugie nie zawiera wszystkich typów znaków zamieszczonych w katalogu, wreszcie nie

jest opracowana w tej samej kolejności grup filigranów co tabele przerysów.

Chciałabym również zająć stanowisko w dyskusji Laucevičiusa z Kamaninem i Vitvicką na temat wykorzystywania papierów produkcji polskiej na ziemiach ruskich i litewskich. Laucevičius wyjaśnia, że zaledwie 20% papierów na ziemiach litewskich było importowanych z Polski, podczas gdy autorzy kijowscy twierdzili, że do 60% papierów zachowanych w archiwach kijowskich pochodzi z papierni położonych w granicach Rzeczypospolitej. Myślę, że obydwie opinie nie są w rzeczywistości całkowicie kontrowersyjne. Po pierwsze Kamanin i Vitvicka brali pod uwagę zbiory papierów z wieku XVI i XVII, podczas gdy 75% przerysów w katalogu Laucevičiusa pochodzi z wieku XVIII i XIX. Po drugie, Kamanin i Vitvicka korzystali z pełnych zasobów archiwalnych Kijowa, podczas gdy w omawianej przeze mnie publikacji wyłączono wszelkie dokumenty nadane poza granicami Wielkiego Księstwa Litewskiego. Po trzecie, w katalogu ukraińskim uwzględniono w obliczeniach papiery produkowane na całym obszarze Rzeczypospolitej, a więc również i czerpalnie położone na ziemiach W. X. L. Można przypuszczać, że są to wystarczające przyczyny tak poważnych rozbieżności w wynikach badań.

Wytknięte w recenzji usterki nie obniżają wartości opracowanego przez Laucevičiusa katalogu, który winien się znaleźć w archiwach i bibliotekach posiadających zbiory rękopisów i starych druków.

Jadwiga Siniarska-Czaplicka

ARCHEOLOGIA

R. Rimantiene, *Issledovanija stozjanok kamennogo veka v Litve, provodivšiesja v 1948—1967 gg.*, (w:) „20 let, Materialy k otčetnoj konferencii archeologičeskich i etnografičeskich ekspedicii

Instituta Istorii AN Litovskoj SSR 1948—1967”, Vėlnius 1968, str. 17—23.

Systematyczne od wielu lat publikowanie przez R. Jablonskyte-Ri-

mantienne nowych materiałów pochodzących z epok kamienia, a uzyskanych z wykopalisk na terenie Litewskiej SRR, jest jej bezsprzeczna zasługa, choć część jej opracowań spotkała się z krytycznym przyjęciem¹. Najnowsza jej publikacja, która jest referatem wygłoszonym na archeologicznej konferencji sprawozdawczej Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk, stanowi krótki przegląd najważniejszych wyników badań nad starszą, środkową i młodszą epoką kamienia, prowadzonych w ostatnim dwudziestolecu (1948—1967) na obszarze radzieckiej Litwy. Z artykułu tego widać, jak dużo dokonano w tym zakresie dosłownie w ostatnich latach².

Badania stanowisk pochodzących z epok kamienia koncentrowały się przede wszystkim w Litwie środkowej, zwłaszcza w rej. kowieńskim i w Litwie południowo-wschodniej, w rej. Varenos. Zestawienie najważniejszych stanowisk i literaturę zebrał w tym samym tomiku A. Tautavičius³. W badaniach szczególnie zwracano uwagę na topografię stanowisk, co w wielu wypadkach

pozwolilo Autorce na ściślejsze określenie ich chronologii. Do najstarszych należy badane w 1964 r. stanowisko w Ežerynai⁴. Z innych stanowisk — ze względu na określenie ich chronologii bezwzględnej za pomocą badania stopnia mineralizacji węgla drzewnego⁵ — należy wymienić Kaniukai, datowane na lata 3300—3200 p.n.e.⁶, Radikiai — ok. 2600 l. p.n.e.⁷ i Lampedžiuose — 1870±70 l. p.n.e.⁸

Na uwagę zasługują również dwa stanowiska bagienne w pobliżu wybrzeża Bałtyku — Palanga⁹ oraz Šviantoji. Na tym drugim stanowisku, badanym przez autorkę w latach 1966—1967, odkryto poza inwentarzem krzemiennym i ułamkami ceramiki grupy rzucewskiej dużą ilość bursztynowych ozdób oraz ciężarki do sieci w postaci kamieni zawiniętych w brzożową korę¹⁰. Datowanie za pomocą węgla C¹⁴ określa wiek stanowiska na ok. 4100±100 lat temu. Niższa warstwa kulturowa zawiera fragmenty ceramiki typu Ertebölle-Narwa.

J. G.

¹ R. Schild (rec. w:) „Rocznik Olsztyński”, t. III (1960), str. 282—285; tenże (rec. w:) „Acta Baltico-Slavica”, t. II (1965), str. 384—386; tenże (rec.) tamże, t. IV (1966), str. 200—206; S. K. Kozłowski (rec.) tamże, t. II (1965), str. 373—377.

² Por. P. Kulikauskas, Badania archeologiczne na Litwie w latach 1955—1961. „Acta Baltico-Slavica”, t. II (1965), str. 203—253. Zestawiony przez T. Sulimirskiego przegląd badań nad neolitem ZSRR (T. Sulimirski, The Neolithic of the USSR, „Bulletin of the Institute of Archaeology”, No. 6. London 1967, str. 118) ze względu na trudno dostępną literaturę i język prawie zupełnie pomija dorobek archeologów litewskich, ostatnie zaś omówienie badań (R. Volkaitė-Kulikauskene, Uspechi archeologičeskoj nauki v Litovskoj SSR, „Sovetskaja Archeologija”, t. XI (1967), No 3, str. 91—94) ze względu na swój charakter ogranicza się właściwie do wymienienia, jeżeli chodzi o epoki starsze, ważniejszych prac.

³ A. Tautavičius, Archeologičeskie issledovanija Instituta Istorii AN Litovskoj SSR v 1948—1967 gg. (w:) „20 let, Materialy...”, str. 8—9.

⁴ R. Jablonskytė-Rimantienė, Paleolitines tirtuvoje Ežerynu kaime. „Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai”, str. A.2(21), 1966, str. 87—108.

⁵ J. Gurba, Neolit europejskiej części ZSRR, „Z otchłani wieków”, t. XXXII (1966), str. 5.

⁶ R. Jablonskytė-Rimantienė, Zemuju Kaniuku IV—I tukstantmečiu pr.m.e. stovyklos, „Lietuvos TSR MA Darbai”, A.1(14), 1963, str. 65.

⁷ Tamże, Radikiu (Kauno raj.) akmens amžiaus stovyklos, tamże, 1(18), 1965, str. 35.

⁸ Tamże, Velyvoje mezolito stovykla Lampedžiuose, tamże, 2(15), 1963, str. 51.

⁹ P. Kulikauskas, Naujai aptikta Akmens-Zalvario amžiu gyvenvietė Palangoje, tamże, 2(7), 1959, str. 33—40.

¹⁰ A. Tautavičius, Archeologičeskie raskopki Instituta Istorii AN Litovskoj SSR, „Archeologičeskie otkrytija 1966 goda”, Moskwa 1967, str. 271—272; M. Michelbertas, A. Tautavičius, Raskopki Instituta Istorii AN Litovskoj SSR, „Archeologičeskie otkrytija 1967 goda”, Moskwa 1968, str. 259—260; R. Volkaitė-Kulikauskene, Uspechi archeologičeskoj..., op. cit.

V. F. Isaenko, *Neolitičeskaja epocha v zapadnoj časti pripjatskogo Polesja*, (w:) „Doklady k XI konferencii molo-dych učenych Belorusskoj SSR”, Minsk 1967, str. 359—372, 1 mapa.

Artykuł W. F. Isajenki stanowi podsumowanie wyników badań autora nad młodszą epoką kamienną zachodniej części dorzecza Prypeci i stanowi duży postęp w porównaniu z zestawieniami J. W. Kucharenki, opublikowanymi w 1962 r. Zarejestrował on wtedy 33 stanowiska neolityczne na tym terenie, Isajenko zaś rejestruje ich już 107. Wbrew apriorycznym założeniom, przeciwko którym występował już Kucharenko, o trudnej dla osadnictwa dostępności tego obszaru, był on w młodszej epoce kamiennej bardzo gęsto zaludniony. Rozciągłość niektórych stanowisk z wielką ilością n powierzchniowych zabytków sięga kilkuset metrów. Dziś już bez przesady można stwierdzić, że zachodnie Polesie było w neolicie jednym z najgęściej zaludnionych obszarów Białorusi¹.

Wyróżniono tu zabytki dwóch faz chronologicznych kultury grzebykowej. Wczesnoneolityczna zawiera dużą ilość mezolitycznych przeżytków w inwentarzu krzemienym. Ceramika przeważnie z domieszką roślinną w glinie, słabo wypalona. Ceramika późnoneolityczna z domieszką grubego piasku i żwiru może być rozdzielona na dwie grupy terytorialne, z których jedna zbliżona do typu Łysej Góry² wiąże się z polską kulturą ceramiki grzebykowej³, druga zaś — o przewadze narzędzi mikrolitycznych — z kulturą naddnieprzańsko-naddoniecką, która tworzy tu grupę poleską. Granica między obiema grupami kulturowymi

przebiega mniej więcej wzdłuż Styru i Bobryka.

Następnie autor określa zwarty zasięg kultury czasz (pucharów) lejowatych, której pojedyncze znaleziska na terenie Białorusi stwierdzono zresztą jeszcze dalej na północnym-wschodzie (Zanarocz n. jez. Narocz, d. pow. Nowogródek)⁴ oraz najprawdopodobniej aż na lewym brzegu Dniepru (Mniewo-Pustynki, rej. Michajło-Kociubinskij, ob. Czernihów)⁵. Nadto, jakby na marginesie, ogólnie wspomina o znaleziskach kultury ceramiki sznurowej na terenie Polesia.

Całość charakterystyki materiałów archeologicznych omawia Autor na szerszym tle historycznym i na podstawie ogólniejszych danych wykopaliskowych, językoznawczych i antropologicznych próbuje rozpatrywać zagadnienia pra- i indoeuropejskie oraz porusza problem tzw. poleskiej praojczyzny Słowian.

J. G.

M. M. Černjajvskij, *Nekotorye čerty neolita Belorusskogo Ponemańja*, (w:) „Voprosy istorii i archeologii”, Minsk 1966, str. 262—267, rys. 1—2.

M. M. Czerniawskij, zajmujący się od kilku lat badaniami nad młodszą epoką kamienną terenu północno-zachodniej Białorusi, w sygnalizowanym tu artykule przedstawia zwięzłą charakterystykę materiałów archeologicznych, uzyskanych w górnym, białoruskim dorzeczu Niemna, gdzie stanowiska neolityczne są bardzo częste¹. Autor szczegó-

¹ W. Hołubowicz, Ceramika grzebieniowa z Lubeza w powiecie nowogródzkim z mineralną, roślinną i zwierzęcą domieszką w glinie, „Przegląd Archeologiczny”, t. VI (1938—1939), str. 264.

² V. I. Mitrofanova, Pozdnoneolitičeskoe poselenie v uročišće Les bliz s. Mnevo na Czernigovščinie, (w:) „Drevnosti Belorussii”, op. cit., str. 77.

³ M. M. Czernjajvskij, Nekotoryje itogi izučenija neolitičeskich poselenij Belorusskogo Ponemańja, (w:) „Drevnosti Belorussii”, Minsk 1966, str. 83—97.

¹ V. F. Isaenko, Mezolit i neolit pripjatskogo Polesja, (w:) „Drevnosti Belorussii” Minsk 1966, str. 23.

² M. M. Czernjajvskij, Nekotoryje itogi izučenija neolitičeskich poselenij Belorusskogo Ponemańja, (w:) „Drevnosti Belorussii”, op. cit., str. 85—96.

³ Por. przypis do notatki o artykule M. M. Czerniawskieg o.

łowo opisuje formy naczyń, ich ornamentykę oraz sposób wykonania. Najbardziej charakterystyczny typ stanowią duże, ostrodenne naczynia. Głina zawiera domieszkę żwiru, a czasem domieszkę roślinną. Na naczyniach występuje najczęściej ornament dołków podkrawędnych, wygniatanych przeważnie od wewnątrz trójkątnym stempelkiem. Ornament grzebykowy występuje rzadziej. Krzemieniarstwo cechuje archaiczna forma narzędzi zbliżonych do mezolitycznych. W młodszych kompleksach występuje obustronne retuszowanie niektórych wyrobów oraz pojawia się szlifowanie ostrz siekier.

Inwentarz, zwłaszcza ceramika badanych osad, wskazuje na bliskie związki kultury nadniemeńskiej z polską kulturą ceramiki grzebykowej² i z kulturą wałdajską³. Mimo należenia jej do wspólnego kręgu kultur grzebykowych i grzebykowo-nakłuwanych⁴ analogie z ceramiką kultury naddnieprzańsko-naddonecką są dość odległe.

J. G.

W. F. Isaenko, I. M. Tichonenkov, *Ob arealach archeologičeskich kultur kamennogo i bronzovogo vekov na territorii belorusskogo Podneprov'ja*, (w:) „Voprosy istorii i archeologii”, Minsk 1966, str. 306—312, II tabl.

W 1965 r. przeprowadzono archeologiczne badania zwiadowcze w południowej części białoruskiej doliny Dniepru,

² A. Gardawski, Zagadnienie kultury „ceramiki grzebykowej” w Polsce, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXV (1958), str. 287—307; tenże (rec.): H. Moora, Zur ethnischen Geschichte..., (w:) „Rocznik Olsztyński”, t. III (1960), str. 270—271; tenże, Chronologia kultury trzcinieckiej, „Archeologia Polski”, t. X (1966), str. 531—532.

³ V. F. Isaenko, T. N. Korobuškina, Diskussii po dokladam i soobščeniám konferencii, (w:) „Drevnosti Belorussii” Mińsk 1966, str. 315.

⁴ J. Gurbas, Najnowsze badania nad neolitem w ZSRR, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN w Krakowie”, styczni-czerwiec 1965, str. 5.

w wyniku której odkryto szereg stanowisk datowanych na czas od mezolitu do wczesnej epoki żelaza. Po krótkiej analizie materiałów ze stanowisk uznanych za najważniejsze autorzy na ich podstawie próbują uściślić zasięgi niektórych kultur z terenu górnego dorzecza Dniepru. Sugerują oni istnienie między ujściem Berezyny i Prypeci granicy pomiędzy makro- i mikrolitycznymi kulturami środkowej epoki kamienia, nie łącząc ich jednak z określonymi zespołami.

Materiały neolityczne tu odkryte różnią się od stanowisk położonych w dorzeczu górnego Dniepru i wykazują silne związki z kulturą naddnieprzańsko-naddonecką Ukrainy. Na stanowiskach z epoki brązu odkryto ceramikę noszącą cechy zarówno kultury trzcinieckiej, jak i sośnickiej. Na tej podstawie autorzy wyciągają wniosek o dalszym niż przypuszczano wcześniej rozprzestrzenieniu się kultury trzcinieckiej na północny wschód¹.

Sprawa ta wydaje się jasna, jeśli się przyjmie istnienie jednego rozległego kompleksu kultury trzcinieckiej (czy „trzciniecko-komarowskiej”)², którego wschodnią odmianę stanowi grupa sośnicka³.

J. G.

¹ I. I. Artemenko, Verchnee Podneprov'e epochu pozdnego neolita i bronzy, „Kratkie soobščeniá Instituta Archeologii”, nr 101 (1964), str. 18.

² „Archeolohični pam'jatky Ukraínskoj RSR”, Kijów 1966, str. 19; S. N. Bibikov, K 50-letiju archeologičeskij nauki na Ukraíne, „Sovetskaja Archeologija”, nr 3 (1967), str. 60; Z. Bieriezanska, Osada kultury wschodnio-trzcinieckiej nad Dnieprem, „Z otchłani wieków”, t. XXXIII (1967).

³ V. F. Isaenko, T. N. Korobuškina, Diskussii po dokladam i soobščeniám konferencii, (w:) „Drevnosti Belorussii”, Minsk 1966, str. 321—322; J. Antoniewicz (rec.), E. M. Zagorulskij, Archeologija Bielarusii (w:) „Acta Baltico-Slavica”, t. IV (1966), str. 187; S. Berezanskaja, Poseleńie bronzovogo veka u chutora Pustynka na Černigovščine, (w:) „Archeologičeskije issledovanija na Ukraine v 1965—1966 g.”, Kijów 1967, str. 12.

V. F. Isaenko, M. M. Černjavskij, *Novye dannye po spornym voprosam bronzovogo veka Belorussii* (w:) „Belorusskie drevnosti”, Mińsk 1967, str. 155—181.

Na podstawie materiałów uzyskanych w latach 1961—1965 autorzy próbują rozwiązać wiele nie wyjaśnionych nadal zagadnień, związanych z epoką brązu na terytorium dorzeczy Prypeci i Niemna w granicach BSRR. Za problem najważniejszy uważają oni wyśledzenie i ustalenie związków pomiędzy miejscowymi kulturami neolitycznymi, które łączy się zazwyczaj z Prabaltami, a kulturami epoki brązu, wśród których należy szukać poprzedników pierwszych Prasłowian. Za początki epoki brązu na Białorusi autorzy uważają pojawienie się tu ludów kręgu kultur ceramiki sznurowej. W epoce brązu tereny obu omawianych dorzeczy znacznie się między sobą różniły pod względem kulturowym. We wczesnym okresie brązu Polesie zajmowały kultury z kręgu ceramiki sznurowej. Wschodnią część — kultura środkowodnieprzańska, zachodnią — grupy kultury ceramiki sznurowej, wykazujące ściślejsze związki z kulturami neolitycznymi. Następnie na tym terenie pojawiła się kultura trzcieniecka¹, obok niej zaś widoczne są również elementy kultury przedmitogradzkiej.

Na przeważającym obszarze dorzecza Niemna we wczesnym okresie epoki brązu dość długo trwały kultury neolityczne z silnymi wpływami kultury ceramiki dołkowo-grzebykowej, które stopniowo przejmowały od sąsiadów ze wschodu cechy właściwe dla tego okresu². Nie można zaobserwować tu tak wyraźnej

zmiany kultur, jak w dorzeczu górnego Dniepru³. Jedynie w północno-zachodniej części dorzecza Niemna można wyróżnić ślady kultur związanych z ceramiką sznurową — grupę rzucewską (Krasne Sióło⁴).

W ślad za niektórymi innymi badaczami autorzy odnoszą początki ceramiki kreskowanej („sztrychowanej”) do końca neolitu, szerokie zaś rozpowszechnienie ceramiki tekstylnej, obserwowanej już w końcu młodziej epoki kamiennej, uważają za równoczesne z pojawieniem się kultury trzcienieckiej⁵ na południu omawianego obszaru. Niezręczne sformułowanie (str. 157) sugerować może współczesność wpływów kultur łuzyckiej i grobów zrębowych z kulturą amfor kulistych (wołyńskich megalitów). Znaczną część artykułu autorzy poświęcili problemowi najtrudniejszemu, mianowicie ustaleniu — na tle pokrótce tu zreferowanej mozaiki kulturowej — pogranicza bałtyjsko-słowiańskiego.

J. G.

V. V. Siedov, *Kultura dnepro-dvinsko-go meždurečja v konce I tys. do n.e.* (w:) „Sovietskaja Archeologija”, nr 2/1960, str. 116—125+3 ryc. w tekście.

Znany badacz kultury ludów bałtyjskich zajął się tym razem kulturą tzw. „naddnieprowską-naddźwińską” z okresu wczesnego żelaza i opublikował syntetyczne jej omówienie na łamach znanego radzieckiego periodyku archeologicznego. Nadmienić tu wypada, że w archeologicznej literaturze radzieckiej¹ i pol-

¹ I. I. Artemenko, *Plemena verchnego i srednego Podneprovja v epochu bronzy*, „Materialy i issledovanija po archeologii SSSR”, No 148 (1967), str. 131—132.

² T. Zurovski (rec. w:) „Acta Baltico-Slavica”, 2 (1965), str. 386—387.

³ A. Gardawski, *Chronologia kultury trzcienieckiej*, „Archeologia Polski”, t. X (1966), str. 529—536.

⁴ P. N. Tretjakov, E. A. Schmidt, *Drevnije gorodišča Smolensčiny*, Moskva 1963, a zwłaszcza mapa na str. 8.

¹ Por. przypisy 1 i 2 do notatki o artykule W. Isajenki i L. Tichonienkova.

² M. M. Černjavskij, *Novoe neolitičeskoe poselenie na krivinskom torfjanike* (w:) „Doklady k XI konferencii molodych učenyh Belorusskoj SSR”, Mińsk 1967, str. 383; tenże, *Osiedla bagienne Białorusi*, „Z otchłani wieków”, t. XXXIII (1967), str. 230—231.

skiej² zadowolił się termin inny tej kultury, a mianowicie „grodzisk smoleńskich”, wśród której wyróżniono także grupę kulturową tychże „grodzisk smoleńskich” w dorzeczu Zachodniej Dźwiny. Natomiast młody badacz białoruski tej grupy kulturowej K. P. Šut nazwał ją grupą „grodzisk siebieżskich” w odróżnieniu od grupy południowej zwanej grupą „grodzisk smoleńskich”³. Šut stwierdza, że dwa warianty tejże samej kultury tzw. „smoleński” i „siebieżski” różnią się jednak w szczegółach między sobą. Różnice te wynikają przede wszystkim z formy budowy domów. Autor ten zauważa, że na grodziskach wariantu „siebieżskiego” nie odkryto dotąd dużych domów liczących do 25 m tak charakterystycznych dla Smoleńszczyzny — ale domy te stały tu oddzielnie i miały różną wielkość. Również w zakresie podstawowych form ceramiki północny wariant posiada pewne różnice od ceramiki grodzisk „smoleńskich”. Trzeba tu także zauważyć, że grodziska nad jezior siebieżskich posiadają obok typowych form ceramiki „smoleńskiej” — także formy przybliżone dla ceramiki tekstylnej grodzisk typu djakowskiego, należących do kręgu ugrofińskiego. Wprawdzie te cechy ceramiki typu djakowskiego widoczne są także głęboko na południe w wariantcie grodzisk „smoleńskich” (np. Nowyje Bateki koło Smoleńska), które V. V. Siedov tłumaczy infiltracją i wymianą handlową. Wydaje się jednak, że nie wolno zacierać tych różnic między grupą grodzisk „smoleńskich”, leżących w dorzeczu górnego Dniepru a grupą grodzisk „siebieżskich”, leżących w rejonie Pojezierza Siebieżskiego.

Ciekawą jest rzeczą, że V. V. Siedov

nie zajmuje żadnego stanowiska w stosunku do supozycji K. P. Šuta, który na opublikowaną przez siebie mapkę nanosił rzekomy areal występowania wariantu grodzisk „siebieżskich” w głąb terytorium łotewskiego w dorzeczu Dźwiny aż niemal do rejonu grodziska Daugmale nad dolną Dźwiną (Daugavā) w rejonie Rygi. Pogląd ten niewątpliwie nowatorski i ciekawy ma jednak wiele braków natury metodycznej i nie jest jasno udowodniony od strony argumentów natury etnicznej. Nie można bowiem hipotezy tej rozpatrywać tylko od strony osiedli obronnych — ale możliwie kompleksowo. Należy bowiem wziąć pod uwagę także stanowiska z pochówkami ludzkimi (cmentarzyska kurhanowe), które zostały przecież dość dobrze rozeznanne na obszarze łotewskim jeszcze w okresie międzywojennym⁴, a także po wojnie w ostatnich latach⁵. Jak się wydaje, w okresie wczesno-żelaznym (ostatnie wieki przed n.e.) Bałtowie opanowali stosunkowo wąskim pasem dorzecze środkowej i dolnej Dźwiny. Była przez nich zajęta tylko południowa część Vidzeme i południowa Latgalia, stanowiące jednocześnie strefę zmieszana bałto-fińską z dominującym etnosem bałtyjskim na tym terenie. Czyżby więc taką samą przynależność etniczną miała grupa „siebieżska” kultury grodzisk „smoleńskich”? Wydaje się, że zwłaszcza Pojezierze Siebieżskie jest tu wyraźnym pograniczem i leży już na obszarach substratu ugrofińskiego z pewnymi wpływami bałtyjskimi w postaci zachowanej tu przede wszystkim hydronimii bałtyjskiej, będącej adstratem w stosunku do elementów ugrofińskich. Dlatego też z uwagi na pograniczny charakter grupy grodzisk „siebieżskich” i złożoną stratyografię etnicz-

² J. Antoniewicz, Tribal Territories of the Baltic Peoples in the Hallstatt—La Tène and Roman Period in the Light of Archaeology and Toponomy (w:) „Acta Baltico-Slavica”, t. IV (1966), str. 12.

³ K. P. Šut, Pamjatniki rannego żelaznogo wieka na siewiere Bełorussii (w:) „Drevnosti Bełorussii”, Mińsk 1966, str. 166—181 +10 ryc. w tekście (w tym jedna mapka).

⁴ E. Sturms, Die Steinkistengräberkulturen Nordlettlands (w:) „Acta Instituti Baltici”, vol I, Hamburg 1950.

⁵ J. J. Graudonis, Ob etničeskom pri-należnosti mogilnikov s kamiennymi konstrukcijami na territorii Latvi (w:) „Pronksiajast varase Feodalismini”, Tallinn 1966, str. 44, ryc. 1.

ną obszaru na północ od dorzecza górnej Dźwiny oraz górnej Wielikój i górnej Łowaci — jest rzeczą zasadną dzielić wyraźnie kulturę „naddnieprzańsko-naddziwińską” na dwie grupy: „siebieżską” oraz „smoleńską”, tak jak to czynił dotąd P. N. Tretiakov, K. P. Šut oraz inni autorzy.

Jerzy Antoniewicz

I. P. Rusanova, *Slavianskije pamjatniki vtoroj połoviny I tys. n.e. na severo-zapadnie Ukrainy i juže Bielarusii* (w:) „Drevnosti Bielarusii”, Mińsk 1966, str. 182—183; Ta sama, *O keramiki rannosrednievekovych pamjatnikov verchnego i srednego Podnieprovija* (w:) „Slaviane i Ruś”, Moskwa 1968, str. 143—150 + mapka.

Interesująca księga ku czci prof. dr B. A. Rybakova zawiera wiele ciekawych materiałów archeologicznych, opublikowanych w wyniku ostatnich badań prowadzonych na ogromnych obszarach europejskiej części ZSRR. Takie szerokie ujęcia są niezwykle pomocne dla problematyki badań wzajemnych kontaktów kulturowych między ludami mieszkającymi zarówno w zlewisku Bałtyku, jak i Morza Czarnego. Jednym z takich krótkich, ale ważnych ujęć jest omawiana poniżej praca autorki, poprzedzona ważnym artykułem opublikowanym w 1966 r. w dziełku zbiorowym pt. „Drevnosti Bielarusii”¹. Ta ostatnia publikacja stanowi pokłosie konferencji archeologicznej urządzonej przez Instytut Historii BAN w 1966 r. w Mińsku, w której miałem możliwość uczestniczyć. Jakkolwiek pomieszczony w tym dziełku protokół z dyskusji z tej konferencji dziwnym zbiegiem okoliczności nie ujawnił w tej kwestii mego stanowiska (pomieszczając inną moją wypowiedź) — przypominam sobie, że odważnie wtenczas broniłem w

Mińsku tezy, że warstwy kulturowe grodziska Kołočin i górna warstwa grodziska Tušemlja nie mają nic wspólnego z etnosem słowiańskim — wbrew opinii P. N. Tretiakova, E. A. Simonoviča, L. D. Pobola oraz także A. G. Mitrofanova. Warto tu dla pełnego obrazu zaznaczyć, że ten ostatni na konferencji w Mińsku pragnął Słowianom przypisać także warstwy kulturowe „Zamkowej Góry” pod Dedyłowiczami koło Borysowa, co zostało także ujawnione w druku². Natomiast, jak się wydaje, mój pogląd w tych kwestiach był zbieżny z poglądami V. V. Siedova³ oraz, jak się mogłem przekonać w rozmowie kulturalowej także I. P. Rusanovej. Natomiast trzeba zaznaczyć, że recenzowany tutaj artykuł tej ostatniej autorki jest znakomitym rozwinięciem jej referatu, wygłoszonego wówczas w Mińsku i opublikowanego w wyżej cytowanym zbiorze. Pogłębienie i rozwinięcie poglądów wypowiedzianych w Mińsku polega na tym, że poglądy autorki zostały omówione na szerokim materiale porównawczym zarówno z południowej, jak i wschodniej Ukrainy, a także Wołynia oraz operując terminami fizjograficznymi różnych dopływów prawo- i lewobrzeżnych Dniepru, jak np. rzeka Berezyna, Soż, Desna i Sejm. Trzeba także podkreślić, że zobrażony przez autorkę materiał w zasadzie obejmuje okres od VI do VIII wieku n.e. i zawiera materiał i kartowanie z jednej strony w postaci występowania tzw. naczyń typu „praskiego” lub Korčak w sto-

¹ A. G. Mitrofanov, *Novyje dannyje o pamjatnikach VI—VIII v.v. srednej i severnoj Bielarusii* (w:) „Drevnosti Bielarusii”, str. 218—233+7 ryc. w tekście.

² Por. dyskusję nad referatem V. V. Siedova, tamże, str. 327—328, a także recenzję napisaną przez V. V. Siedova publikacji L. D. Pobola i A. G. Mitrofanova, opublikowaną w t. VI (1969) rocznika „Acta Baltico-Slavica”, str. 263—269, z którą całkowicie należy się zgodzić. Natomiast uwagi polemiczne L. D. Pobola pomieszczone tamże, str. 269—279 nie są przekonywujące, a w wielu wypadkach, moim zdaniem, niesłuszne.

¹ I. P. Rusanova, *Slavianskije pamjatniki vtoroj połoviny I tys. n.e. na sev.-zap. Ukrainy i juže Bielarusii* (w:) „Drevnosti Bielarusii”, Mińsk 1966, str. 182—183.

sunku do ceramiki występującej na stanowiskach typu Kołočin — Tušemlja. Dlatego też artykuł P. I. Rusanovej jest ważnym przyczynkiem do wyświetlenia stosunków etnicznych w dorzeczu całego niemal Dniepru w trzeciej ćwierci I tys. n.e.

Nie wchodząc w szczegóły dowodzeń autorki najbardziej sugestywna jest tam opracowana mapka, na którą naniosiła autorka zarówno bałtyjskie typy ceramiki początków wczesnego średniowiecza, a także ceramikę słowiańską z tego okresu z Wołynia, z południowego Polesia i lewobrzeżnej Kijowszczyzny. Natomiast na obszarach południowej Ukrainy leżące zarówno po prawym, jak i lewym brzegu Dniepru — P. I. Rusanova naniosiła ceramikę typu Pieńkowska. Warto także zauważyć, że o ile w okresach poprzednich elementy kulturowe scytyjskie i im pochodne w wiekach następnych na ogół przekraczają granicę zasięgu hydronimii bałtyjskiej w dorzeczu Sejma poprzez ekspansję ku północy — o tyle na odwrót w okresie początków wczesnego średniowiecza mamy, w świetle kartowań autorki, wyraźnie do czynienia z przekroczeniem linii tegoż Sejma przez etniczne elementy bałtyjskie, które lokują się nawet u źródeł Suły (stanowisko Artiuchówka).

W świetle tych spostrzeżeń autorki wydaje się rzeczą mało prawdopodobną, aby kultura słowiańska początków wczesnego średniowiecza wdzieriała się szeroką falą począwszy od VII wieku w dorzecze górnego Dniepru, jako wyraz ekspansji Słowian ku Zatoce Fińskiej. Jak wiemy, ta ekspansja miała podzielić Bałtów na dwie odnogi i przyczynić się do szybkiej asymilacji, zwłaszcza wschodnich Bałtów nad górnym Dnieprem, Sożem, Desną i rzeką Moskwą. Oczywiście jednolity materiał ceramiczny grodzisk tego regionu na początku wczesnego średniowiecza przeczy tym sugestiom. Dlatego pojawienie się smoleńskich kurhanów pod koniec VII w. i na początku VIII, przypisywanych sło-

wiańskim Krywiczom jest chyba pierwszym sygnałem obecności autentycznych Słowian w tym regionie. Warto jednak zauważyć, że zawartość kulturowa tych krywickich kurhanów w rejonie Smoleńska jest bałtyjska i fakt ten potwierdza pogląd, że asymilacja Bałtów w dorzeczu Dniepru przez Słowian odbywała się opornie i była procesem długotrwałym. Z zawartości smoleńskich kurhanów widać jasno, że mieszkający tu Słowianie lub mieszkańcy słowiańsko-bałtyjscy, których „Kronika Doroczna” nazwała Krywiczami długo kontynuowali stare tradycje w zakresie form kulturowych, będących miejscowego pochodzenia. Dlatego też opublikowany przez I. P. Rusanovą artykuł w księdze ku czci prof. Rybakova dzięki jasnemu tokowi rozumowania oraz przejrzystej mapce posuwa o duży krok naprzód nasze dotychczasowe teoretyczne i w szczególności nieprecyzyjne poglądy na etapy asymilacji plemion bałtyjskich w dorzeczu górnego Dniepru w drugiej połowie I tys. n.e. na równinie rosyjskiej.

Jerzy Antoniewicz

V. Ginters, *Eine finnische Prunkart aus Lettland „Fornvånnen”* bd. 62(1967), Uppsala 1967, str. 115—121.

W 1895 r. podczas wykopalisk prowadzonych przez rosyjskiego archeologa Sizowa w miejscowości Pasilciems (Łotewska SRR) wydobyto topór o uchwyście intarsjowanym srebrem. Autor analizuje to znalezisko na tle innych okazów broni z tego regionu. Zdaniem jego należy ono do typu ozdobnych toporów wytwarzanych na ziemiach fińskich w XI—XII w. i wykazuje pewne analogie w ornamentyce do ozdobnego ostrza włóczni z Räisälä, czy też do pochewek od noży z Sakkola. Wzory intarsji, stosowane przy wyrobie tych okazów broni nawiązują również do zdobnictwa północnej Rusi, jak np. oprawy ewangelarzy pskowskich, czy też wyszywanki obuwia luksusowego, znane z wykopa-

lisk. Z tego względu Ginters przypuszcza, że niektóre motywy, jak np. akantu i palmet, przejęte zostały przez metalurgię karelsko-fińską z południa. Topór z Pasilciems stanowi jedyny okaz tego typu broni, znany z terenów Łotwy i dostał się tam przypuszczalnie jako dar dla jakiegoś wielmoży, lub też drogą wymiany.

K. Ślaski

D. Damell, *Et karelskt hangesmycke från Södermanland*, „Fornvännen”, bd. 62(1967), Uppsala 1967, str. 121—122.

Autor charakteryzuje znalezisko dokonane przypadkowo w 1935 r. na terenie wsi Thorsång, które dopiero znacznie później dotarło do rąk specjalistów. Jest to brązowa zawieszka naszyjnika,

o kształcie romboidalnym, wykonana delikatną techniką ażurową, nie posiadająca zupełnie analogii w zdobnictwie szwedzkim wczesnego średniowiecza. Przypomina ona jednak żywo podobną ozdobę z Häitola w Karelii.

Zdaniem D. Damella okaz z Thorsång reprezentuje wytwórczość warsztatów metalurgicznych fińskich z lat około 1050—1150, stojącą podówczas na wysokim poziomie. Typ zawieszki nawiązuje do starszych, bardziej uproszczonych wzorów zdobniczych, rozpowszechnionych w Karelii w IX—X wieku, który m.in. reprezentuje zawieszka znaleziona w Stånga na wyspie Gotland. Oba znaleziska są dowodem ożywionych kontaktów, łączących w tym okresie Szwecję z ziemiami fińskimi.

Kazimierz Ślaski

HISTORIA

J. Nalepa, *Wzmianka o Jaćwieży w „Słowie o pogibli russkoi zemli”* (w:) „Språkliga Bidrag”, vol. 5, nr 25, Lund 1969, str. 92—96.

Odkryty w końcu zeszłego stulecia tekst „Słowa o pogibli russkoi zemli” dochował się w dwu rękopisach z XVI wieku, przy czym datę powstania jego kładzie się na rok bitwy nad Kałką w 1223 r. lub drugiego najazdu mongolskiego w 1237 roku. Autor tego tekstu pochodził najprawdopodobniej z Rusi kijowskiej. Mamy więc do czynienia z autentycznym dokumentem, zachowanym wprawdzie w odpisach, obrazującym stosunki polityczne w Europie między pierwszym a drugim ćwierćwieczem XIII w.

W tekście tym Jaćwież wystąpiła jako jednostka polityczna obok Polski, Węgier, Czech i Litwy. Autor zwraca uwagę, że wymieniając Jaćwież obok Litwy źródło to — a także wcześniejsze o pół wieku — „Słowo o połku Igoriewie” —

jednocześnie wskazują, że w świetle źródeł Jaćwież jako taka była niezależną od Litwy jednostką geograficznie etniczną, a zapewne także i polityczną. Autor dochodzi do konkluzji, że „przytoczone dane wskazują na to, że Jaćwież drugiej połowy XIII wieku należy traktować jako odrębną jedność etniczną, a zapewne również polityczną. W ramach tej jedności istniała z pewnością wspólnota komunikatywna, sprzyjająca formowaniu się lub umacnianiu odrębności językowej”.

Tyle autor. Ze swej strony pragniemy jednak dodać, że autor myli się w ostatecznej konkluzji, mając na uwadze źródło, które interpretuje stawiając Jaćwież na równi z takimi „potęgami” politycznymi co Polska, Czechy, Litwa czy Węgry. J. Nalepa nie bierze pod uwagę faktu, że pod terminem Jaćwież społeczeństwa poszczególnych księstw ruskich, a zwłaszcza tamtejsze dwory książęce rozumiały nie Jaćwież sensu stricto — ale sensu lato. W ich pojęciach Jaćwież to

bliżej nieokreślone, puszczańskie terytoria leżące w dorzeczu środkowego Niemna — zarówno na obszarach etnicznie bałtyjskich, jak i byłych terytoriach plemiennych zachodniego odłamu Drehowiczów. Wszystkie te terytoria były w zasięgu łupieżczych wypraw ksiąząt jaćwieskich. Było to terytorium także w zasięgu współczesnego dialektu „dzuków” w łuku Niemna na południu oraz na zachodzie dorzeczy Biebrzy, Supraśli i Bugu w rejonie Drohiczyzna. Tak rozumieeli Jaćwież poszczególni twórcy „letopisów”, tak rozumieją ją jeszcze niektórzy archeolodzy¹ i historycy wczesnego średniowiecza² mimo wyraźnego w tej sprawie stanowiska nauki polskiej od lat pięćdziesiątych XX wieku³. Z tym stanowiskiem nauki polskiej zgadza się także i J. Nalepa⁴. Skąd przeto powstały jego sformułowania o „potężnej” Jaćwieży, której terytorium nie dorastało wielkością współczesnego polskiego województwa? Sądzę, że przede wszystkim historia obowiązuje krytyczne podejście do źródła. Recenzowany autor w swym dorobku dał niejednokrotnie temu wyraz w swych opublikowanych pracach. Stąd zacytowane przez nas oceny J. Nalepy stają się dla nas niezrozumiałe w tym ujęciu, względnie wynikają ze zbyt lakonicznych sformułowań autora, nie oświetlających jasno tego stanowiska.

Na koniec tej recenzji trzeba podkreślić, że precyzując możliwości terytorialno-polityczne Jaćwieży wczesnośrednio-

wiecznej recenzent miał na myśli tylko X—XIII wiek, a więc okres mglistych danych o „potężnej” Jaćwieży w źródłach wschodniosłowiańskich. Recenzent dalej sądzi, że te wyolbrzymione pojęcia o Jaćwieży wczesnośredniowiecznej wynikają z niebываłej ruchliwości jej przywódców, począwszy od drugiej połowy XII wieku, które dotarły w tej formie do kronikarzy polskich i ruskich.

Jerzy Antoniewicz

J. Nalepa, *Polekszanie (Pollexiani) — plemię jaćwieskie u północno-wschodnich granic Polski*, „Rocznik Białostocki” VII, (1966), 1968, str. 7—34+mapa.

Wśród szeregu prac J. Nalepy z zakresu onomastyki ważne miejsce zajmują studia poświęcone nazwom plemiennym: w 1955 r. ukazała się jego rozprawa *Bieżuńczanie. Nazwa i położenie* („Pamiętnik Słowiański” IV, 1954, s. 304—323), a w dziewięć lat później jako tom 2 serii «Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego» książka *Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja* (Białystok 1964). Niejako „przedłużeniem” tego ostatniego studium jest wymieniona wyżej rozprawa w „Roczniku Białostockim”. Mianowicie zajmuje się ona występującymi w źródłach z końca XII i XIII w. nazwami: *Pollexiani*, *Polexia*, oznaczającymi bałtyjskie plemię i jego ziemię u północno-wschodnich krańców Mazowsza. W ostatnich latach ustaliło się przekonanie, że *Pollexiani* to polska nazwa na oznaczenie Jaćwiegów, a czytać ją należy jako *Polesianie*, nazwa zaś *Polexia*, którą czytać należy jako *Polesie*, to nazwa kraju Jaćwiegów. J. Nalepa w wymienionym studium przedstawia nową propozycję objaśnienia tych nazw, opartą zarówno na analizie lingwistycznej, jak i geograficznohistorycznej.

Przed wszystkim pisze, że *Pollexiani* nie jest nazwą Jaćwiegów jako całości. W poprzedniej swojej pracy o Jaćwiegach J. Nalepa wywiódł ich nazwę od **Antia* — nazwy rzeki Hańczy; tu właś-

¹ V. V. Siedov, Kurgany jatviagov, „Sovietskaja Archeologija” 1964, Nr 4, str. 36—51, mapa; L. V. Aleksejev, Połockaja Zemlia, Moskwa 1966, mapa; J. V. Kucharenko, Polesije i jego drevnosti w procesie etnogeneza Sławian (w:) „Polesije”, Moskwa 1968, ryc. 8 (mapa).

² Np. M. Ja. Grinblat, K voprosu ob učastii litovcev v etnogeneze belorusov, „Voprosy etničeskoj istorii narodov Pribaltiki”, Moskwa 1959, str. 523—543.

³ A. Kamiński, Jaćwież, Terytorium, ludność, stosunki gospodarcze i społeczne, Łódź 1953.

⁴ J. Nalepa, Jaćwiegowie. Nazwa i lokalizacja, Białystok 1964.

nie siedzieli Jaćwięgowie sensu stricto. Znad górnej Hańczy we wczesnym średniowieczu podjęli oni dzieło jednoczenia plemion bałtyjskich między środkowym Niemnem a rejonem jezior Mamry — Nięgocin — Śniardwy, co pociągnęło za sobą rozszerzenie ich nazwy na formującą się związek plemienny. Jedno z tych jednoczonych plemion tworzyli właśnie Pollexiani, o czym zresztą wyraźnie mówi już Kadłubek. Pollexiani to Jaćwięgowie, ale Jaćwięgowie sensu lato.

Następnie J. Nalepa analizuje źródła znające choronim *Polexia*. Pozwalają one w pewnym stopniu zlokalizować kraj tak nazwany: leżał on w sąsiedztwie kraju Goleńdz (*Golenz* itp.). a położenie jego jest znane. Ponieważ Goleńdz, czyli Galindia, znajdowała się na północ od Mazowsza, na zachód od Ziemi Lubawskiej i Pogezanii, na południe od Bartii i na zachód od Wielkich Jezior Mazurskich — *Polexia* mogła więc sąsiadować z nią tylko wzdłuż jej granic wschodnich.

Aby odpowiedzieć na pytanie, gdzie należy bliżej szukać siedzib plemienia Pollexiani, czyli ziemi *Polexia*, J. Nalepa posłużył się metodą eliminacji i w ten sposób doszedł do wniosku, że w grę wchodzić może tylko Pojezierze Elckie (Mazury Garbate), a więc ziemia, której główną arterią wodną jest rzeka Elk, pierwotnie nosząca bałtyjską nazwę **Lukas* (wg K. Būgi), po spolonizowaniu **Lokb*, a z kolei *Łek* (jak się odbyło przejście *Łek* \geq dzis. *Elk*¹), jest powszechnie wiadome; autor skrupulatnie jednak i to wyjaśnia, a do znanej literatury na ten temat, którą cytuje, dodaje kilka nowych ciekawych pozycji bibliograficznych i informacje uzyskane ustnie)². Według Nalepy nazwa *Polexia*,

gdzie literę *x* należy czytać jako *k+s*, związana jest właśnie z nazwą tej rzeki, mianowicie utworzona jest od tkwiącego w tej nazwie rdzenia *-lek-* za pomocą przedrostkowego formantu *po-* i sufiksu *-sia* (który autor rozkłada na dwa morfemy: *-s-* oraz *-ia*); dosłownie więc *Poleksia* znaczy 'kraj nad rzeką Łek (= dzis. Elk)' jak np. *Pomorze* \leq **Pomorbye* to 'kraj sięgający po morze, tj. leżący wzdłuż morza, nad morzem', *Powiśle* 'kraj (ziemia) nad Wisłą', *Potabie* 'kraj nad Łabą' itp. — bardzo często bowiem nazwy ziem tworzone od nazw rzek, czy szerzej — od nazw wodnych³. Autor pisze, że wydzielony przez niego formant *-ia* (zob. wyżej) może być chyba objaśniony jako *-ija*. Podobnie jak w języku litewskim, sufiks ten w języku pruskim służył do określania miejsca (słowiańskim jego odpowiednikiem w tej funkcji jest **-bje*). Być może więc, że analizowaną nazwę należałoby odtworzyć jako bałtyckie **Pa-luk-s-ija*⁴, przejęte przez Słowian jako **Pa-lūk-s-ijo* \geq **Po-lūk-s-bje* \geq **Po-lek-ś-e* czyli **Po-łeksie* lub **Połeksze*⁵, co w zlatynizo-

kach). Taką etymologię podał już K. Būga, J. Nalepa jednak wsparł ją jeszcze i argumentami pozajęzykowymi, rzeczowymi (terenowymi).

¹ Dodajmy, że należy tutaj także nazwa *Czrepienie* dosłownie znacząca 'ziemia za cięsiną Pianą' (lech. *črez-* 'poza, za, trans' + *pēn-* 'rdzeń tkwiący w nazwie *Pena* = dzis. *Pēna* pol. *Piana*, niem. *peene*' + formant *-ije* \leq **-bje*). Ze zbudowana jest ona tak jak *Pomorze*, *Zawisłe*, wskazywał już A. Brückner w 1935 r., co przypomniał i szerzej objaśnił T. Lehrs-Spławiński w 1958 r. (*Z onomastyki Słowian lechickich*. III. *Czrepienie*, „*Onomastica*” IV, str. 292—294); tak samo w 1950 r. R. Trautman: *Czrepiēne* 'terra trans Peanem' (co też cytuje Lehrs-Spławiński).

⁴ Bałt. *pa-* jest odpowiednikiem przedrostka słow. *po-*. W onomastyce pruskiej sufiks ten — wskazuje J. Nalepa — występuje m.in. w nazwach terytoriów plemiennych, np. **Pamedian* (\geq *Pomezania*) dosł. 'polesie' (prus. *median* 'las').

⁵ Kwestia występujących tu spójgłosek fryktywanych, ciszącej *ś* i szumiącej *š*, jest przez autora objaśniona.

¹ Zmiana postaci dokonała się w nazwie miejscowej pochodzącej od nazwy rzecznej *Łek*, ale pociągnęło to za sobą również zmianę postaci tej nazwy rzecznej.

² J. Nalepa nazwę rzeki Elk wiąże z nazwą rośliny, którą rzeka jest zarośnięta, tj. lilii wodnej (grządziela złotego, *Nuphar luteum*): lit. *lūknė*, st.-cerk.-słow. *lěkno*, pol. *łękno* (por. nomen proprium *Łekno* — jezioro na Pał-

wanej formie oddano jako *Polexia*. Jeśli zaś idzie o nazwę mieszkańca tej krainy i całego tutejszego plemienia to ze słowiańskiego punktu widzenia, morfologia tych nazw przedstawiałaby się następująco: **Pol-lyk-s-jan-in-ъ* \geq **Polekszanin* (por. *Pomorzanin*), **Pol-lyk-s-jan-e* \geq **Polekszanie* (por. *Pomorzanie*), co w łacińskim tekście oddano jako *Pollexiani*.

Określiwszy siedziby Połekszan nad rzeką Elk autor z kolei daje próbę rekonstrukcji terytorium, jakie oni obejmowali (w związku z czym w rozprawie mamy analizę szeregu faktów z dziejów całej Jaćwięży). Od zachodu strefę graniczną stanowił kompleks jezior Mamry — Niegocin — Śniardwy, który oddzielał Połekszan od Gołędzi (o czym już wspomnieliśmy wyżej). Granicę od północnego zachodu wyznaczały puszcze, zachowane do dzisiaj jako Puszcza Borecka i Puszcza Romincka. Na północ od Połekszan siedziało plemię Nadrowów, od północnego wschodu za sąsiadów mieli oni Jaćwięgów sensu stricto. Na wschodzie granicę terytorium Połekszan stanowiły puszcze, których pozostałością jest dzisiejsza Puszcza Augustowska, na południu — Błota Jaćwięskie (kotlina Biebrzy). Od południowego zachodu sąsiadami Połekszan byli Mazowszanie; w połowie XIII w. granica między tymi plemionami biegła prawdopodobnie w pobliżu rzeki Wisy, dopływem dolnej Biebrzy. „Jądro” osadnictwa Połekszan było nad rzeką Elk, „aczkolwiek jako ewentualny konkurent wysuwa się tu Jezioro Elckie” — dodaje autor (s. 28). Na wysnucie całkowicie pewnych wniosków dotyczących „jądra” obszaru plemiennego Połekszan nie pozwala skomplikowany system hydrograficzny Elku i, co jest z tym związane, powikłane nazewnictwo poszczególnych fragmentów tego systemu. Całkowicie pewny pod względem hydronimicznym jest tylko odcinek Elku poniżej Jeziora Elckiego. „Ponieważ brak pewności co do górnego biegu Elku, przeto tym więcej uwagi należy zwrócić na dane geograficzne i archeologiczne, które

mogą poprzeć wnioski na temat wczesnośredniowiecznego osadnictwa” (s. 29).

W wyniku rywalizacji o ziemię jaćwieskie, podjętej w połowie XIII w. przez Zakon Krzyżacki, Polaków i Ruś, południową część Połeksza otrzymało Mazowsze (1254 r.). Jeszcze przed końcem średniowiecza odżyło tutaj stosunkowo gęste osadnictwo, które pociągnęło za sobą niemal całkowitą polonizację Połekszan.

Po raz ostatni ich nazwę zanotowano pod r. 1273. Mianowicie Długosz w *Dziejach Polski* zapisał, że w roku tym Leszek kujawski i Konrad II czerski „*terras Polesitarum et Prutenorum forti potentia ingressi*”. *Polesitae* ('Połekszanie') w tej wzmiance, to forma urobiona za pomocą łacińskiego formantu *-ita* od nazwy krainy *Polexia* (*Polesia*), jak np. od *Cracovia* urobiono nazwę mieszkańca Krakowa *Cracovita*. Dlaczego jednak jest tutaj *s* zamiast *ks* (*Polexia*)? J. Nalepa omawia to na ostatnich stronach swej rozprawy, gdzie wysuwa ciekawą hipotezę o związku nazwy *Polexia* z nazwą *Podlasie*. Tok rozumowania autora przedstawia się następująco:

Jest rzeczą bardzo charakterystyczną, że nazwa Podlasia nie jest znana żadnym źródłom średniowiecznym, nie ma jej np. nawet w tak obszernym dziele, jak *Dzieje Polski* Długosza, chociaż kwestia podlaska jeszcze za życia jego autora stała się przyczyną kryzysu w stosunkach polsko-litewskich. W sporze o Podlasie obie strony szermowały argumentami historycznymi — pisze Nalepa i cytuje następujące zdanie z pracy S. Zajączkowskiego *Problem Jaćwięży w historiografii* („Zapiski TNToR” XIX, 1953, s. 23): „Pogląd Polski był poparty przez kombinacje Długosza o podboju Jaćwięży przez Bolesława Wstydlwego. Polacy, domagając się ziemi podlaskiej, powoływali się na fakt tego podboju, dawną zaś Jaćwięż identyfikowali właśnie z Podlasiem”. W związku z tym nasuwa się podejrzenie — pisze dalej Nalepa —, że do celów tych wyzyskano

nazwę *Polexia* i *Pollexiani*, polszcząc tę pierwszą na *Polesie*, *Podlesie*, wreszcie *Podlasie* (u Kromera: „Quae regio a nostris *Polesse* siue *Podlesse*, quasi subsyluana uocatur, alii *Podlasse* [...]”). Jeśli idzie o terytorium tak określone, to w wypadku pochodzenia nazwy *Podlasie* od *Polexia* prawo do jej używania miałyby jedynie najbardziej południowa część Połeksza, gdyż tylko do tej części Polacy mieli tytuły prawne. Z kolei Nalepa stawia pytanie: czy się nazwa *Polexia* utrzymała w odniesieniu do tego polskiego skrawka (tj. do ziemi pomiędzy Biebrzą, Wisą, granicą krzyżacką i Netą), a następnie rozszerzyła na południe? Tutaj autor przypomina, że ewolucyjnemu rozrostowi jednostek geograficzno-politycznych towarzyszyło właśnie rozszerzenie zasięgu przestrzennego nazw (często dokonywane drogą czysto administracyjną). W parze z tym często „szło podsuwanie pod posiadane tytuły prawne treści terytorialnych o wiele rozleglejszych niż te, na jakie opiewały one pierwotnie” (s. 31); np. nazwa *Galicja*, związana początkowo tylko z terytorium księstwa halickiego, przez Austriaków rozszerzona została na całą południową Małopolskę⁶. Jeśli idzie o stronę lingwistyczną: przetransponowanie nazwy *Polexia* na *Polesie* i ewentualnie na

Podlasie da się objaśnić: Słowianie przyjmowali bałtyjskie *-ks-* jako *-š-*, np. lit. *Olxnis* sploszczono na *Olszynka* (zob. K.-O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie*, Uppsala 1941, s. 13). „Największą rolę odegrałaby tu jednak etymologia ludowa, nawiązująca do swojskiego *Polesia*. Kto wie, czy ta adideacja semantyczna nie przeziera już przez formę *Polesitae* [wymieniona jest ona u Długosza; zob. wyżej]. Jednakowoż przetrwanie tej nazwy w mowie ludu na północ od Biebrzy nie jest rzeczą udowodnioną. Być może więc, że nazwa ta w zmienionej formie i zakresie przywrócona do życia w pracowniach historyków i polityków XVI w. w trakcie sporu polsko-litewskiego o pas ziem na pograniczu Mazowsza i Białorusi” (s. 31; podkr. i wtęret Z.B.).

Może więc z interesującej nas nazwy uczyniono instrument polityki i dyplomacji, może była ona „wytrychem” w przetargach o tę pograniczną ziemię?

J. Nalepa dwukrotnie podkreśla, że uwagi jego na temat nazwy Podlasia mają hipotetyczny i tymczasowy charakter. Nie mógł tego tematu nie poruszyć, bo się on łączy — jak mu się wydaje — z nazwami stanowiącymi zasadniczy przedmiot rozważań referowanej tutaj rozprawy, tj. z nazwą *Polexia* i *Pollexiani*. Geneza i historia nazwy *Podlasie* — pisze wreszcie — „z pewnością zasługują na osobne zbadanie, oparte na odpowiedniej bazie źródłowej i literaturze dotyczącej Podlasia. Jeśli dojdzie do odrzucenia podejrzanego przeze mnie związku między nazwami *Polexia* i *Podlasie*, to skłonny będę nazwę Podlasia wiązać raczej z *lasem* niż z *Lachami*. Nazwy krain złożone z przedrostka *pod-* + nazwa etniczna nie są mi znane. Nie widzę też odpowiedniej analogii w innych językach” (s. 32). Pochodzenie nazwy *Podlasie* od ruskiej nazwy Połaków, tj. od *Lachów*, podawał już Kromer, tak też sądził Z. Gloger, i taką etymologię dał również lingwista, współczesny zasłużony badacz nazewnictwa

⁶ Podobnie — dodajmy — na naszych już oczach dokonano się objęcie nazwą *Ziemia Lubuska* (o pisowni tej nazwy wielkimi literami, a więc traktowaniu jej jako nazwy krainy, zob. wypowiedź Z. Klemensiewicza w „Języku Polskim” XXXVI, 1956, str. 240) ziem, które lubuskimi nigdy nie były. nazwą *Ziemia Lubuska* obejmuje się dzisiaj obszar utworzonego po II wojnie światowej województwa zielonogórskiego (gorąco przeciw temu protestuje A. Piśkozub, m.in. w książce *Gniazdo Orła Białego*, Warszawa 1958, zob. tam szczególnie s. 304–307, w którego skład wchodzi i ziemie śląskie, i łużyckie, i wielkopolskie, i pogranicze Pomorza Zachodniego; lubuskie są tu tylko dwa powiaty: rzepiński i sulęciński (reszta ziem lubuskich leży po przeciwnej stronie Odry!). Sytuacja nie jest identyczna (z powodów, których na tym miejscu rozważać nie możemy) z tą, o której pisze J. Nalepa, ale — wydaje się — jest nieco podobna.

m.in. plemiennego, M. Rudnicki, który pierwotną nazwę rekonstruuje w postaci **Podlęchbje* ze znaczeniem 'kraj pod Lęchami (= Lachami)', a wykształcenie się z niej postaci *Podlasie*, zamiast spodziewanej **Podlęsze*, tłumaczy adideacją do wyrazu *las*.

J. Nalepa wspominając o wywodzie nazwy *Podlasie* od *las* wskazuje (w przyp. 150), że wersję tę podaje np. J. Staszewski w swym *Słowniku geograficznym*. W rzeczywistości jednak w słowniku tym⁷ jest nieco inaczej: autor wyprowadza tę nazwę od apelatywu topograficznego *podlasie*, który ma znaczyć to samo, co *polesie*. Oczywiście oba te wyrazy wywodzą się od *las*, moje „sprostowanie” byłoby więc zbędne, gdyby nie inna sprawa. Otóż sędzę, że warto wskazać, iż Staszewski po zacytowaniu z dokumentu Kazimierza kujawskiego z 1254 r. (Staszewski podaje inną datę: 1255 r.) słów: „terra *Pollexia* [w rzeczywistości w cyt. dokumencie jest *Pollexia*] et Golenz” — dał takie objaśnienie: „postać *Pollexia* wskazuje wyraźnie na pierwowzór *Polesie*” (podkr. i wtręt Z.B.). A więc: pol. *Polesie* w XIII w. w łacińskim dokumencie zapisano w formie *Pollexia*. Dla autora, znanego zresztą z apodyktycznych sądów nie tylko w zakresie wszystkich dyscyplin geograficznych, ale także w dziedzinie toponomastyki, sprawa jest więc jasna i dlatego spokojnie pisaniową transpozycję *Polesie* na *Pollexia* podaje jako pewnik. Oczywiście Staszewski nie wiedział tego, co dzisiaj — po zapoznaniu się z rozprawą Nalepy — nam wiadomo o etymologii nazwy *Polesia* i o hipotetycznym przebiegu jej dalszych dziejów (nazwa pochodzi od pierwotnej nazwy rzeki *Elk*; od *Pollexia* urobiono,

w końcu średniowiecza, formę *Polesie*, a nie odwrotnie), jednak i w tej sytuacji można mu zarzucić, że jako niejęzykoznawca nie zatrzymał się na wywodzie: *Podlasie*: ap. *podlasie* = *polesie* 'teren pod lasem' (jest on możliwy), lecz w wydawnictwie popularnonaukowym (!) podał objaśnienie zapisu, który w rzeczywistości wymaga — jak to przeważnie bywa z zapisami w dokumentach średniowiecznych — głębokiej analizy filologicznej, językowo-onomastycznej i historycznej, sprzężonej nadto z danymi jeszcze innych dyscyplin⁸.

Na koniec inna sprawa: Referowaliśmy już wyżej, że J. Nalepa szukając „jądra” obszaru Połekszan „uskarża” się na skomplikowany system hydrograficzny w rejonie *Elku* (co uniemożliwia wysunięcie całkowicie pewnych wniosków dotyczących się lokalizacji tego „jądra”). Idzie tu o tekst na s. 28—29. Pisze tam m.in., że w przedstawianiu sieci wodnej rejonu *elckiego* mapy wykazują „niepokojące niezgodności”; np. według jednych rzeka *Dybia* to ramię dolnego *Elku*, według innych uchodzi ona do tejże rzeki pod *Grajewem*; „hydronimie północnych części województwa [białostockiego] powinno się poddać rewizji, opartej na danych historycznych i lokalnych formach gwarowych” (przyp. 138). — Autor napisał swą rozprawę w 1962 r. Tymczasem ukazał się tom I wydawnictwa Komitetu Językoznawstwa PAN-u (w serii «Prace Onomastyczne» [nr] 7) *Hydronimia Wisły*, pod redakcją P. Zwoliń-

⁷ J. Staszewski, *Słownik geograficzny. Pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, wyd. IV (tj. II powojenne), Warszawa 1959 (cytowane przez J. Nalepę). Interesujące nas hasło, *Podlasie*, ma taką samą redakcję i w wyd. III, Gdynia 1948, i w wyd. V, noszącym tytuł *Mały słownik: pochodzenie i znaczenie nazw geograficznych*, Warszawa 1968.

⁸ W. Taszycki wskazywał w kilku publikacjach, że geografowie posługują się „nie raz w swoich pracach materiałem topo-, oro- i hydronimicznym, choć go nie rozumieją dostatecznie. Co są warte wnioski stąd wydobyte, łatwo sobie zdać sprawę”. I dalej: „Nie odstręcza ich to jednak nawet od układania słowników toponimicznych i często błędnego podawania czytelnikowi znaczenia nazw w słownikach tych zgromadzonych. Za jaskrawy przykład takiego dzieła służyć może J. Haliczera-(Staszewskiego) *Słownik geograficzny [...]*”. Cytuję z artykułu *Stosunek onomastyki do innych nauk humanistycznych*, „*Onomastica*” VIII, 1963, str. 8 (przyp. 18).

skiego (Wrocław-Warszawa-Kraków 1965), zawierający wykaz nazw w układzie hydrograficznym. Według tego wydawnictwa Dybła odłącza się od rzeki Eik i łączy się z rzeką Biebrzą (zob. odciinek nr 463 i 464).

J. Nalepa stara się m.in. rozwikłać sytuację hydrograficzną i nazewniczą rzeki o nazwie *Lega*, w pewnym źródle z połowy XIII w. występującej pod nazwą *Olegv*; wypływa ona pod Oleckiem. Autor stawia pytanie: może *Lega* była kiedyś dopływem Eiku, a może nawet jej górnym biegiem? Otóż według *Hydronimii Wisły* jest jeszcze inaczej: *Lega* jest tam wymieniona jako jedna z nazw całego biegu Eiku! (zob. nr 436). Ale skoro tak, to się wydaje, że może to w pewnym stopniu umacniać (? — bo chodził zapewne o sytuację chronologicznie różne) hipotezę Nalepy (wysuniętą tamże na podstawie analizy językowej i językowych danych komparastycznych), że nazwy Eiku i Olecka są ze sobą spokrewnione. Zagadek jest tu wiele. Jak bardzo skomplikowany jest tutaj układ hydrograficzny, a tym samym nazewnictwo, przekonuje również cytowany tom *Hydronimii Wisły*.

Zauważmy wreszcie, że opieranie się w takich dociekaniach, jakie prowadzi Nalepa, na dzisiejszym stanie systemu hydrograficznego interesującego nas rejonu może być zawodne. Trzeba by było dociec, jak on wyglądał w tamtych wiekach! Potrzebę tę wyczuwa i Nalepa: zajmując się sprawą Legi pisze, że należałoby poprosić potamologów o zbadanie, czy dawniej nie było połączenia między jeziorem Selment Wielki a Jeziorem Elckim (tak samo widzi potrzebę danych hydronimii historycznej; zob. wyżej). Ale czy hydrografia historyczna zdolna jest odtworzyć wczesnośredniowieczny stan sieci wodnej tej krainy tak bardzo bogatej w najrozmaitsze obiekty wodne? Autor zwrócił jeszcze uwagę na dane geografii gleb i geografii rolnictwa, wspominał też o warunkach klimatycznych tego rejonu, ale decydu-

jący głos w sprawie wczesnośredniowiecznego osadnictwa Połekszan należy — jak pisze również J. Nalepa — do archeologów.

Zygmunt Brocki

R. Batura, *Lietuvos kova su Aukso Orda XIV a. III dešimtmetyje (Kijevo problema)* „Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai”, Serija A, 1 (26), 1968, str. 117—142.

Sporo ważnych wydarzeń z dziejów średniowiecznej Litwy nie posiada jeszcze dotąd wszechstronnego, wyczerpującego opracowania. Jednym z nich jest kwestia stosunków litewsko-tatarskich w latach panowania wielkiego księcia Giedymina (1316—1341). Ich wycinkiem, ograniczonym chronologicznie do trzeciego dziesięciolecia XIV wieku, zajmuje się w omawianej poniżej rozprawie R. Batura z Instytutu Historii Litewskiej Akademii Nauk.

Około 1325 roku w wyniku zwycięskiej wyprawy Giedymina miasto Kijów zostało wyzwolone spod panowania Złotej Ordy i otrzymało litewskiego namiestnika w osobie Olgimonta-Fiodora, który sprawował tam rządy do czasów Olgerda. Jakkolwiek niektórzy badacze (np. S. M. Kuczyński, H. Paszkiewicz, R. Rogow) uważali, iż Fiodor był rodzonym bratem Giedymina, autor rozprawy w przydługim nieco wywodzie doszedł do stwierdzenia, że był on tylko przyrodnim.

Kijowski sukces Giedymina osiągnięty został dzięki umiejętnemu wyszukaniu ówczesnej sytuacji międzynarodowej — przede wszystkim na odcinku krzyżackim. Powstanie w połowie trzeciego dziesięciolecia XIV wieku silnego, chociaż krótkotrwałego, ugrupowania składającego się z Kurii awiniońskiej, Węgier, Polski i Litwy wpłynęło hamująco na zaborcze poczynania cesarstwa, Brandenburskiej i Zakonu. Już w tym raczej drobnym epizodzie uwidoczniły się dobitnie pozytywne strony współdziałania

Krakowa i Wilna wobec zagrożenia z kierunku Malborka. Odnosi się wrażenie, jakby ten element uszedł z pola widzenia autora, który zresztą wykazuje należytą znajomość źródeł i kilkunastu literatury przedmiotu.

Równocześnie ze zmniejszeniem napięcia na pograniczu litewsko-krzyżackim także i położenie w ziemiach Złotej Ordy ułożyło się pomyślnie dla planów Giedymina. Było to o tyle istotne, że właśnie Złota Orda przeżywała swój najświetniejszy chyba okres. Władztwo jej rozciągało się na olbrzymich połaciach Europy i Azji — od Dniestru po Syr Darię i Irtysz, obejmując ziemie południoworuskie, stopy czarnomorskie, Krym, północny Kaukaz, dorzecze środkowej i dolnej Wołgi, północny Chorezm itd. Na tronie chańskim zasiadał podówczas jeden z najświetniejszych władców Ordy — Uzbek (1312—1342), gorliwy szerzyciel islamu (niejednokrotnie przy pomocy miecza) oraz wielki zwolennik politycznych, handlowych i kulturalnych związków z Egiptem pozostającym pod rządami dynastii Mameluków. Te właśnie kwestie pochłaniały główną uwagę Uzbeka, co skrzętnie wykorzystał wielki książę litewski.

Wśród tak skomplikowanych okoliczności namiestnictwo Fiodora w Kijowie nie mogło mieć zbyt trwałych podstaw. Zwłaszcza od 1328 roku, kiedy to Zakon krzyżacki wznowił kroki wojenne, a w stosunkach z Polską zaznaczyło się pewne ochłodzenie. Podjęte niezwłocznie przez Giedymina starania o poprawę sytuacji na Rusi uwieńczone zostały powodzeniem. Wzmianki źródłowe z lat 1329—31 świadczą o tym niejednokrotnie.

Nie wchodząc zbyt w zagadnienie ustępstw, jakie Giedymin musiał niewątpliwie poczynić na rzecz Ordy, R. Batura słusznie uwypukla zasadnicze znaczenie uwolnienia Kijowa spod bezpośredniej zależności od Tatarów. Mianowicie — Litwa przybliżyła się ku południowym szlakom ówczesnego handlu międzykontynentalnego, na których miasto nad

Dnieprem stanowiło jeden z głównych ośrodków targowych Europy wschodniej. Natomiast supozycja autora jakoby wydarzenia w Kijowie mogły zachęcić inne ludy podległe Złotej Ordzie do powstania przeciwko władzy chańskiej jest chyba przedwczesna.

Uważna lektura wartościowej rozprawy Batury nasuwa kilka refleksji. Wśród przytaczanej przez niego literatury przedmiotu pokaźne miejsce zajmują prace polskich badaczy średniowiecza z Henrykiem Łowmiańskim, Henrykiem Paszkiewiczem i Stanisławem Zajaczkowskim na czele. Prawie wszystkie te pozycje ukazały się przed 1939 rokiem, obecnie zaś zainteresowania historyków polskiego średniowiecza niemal wyłącznie skupiają się na problematyce ziem zachodnich. Uznając w pełni pierwszorzędne znaczenie tych badań, nie można przecież jednocześnie zawieszać prac nad dziejami innych obszarów w rozmaitych okresach czasu wchodzących w skład monarchii piastowskiej czy jagiellońskiej. Dobrze, iż wydawnictwa w rodzaju „Acta Baltico-Slavica”, czy „Rocznika Białostockiego” zaczynają nadrabiać niezbędne zaległości.

Drugie spostrzeżenie dotyczy zagadnień metodycznych samej rozprawy Batury. Rozważając kwestię, której pewne aspekty stanowią przedmiot nader kontrowersyjnych opinii czy poglądów, autor w wielu przypadkach rozbudowuje fragmenty dotyczące tych rozbieżności. Nie można jednak przy tym dopuścić do zachwiania proporcji między elementami: konstrukcyjnym i krytycznym — niewątpliwie wtórnym w stosunku do pierwszego. W tym zakresie Batura nie okazał się dostatecznie konsekwentny i zdecydowany, co uwidoczniło się m.in. w zbędnej ilości drugorzędnych szczegółów w tekście przy przesuwaniu poważnych problemów do przydługich przypisów. W rezultacie — końcowe wnioski pracy nie rysują się w formie całkowicie jasnej i przekonującej.

Następne studia Batury — oby już w

postaci wyczerpujących monografii — na pewno pomnożą cenny dorobek litewskiego badacza.

Paweł de Laval

1. Fr. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*. Atlas. Böhlau Verlag. Köln-Graz, 1962 (60 карт).
2. Fr. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*. Text. H. Böhlau Nachfolger. Weimar 1967 (792 страниц + 4 карты).

История путей сообщения до сих пор является слабо разработанным участком исторической науки, особенно относительно Восточной Европы. Некоторую активность в разработке упомянутых проблем замечается в течение последних 10—15 лет — издаются атласы исторической географии, организуются специальные конференции, издаются отдельные номера научной периодики, посвященные проблемам путей сообщения и транспорта. Первые скромные попытки кратко описать пути сообщения Латвии состоялись уже в начале XX века прибалтийско-немецкими историками¹. В конце 30-ых годов появляется ряд серьезных статей², но первая монография написана только в середине 60-ых годов³. По-

¹ См. статью Л. Арбузова „Geschichtliche Landeskunde“, помещенную в книге, изданной К. Р. Купфером „Baltische Landeskunde“ (Рига 1911), а также статью Левисса оф Менара, „Livländische Verkehrsverhältnisse in älterer und neuerer Zeit“, помещенную в сборнике „Jahrbuch der Vereinigung für Heimatkunde“ (Рига 1911—1912).

² А. Кагпурс, „Senā Latvijas ceļu problēmas. („Latvijas Vēstures institūta žurnāls“, Rīgā 1939, Nr 2); Fr. Balodis, „Latviešu starptautiskie sakari ap 1000. gadu pēc Kristus. (там же № 1); H. Laakman, „Estland und Livland in frühgeschichtliche Zeit. („Baltische Lande“, I, 1939).

³ Э. С. Мугуревич, „Восточная Латвия и соседние земли X—XIII вв. Рига, 1965; его же статья: „Svarīgākie satiksmes ceļi Irbiešu un latgaju teritorijā „Arheoloģija un etnogrāfija“, III, Rīgā, 1961.

нятно, что упомянутый комплекс исследований Фр. Брунса и Х. Вечерки вызвал интерес среди историков Латвии. История создания этого огромного комплекса весьма длинная и интересная. Работу начал известный немецкий историк Фр. Брунс, но в 1945 году умер и оставил неоконченную работу. Начатую Фр. Брунсом работу Х. Вечерка по поручению Общества исследователей истории Ганзы успешно завершил.

Начиная обзор с атласа, отметим, что атлас — это целиком труд Х. Вечерки, ибо картографический материал, оставленный Фр. Брунсом, был незначителен. Структура атласа своеобразна, но обоснована. Всего в атласе 60 карт, которые делятся на три группы. Первая — обзорная карта (*Übersichtskarte*) из двух частей: восточной и западной (А и В) — изображает основной ареал ганзейской торговли и главные транзитные пути (*Fernhandelsstrassen*). Вторую группу составляет 8 карт (*Kapitelkarten*). Число этих карт соответствует числу глав во второй части монографии, они служат, чтобы дать пространственное понятие о путях сообщения, рассматриваемых в отдельных главах. Важнейшей безусловно является третья часть — карты областей (*Gebietskarten*), ярко отражающие элементы научного синтеза.

Поскольку для историков Латвии самый большой интерес представляют карты, изображающие пути сообщения, которые пересекают территорию Латвии, анализу подвергается только несколько карт. Это одна часть обзорной карты (В), карта VIII главы и областные карты (38, 39, 41, 42).

Хронологически главное внимание автора сосредоточено на XIV—XV веках, т.е., на периоде расцвета Ганзы. Для обозначения экономического значения путей автор атласа применяет красные сигнатуры трех видов. Толстой сигнатурой отмечаются главные

транзитные пути, средней — т.н. пути „второй категории” и те пути, которые в XII—XIII веках имели первостепенное значение, а также пути, созданные в XVI веке. Соответственно тонкой сигнатурой изображаются пути „третьей категории” позднего средневековья, а также незначительные пути XVI века или пути, созданные в XVII веке. Такой способ изображения путей сообщения является идеальным для отражения экономического их значения, но менее пригоден для определения хронологических рамок существования путей. Могут возникнуть недоразумения. Например, дорога Лиепая-Вентспилс существовала уже в начале XV века. В атласе эта дорога отмечена средней сигнатурой⁴. Следовательно можно подумать, что эта дорога создана в XVI веке или была дорогой первостепенной важности уже в XII—XIII веках, что было бы ошибочно. Сказанное относится также и к путям Тукумс-Добеле, Кокнесе-Алуксне, Рига-Эргли-Берзауне⁵. Конечно, картина становится ясной после просмотра соответствующей главы в монографии, но не всегда в руки заинтересованного лица попадает весь комплекс работы.

Существуют также недочеты относительно экономического значения путей сообщения. Дорога Рига-Клайпеда-Кенигсберг как транзитная дорога Ганзы явно не имела большого значения. Упомянутая дорога была типичной стратегической дорогой Ливонского и Немецкого орденов. К тому же известно враждебные отношения упомянутых орденов с Ригой и с Великим княжеством Литовским. Заметим, что нельзя в экономическом аспекте сравнить такие дороги, как Лиепая-Вентспилс, Добеле-Тукумс, Сигулда-Кокнесе с дорогами Кокнесе-Берзауне-Алуксне или Рига-Эргли-Берзауне⁶. Какое значение имела для

торговли Ганзы, например, дорога Кокнесе-Сигулда? Некоторые довольно значительные дороги просто не попали в поле зрения автора. Дорога Рига-Илькене-Лимбажи-Буртниекс фиксируется уж в середине XIV века, Даугмале-Селпилс-Дигная уже в XIII веке⁷. Существует, правда, проблематическая точка зрения, что по левому берегу Даугавы уже в XIII веке вел путь на Полоцк⁸. Не отмечена также дорога Рига-Малпилс-Вецпиебалга, которая фиксируется в источниках XV—XVI вв.⁹ Но целью автора конечно было дать лишь общий обзор ганзейских путей. Это ему блестяще удалось. Можно с уверенностью сказать, что атлас такого рода является уникальным явлением в исторической литературе о путях сообщения Европы. Отметим также высокое качество типографического оформления.

Монография (Text), кроме вступительной части, состоит из двух основных частей. Первая основная часть посвящается обзору источников и литературе по данному вопросу, анализу достижений и недостаток в исторической литературе, а также вопросам методики. Ярко и конкретно автор создает картину всего комплекса обстоятельств (политических и естественных), повлиявших на использование ганзейских путей сообщения. Исчерпывающим кажется также обзор литературы, хотя относительно VIII главы автор видимо не был знаком с работами Э. Мугуревича, Х. Лаакмана, Л. Арбузова, Фр. Балодиса и др.

Большим недостатком в исторической литературе о путях сообщения автор считает недостаток картографи-

⁴ Livländische Güterurkunden. Hgn. von H. v. Bruining und N. Busch, Bd. 1, Riga 1908, Nr. 82; Э. С. Мугуревич, Восточная Латвия ..., стр. 114.

⁵ В. Данилевич, Пути сообщения Полоцкой земли до конца XIV столетия. Юрьев 1898, стр. 5.

⁶ „Livländische Güterurkunden”, I, Nr 431, 668.

⁴ Atlas, Karte 38.

⁵ Atlas, Karten 38, 39.

⁶ Atlas, Karte 38.

ческого материала. Соглашаясь с этим положением, отметим и недостаток характеристики хозяйственного значения этих путей (по возможности в конкретных цифрах).

Блестящим моментом первой основной части на наш взгляд кажется обзор источников¹⁰. Это по существу методический обзор о пригодности тех или иных сведений, полученных из источников для характеристики и идентификации путей сообщения. Автор указывает на целый ряд компонентов: название дорог, разные учреждения и институты на дороге (пошлины, разные другие платежи, принудительное пользование тех или иных дорог, мостов, насыпей, переправ), события на дороге (транспорт товаров, путешествия, походы, почтовые связи), устройство дорог, топонимику. Автор характеризует пригодность этих компонентов для решения поставленных перед собою проблем. К сожалению до сих пор в исторической литературе мало таких аналитических обзоров. Обычно применяется описательный метод обзора источников, указывая на пригодность тех или иных архивных фондов и изданий источников для решения поставленных проблем, т.е., обзор источников по существу превращается в список источников. Приходится только пожелать, чтобы историки скорее восприняли методику Х. Вечерки.

Рассматривая вопросы методики, автор поднимает вопрос о картографическом изображении дорог и оппонирует специалистам исторической географии, требовавшим черчение путей с математической точностью, соответствующее природе, но с другой стороны признает положение П. Иохансена, что торговля не проходила по абстрактным линиям. Оставляя на совести автора проблему, возможно или невозможно с более или менее большой вероят-

ностью локализовать пути сообщения Германии и других Европейских государств, заявляем, что ливонские пути вплоть до XVII века поддаются только очень относительной локализации. Поэтому нам кажется нецелесообразным изображать ливонские пути кривыми линиями, которые все равно остаются абстракциями. Это не трудно доказать: для локализации пути Лиепая-Вентспилс автор использует орденского визитатора 1442 года, прибегая к помощи данных шведской карты 1690 года¹¹. При такой хронологической дистанции источников эта кривая не что иное, как абстракция. После относительно долгой работы над источниками Латвии мы утверждаем, что дороги Латвии до XVII века возможно изображать на карте только схематически (прямыми линиями), указывая главные направления¹². Этому принципу придерживается и Э. Мугуревич¹³. Ситуация меняется в XVII веке, когда богатый картографический материал¹⁴ и письменные источники, а также большая надежность ретроспективного использования источников XVIII века, позволяет нам уже с большой степенью вероятности локализовать пути и нанести их на карту.

Вторая часть монографии обобщает также колоссальный фактический материал о ганзейских путях. Надо отметить, что автор употребляет термин „ганзейские пути” только в определенных условиях, исходя от периода ганзейского господства в торговле Ев-

¹¹ Text, S. 71a.

¹² См. статью „Satiksmes ceļu attīstība Latvijā XVII gs.” (в журнале „Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstis”, Rīga 1965, Nr. 10), а также автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук „Развитие внутренних и транзитных путей сообщения Латвии XIII—XVII вв.”, Рига 1965.

¹³ Э. С. Мугуревич, Восточная Латвия ..., стр. 114.

¹⁴ Этот материал хранится в Центральном Государственном историческом архиве Латвийской ССР.

¹⁰ Text, S. 77—98.

ропы. В таком случае использование такой терминологии не вызывает возражения. Обращаясь к материалу VIII главы, отметим, что несмотря на неполноту данных попавших в руки исследователя, надо отдать должное результатам исследования. Подсчет дорог сравнительно полный (47 путе). Наглядное представление о важнейших путях сведения дают источники, обобщенные в виде синхронических таблиц.

Однако имеется и критические замечки. Автор преувеличивает значение литовских путей в связях Гданьска и Кенигсберга с Россией, обходя Ливонию¹⁵. Связи в этом направлении были явно эпизодическими и доказать правильность своих положений автор смог бы только привлекая цифровые данные. Это и понятно — чисто технические трудности тесно переплетены здесь с политической ситуацией (отношение Литвы с Пруссией, а также отрицательные отношения к таким тенденциям Любека и Риги). Непонятно также стремление автора объединить части разных путей или целые пути в одно целое. Например, дорога Кенигсберг-Вентспилс¹⁶ нечто иное, как синтез частей дорог Кенигсберг-Рига и Лиепая-Вентспилс. Дорога Вентспилс-Кокнесе¹⁷ не одно целое, а состоит из частей пяти разных дорог: Вентспилс-Кулдига, Кенигсберг-Рига, Тукумс-Добеле, Добеле-Айзкраукле и Рига-Поллок. По существу это маршрут орденового визитатора. Почему автору захотелось синтезировать упомянутые части разных дорог в одно целое, неизвестно. Уже было отмечено отсутствие некоторых дорог. В этой связи прибавим еще дороги: Рига-Вецумниеки-Нерета-Даугавпилс¹⁸ к Рига-Скайст-

калне-Биржай-Вильнюс¹⁹. Есть ошибки и в интерпретации отдельных топонимов Латвии. Переправу Рамма автор ищет у Царникавы, а это та же переправа, что у Илькене. В XV веке рижанину Вестерорте, от вдовы которого в 1599 году переправу купил синдик Риги Давид Хилхен (отсюда Hilchensfährl).

Автор уместно указывает на необходимость решать проблемы водных путей Ганзы в отдельной монографии. Логическим продолжением было бы характеристика ганзейских путей и в статистическом аспекте. Кончая частичную оценку этого поистине колоссального труда, отметим, то высказанные возражения и замечки не умаляют значение этого труда. Работа Х. Вечерки и Фр. Брунса навсегда будут занимать почетное место среди исследований по историю Ганзы.

В. Павуланс
Рига

F. Benninghoven, *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres Miliciae Christi de Livonia, Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart*, Herausgegeben vom Johann-Gottfried-Herder-Forschungsrat, Bd. 9, Köln-Graz 1965, 8°, str. XVI, 525, 16 map.

Recenzowana praca zapełnia istotną lukę w dotychczasowej literaturze dotyczącej dziejów kolonialnego państwa niemieckiego feudalów w Inflantach. Kilka niewielkich objętościowo, raczej popularnych monografii Zakonu Kawalerów Mieczowych nie wyczerpywało dziejów tego zakonu rycerskiego, natomiast obfita historiografia poszczególnych drobnych zagadnień umożliwiła napisanie obszernej, szczegółowej monografii. Zadania napisania takiej monografii podjął się więc F. Benninghoven. Monografia ta obejmuje cały okres historii Zakonu od założenia go do in-

¹⁵ Text, S. 719, 722.

¹⁶ Text, S. 718.

¹⁷ Text, S. 728.

¹⁸ A. Spekke, *Latvieši un Livonija 16. gs. Rīgā 1935*, 122. Ipp.

¹⁹ F. G. v. Bunge „Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands“, Bd II, Dorpat 1943, S. 178.

korporacji do zakonu krzyżackiego, okres w sumie prawie czterdziestoletni. Czytelnika polskiego powinna ona zainteresować zarówno ze względu na fakt przejęcia spuścizny po kawalerach mieczowych przez krzyżaków, jak i ze względu na przykład, jaki stanowiło państwo zakonu rycerskiego w Inflantach przy budowie podobnego państwa w Prusach, jak wreszcie i ze względu na polityczną i militarną działalność kawalerów na ziemiach plemion nadbałtyckich, która się przyczyniła do załamania niezależności politycznej tych plemion, co odbijało się również na losach interesujących Polskę Prusów i Litwinów.

Cała praca składa się z sześciu części, wykazów, dwóch ekskursów i dodatków. Część pierwsza: „Entstehung und Aufstieg” (str. 1—74) poświęcona jest historii powstania Zakonu Kawalerów Mieczowych i jego założenia. Autor przede wszystkim omawia ideologiczne przyczyny powstania zakonów rycerskich, w tym również zakonu w Inflantach. Zwraca również uwagę na handel bałtycki i coraz większy udział w tym handlu kupców niemieckich, nie może się jednak zdobyć na podjęcie uzasadnionej w historiografii polskiej¹ i radzieckiej² tezy o roli napływu kupców jako jednej z form ukrytej agresji niemieckiej, która wyprzedzała terytorialną agresję feudalną. Udział kupców i feudalów niemieckich w ekspansji wschodniej (podobnie zresztą jak w krucjatach palestyńskich, chociaż na znacznie większą skalę) wynikał przede wszystkim z potrzeb ekonomicznych, które dopiero z kolei były najistotniejszą przyczyną kształtowania się ideologii krucjatowej i jej rozpowszechnienia. Dotyczy to także ekspansji krzyżackiej na terenach nad

dolną Wisłą, którą także wyprzedziło zainteresowanie Niemców handlem wiślanym, zapewne już od połowy XII wieku³. Wysuwanie przez autora na plan pierwszy motywów ideologicznych mimo jego dobrej znajomości problematyki gospodarczej⁴ wynika zapewne z programowego odrzucenia przez niego osiągnięć metodologii marksistowskiej.

F. Benninghoven wychodzi od przedstawienia losów misji chrystianizacyjnej na terenie późniejszych Inflant i wyłącznie jej potrzebami motywuje powstanie Zakonu Kawalerów Mieczowych. Dokładnie przedstawia krąg personalny rycerstwa i mieszczaństwa Saksonii i Westfalii, z którego wywodzili się pierwsi członkowie zakonu, a główną rolę w założeniu go przypisuje cystersowi z Loccum, Teodorykowi von Treiden. Daje się tu zauważyć niezajomość pracy T. Manteuffla, który zajmuje się tą sprawą⁵, podobnie zresztą jak i w ogóle całej prawie historiografii polskiej w przedstawianiu problemów, którymi ona się zajmowała. Autor podkreśla przy omawianiu fundacji zakonu, że pierwotnie nierozstrzygnięta była sprawa prawnego stosunku między kawalerami a biskupem ryskim, co odbiło się na dalszych stosunkach między obiema stronami.

Walka o zwierzchnictwo pomiędzy zakonem a biskupstwem ryskim, w której kawalerowie uzyskali poparcie Duńczyków, oraz wojny z miejscowymi plemionami bałtyjskimi i estońskimi, w których główną rolę militarną przypisuje autor zakonowi, zostały dokładnie przed-

³ K. Jażdżewski, Gdańsk X—XIII w. na tle Pomorza wczesnośredniowiecznego, w: Szkice z dziejów Pomorza. Pomorze wczesnośredniowieczne, Warszawa 1953, str. 101—103; A. Zbierski, Port gdański na tle miasta w X—XIII wieku, Gdańsk 1964, str. 248 n., 336, 378.

⁴ F. Benninghoven, Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann, Hamburg 1961.

⁵ T. Manteuffel, Papiestwo i cystersi ze szczególnym uwzględnieniem ich roli w Polsce na przełomie XII i XIII w., Warszawa 1955.

¹ J. Baszkiewicz, Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przełomie XIII i XIV wieku, Warszawa 1954, str. 160 n.221—236.

² P. A. Starodubec, Kupčestvo severnoj Germanii i nemeckaja agressija v vostočnoj Pribaltike v XIII veke, Učenyje zapiski Tul'skogo Pedinstituta, vyp. 1, 1948, str. 90—128.

stawione w części drugiej: „Kampf um die Vorherrschaft” (str. 75—178). Ta najobszerniejsza część książki przedstawia wydarzenia lat 1205—1222. Tu autor przedstawił również pierwotną organizację i regulę zakonu.

Krótką część trzecia: „Sturz und Rückschlag” (str. 179—193) poświęcona jest okresowi niepowodzeń militarnych zakonu w walce z plemionami estońskimi (1223) 4 r., co razem z własnymi sukcesami militarnymi biskup ryski wykorzystał do umocnienia swojej pozycji wobec zakonu.

Okres największej świetności kawalerów i ich państwa w latach 1225—1236 przedstawia F. Benninghoven w części czwartej: „Im Glanz der Vormacht” (str. 194—320). Interesująco, chociaż nieco stroniczno przedstawiona tu została działalność wicelegata papieskiego, cystersa Baldwina z Alny, niechętnego wobec kawalerów mieczowych, który usiłował zbudować w Inflantach państwo kościelne bezpośrednio zależne od papieża. Daje się zaobserwować dążenie Baldwina do oparcia się w większej mierze na nobilach pochodzenia miejsowego, analogicznie do podobnych przedsięwzięć biskupa pruskiego Chrystiana, również cystersa. Autor usiłuje jednak zmniejszyć różnicę w stosunku Baldwina do ludności miejscowej i miejsowego kleru oraz kawalerów. W tejże części, w oddzielnym podrozdziale (str. 223—253), autor przedstawił organizację zakonu i jego państwa.

Tu także znaczny fragment pracy dotyczy zakonu dobrzyńców, który działał na pograniczu polsko-pruskim (str. 259—269). Przy szkicowaniu dziejów misji pruskiej powraca do odrzuconego przez dwudziestowieczną historiografię dawnego poglądu, że biskup Chrystian był początkowo członkiem konwentu oliwskiego (str. 260, przyp. 32)⁶. Zakon dobrzyń-

ców powstał — zdaniem autora — krótko przed 2 lipca 1228 r. (jest to data dokumentu Konrada dla tego zakonu), przy czym autor nie polemizuje z odmienną tezą T. Manteuffla. Słusznie wypowiada się dalej za odrębnością zakonu dobrzyńców od Zakonu Kawalerów Mieczowych, chociaż organizację pierwszego wzorowano na drugim (a może chodzi tu o wspólny wzór w zakonie kalatrawensów — wszystkie te trzy zakony były regulą związane z zakonem cysterskim). Ani w tym miejscu, ani w dodatku poświęconym ustaleniu pochodzenia poszczególnych czionków zakonu dobrzyńskiego autor nie wymienia prac S. M. Szacherskiej, chociaż w sprawie pochodzenia dobrzyńców dochodzi do zbliżonych wyników⁷.

Jeszcze przed 1236 r. rozgorzały poważne walki z Litwinami i już wówczas toczyły się pertraktacje w sprawie inkorporacji Zakonu Kawalerów Mieczowych do Zakonu Krzyżackiego. Do przełomu doszło w 1236 r. Niepowodzenia dyplomatyczne i militarną klęskę Zakonu w wojnie z Litwinami pod Szawłami oraz jej bezpośrednie następstwa — czyli właśnie wydarzenia 1236 r. — autor omówił w części piątej: „Zusammenbruch” (str. 321—353). Część szósta: „Nachspiel und Ausklang” zawiera obraz ratowania resztek Zakonu i jego wchłonięcie przez krzyżaków (1237 r.) oraz dalsze losy kawalerów mieczowych już jako członków Zakonu Krzyżackiego. Na kilku stronach (str. 383—387) autor dokonał zwięzłego podsumowania pracy.

Ekspansję poświęcone są: 1) sile wojskowej i finansom Inflant w czasach

⁷ S. M. Szacherska, Akt prepozyta dobrzyńskiego Ekberta z 1233 r. a feudalna ekspansja niemiecka na ziemię polskie, „Przeгляд Историчны”, t. 50 (1959), str. 448—472; ta sama. Pierwsi protektorzy biskupa Prus Chrystiana, (w:) Wiek średni — Medium aevum, Warszawa 1962, str. 129—141. Autor dopełnia ponadto szereg nieścisłości czy błędów, jak np. twierdząc, że joannici przybyli na Pomorze Gdańskie dopiero w 1223 r. z Meklemburgii, gdy pobyt ich tu jest poświadczony już w dokumencie z 1198 r., PUB nr 9.

⁶ Do tego samego wniosku doszedł autor recenzji; por. J. Powierski, Polska, Pomorze Gdańskie i Prusy we wcześniejszym średniowieczu, Roczniki TNT za rok 1968 (w druku), rozdz. 3.

działalności Zakonu (str. 388—412), 2) posiadłościom kościoła ryskiego w Niemczech. Dodatek zawiera: regesty i dokumenty nie uwzględnione w dotychczasowych badaniach (str. 415—419) i wykaz członków Zakonu Kawalerów Mieczowych, Zakonu Krzyżackiego w Inflantach do 1270 r. i Zakonu Dobrzyńskiego z podaniem ich pochodzenia (str. 420—468). Pracę zamyka wykaz źródeł i literatury oraz indeks. Do pracy dołączono barwne mapki.

W sumie praca dzięki szczegółowemu przedstawieniu faktografii stanowi dzieło niezwykle przydatne każdemu historykowi krajów nadbałtyckich, zajmującemu się dziejami pierwszej połowy XIII w.

Jan Pówierski

Albrycht St. Radziwiłł, *Memoriale rerum gestarum in Polonia 1632—1656* tom I: 1632—1633; opracowali: Adam Przyboś i Roman Żelewski. Wrocław-Warszawa-Kraków 1968. „Ossolineum”, st. LXI i 233.

Komisja Nauk Historycznych PAN, Oddział w Krakowie odnotowała ostatnio w dziale wydawnictw źródłowych nową pozycję na swoim koncie. Jest nią tom I *Memoriale* Albrechta Stanisława Radziwiłła w opracowaniu Adama Przybosia i Romana Żelewskiego. Posiadają oni, zwłaszcza pierwszy z nich, sporo doświadczenia i znaczny dorobek w tej dziedzinie. Przekład polski *Memoriale* wydany przez Edwarda Raczyńskiego w 1839 r. z wielu względów nie spełnia już dzisiaj swego zadania¹. Planowane przez Wiktora Cermaka, a następnie Władysława Czaplińskiego przed II wojną światową nowe wydawnictwo *Memoriale* nie doszło do skutku. Obecnie zapoczątkowane wydawnictwo jest przedsięwzięciem długofalowym. Poszczególne tomy, obejmujące po kilka lat

Memoriale, według zapowiedzi wydawców, będą ukazywały się sukcesywnie co kilka lat. Tytuł zamieszczony na zewnętrznej okładce wydanego tomu I *Memoriale* jest skrótem oryginalnego, pełnego tytułu, którym wydawcy opatrzyli właściwy tekst wydawnictwa (s. 1)².

Podstawę wydawniczą publikacji stanowi oryginalny rękopis *Memoriale* A. S. Radziwiłła znajdujący się w Zbiorach Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie. Wśród pamiętników polskich XVII wieku zajmuje on czołowe miejsce. Stanowi podstawowe źródło do dziejów Polski w latach 1632—1656. Zawiera m.in. sporo materiału do dziejów parlamentaryzmu polskiego. Rozpoczęta obecnie edycja *Memoriale*, tom I składa się z dwóch części, Wstępu i właściwego wydawnictwa źródła, tj. początków samego *Memoriale* z lat 1632—1633. Wydawcy we wstępie uzasadniają potrzebę wydania *Memoriale* w oryginalnym jego brzmieniu, kreślą życiorys A. S. Radziwiłła (1593—1656), kanclerza litewskiego, oddzielnie omawiają jego twórczość religijną i dziejopisarską, następnie wartość *Memoriale* jako źródła historycznego i rękopiśmienną podstawę wydawniczą *Memoriale*, w końcu zamieszczają uwagi wydawnicze. Wstęp, problematyka w nim zawarta, zwłaszcza naszkicowany życiorys A. S. Radziwiłła i rozważania na temat wartości *Memoriale* jako źródła historycznego, według oceny samych wydawców, wymagają dalszych jeszcze badań i oparcia ich na szerszej podstawie źródłowej. Sami autorzy Wstępu samokrytycznie, jakby w rekompensacie, zapowiadają opracowanie oddzielnej monografii o A. S. Radziwiłłie oraz studium

² Pełny tytuł *Memoriale* brzmi: *Memoriale rerum gestarum in Polonia a morte Sigismundi Tertii inchoatum et continuatum, levi calamo et raptio descriptum, cui anno 1632 initium datum a me Alberto Stanislao Radziwillo, cancellario MDL.* — Tom II wydawnictwa *Memoriale* za lata 1634—1639. Według informacji Wydawców, jest już w druku.

¹ Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła, kanclerza wielkiego litewskiego. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego, t. I—II. Poznań 1839.

porównawczego Memoriale z innymi współczesnymi pamiętnikami i dziełami historycznymi³. Autorzy wstępu do wydawnictwa Memoriale oparli się przede wszystkim, kreśląc życiorys A. S. Radziwiłła, na pracach samego kanclerza⁴. Istnieją w życiorysie Radziwiłła kwestie otwarte, wymagające rozwinięcia. Około 1642 r., czytamy na s. XXXVI, A. S. Radziwiłł zmienił swoją orientację polityczną z austriackiej na francuską. Skąd się to wzięło jest tym ciekawsze, że sam kanclerz litewski pilnie śledził i skrętnie notował w swoim Pamiętniku przebieg wojny trzydziestoletniej i antagonizmu austriacko-francuskiego. Istnieją w życiorysie Radziwiłła pewne niejasności. Na s. XXXI—XXXIII czytamy zatem o królu szwedzkim Gustawie Adolfie i o tym, że po śmierci Zygmunta III A. S. Radziwiłł posłował do króla szwedzkiego Władysława, a dalej, że tenże Radziwiłł „w ostatnim dniu sejmu elekcyjnego, 8 listopada 1632 r... głosował na króla Władysława IV”. Opis wydarzeń, jakie miały miejsce w Polsce w czasie bezkrólewia po śmierci Zygmunta III Wazy, kiedy to królewicz Władysław był jednocześnie tytularnym królem Szwecji wymaga według mnie, ściślejszych sformułowań.

Memoriale A. S. Radziwiłła dostarcza wiele materiału do dziejów Lit-

wy. Problematyka litewska zawarta w Memoriale, według wydawców, warta jest osobnego studium. „Koloryt lokalny, regionalny, patriotyzm litewski — czytamy we wstępie na s. XLIX — wycisną silne piętno na całym dziele”. W tym też aspekcie Memoriale szczególnie nas interesuje jako źródło historyczne do poznania dziejów Litwy XVII-wiecznej. Istnieje szereg zagadnień tego okresu wymagających omówienia i pełnego oświetlenia. Istnieje potrzeba badań nad możnowładztwem litewskim i jego podstawami gospodarczo-społecznymi. Oświetlenia wymaga sprawa rywalizacji możnych rodów na Litwie, która prowadziła tutaj do wykształcenia się w drugiej połowie XVII wieku specyficznej dla stosunków litewskich, monopolistycznej formy oligarchii magnackiej. Przebadań domaga się sprawa stosunku Litwy do Korony i Rzeczy. Panowie litewscy, chociaż i sam A. S. Radziwiłł, często demonstrowali swoje separatystyczne wobec Korony zamiary, grozili zerwaniem unii, żądali równorzędności Litwy z Koroną; jednocześnie właśnie w XVII wieku, właśnie poprzez unie, zwłaszcza lubelską, przede wszystkim wśród możnowładztwa litewskiego dokonuje się na Litwie proces polonizacji językowej, kulturalnej i politycznej. Istnieje potrzeba badań nad rolą i udziałem Litwy w projektach reform państwowych Rzeczy. Wyniki tych badań pogłębiłyby znajomość dziejów całej Rzeczy⁵. Wydawnictwo Memoriale A. S. Radziwiłła rozszerzy źródłowe możliwości badawcze nad dziejami Litwy i Rzeczy w XVII wieku.

Przejdźmy do właściwego wydawnictwa tekstu Memoriale i uwag natury ogólnej na ten temat. Sprawa komentarzy do tekstu Memoriale. Wydawcy starali się wiernie odtworzyć trudny, radziwiłłowski tekst łaćniński Memo-

³ Zobacz: J. Rytel, Pamiętniki Paska na tle pamiętnikarstwa staropolskiego. Szkic z dziejów prozy narracyjnej, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962. Studia staropolskie, t. XI; A. Sajkowski, Nad staropolskimi pamiętnikami, Poznań 1964. „Prace Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza”. Seria Filologiczna Polska Nr. 6.

⁴ Wprowadzenie i uzupełnienie Memoriale stanowi inne dzieło historyczne. A. S. Radziwiłła p.t. *Epitome rerum gestarum in Regno Poloniae, regnantibus Sigismundo III. Vladislao IV, et Ioanne Casimiro*. Pierwszą część *Epitome* przetłumaczył i wydał Edward Kotłubaj p.t. *Rys panowania Zygmunta III z rękopismu ks. Stanisława Albrychta Radziwiłła, kanclerza WKSLit.*, „Athenaeum”, Wilno 1848, t. III z. 3, 4, 5. Wydawcy, opracowując we wstępie do Memoriale życiorys A. S. Radziwiłła, korzystali z tłumaczenia E. Kotłubaja.

⁵ Por. wypowiedź J. Ochmańskiego z Poznania w dyskusji n.t. „Potrzeb i perspektyw rozwoju polskich nauk o przeszłości”. *Kwartalnik Historyczny*, Warszawa 1969 nr 1 str. 112.

riale. Wprowadzili dzisiejszą interpunkcję i logiczną alineację. W chronologii wydarzeń, dla łatwiejszej orientacji czytelnika, wprowadzili żywą paginę (daty dzienne, miesięczne i roczne). Nadto wyodrębnili w tekście daty dzienne i miesięczne. Daty miesięczne, najczęściej w klamrach, przy każdej kolejnej dacie dziennej wydają się chyba zbędne. Wydawcy zaopatrzyli tekst w sporą ilość przypisów tekstowych i rzeczowych. Dokładnie, powiem pedantycznie, nabytym już doświadczeniem poprzednich swoich wydawnictw źródłowych, zaznaczali w przypisach tekstowych przeróbki, skreślenia wyrazów i dopiski zamiast skreślonych wyrazów. Przypisy rzeczowe podają jedynie imiona i nazwiska osób wymienianych w tekście prawie wyłącznie z piastowanych godności oraz nazwy miast, wsi i rzek. Brak natomiast w przypisach omówień merytorycznych istotnych faktów i pojęć. Wydawcy wychodzili z założenia, że wydawnictwo przeznaczone jest dla znawców historii. Trzeba jednak pamiętać, że *Memoriale* jest nie tylko dokumentem historycznym i przedmiotem badań historyków-specjalistów, lecz również, jak sami wydawcy stwierdzają, kopalnią wiadomości z historii kultury, nieprzebraną kopalnią szczególnie obyczajowego, zatem również przedmiotem badań historyków kultury, literatury. Brak w przypisach objaśnień faktów i pojęć utrudnia pracę badaczowi niehistorykowi. Przypisy rzeczowe są dokładne. Zdarzają się jednak wśród nich wyjątki, na przykład: przypis 6, s. XIX; 1, s. XXXIX; 7, s. 25 — Rp DZA Merseburg. Chodzi niewątpliwie o archiwalia brandenburskie znajdujące się w Merseburgu (NRD). Należałoby to jednak jakoś wyraźniej zaznaczyć.

Sprawa indeksów. Tom I wydawnictwa *Memoriale* nie otrzymał indeksów. Również następne, mimo starań Wydawców, nie będą zaopatrzone w indeksy. Zbiorowy indeks osób i nazw geograficznych będzie zamieszczony dopiero w końcowym tomie wydawnictwa. Nie

przewiduje się też indeksu rzeczowego. Niedostatek to znaczny wydawnictwa. I jeszcze jedna uwaga. *Memoriale* publikuje się jedynie w oryginalnej wersji łacińskiej. Pamiętajmy jednak, że ze znajomością łaciny w naszym społeczeństwie i wśród samych historyków jest coraz gorzej. W nowym zreformowanym, czteroletnim liceum ogólnokształcącym łaciny w ogóle nie ma. Najbliższe zatem zastępy młodych historyków-naukowców będą tej znajomości łaciny zupełnie pozbawione. Już dzisiaj wśród młodych historyków, którzy z łacina nie są w porządku, wśród innych oczywiście i to zasadniczych przyczyn, obserwuje się omijanie problematyki czasów Polski przedrozbiorowej jako tematyki badawczo-naukowej. W takiej sytuacji, uważam, nieodzowną potrzebą jest polskie tłumaczenie *Memoriale*. Wydawcy *Memoriale*, uznając taką potrzebę postanowili przygotować polskie wydanie *Memoriale* jako odrębne wydawnictwo. Ma ono ukazać się, według ich oświadczeń, w 1973 roku, w dwóch tomach nakładem Państwowego Instytutu Wydawniczego w Warszawie. W ten sposób koncepcja Władysława Czaplińskiego sprzed II wojny światowej wydania *Memoriale* w oryginalnym języku łacińskim i nowoczesnym, polskim tłumaczeniu stałaby się rzeczywistością.

Aleksander Codello

I. Lukšaitė, *A Volano paziuros i visuomenes kilme, struktura ir teises funkcijas*, „Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai”, Serija A, 2(27), 1968, str. 57—73.

Andrzej Wolan był jednym z wybitnych przedstawicieli kalwińskiego odłamu ruchu reformacyjnego na Litwie w drugiej połowie XVI wieku. Autor licznych dzieł na tematy filozoficzno-religijne i polityczno-społeczne, rozwijał również szeroką działalność propagandową na rzecz swego wyznania. Jednocześnie zaś posuwał się stale po szczeblach

kariery urzędniczej — od magnackiego dworu Radziwiłłów do kancelarii królewskiej oraz poważnych misji zagranicznych.

Dlatego dobrze się stało, że I. Lukšaitė zwróciła uwagę na tę postać, podejmując się analizy jej poglądów na społeczeństwo i na funkcje prawa. Szkoda jednak, że autorka nie ograniczyła się właśnie do tego tylko — interesującego i wielostronnego — wątku, ale zajęła się także niektórymi fragmentami publicznych wystąpień Wolana. Wskutek tego wizerunek Andrzeja-myśliciela, skreślony w szczupłym objętościowo i miejscami nadmiernie skondensowanym artykule, nie wypada dosyć plastycznie. Tym bardziej że I. Lukšaitė — w chwalebnej zresztą intencji ukazania rozległości Wolanowych koncepcji — przytacza liczne nazwiska jego poprzedników, poczynając od Arystotelesa, św. Augustyna i św. Tomasa, oraz wymienia późniejszych filozofów, np. Hobbesa czy Locke'a, których poglądy można odnaleźć w zarysku w pracach wileńskiego autora. Rezultat takiego rozbudowywania tła wypadł przecie inaczej od zamierzonego: teorie Wolana dotyczące paru zaledwie dziedzin mimo tego ograniczenia nikną i tracą swoje zasadnicze kontury. Nie pomaga też tutaj stosowana niekiedy metoda odsyłaczy do opracowań zamiast do tekstów oryginalnych (np. o poglądach Arystotelesa na państwo i prawo czytelnik ma się dowiadywać z książki S. F. K e c z k j a n a). Ustępy traktujące o Wolanie — urzędniku książęcym czy królewskim ujęte są przejrzyście i przekonująco, chociaż w nich znowu odczuwa się brak obszerniejszej charakterystyki ówczesnych stosunków, wśród których wypadało mu działać.

Urodzony ok. 1530 r. w szlacheckiej rodzinie z zachodniej Polski, Andrzej Wolan kształcił się we Frankfurcie nad Odrą i w Królewcu. Przybywszy na Litwę został tam sekretarzem Mikołaja Radziwiłła, zwanego Rudym, hetmana wielkiego litewskiego, wojewody

wileńskiego i wreszcie kanclerza wielkiego litewskiego. W 1564 r. Radziwiłł przyjął kalwinizm, stał się gorliwym tego wyznania opiekunem i ufundował w Bieżkach uczelnię kalwińską. Autorka niepotrzebnie chyba pomija kwestię przynależności hetmana i jego sekretarza do wspólnego wyznania, wysuwając przede wszystkim czynności polityczno-dyplomatyczne Wolana w służbie radziwiłłowskiej (np. na sejmie lubelskim 1569 r.). Tymczasem wiadomo, że na Litwie hasła reformacji mocno wiązały się z problemami politycznymi, co m.in. powodowane było zarówno niespełna dwuwiecznym istnieniem katolicyzmu litewskiego, jak i znaczną rolą prawosławia. W tej sytuacji czynnik religijny nie wprowadzał w społeczeństwie Litwy takich ostrych podziałów, jak w Koronie, łatwiej natomiast był wykorzystywany w celach politycznych. Zjawisko takie można obserwować w Wilnie, które za rządów Zygmunta Augusta i Stefana Batorygo było miejscem pobytu — krótszego lub dłuższego — czołowych działaczy strony katolickiej (S k a r g a, Warszewicki, Rotundus) i obozu reformacyjnego (Jan Łaski, Wergoriusz, Wolan).

Dla duchowej atmosfery ówczesnej stolicy księstwa typowa może być historia przyjaznych stosunków, łączących Rotondusa i Wolana. Szerzej pisała o nich Maria Baryczowa w pracy pt. „Augustyn Rotundus Mielecki, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy”¹, która jednak umknęła uwadze I. Lukšaitė.

Augustyn Rotundus (zlatynizowana forma nazwiska — prawdopodobnie „Mielecki”), mieszczanin z Wielunia, doktor praw i sekretarz królewski, został w 1552 r. mianowany wójtem wileńskim przez Zygmunta Augusta, jako że do 1610 r. nominacja na to stanowisko na-

¹ Druk. w „Ateneum Wileńskie”, rocznik X (1935), str. 71—96, i rocznik XI (1936), str. 117—172.

leżała wyłącznie do króla². I oto po trzynastoletnim zaledwie pobycie w nowym dla siebie otoczeniu ten katolik i żarliwy orędownik założenia w Wilnie szkoły jezuickiej, przyjaciel Hozjusza, wystąpił wspólnie z kalwinem Wolanem przeciwko głośnemu pamfletowi Stanisława Orzechowskiego „Quincunx”, zawierającemu krzywdzące Litwę zarzuty. Jakkolwiek odpowiedź ta, zatytułowana „Rozmowa Polaka z Litwinem przeciwko sromotnemu i omylnemu Stanisława Orzechowskiego pisaniu” wydana była anonimowo (raczej w 1566 r.; Lukšaitė przyjmuje rok 1565), to analiza treści oraz inicjały A. V. umieszczone pod wierszem łączącym rozmowę I i II dają dostateczną podstawę do ustalenia tożsamości autorów.

Nieco później, bo w 1571 r., na prośbę Wolana Rotundus napisał opinię o jego dziele „De libertate politica seu civili” (Cracoviae 1572) i zaproponował wprowadzenie pominiętych przez autora zagadnień religijnych jako ważnego — zdaniem recenzenta — przejawu życia społecznego. Opinię tę, ujętą w formę listu, powtórzył potem Rotundus we wstępie do swojej pracy „De dignitate ordinis ecclesiastici Regni Poloniae” (Cracoviae 1582).

Powyższe uwagi, zastrzeżenia czy drobne uzupełnienia nie umniejszają dużej wartości omawianego szkicu, zajmującego się tymi zagadnieniami z przeszłości Litwy, które są niezbędne dla właściwej syntezy historii narodu od dawna sąsiadującego z Polską.

Paweł de Laval

V. Czerneckis, *Kauno tvirtovė (l. 1882—1900 m.)*, „Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai”, Serija A, 3(25), 1967, str. 47—59.

W latach osiemdziesiątych XIX w. rząd carski powziął decyzję o wybudowaniu

² Por. M. Burbianka, Sprawa obsady urzędu wójtowskiego w Wilnie do połowy XVII w., *Księga Pamiątkowa Koła Historyków — słuchaczy USB w Wilnie, 1933*, str. 14—31.

w mieście Kownie twierdzy tzw. pierwszej klasy. Postanowienie to musiało zapaść po dojrzałym namyśle, jeśli się weźmie pod uwagę fakt, że jeszcze w 1896 r. na terenie olbrzymiego imperium Romanowych istniało zaledwie 25 twierdz rozmaitych kategorii. Spomiędzy nich na zachodnich granicach państwa do I klasy zaliczone były tylko twierdze w Warszawie, Modlinie (autor określa go rosyjską nazwą z 1834 r. — Nowogeorgijewsk) i Brześciu nad Bugiem. Nic więc dziwnego, że kowieńskie prace fortyfikacyjne były różnorodne i długotrwałe, wyniki zaś ich miały pewien wpływ na sytuację mieszkańców miasta. Ukaz cara Aleksandra II o budowie twierdzy w Kownie wyszedł z datą 7 lipca (starego stylu) 1879 r., a pierwszy jej komendant, generał O. Klem, objął swe stanowisko we wrześniu 1887 r., mając pułkownika K. Gorbickiego jako szefa sztabu. Twierdza kowieńska ubezpieczona była łańcuchem 8 fortów, pomiędzy którymi znajdowały się stanowiska 9 baterii, oraz 2 liniami specjalnych umocnień. Zamieszczony w tekście szkic, przedstawiający stan z roku 1893, świadczy o dużej wiedzy fachowej wykonawców, którzy zresztą równoległe z pracami fortyfikacyjnymi musieli odpowiednio zwiększać ilość budynków koszarowych, administracyjnych, składów itp.

Z momentem uznania Kowna za punkt strategiczny wyjątkowej ważności ludność miasta poddana została licznym ograniczeniom, motywowanym względami na bezpieczeństwo państwa. Kolejni komendanci twierdzy: generał Klem, generał Kilchen i generał Czemiernin ingerowali nieustannie w działalność administracji cywilnej i wysuwali przede wszystkim dwa argumenty: 1) Kowno położone jest w niewielkiej odległości od granicy rosyjsko-niemieckiej; 2) wśród ludności miasta znaczny odsetek stanowią mniejszości narodowe — Żydzi, Litwini, Polacy i Niemcy. Niewątpliwie autor ma rację, kiedy skupia się nad analizą drugiego tylko z wy-

mienionych wyżej elementów. Nie wydaje się przecież, by analiza ta wypadła całkiem zadowalająco. Należałoby bowiem przede wszystkim wyjaśnić, że ani Litwini, ani Polacy nie stanowili mniejszości narodowych w tym samym stopniu, jak np. Niemcy. Dalej trzeba by przytoczyć dane liczbowe dotyczące składu narodowościowego ludności miasta — nawet przy założeniu, iż dla ziem zaboru rosyjskiego bywały one przeważnie niezbyt pewne.

Tymczasem Czerneckis, powtarzając rosyjską tezę uznającą jednakowo wszystkie grupy „mniejszościowe” za „elementy niepożądane”, zadowala się podaniem statystyki wyznaniowej z 1889 r. Liczby te nie są jednak miarodajne, gdyż w zakresie wyznań chrześcijańskich łączą schematycznie katolicyzm (19,6%) z narodowością litewską i polską, prawosławie z rosyjską (11%) i luteranizm z niemiecką (4,4%). Także 64,7% na określenie ilości wyznawców religii moźeszowej wzbudza zastrzeżenia. W każdym razie pozostawało faktem bezspornym, iż przy pracach fortyfikacyjnych zatrudniani byli tylko obywatele wyznania prawosławnego, że wypadki wysiedlania z miasta zdarzały się wcale często i że imigracja Rosjan z głębi kraju cieszyła się wielkim poparciem władz. Mimo to wyniki rusyfikacji były raczej nikłe, czego przykładem może być raport komendanta twierdzy z 19.XI.1895 r. do Sztabu Wileńskiego Okręgu Wojskowego, stwierdzający m.in., że z 84 policjantów kowieńskich tylko trzech należy do wyznania prawosławnego, pozostali zaś to Litwini albo Polacy.

Budowa twierdzy kowieńskiej mocno zahamowała gospodarczy i kulturalny rozwój miasta. Taki jest końcowy — i słuszny — wniosek Autora. Na jego korzyść wypada też zapisać umiejętne połączenie specjalistycznego tematu z historią wojskowości z szerszym tłem polityczno-społecznym oraz należyte operowanie materiałem archiwalnym, stanowiącym podstawowy zrab jego wywo-

dów. Materiał ten pochodzi w zdecydowanej większości z Litewskiego Centralnego Muzeum Wojskowo-Historycznego w Wilnie, które, jak widać, powinno mocniej zainteresować badaczy przeszłości Litwy.

Paweł de Laval

P. S. Od września 1939 do lipca 1940 r. żołnierze polscy internowani na Litwie byli umieszczeni m.in. w 5 i 6 forcie twierdzy w Kownie.

A. F. Hackievič, *Polskie internacjonalisty w borbie za włas' Sowietow w Biełorussii*, Mińsk 1967, str. 150.

Niewielka monografia A. F. Hackieviča, autora znanego w Polsce dzięki książce o F. Dzierżyńskim, należy w zasadzie do działu literatury popularnonaukowej. Autor w zwięzłej i przystępnej formie dał zarys dziejów udziału Polaków w Rewolucji Październikowej na Białorusi w latach 1917—1920. Poważnym walorem pracy jest wykorzystanie materiałów archiwalnych. Autor był widocznie w Warszawie, gdyż powołuje się na materiały z Centralnego Archiwum Wojskowego. Jednakże najprawdopodobniej nie przewertował akt osobowych swych bohaterów z innych zasobów archiwalnych. Mamy na myśli Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR, którego materiały mogłyby pod niejednym względem wzbogacić wątki tematyczne recenzowanej monografii. Hackievič wykorzystał dokumentację licznych archiwów. W szczególności należy wymienić: Archiwum Instytutu Marksizmu-Leninizmu w Moskwie, Centralne Archiwum Armii Radzieckiej i Centr. Archiwum Państwowe Rewolucji Październikowej (tamże); Archiwum Instytutu Historii Partii w Mińsku oraz Centr. Archiwum Państwowe Rewolucji Październikowej Białoruskiej SRR. Ten właśnie moment warsztatowy przesądza o wartości monografii, która wnosi sporo dotychczas nieznanych informacji.

Termin użyty w tytule „Internacjonalści” używany jest już od dawna na oznaczenie tych, którzy walczyli o zwycięstwo Rewolucji Październikowej, należąc do różnych partii politycznych. Przynależność do tej lub innej narodowości wpływała tylko na formę, ale nie na treść walki rewolucyjnej. Tak np. rozdz. I ma tytuł: „Polskie organizacje socjalistyczne na Białorusi po Rewolucji Lutowej”. Autor dał tutaj zarys ruchu rewolucyjnego od Rewolucji Lutowej do Rewolucji Październikowej ze szczególnym uwzględnieniem udziału w tym ruchu działaczy Polskiego Zjednoczenia Socjalistycznego. W rozdziale tym czerpał on obficie z ogólnie znanej książki-wspomnień S. Helmana na pt.: „Robotnik polski w Rewolucji Październikowej na Białorusi”, Mińsk 1927. Mniej udatne jest wykorzystywanie kilku broszur wydanych przez Wilhelma Knorina, które grzeszą wyraźną tendencyjnością i uprzedzeniem do wielu osób. Wydaje mi się rzeczą stosowną zwrócić uwagę autorowi, że większą wartość źródłową posiadają niektóre inne artykuły wspomnieniowe, jak np. A. Krynickiego¹, w szczególności Krynicki na str. 257, 266—267, 274 i 287 pisze dużo o Adamie Kaczorowskim-Sławińskim i innych komunistach-Polakach; poza tym niezły jest art. A. Kirźnica².

Książka Hackiewiça zawiera w przypisach obszerne biogramy niektórych wybitnych polskich rewolucjonistów, jak np. Stefana Helmana, Jadwigi Moszyńskiej-Heltmanowej, Franciszka Grzelszczaka, Adama Sławińskiego, Wacława Boguckiego, Stefani Przedeckiej i wielu innych. Życiorysy te są cenne o tyle, że w niektórych wypadkach autor sięgał

do materiałów archiwalnych w Mińsku, nieznanym wydawcom „Księgi Polaków uczestników Rewolucji Październikowej”, a przecież trzeba stwierdzić, że wydawnictwo to ukazało się już po wydaniu przez Hackiewiça jego monografii.

Najbardziej znany zasób faktów zawiera rozdz. II, omawiający dzieje zwycięstwa rewolucji socjalistycznej na Białorusi (listopad 1917—luty 1918 r.). Rozdz. III poświęcony jest udziałowi polskich rewolucjonistów w stłumieniu buntu korpusu Dowbora-Muśnickiego oraz drugiemu jeszcze tematowi: „walce z niemieckim okupantem”³. Połączenie tych dwóch odrębnych tematów z różnymi podokresami historycznymi (przed i po lutym 1918 r.) nie wydaje się być trafne. Walkę z kontrrewolucyjnym wystąpieniem oddziałów Dowbora-Muśnickiego należało omówić raczej w rozdziale poprzednim. Nie należy nie doceniać niuansów różnej jakościowo działalności Dowbora, który najpierw służył interesom rosyjskich reakcyjnych generałów, a następnie pod protektorem Rady Regencyjnej i okupantów niemieckich gromi białoruskich chłopów za ich udział w wystąpieniach przeciw polskim obywatelom. Autor ciekawie i szczegółowo naświetlił okres pierwszy (do drugiej połowy lutego 1918 r.), natomiast czytelnik nie utrzymuje odpowiedzi na pytanie: czym się skończyła cała ta „dowboriada”? Jeżeli chodzi o drugi temat — walka z niemieckimi okupantami — brak jest należytego dopracowania. W ogóle jest to mankament wspólny dla wielu prac radzieckich, jakie się ukazały na temat Białorusi w ostatnich latach. Nadal nie mamy jasnego obrazu, jakie były rozmiary, zasięg i organizacja

¹ A. Krynicki (Bampi), Komunistyczeskaja partija Bielorusii w podpolje 1918 g. (w:) „Proletarskaja Rewolucija” 1927, Nr 8—9, str. 248—294.

² A. Kirźnic, Sto dniej sowietskoij własti w Bielorusii — 12 nojabrja 1917 g. — 19 fewralja 1918 g. (w:) „Proletarskaja Rewolucija” 1928, Nr 3, str. 61—130.

³ Bardzo poważną i doniosłą rolę w ruchu rewolucyjnym na terenie Witebska odegrał w latach 1918—1919 Polak-komunista Jan Mienicki, przewodniczący Sekcji Chłopskiej Rewolucyjnego Komitetu Wojskowego i przewodniczący Komisji do walki z kontrrewolucją. Z Krasnaja był, Bolszewiki w Witebskie, „Sbornik statiej i wspomnianij”, Witebsk 1923, str. 141—154, 185 i 212.

ruchu zbrojnego przeciwko okupantom niemieckim. Ten ruch oporu — jak się zdaje — był przeważnie nieskoordynowany. Na szczególną uwagę zasługuje notatka z 10 listopada 1918 r. sekretarza J. M. Swierdłowa mówiąca o przygotowanej uchwale Komitetu Centralnego RKP(b): „Należy uznać, że powstanie w okupowanych miejscowościach już dojrzało”⁴.

Drugą połowę rozdziału III, dotyczącą udziału polskich rewolucjonistów w organizowaniu nielegalnych organizacji komunistycznych powinien by autor rozbudować lub ogłosić jako odrębny artykuł. Na terenie Mińska i Smoleńska współdziałali ze sobą komuniści nie tylko Białorusi, ale również Litwy. Adam Sławiński i St. Berson np. utrzymywali konspiracyjne kontakty z takimi działaczami rewolucyjnego podziemia, jak: Eidukevičius, Lickevičius i Jakševičius (Litwini) oraz Kernowicz (Polak, jeden obok Cichowskiego z komisarzy ludowych w pierwszym rządzie radzieckim W. Kapuskasa). Serdecznie i zajmująco potraktował autor działalność Adama Kaczorowskiego-Sławińskiego, o którym pisze (str. 78—79): „Szczególnie dużym i przez nikogo nie kwestionowanym autorytetem cieszył się w środowisku nielegalnie działających komunistów A. S. Sławiński. Posiadał on bogate doświadczenie działalności nielegalnej, był znakomitym konspiratorem, agitatorem i propagandystą”.

Hackievič przestrzegają ściśle kryterium terytorialnego i dlatego rzadko występuje u niego działalność Polaków-rewolucjonistów, którzy odegrali wybitną rolę przy utworzeniu Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej. Ograniczymy się do jednego przykładu. W drugiej dekadzie stycznia 1919 r. pełnomocnik Rady Ministrów RSFR w Wilnie

Stanisław Pestkowski przybył do Moskwy, rozmawiał tam z Leninem i otrzymał od niego instrukcje w sprawie wszczęcia rokowań z Polską oraz utworzenia zjednoczonej republiki litewsko-białoruskiej. Powrót Pestkowskiego nastąpił przez Mińsk, gdzie widział się on z pełnomocnikiem Swierdłowa Adolfem Joffem, po czym Pestkowski jedzie do stolicy Litewskiej SRR i referuje te doniosłe zagadnienia na posiedzeniu Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Litwy i Białorusi. Są to sprawy bardzo ważne w dziejach dwóch radzieckich republik⁵.

Rozdz. IV pt. „Działalność komunistów-Polaków w pierwszym okresie wojny Polsko-Radzieckiej” dotyczy okresu od początku 1919 do kwietnia 1920 roku. Pod względem źródłowym jest to najbardziej cenny rozdział monografii. Głównym tematem jest historia organizowania przez KPZR w Rosji oraz Komunistyczną Partię Litwy i Białorusi walki zbrojnej w obronie republik radzieckich, a następnie ruchu oporu na zapleczu polskiej armii okupacyjnej. Ten rozdział i następny (pt. „Na Froncie Zachodnim w 1920 roku”) zawierają te same wątki tematyczne, wśród których wymienimy najważniejsze: o polskiej prasie rewolucyjnej na przykładzie gazety „Młot” (str. 90—98) oraz o polskich dziennikach rewolucyjnych w 1920 r. (str. 91—93), o działalności komunistów polskich w oddziałach politycznych Frontu Zachodniego (str. 107—109) i wreszcie zarys dziejów organizowania w 1920 r. Polskiej Armii Czerwonej. Jeśli chodzi o braki: autor prawdopodobnie wiedział (archiwum KPRP), ale pominął milczeniem dość ciekawy epizod, a mianowicie opracowany w styczniu 1919 r. projekt, aby powołać do życia Polską Grupę Armijną. Niedawno ukazała się w Polsce nieduża monografia, w której ten problem został wszechstronnie naświetlony na podstawie Ar-

⁴ M. I. Kuliczenko, *Bor'ba Kommunističeskoj Partii za reszenije nacionalnogo woprosa w 1918—1920 godach*, Charkow 1963, str. 48.

⁵ M. I. Kuliczenko, op. cit., str. 253—254.

chiwum Instytutu Marksizmu-Leninizmu w Moskwie⁶.

Jeśli chodzi o braki w bazie źródłowej, to razi niewykorzystanie ważnego zbioru dokumentów: W. A. Krutalevič, „Rewolucyonnyje Komitety BSRR (nojabr' 1918 g. — ijul 1920 g.)”. Mińsk 1961. Zbiór ten zawiera ważne materiały dotyczące działalności St. Bersona. Ze starych wydawnictw nie wykorzystany został zbiór wspomnień pod redakcją S. Augurskiego pt. „Kastrycznik na Bielarusi. Zbornik uspaminau, artykułau i dokumentau”, Mińsk 1927. W AZHP w Warszawie (sygn. 7921) w tece osobowej A. Sławińskiego znajduje się jego autobiografia dat. 17 lutego 1936 r. Za mało uwagi poświęcił autor działalności Wacława Boguckiego (str. 109 i 131); trzeba by zbadać bliżej jego działalność w Białymstoku i Grodnie, a potem w Wilnie.

Pomimo pewnych usterek i braków książkę Hackiewiča czyta się z zainteresowaniem. Stanowi ona wartościowy wkład nauki radzieckiej do mało dotychczas zbadanych dziejów polskich rewolucjonistów na Białorusi.

Aleksy Deruga

V. Krutalevič, *Abwiaščennije Respubliki*, (w:) „Połymia”, Nr 9(1968), str. 168—210.

We wrześniowym numerze wychodzącego w Mińsku miesięcznika „Połymia” (Płomień) 1968 roku ukazał się artykuł Wadima Krutalevič „Proklamowania Republiki”, który na pozór jest tylko jedną z wielu dziesiątków publikacji poświęconych powstaniu Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Bliższe zapoznanie się z artykułem utwierdza w przekonaniu, że mamy do czynienia z publikacją na wskroś oryginalną, nowatorską, a miejscami wręcz rewelacyjną. Ta niezwykłość omawianej

rozprawy wynika z faktu wykorzystania przez autora ogromnej ilości materiałów archiwalnych, a także z próby zrewidowania wielu tez i poglądów historyków radzieckich na zagadnienie powstania BSRR. Krutalevič tylko z rzadka kwestionuje wartość prac historycznych z okresu kultu jednostki, uważając je widocznie za zbyt tendencyjne. Często natomiast polemizuje z historykami i politykami z lat dwudziestych oraz z współczesnymi badaczami dziejów Białorusi.

Motywy próby nowego oświetlenia okresu powstania BSRR Krutalevič sprecyzował we wstępnej części artykułu: „Obiektywne i wszechstronne oświetlenie proklamowania Białoruskiej Republiki Socjalistycznej napotykało poważne trudności. Bodajże nie można wymienić innego problemu historii Białorusi Radzieckiej obciążonego takimi nawarstwieniami subiektywizmu i dowolności w traktowaniu związanych z nim źródeł dokumentalnych”¹, i dalej „Historyk, który spróbuje zrekonstruować obraz stworzenia BSRR bierze na siebie wielką odpowiedzialność. Ocena postaci historycznych, organizacji i instytucji powinna opierać się o konsekwentną podstawę dokumentalną. Tymczasem historycy w przeszłości nie skąpili kategorycznych charakterystyk dla partyjnych i państwowych działaczy radzieckich. Dlatego jest przyjemnie odnotować, że od niektórych błędnych twierdzeń prace historyków białoruskich są już wolne. Jednakże niesłuszne poglądy ugruntowane w literaturze na przestrzeni wielu lat wykazują nadal swoją żywotność”².

Zgodnie z powyższymi postulatami Krutalevič opiera wszystkie swoje oceny i wnioski o mocną „osnowę dokumentalną”. Przytacza on setki dokumentów archiwalnych, które tworzą obiektywny i stosunkowo przejrzysty obraz przedednia, powstania i pierwszych dni istnie-

⁶ I. Pawłowski i K. Sobczak, *Walczyli o Polskę*, Warszawa 1967.

¹ V. Krutalevič *Abwiaščennije Respubliki*, str. 168.

² Tamże, str. 169.

nia BSRR. Przejdźmy więc do prezentacji najważniejszych tez artykułu.

Na początku autor poświęca dużo uwagi walce administracyjnej toczonej w 1918 r. na opanowanym przez rewolucyjne siły zachodnim terytorium Białorusi. Walka ta była prowadzona między zwolennikami gubernialnego i oblasnego podziału wyzwolonej spod władzy niemieckiej części Białorusi. Krutalevič kwestionuje poglądy historyków z lat dwudziestych, jakoby zwolennicy podziału na gubernie byli „nosiicielami wielkomocarstwowego szowinizmu”, natomiast zwolennicy podziału na oblasti przygotowywali grunt pod BSRR. Główny rzecznik „oblasnictwa” na Białorusi A. Miasnikow³ nie należał do entuzjastów utworzenia państwowości białoruskiej. Walka między zwolennikami dwu koncepcji podziału terytorialnego, według Krutaleviča „...odciągała państwowe i partyjne instytucje od aktualnych problemów polityki narodowościowej”⁴.

Z inicjatywy zwolenników „oblastiej”, którzy odnieśli zwycięstwo nad zwolennikami guberni, Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych RSFRR powziął uchwałę o powołaniu do życia Komuny Zachodniej, która po wypędzeniu Niemców miała objąć całą Białoruś i Litwę. Uchwała powoływała się na bytową i etnograficzną jednorodność Białorusinów i Litwinów. Pomijała jednak milczeniem proklamowane przez Rewolucję Październikową prawo narodów do samookreślenia i stworzenia własnej państwowości. Propozycje Białoruskiego Na-

rodowego Komisariatu istniejącego przy radzieckich władzach centralnych odnośnie ogłoszenia Zachodniej Oblasti Obwodem Białoruskim zostały zignorowane. Propozycje te były co prawda rozważane na trzecim Obwodowym Zjeździe Rad w Smoleńsku, który odbył się na początku września 1918 r., zostały jednak odrzucone, a dla Zachodniej Oblasti przyjęto nazwę Komuny Zachodniej.

Komunistyczni działacze białoruscy nie zrezygnowali jednak z walki o własną państwowość. W dniach 21—23.XII. 1918 r. odbyła się w Moskwie Konferencja Białoruskich Sekcji Komunistycznych. Jej uczestnicy skierowali do KC RK(b)P uchwałę postulującą utworzenie Białoruskiej Republiki Socjalistycznej. W tym czasie w Smoleńsku został ogłoszony porządek obrad VI Konferencji Partyjnej Zachodniej Oblasti, która została wyznaczona na dzień 27.XII.1918 r. Program Konferencji nie przewidywał w ogóle dyskusji nad sprawami narodowościowymi ani nad sprawami białoruskiej państwowości. Mimo to jednak, te właśnie sprawy stały się zasadniczą treścią Konferencji, która nieoczekiwanie nawet dla jej inicjatorów, proklamowała powstanie BSRR. Jak do tego doszło? Oto niektóre z faktów wyjaśniające tę sprawę.

Komitet Centralny RK(b)P po wnikliwym rozpatrzeniu postulatów Komunistycznych Sekcji Białoruskich z terenu Moskwy zaaprobował ideę powołania do życia BSRR. Zdecydowano, że sprawa proklamowania Republiki winna być dokonana na zaplanowanej VI Konferencji Partyjnej w Smoleńsku. W związku z tym komisarz do spraw narodowości w rządzie radzieckim, J. Stalin w dniu 25.XII. 1918 r. zadzwonił do Smoleńska i powiadomił Miasnikowa, że Komitet Centralny RK(b)P „...zgodził się z towarzyszami białoruskimi w sprawie powołania do życia Białoruskiego Rządu Radzieckiego”⁵. Dla uniknięcia konsternacji

³ A. Miasnikow, prawdziwe nazwisko Miasnikjan (1886—1925) był działaczem partii bolszewickiej. Na pierwszej północno-zachodniej wojew. konferencji bolszewików w 1917 r. został wybrany przewodniczącym Północno-Zachodniego Komitetu Obwodowego RS-DRP(b). W tym samym roku został powołany na stanowisko przewodn. bolsz. Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego Zachodn. Obwodu. Na początku 1919 r. został wybrany na przewodn. Centr. Biura Komunist. Partii Białorusi.

⁴ V. Krutalevič, loc. cit., str. 173.

⁵ Tamże, str. 180.

i nieporozumień, które mogły wyniknąć na konferencji w Smoleńsku, po nieoczekiwanym postawieniu na niej sprawy utworzenia BSRR, Stalin zażądał natychmiastowego przyjazdu Miasnikowa do Moskwy, aby dogłębnie zapoznać go ze stanowiskiem KC Partii w tej kwestii. Na skutek złe funkcjonującego transportu Miasnikow dotarł do Moskwy dopiero 27.XII, to znaczy w dniu zaplanowanego otwarcia konferencji w Smoleńsku. W tej sytuacji konferencja smoleńska musiała być odroczone. W trakcie spotkania Miasnikowa ze Stalinem zostały uzgodnione najważniejsze sprawy związane z proklamowaniem BSRR. Miasnikow wrócił do Smoleńska. Do porządku obrad konferencji, która rozpoczęła obrady 30.XII.1918 r., wniesiono na pozór mało istotną zmianę. Przesunięto na pierwsze miejsce programu „Sprawy bieżące”. Wprowadzono jednak do nich bardzo ważny punkt „Białoruska Republika Radziecka”. Kwestię tę zreferował Miasnikow. Powołanie do życia BSRR referent przedstawił jako próbę przeciwwstawienia się burżuazyjnym teoriom o samookreśleniu narodów. Krutalevič stwierdza, że Miasnikow pominął milczeniem ruch społeczeństwa białoruskiego, zmierzający w kierunku ukonstytuowania własnej państwowości rewolucyjnej⁶, a powołanie do życia BSRR potraktował jako ustępstwo na rzecz Białoruskich Sekcji Komunistycznych. Uczestnicy Konferencji przy 5 głosach wstrzymujących się uchwalili tekst proklamowania Białorusi jako Republiki Radzieckiej. Postanowiono też, że VI Konferencja Smoleńska będzie traktowana jako pierwszy Zjazd Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi. Pozostawała do załatwienia sporna sprawa sformowania rządu nowej Republiki. Przy rozwiązywaniu tej kwestii powstały

bardzo poważne rozbieżności między zwolennikami orientacji białoruskiej kierowanymi przez D. Żyłunowicza⁷ i zwolennikami tendencji internacjonalistycznej na czele z Miasnikowem. Nieporozumienia między tymi grupami ujawniły się także na pierwszych posiedzeniach nowo wybranego Biura Centralnego KP(b)P. W biurze tym zasiadało tylko dwóch Białorusinów D. Żyłunowicz i W. Łagun. Domagali się oni uzgadniania wszystkich decyzji związanych z proklamowaniem Republiki i składem Rządu z Centralnym Biurem Białoruskich Sekcji Komunistycznych. Żyłunowicz żądał większej ilości miejsc w rządzie dla Białorusinów. Stalin, powiadomiony przez Miasnikowa o charakterze żądań Żyłunowicza, wysłał do Smoleńska kategorię telegram z końcową konkluzją: „Żądam od Żyłunowicza i jego grupy jednoznacznej odpowiedzi na pytanie czy zamierzają oni podporządkować się bez zastrzeżeń decyzjom KC Partii”⁸. Żyłunowicz uległ. Sformowano rząd składający się z 17 osób, z których siedem należało do Białoruskich Sekcji Komunistycznych. Premierem został pisarz i działacz białoruski D. Żyłunowicz. Trudno powiedzieć jak przyjął tę nominację Miasnikow. Faktem jest, że konflikt między nimi trwał nadal i przyjmował różne formy⁹. Mimo nieporozu-

⁷ D. Żyłunowicz, pisarz publicysta i działacz białoruski (1887—1937). W literaturze występował pod pseudonimem Ciszka Hartny. Redagował w Piotrogradzie rewolucyjną gazetę białoruską „Dziannica”. Należał do RS-DRP(b). Był pierwszym premierem Rządu BSRR. Represjonowany w okresie kultu jednostki. Został pośmiertnie zrehabilitowany.

⁸ V. Krutalevič, loc. cit., str. 199.

⁹ Podczas akademii zorganizowanej w Związku Pisarzy Białoruskich w Mińsku, w październiku 1937 r. poświęconej 80 rocznicy urodzin D. Żyłunowicza, został odczytany dokument podpisany przez Miasnikowa mówiący o tym, że język białoruski nie będzie językiem państwowym BSRR. Miasnikow podkreślał, że decyzja ta (zresztą wkrótce odrzucona przez rząd BSRR) powinna być wzięta pod uwagę również przez pisarzy białoruskich. Rzecz jasna, że tego rodzaju tendencje Miasnikowa wywoływały zdecy-

⁶ Autor publikacji przytacza dziesiątki rezolucji uchwalonych na różnorodnych zebraniach, zgromadzeniach i zjazdach Białorusinów, tak w kraju, jak również w głębi Rosji, które domagały się utworzenia Białoruskiej Republiki Radzieckiej.

mień uzgodniono jednak zasadnicze sprawy związane z proklamowaniem Republiki i w nocy z 1 na 2.I.1919 r. został ogłoszony Manifest Białoruskiej Republiki Radzieckiej. Manifest mówił o historycznym fakcie powstania białoruskiej państwowości radzieckiej, formułował zadania w dziedzinie wyzwolenia całego terytorium Białorusi, kreślił perspektywę rozwoju kraju wolnego od społecznego narodowego ucisku. W ten sposób istnienie BSRR stało się faktem.

Przytoczone fakty nie wyczerpują treści publikacji Krutaleviča. Zawiera ona szereg innych, bardzo ważnych zagadnień związanych z powstaniem BSRR. Autor szeroko scharakteryzował stosunek różnych grup społecznych, organizacji i instytucji z terenu Białorusi i Rosji do faktu proklamowania BSRR, wskazując na przejawy dezorientacji i zamieszania w tej kwestii występujące nawet w partyjnych organizacjach wojewódzkich. Przykładem może być uchwała witebskiej konferencji wojewódzkiej z końca stycznia 1919 r., która „...w zdecydowany sposób wypowiada się przeciwko rozczłonkowaniu Rosji Radzieckiej na szereg drobnych „samodzielnych republik”. W tym samym czasie sąsiednia wojewódzka organizacja partyjna z Mogilewa zdecydowanie poparła nowo powstałą Republikę”¹⁰.

Autor publikacji oświetla również stosunki między rządem BSRR i centralnym Rządem Radzieckim, ocenia rolę Stalina i wielu innych działaczy partyjnych w dziele proklamowania BSRR, przedstawia trudności w procesie budownictwa państwowego na Białorusi, podkreśla, że mimo błędów i niekonsekwencji, powstanie i rozwój BSRR były wynikiem praktycznego wcielenia w życie leninowskiej polityki narodowościowej. W całej rozprawie nie znajdziemy ani jednej tezy pozbawionej dowodów. Wszystkie zawarte w niej oceny uogól-

nienia i wnioski są ilustrowane i uzasadniane dokumentami. Do braków omawianej publikacji należałoby zaliczyć nieprzestrzeżenie przez autora chronologii wydarzeń oraz nieopatrzenie niektórych z tych wydarzeń i dokumentów datami ich powstania. Te, nieliczne zresztą niedociągnięcia, nie obniżają zasadniczej wartości rozprawy Krutaleviča, zasługującej w pełni na miano pracy odkrywczą i nowatorskiej.

Aleksander Barszczewski

A. Gulbinskas, *Sauskeliu tinklas Lietuvoje iki 1940 m.*, „Lietuvos TSR Mokslu Akademijos Darbai”, Serija A, 3(25), 1967, str. 15—28.

W krótkim artykule typu informacyjnego autor szkicuje — w głównych oczywiście zarysach — rozwój sieci dróg lądowych w tej części Wielkiego Księstwa Litewskiego, która pokrywa się z obszarem dzisiejszej Litewskiej Republiki Radzieckiej. Duża rozpiętość chronologiczna opracowywanego tematu — od wieku XIII po rok 1940 jest w dużej mierze powodem wspomnianej uprzednio metody szkicowania; wydaje się zwłaszcza, iż Gulbinskas nie wykorzystał dokładnie źródeł i literatury przedmiotu. Spis tej ostatniej obejmuje 41 pozycji (w tym 19 map) w języku litewskim, niemieckim, polskim i rosyjskim. Wśród książek tylko 5 pozycji jest wydanych po 1950 roku; najpóźniejsze mapy pochodzą z 1915 roku. Autor w małym więc tylko stopniu uwzględnił wyniki badań ostatnich lat, a i dobór wykorzystanej literatury nie wypadła zbyt przekonująco. Figurują w niej przeważnie prace o charakterze informacyjno-okolicznościowym lub po prostu przestarzałe.

Dlatego najwłaściwiej będzie streścić podstawowe ustalenia Gulbinskasa i zrezygnować z merytorycznej z nimi dyskusji. Na podstawie źródeł krzyżackich z XIII w. stwierdzić można istnienie w ówczesnej Litwie około 100 dróg o lokal-

dowany sprzeciw ze strony D. Zylunowicza.

¹⁰ V. Krutalevič, loc. cit., str. 199.

nym przeważnie znaczeniu. Sytuacja ta uległa znacznej zmianie w drugiej połowie następnego wieku, kiedy to stolica kraju Wilno stawała się coraz poważniejszym centrum handlowym. Przez miasto przechodziły już wtedy w różnych kierunkach szlaki o znaczeniu międzynarodowym. Po unii polsko-litewskiej (pominętej w tekście dyskretnym milczeniem) wskutek rozrastania się miast — przede wszystkim Wilna i Kowna — zwiększa się wydatnie liczba dróg międzypaństwowych i lokalnych. Jeden z najbardziej uczęszczanych traktów prowadził z Moskwy do Poznania przez Mińsk-Oszmiań-Wilno-Merecz-Warszawę; przez Wilno też szły trasy handlowe do Rygi (na Wiłkomierz, Onikszty), Królewca (na Kowno, Wielonę, Jurbork), Kijowa (na Lidę, Wołkowysk, Brześć).

Oczywiście, wszystkie drogi na Litwie były do początku XIX w. traktami gruntowymi o naturalnym podłożu. Dopiero w latach 1820—1860 zbudowane zostały pierwsze szosy o twardej nawierzchni: Petersburg-Warszawa przez Jeziorosy-Kowno-Mariampol (dawniejszy trakt pocztowy szedł przez Święciany-Wilno-Lidę), z Petersburga w kierunku Królewca (na Szawle, Taurogi) oraz inne pomniejszych, jak np. Mariampol-Wiłkowyszki-Kibarty. Wprowadzenie komunikacji kolejowej chwilowo osłabiło tempo budowy nowoczesnych dróg, ale szybko nabrała ona nowego rozmachu, szczególnie — ze względów strategicznych — na pograniczu rosyjsko-niemieckim.

W niepodległej Litwie dopiero w latach 1938—1939 wykończone zostały dwie ważne trasy: Kowno-Kłajpeda oraz Cynkiszki-Kiejdany-Poniewież-Birze. Na tym tle lekceważąca wzmianka o drogach zbudowanych przez władze polskie w woj. wileńskim: Wilno-Podbrodzie-Swięciany, Wilno-Mejszagola, Wilno-Ejszyszki czy Wilno-Miedniki odzywa się przykrym — całkowicie zbędnym — zgrzytem.

Paweł de Laval

Z. Kosztyła, *Wrzesień 1939 na Białostoczczyźnie*, Białystok 1967, str. 217. Prace Białostockiego Towarzystwa Naukowego nr 10.

Literatura dotycząca wojny obronnej Polski w 1939 r. wzbogaciła się ostatnio o nową pozycję. Jest nią wydana nakładem Białostockiego Towarzystwa Naukowego praca Zygmunta Kosztyły, poświęcona omówieniu przygotowań do wojny i historii działań bojowych we wrześniu 1939 r. na terenie Białostoczczyzny. Jest to jedna z nielicznych dotychczas prac, traktujących kampanię wrześniową z punktu widzenia jednego regionu. Na omawianym przez autora obszarze działała głównie Samodzielna Grupa Operacyjna (190) „Narew” oraz grupa operacyjna „Grodno”. Omówieniu ich dziejów poświęcona jest prawie cała *Rocznica* recenzowana książka. Autor wykorzystał do swojej pracy materiały archiwalne, znajdujące się w Centralnym Archiwum Wojskowym, Wojskowym Instytucie Historycznym i archiwach białostockich oraz całą dostępną literaturę przedmiotu. Zadanie wcale nie było łatwe, gdyż baza źródłowa jest mocno niekompletna zarówno wskutek wywiezienia części akt we wrześniu 1939 r., jak i ze względu na zniszczenia wywołane działaniami bojowymi i okupacją. Tym bardziej zasługuje na pochwałę godną uwagi skrupulatność, z jaką autor przedstawił przygotowania do obrony i sam przebieg walk.

Właściwy temat pracy — powstanie i walki SGO „Narew” — poprzedzony jest zwięzłą charakterystyką terenu przyszłych działań bojowych oraz rzadko spotykaną w tego typu pracach wszechstronną analizą strukturalną ludności woj. białostockiego. Nie ogranicza się ona jedynie do spraw natury społecznej czy gospodarczej, lecz obejmuje także działalność organizacji społeczno-politycznych oraz przedstawia nastroje społeczeństwa w ostatnich miesiącach przed wybuchem wojny. Sporo miejsca poświęca autor omówieniu działalności szpie-

gowsko-dywersyjnej organizacji niemieckich i przeciwdziałaniu jej ze strony władz polskich. Stwierdzając nadmierną tolerancję władz państwowych wobec wyraźnie wrogich poczynań mniejszości niemieckiej, autor pominął jednak dosyć istotną przyczynę tej tolerancji. Była nią wywierana na nasz rząd presja Wielkiej Brytanii i Francji, aby przez jakieś zdecydowane wystąpienie nie zaostriżyć sytuacji, a przez to nie dać pretekstu Niemcom do rozpoczęcia wojny. Najjaskrawszym tego przykładem było odwołanie pod naciskiem Wielkiej Brytanii i Francji naszej mobilizacji w dniu 30. VIII. 1939 r. Jak wiadomo, w marcu 1939 r. wojska niemieckie obsadziły Czechy i Morawy oraz wymusiły na Litwie oddanie Kłajpedy. Wobec narastającego zagrożenia ze strony hitlerowskich Niemiec naczelne władze wojskowe w Polsce przystąpiły pośpiesznie do intensywnych prac nad zakończeniem planu przygotowań do wojny. Jednocześnie na skutek braku czasu przystąpiono do wcielania w życie gotowych już elementów planu.

Dnią 23 marca wezwany został do Warszawy dowódca 18 Dywizji Piechoty (DP), generał-brygady Czesław Młot-Fijałkowski. Podczas raportu u naczelnego wodza, marszałka Edwarda Rydz-Śmigłego, dowiedział się o mianowaniu go dowódcą SGO „Narew” oraz o składzie i zadaniach podległej mu grupy. Dowódcy SGO „Narew” miały podlegać następujące jednostki stacjonujące na Białostocczyźnie: 18 i 33 DP oraz Suwalska i Podlaska Brygada Kawalerii (BK). Zadaniem grupy było zabezpieczenie wschodniego skrzydła armii „Modlin” oraz osłona linii kolejowej Grodno-Białystok-Warszawa. W tym celu miała być wykorzystana naturalna linia obrony, utworzona przez rzeki Narew i Biebrzę oraz Lasy Augustowskie. W końcu marca w celu osłony prawego skrzydła SGO „Narew” i zabezpieczenia wschodniej części kraju przed uderzeniem z Prus Wschodnich utworzono zgrupowanie dowódcy Okręgu Korpusu III w Grodnie

pod dowództwem gen. bryg. Józefa Olszyny-Wilczyńskiego. Długość przydzielonego do obrony pasa wynosiła ponad 200 kilometrów i mimo że teren stwarzał korzystne warunki obrony, przekraczała zdecydowanie możliwości SGO „Narew”. Niewiele tu mogły pomóc rozpoczęte w marcu, jednocześnie z częściową mobilizacją, prace fortyfikacyjne na linii Biebrzy i Narwi. Do wybuchu wojny nie zdołano ich ukończyć. Sytuację pogorszyła niezwykle susza tego lata, która nie pozwoliła na pełne wykorzystanie przeszkód, jakimi były Narew i Biebrza oraz ich zalewiska.

W momencie wybuchu wojny wszystkie jednostki wchodzące w skład grupy były zmobilizowane i znajdowały się na wyznaczonych planem pozycjach. Pierwszy okres działań bojowych nie przyniósł większych walk na odcinku SGO „Narew”. Główny nacisk wojsk niemieckich szedł na lewego sąsiada grupy — armię „Modlin”. W tym czasie siłami Suwalskiej i Podlaskiej BK wykonano kilka wypadków na teren Prus Wschodnich. Były to jedyne akcje ofensywne, podjęte przez oddziały na terytorium przeciwnika.

Sytuacja grupy gwałtownie się pogorszyła, gdy oddziałom niemieckim po rozbiciu armii „Modlin” udało się sforsować Narew w rejonie Różan i zagrozić zachodniemu skrzydłu SGO „Narew”. Przeprowadzona w rejonie Różan znajdowała się na styku SGO „Narew” i będącej odwodem Naczelnego Wodza GO „Wyszków” (1 i 41 OP). Naczelne Dowództwo, wydające bezpośrednio rozkazy dowódcom wielkich jednostek, doprowadziło do wytworzenia się w tym rejonie niezwyklego chaosu. Grozę sytuacji spotęgowało rozbicie w nocnej walce 33 i 41 OP przez 1 pułk kawalerii niemieckiej. W wyniku paniki i słabego oporu obu tych jednostek stały się one na pewien czas niezdolne do walki. Wydaje się, że mówiąc o tych sprawach autor za mało podkreślił zarówno winę Naczelnego Dowództwa za spowodowanie chaosu na styku obu grup, jak

i wyjątkowo „miękkie” zachowanie się w boju obu wyżej wymienionych dywizji.

Grożba oskrzydlenia grupy stała się realnym faktem, gdy wieczorem 9 września XIX korpus pancerny nieprzyjaciela przełamał obronę polską w rejonie Wizny. Obronie odcinka „Wizna”, która trwała prawie 2 dni, autor poświęcił sporo miejsca. Walka w tym rejonie, gdzie 700 polskich żołnierzy pod dowództwem kapitana Władysława Raginisa broniło się przeciwko liczącemu przeszło 40 000 ludzi korpusowi pancernemu, może być porównana jedynie do heroicznej obrony Westerplatte. Tego samego dnia rano gen. Młot-Fijałkowski podjął zaakceptowaną przez Naczelne Dowództwo, a fatalną w skutkach decyzję zwrotu zaczepnego w kierunku Różan. Następnego dnia na wieść o przełamaniu obrony pod Wizną podjęto spóźnioną akcję odwrotu. Jednak z okrażenia zdołały się wyrwać jedynie dwie brygady kawalerii. W rejonie Andrzejewa 18 DP została otoczona i po bardzo ciężkich walkach skapitulowała w dniu 13 września, tracąc przedtem w walce dwóch kolejnych dowódców. Do niewoli poszło ponad 6000 żołnierzy, z tego około 5000 rannych.

W tym czasie Suwalska i Podlaska BK kontynuowały odwrót na Brańsk. Przy sztabie gen. Podhorskiego, dowodzącego obydwoma brygadami, przebywał gen. Młot-Fijałkowski, który na wieść o otoczeniu 18 DP załamał się i przekazał dowództwo nad zgrupowaniem kawalerii gen. Podhorskiemu. Jemu też podporządkował się szef sztabu SGO ppłk dypl. Podkowiński. W ten sposób przestała praktycznie istnieć Samodzielna Grupa Operacyjna „Narew”. W tym samym okresie wycofane zostały na południe oddziały GO Grodno.

Zgrupowanie kawalerii po ciężkich walkach przebito się do Puszczy Białowieskiej, gdzie w dniu 20 września generał Podhorski zorganizował z podległych mu oddziałów dywizję kawalerii „Zaza”, złożoną z brygad kawalerii „Plis” i „Edward”. Po reorganizacji, tocząc po

drodze rozliczne boje, dywizja przebiła się na południe, gdzie 29 września weszła w skład Samodzielnej Grupy Operacyjnej „Polesie”, dowodzonej przez gen. Franciszka Kleberga. Oddziały dywizji brały czynny udział w działaniach hojowych grupy aż do jej kapitulacji w dniu 5.X.1939 r.

Na zakończenie chciałbym podać parę uzupełnień, zaczerpniętych z nie znanej autorowi relacji byłego szefa sztabu Suwalskiej Brygady Kawalerii, majora dyplomowanego Edwarda Bonieckiego. Relację tę, znajdującą się obecnie w archiwum Białostockiego Towarzystwa Naukowego, mjr Boniecki nadesłał już po wydaniu książki. Omawiając na str. 32 pokojową dyslokację Wojska Polskiego, autor nie podał nazwiska dowódcy batalionu Korpusu Ochrony Pogranicza „Słobódka”, ppłk Lachowicza. W Suwałkach stacjonował 2 pułk ułanów Grochowskich im generała J. Dwernickiego, a nie jak mylnie podano w książce 2 pułk ułanów Kaniowskich. Poza tym w Suwałkach stacjonowały pominięte przez autora: Dowództwo Straży Granicznej, którego dowódcą był major Staniszewski, oraz pluton żandarmerii pod dowództwem kapitana Majewskiego. Na str. 115 w wierszu pierwszym powinno być: 33 DP i Podlaska BK, a nie jak podano w tekście 33 DP i Suwalska BK.

Podaną na str. 138 obsadę personalną zgrupowania pod dowództwem gen. Podhorskiego należy uzupełnić: szefem sztabu zgrupowania był mjr dypl. E. Boniecki, szefem sztabu Suwalskiej BK był rotmistrz dyplomowany A. Galica, kwatermistrzem rotm. dypl. T. Radziukinas.

Omawiając na str. 188 utworzenie dywizji kawalerii „Zaza” autor nie podał obsady personalnej sztabu tej dywizji. Jej szefem sztabu został mjr dypl. E. Boniecki, szefem operacyjnym mjr dypl. A. Galica, oficerem informacyjnym mjr dypl. J. Gorzko, kwatermistrzem — rotm. dypl. intendenty K. Mayer,

oficerem do zleceń — mjr dypl. S. Za-leski, dowódcą saperów — kpt. Głowacki, dowódcą łączności — por. Bojanowski.

Przy relacjonowaniu dalszych walk dywizji kawalerii „Zaza” na str. 189 zakradł się błąd, polegający na stwierdzeniu, że miejscowość Spiczyn zdobył 1 pułk ułanów. W rzeczywistości miejscowość ta została zdobyta przez 10 pułk ułanów i pieszą baterię rezerwową. Wzięto przy tym około 200 jeńców. W tym czasie 1 pułk ułanów zdobył po bardzo ciężkich walkach miejscowość Kijany.

Pewnych uzupełnień wymaga również zamieszczona na końcu książki obsada personalna SGO „Narew”, szczególnie podana na str. 210 obsada personalna Suwalskiej BK. Oficerowie operacyjni tej brygady to: rtm. dypl. A. Galica i rtm. Ciepeliak, kwatermistrz — rtm. dypl. T. Radziukinas, komendant kwatery głównej — mjr rezerwy Korczyński, szef intendenty — rtm. dypl. intendenty K. Mayer, szef saperów — kpt. Głowacki. Dowódcą szwadronu gospodarczego w 1 pułku ułanów był por. J. Rożałowski, kwatermistrzem w 2 pułku ułanów był rtm. W. Olendzki, dowódcą 1 szwadronu tego pułku był rtm. St. Sołtykiewicz, dowódcą 2 szwadronu — rtm. rezerwy J. Mielżyński, a szwadronem czwartym dowodził porucznik Wł. Wyszynski. Kwatermistrz 3 pułku strzelców konnych miał na imię Jerzy, a nie Wacław, adiutantem 5 pułku ułanów był porucznik Z. Sokołowski.

Na str. 207 w obsadzie personalnej dowództwa i sztabu SGO „Narew” w oddziale II występuje kapitan dyplomowany Felicjan Majorkiewicz, a w oddziale III — kapitan Franciszek Hermann. Powinno być na odwrót. I jeszcze jedna sprawa. Niezbyt szczęśliwie wydaje się odrębne omawianie Obrony Narodowej (ON) i Krakusów. Pierwotnie obie te formacje były formą przysposobienia wojskowego, potem jednak zostały

przeznaczone bezpośrednio do celów wojennych i powinny być omawiane razem.

Błąd zakradł się również do spisu źródeł. Na str. 205 figuruje tam „Dziennik Służbowy 2 pułku ułanów Litewskich”. Jednostki o takiej nazwie nie było w przedwojennym Wojsku Polskim. Był 2 pułk Ułanów Grochowski i 19 pułk Ułanów Litewskich. W tej sytuacji należy przypuszczać, że chodzi tu o wymieniony w jednym z przypisów „Dziennik Służbowy 2 szwadronu 10 pułku Ułanów Litewskich”.

O sprawach tych wspominam z obowiązku recenzenta w trosce o oczyszczenie tego niezwykle sumiennego i rzeczowego opracowania z drobnych nieścisłości.

Książka zawiera szereg ilustracji, map, wykresów i fotokopii dokumentów, wydatnie wzbogacających jej treść. Jest to praca bardzo cenna i pożyteczna, przynosząca wiele nie znanych dotychczas szerszemu ogółowi faktów.

Mikołaj J. Szczepkowski

St. Truszkowski, *Partyzanckie wspomnienia*, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 1968, str. 327.

W ostatnich latach ukazało się na rynku księgarskim wiele książek zawierających wspomnienia ludzi, którzy w czasie ostatniej wojny zajmowali mniej lub bardziej eksponowane stanowiska w ruchu oporu. Wśród nich niemałą grupę stanowią pamiętniki byłych żołnierzy Armii Krajowej dotyczące najrozmaitszych aspektów jej działalności. Prace te, wobec braku materiałów źródłowych, stanowią cenne uzupełnienie stanu naszej wiedzy o polskim wysiłku zbrojnym w latach II wojny światowej.

W tej literaturze pamiętnikarskiej szczególną pozycję zajmuje książka Stanisława Truszkowskiego pt. „Partyzanckie wspomnienia”, wydana w połowie ubiegłego roku, nakładem Instytutu Wydawniczego „Pax”. O jej odrębności de-

cyduje przede wszystkim tematyka wspomnień, dotyczących działalności oddziałów partyzanckich Armii Krajowej na terenie byłych województw: wileńskiego i nowogródzkiego, poruszona po raz pierwszy w naszej literaturze. Z tego względu recenzowana książka jest więc pracą pionierską.

Autor, Stanisław Truszkowski, był przed wojną kapitanem w stacjonującym w Wilnie 1 pułku artylerii lekkiej Legionów. Po ucieczce z niewoli w jesieni 1939 r. rozpoczął działalność konspiracyjną, przybierając pseudonim „Sztremer”. W latach 1943—1944 był organizatorem i pierwszym dowódcą V batalionu 77 pułku piechoty Armii Krajowej. Swoje „Wspomnienia” poświęcił on prawie w całości opisowi działań bojowych i życia codziennego partyzantów tego oddziału.

Stanisław Truszkowski jest autorem wielu publikacji, a w 1959 r. został laureatem nagrody Ministra Obrony Narodowej za tom wspomnień pt. „Mój wrzesień” (Warszawa 1959). Mimo że autor należał do konspiracji od samego jej początku, to jednak swoją działalność partyzancką rozpoczął dopiero w maju 1943 r., kiedy wyznaczony został na dowódcę i jednocześnie organizatora oddziału partyzanckiego AK, przemianowanego później na V batalion 77 pp AK. W czasie spotkania z delegatem komendy Nowogródzkiego Okręgu Armii Krajowej, oprócz nominacji, oddano pod jego rozkazy trzy duże gminy: Werenów, Raduń, Bieniakonie, a w grudniu 1943 r. ponadto jeszcze gminę Ejszyszki. W każdej z nich należało sformować kompanię strzelecką. Teren, na którym przyszło mu działać, był trudny. Typowy obszar rolniczy, pozbawiony większych ośrodków miejskich, zacołany gospodarczo, miał przy tym skomplikowane stosunki narodowościowe i polityczne. Niemcy, wykorzystując antagonizm polsko-litewski, obsadzili punkty oporu i ważniejsze miejscowości na terenie Wileńszczyzny oddziałami policji i wojska złożonymi z

Litwinów w służbie hitlerowskiej. Większe oddziały niemieckie stacjonowały przede wszystkim w rejonie Wilna. Administracja niższych szczebli obsadzona była również przez Litwinów. Na Nowogródzczyźnie, wchodzącej w skład tzw. Generalnego Komisarjatu Białorusi, służbę policyjną pełniły oddziały złożone z Białorusinów i częściowo z Polaków (zwłaszcza w rejonie Lidy), kolaborujących z okupantem. Między gminami Bieniakonie i Ejszyszki a gminami Werenów i Raduń biegła silnie strzeżona granica między Litwą i Białorusią. Przekraczanie jej karane było śmiercią.

Początki organizacji oddziału były bardzo trudne, brakowało dosłownie wszystkiego — oficerów, wyszkolonych żołnierzy, broni, amunicji, pieniędzy. Sytuację pogarszał fakt, że całe wyposażenie trzeba było zdobywać własnym przemysłem, często ryzykując życiem, gdyż wszelkie próby otrzymania pomocy materialnej z Komendy Okręgu kończyły się fiaskiem. Stąd też większość akcji podejmowano w celu zdobycia broni, amunicji i ekwipunku. Wszelkie przeszkody nie mogły jednak zahamować rozwoju partyzantki. Już w lecie 1943 r. zaczęły działać w terenie drużyny, a potem i plutony. Rozpoczęto systematyczną akcję niszczenia aparatu administracyjno-gospodarczego okupanta. Jednocześnie prowadzono szkolenie wojskowe, konieczne ze względu na to, że większość partyzantów rekrutowała się spośród młodych ludzi w wieku 18—20 lat, ożywionych wspaniałym duchem patriotycznym, ale nie mających pojęcia o prowadzeniu walki. O nastroju, jaki panował wśród żołnierzy V batalionu, niech świadczy fakt, że kawalerzyści służyli w oddziale na własnych koniach, a każdy zgłaszający się ochotnik musiał się umundurować we własnym zakresie.

Pierwsza większa akcja zbrojna miała miejsce 1.I.1944 r. kiedy to absolwenci kursu drużynowych zdobyli broniony przez pozostających w służbie niemieckiej żołnierzy litewskich posterunek w

Gojcieniskach. Akcji zbrojnych przeprowadzono potem wiele (między innymi opanowano przejściowo Bieniakonie i Ejszyski). Ilość akcji ograniczał chroniczny brak amunicji, który był główną bolączką oddziału. Począwszy od lutego 1944 r. prace nad organizacją batalionu ulegają znacznemu przyspieszeniu. W marcu tegoż roku całkowicie już sformowana na terenie gminy Werenów 1 kompania odeszła w rejon Ejszyszek dla osłony 2 i 3 kompanii, które skoszarowane w pałacu w Rakliszkach musiały przejść choćby najkrótszy okres szkolenia rekruckiego. W tym samym czasie zakończono organizację batalionu rezerwowego, który stanowił źródło uzupełnień w ludziach i sprzęcie dla V batalionu. Na wiosnę 1944 r. oddziały partyzanckie panowały już niepodzielnie w terenie, z wyjątkiem szos.

Sporo miejsca poświęcił autor na zrelacjonowanie współpracy z partyzantką radziecką, działającą na terenie Puszczy Rudnickiej. Największą wspólnie przeprowadzoną akcją był atak na silnie strzeżoną linię kolejową Warszawa-Wilno. Główne zadanie, które przypadło oddziałom polskim, polegało na rozbiciu oddziałów ochraniających tory, aby umożliwić do nich dostęp radzieckim minerom. Akcja ta zapoczątkowała wspólne wyprawy w celu wysadzania niemieckich transportów. Są to niewątpliwie jedne z ciekawszych fragmentów recenzowanej pracy. Trzeba przyznać, że Komenda Nowogródzkiego Okręgu Armii Krajowej, której podlegał dowodzony przez autora oddział, zostawiła mu wielką swobodę działania. Poza kilkakrotnymi odprawami w dowództwie okręgu, autor otrzymał w maju 1944 r. pierwszy i jedyny rozkaz Komendy Okręgu. Był on zaszyfrowany hasłem „Burza” i nakazywał batalionowi akcję w wypadku definitywnego wycofania się Niemców na zachód. W ramach tej akcji batalion miał własnymi siłami opóźnić odwrót przeciwnika wzdłuż traktu Dziewieniszki-Ejszyszki, który w stu kilometrowym

pasie między Wilnem a Lidą stanowił jedyną drogę przemarszu ze wschodu na zachód. Było to zadanie przekraczające znacznie możliwości oddziału choćby ze względu na wspomniany już brak amunicji.

Po przeglądzie V batalionu dokonanym w 2.VII.1944 r. przez generała „Wilka” (Aleksander Krzyżanowski), komendanta nowo utworzonego Północno-Wschodniego Obszaru, AK mjr Truszkowski zdał dowództwo batalionu i został odkomenderowany do Sztabu Obszaru. W parę dni później otrzymał zadanie, aby korzystając ze swoich dobrych stosunków z radzieckimi partyzantami przedostał się przy ich pomocy przez linię frontu i zameldował w dowództwie III Frontu Białoruskiego, którego wojska zbliżyły się do Wilna. Autor miał w nim pełnić funkcję oficera łącznikowego polskich oddziałów partyzanckich działających na terenie województw wileńskiego i nowogródzkiego.

Książka kończy się opisem udziału V batalionu w podjętym przez oddziały Armii Krajowej szturmie Wilna i oparta jest na relacjach biorących w nim udział żołnierzy batalionu. Udział w walkach o Wilno był największą akcją bojową batalionu i okupiony został ciężkimi stratami. Wielu jego żołnierzy walczyło potem w szeregach 1 Armii Wojska Polskiego, przechodząc jej cały szlak bojowy.

Autorowi i Wydawnictwu należą się słowa uznania za opracowanie i udostępnienie szerszemu ogółowi tych mało znanych faktów z naszej historii.

Mikołaj J. Szczepkowski

C. Chlebowski, *Zagłada IV Odcinka*, PAX, Warszawa 1968, str. 152.

Wiele problemów działalności organizacyjno-bojowej, podejmowanych w latach ostatniej wojny przez Związek Walki Zbrojnej (ZWZ) i Armię Krajową (AK), nie znalazło dotychczas szerszego oświetlenia w pracach zajmujących się

tą epoką badaczy. Złożyło się na to wiele przyczyn, z których najistotniejszą był brak materiałów źródłowych. Typowym przykładem może tu być niezwykle interesująca sprawa „Wachlarza”. Organizacja ta powołana została do życia wczesną jesienią 1941 r. przez KG ZWZ w celu prowadzenia dywersji na tyłach wojsk niemieckich, walczących na froncie wschodnim. Przez długie lata na skutek prawie zupełnego braku materiałów archiwalnych niewiele zajmowano się jej problematyką. Pomógł dopiero szczęśliwy traf. Oto w lutym 1965 r. odkopano w Warszawie archiwum zmarłego parę miesięcy wcześniej ostatniego dowódcy „Wachlarza”, ppłk dypl. Remigiusza Grocholskiego. Mimo że materiały te stanowią tylko część dokumentacji „Wachlarza”, to wraz ze znanymi wcześniej dokumentami stanowią wystarczający materiał do ustalenia genezy powstania tej organizacji, jej struktury i rozwoju oraz odtworzenia zakresu działalności bojowej. Na tych właśnie materiałach, wzbogaconych przez relacje uczestników „Wachlarza”, ich rodzin oraz naocznych świadków wydarzeń w Mińsku w latach 1941—1942 oparł swoją pracę Cezary Chlebowski. „Zagłada IV odcinka” jest historią jednej z grup „Wachlarza”, która działała na terenie Mińska. Autor poświęca uwagę głównie likwidacji tej grupy, a przede wszystkim nieudanej próbie uwolnienia jej aresztowanych członków.

Podstawową jednostką organizacyjną „Wachlarza” miało być dowództwo odcinka, któremu mieli podlegać dowódcy poszczególnych patroli. Cała strefa działalności „Wachlarza”, obejmująca zaplecze frontu wschodniego, podzielona została na pięć odcinków w następujący sposób:

— odcinek I: na południu linia strefy działania „Wachlarza”, tj. Tarnopol — Dniepropietrowsk — Izjum, na północy natomiast linia: Mohylew, Kaniów, Dniepr, Łubnie, Charków;

— odcinek II: na południu jak północ-

na granica odcinka pierwszego, na północy natomiast: Ostróg — Kijów — Kursk;

— odcinek III: na południu jak północna granica drugiego odcinka, na północy: Bereza Kartuska — Homel — Orzeł — Jelec;

— odcinek IV: na południu jak północna granica odcinka trzeciego, na północy: Mińsk — Borysów — Witebsk — Moskwa;

— odcinek V: na południu jak północna granica odcinka czwartego, na północy linia strefy działania, tj. Dźwińsk — Psków.

Pierwotna koncepcja użycia „Wachlarza” przewidywała jego wystąpienie w momencie, gdy w Polsce dojdzie w określonym czasie do wybuchu ogólnonarodowego powstania zbrojnego. Wówczas patrole dywersyjne, zawczasu ułokowane na tyłach frontowych wojsk niemieckich w dorzeczu Dźwiny i Dniepru, jednoczesnym uderzeniem na mosty sparaliżują komunikację przeciwnika i uniemożliwią przerzut oddziałów frontowych na teren ogarniętego powstaniem kraju. Patrole te miały się stać następnie załączkami oddziałów partyzanckich i utrudniać odbudowę zniszczonych przepraw i szlaków komunikacyjnych. Jak autor słusznie zauważył, akcja ta, zwana „Osłoną”, miała stworzyć możliwość rozstrzygnięcia wojny na wschodzie jeszcze na terenach radzieckich i choć wymierzona była głównie przeciwko armii niemieckiej, miała również powstrzymać w przyszłości wojska radzieckie w ich pochodzie na ziemie zaburzańskie.

Organizowanie „Wachlarza” szło jednak bardzo powoli, przede wszystkim brakło ludzi. Dopiero na przełomie lat 1941/42 zmieniona sytuacja polityczna oraz nacisk władz brytyjskich, które zadeklarowały nawet pokrycie części kosztów, poprawiły sytuację. Ustalono, że główny wysiłek akcji dywersyjnej na tyłach armii hitlerowskich na froncie wschodnim wykonany będzie siłami „Wachlarza” jako wyspecjalizowanej jednostki dywersyjnej. W związku z tym

do dyspozycji kierownictwa „Wachlarza” przeznaczono poważne środki materiałowe i ludzkie. Kadre oddziałów dywersyjnych mieli stanowić przerzucani do Polski „cichociemni”, a budżet „Wachlarza”, w wysokości około 4 milionów dolarów, stanowił prawie połowę całości sum budżetowych, przewidzianych na finansowanie ZWZ w 1942 r. Rozwój organizacji zaczął się na wiosnę 1942 r., ale dopiero latem otrzymano większe ilości potrzebnych do akcji dywersyjnej materiałów.

Główne trasy zaopatrzenia frontu wschodniego przebiegały przez teren IV odcinka. W początkach kwietnia przystąpiono do montowania silnej ekipy, w celu wysłania jej do Mińska, gdzie 5.V.1942 r. miała ona wykonać cztery akcje na liniach kolejowych. Akcja powiodła się całkowicie, ale przy tej okazji okazało się, że istnienie szeroko rozbudowanej siatki, o czym mówiły meldunki dowódcy IV odcinka, jest mocno problematyczne. Ponieważ zapadła decyzja skoncentrowania sił na tym odcinku, postanowiono zmontować nową siatkę w rejonie Mińska. Posłużono się w tym celu firmami budowlano-transportowymi, które wykonywały na zapleczu frontu wschodniego liczne prace dla Niemców. Dokumenty tych firm umożliwiały pełną legalizację i dużą ruchliwość. Zadanie rozpracowania terenu Mińska otrzymał 18-letni żołnierz „Wachlarza”, Miron Zachert-Okrzanowski, który przebywał w mieście jako pracownik firmy Tomaszewski. On też miał przygotować kwatery dla kolegów.

W sierpniu 1942 r. przybyła pierwsza piętnastoosobowa grupa. Dalsze grupy przybywały we wrześniu i w październiku, tak że w końcu tego ostatniego miesiąca było już w Mińsku ponad czterdziestu żołnierzy „Wachlarza”. Rozpoczęły się akcje dywersyjne na liniach kolejowych. W toku ich wykonywania doszło do uzgodnienia poczynań dywersyjnych z partyzantką radziecką, która działała w Puszczy Nalibockiej. Sama akcja dywersyjna mocno się ożywiła, gdy dowód-

cą odcinka czwartego został rtm. „Trop” — Tadeusz Sokółowski.

Los „Wachlarza” był już jednak przesądzony. W grudniu 1942 r. Komenda Główna Armii Krajowej poleciła dowódcy „Wachlarza” przekazanie wszystkich pięciu odcinków komendom okręgowym Armii Krajowej. Zadania „Wachlarza” przejąć miała świeżo powołana organizacja dywersyjna Kedyw. Oficjalnym motywem tej decyzji było przesunięcie na zachód linii frontu oraz niewspółmierność osiągniętych wyników w stosunku do poniesionych kosztów. Jednak, jak autor słusznie zauważył, forma, w jakiej przekazano te rozkazy szefowi „Wachlarza”, niedwuznacznie wskazywała na niezadowolenie z osiągnięć organizacji, jak też z jej kierownictwa.

Tymczasem w pierwszej dekadzie grudnia 1942 r. podczas nieudanej akcji dywersyjnej zostali ujęci dwaj członkowie patrolu. Jeden z nich, Drewnikowski, adiutant dowódcy czwartego odcinka — „Tropa”, zasypał całą organizację. W wyniku pięciodniowej akcji, podjętej przez gestapo, w ręce Niemców dostało się siedemnastu ludzi „Wachlarza”, w tym całe kierownictwo odcinka. Po otrzymaniu o tym wiadomości w Warszawie zdecydowano podjąć próbę uwolnienia aresztowanych. W celu przygotowania tej akcji wysłany został do Mińska szef sztabu „Wachlarza”, mjr dypl. „Tumry” — Stefan Rycgter, który do pomocy otrzymał rotmistrza „Mirę” — Jerzego Sokółowskiego. W dniu 19 stycznia w południe obaj ci oficerowie wyjechali do Mińska. Tu dowiedzieli się o nawiązaniu kontaktu z aresztowanymi. Pośrednikiem był strażnik więzienny „Czarny”.

Ta partia recenzowanej pracy oparta jest na grypsach Mirona Zachert-Okrzanowskiego, pisanych z więzienia w Mińsku. One też stanowią główne źródło wiadomości o wszystkich zmianach planu uwolnienia więźniów. Dodatkową trudność sprawiał fakt, że aresztowanych trzeba było stale dożywiać za po-

mocą paczek, gdyż w więzieniu panował potworny głód. (Jeden z aresztowanych Bogusław Galant ważył w grudniu 1942 r. — 72 kg, zaś w marcu 1943 r. w momencie wywożenia go do Oświęcimia, ważył 38 kg. W Oświęcimiu przybyło mu na wadze).

Bardzo ważną i po raz pierwszy ujawnioną przez autora sprawą był fakt nawiązania kontaktu z partyzantką radziecką w celu wspólnej akcji na więzieniu. Postanowiono użyć podstępów w celu uwolnienia więźniów, gdyż akcja zbrojna nie miała żadnych szans powodzenia. Jako dzień oswobodzenia aresztowanych wyznaczono sobotę szóstego lutego o godzinie osiemnastej. Pozyskani strażnicy, którzy uprzednio dostarczyli do więzienia broń, mieli otruć bimbrem znanych ze służalczości wobec Niemców strażników i otworzyć cele, w których siedzieli Polacy i Rosjanie. Po opanowaniu wspólnymi siłami bramy aresztowanych żołnierzy „Wachlarza” miały zabrać przygotowane samochody. Całą akcję zdradził jednak jeden ze strażników.

W dniu 6 lutego Niemcy otoczyli dom Kati Osinowskiej, gdzie czekał na sygnał z więzienia mjr „Tumry” razem z jednym z towarzyszy. Po długim oporze obaj poległi. Jednocześnie przeprowadzono rewizję i śledztwo w więzieniu. Większą część aresztowanych stracono; zaledwie paru wywiezionych do obozu w Oświęcimiu zdołało przeżyć.

Wartość pracy podnoszą liczne zdjęcia i fotokopie dokumentów, które wydatnie wzbogacają treść. Jest to bardzo interesująca i rzetelnie opracowana książka, przynosząca wiele nowego materiału do dziejów polskiego Ruchu Oporu w latach ostatniej wojny.

Mikołaj J. Szczepkowski

M. Juchniewicz, *Udział Polaków w Litewskim Ruchu Oporu w latach 1941—1944*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 1(45), 1968, str. 41—74.

Wiele przyczyn złożyło się na to, że udział Polaków w Litewskim Ruchu O-

poru w latach ostatniej wojny jest prawie nie znany naszemu czytelnikowi. Recenzowana praca stanowi pierwszą próbę ujęcia całości tej problematyki. Działalność Ruchu Oporu na terenie Litwy, zwłaszcza w pierwszym okresie okupacji niemieckiej, trudna była ze względu na współpracę części społeczeństwa z władzami okupacyjnymi. Wyrazem tej współpracy było m.in. obsadzenie przez Litwinów wszystkich niższych i średnich stanowisk w utworzonych przez okupanta hitlerowskich władzach, nawet w aparacie bezpieczeństwa. W tej sytuacji na szczególne trudności natrafiała działalność Polaków, prześladowanych zarówno przez Niemców, jak i przez litewskich kolaborantów. Toteż ludność polska zajęła drugie (po Żydach) miejsce na liście ofiar terroru okupanta na terenie Wilna i Wileńszczyzny.

Niezwykle skomplikowana sytuacja narodowościowa była przyczyną tego, że ruch oporu na terenie Litwy nie był jednolity. Zarysowały się w nim trzy wyraźne i na ogół nie współpracujące ze sobą ugrupowania. Jedno stanowili nacjonaliści litewscy, zgrupowani wokół podziemnego Naczelnego Litewskiego Komitetu Wyzwoleńczego oraz Litewskiej Armii Wyzwoleńczej. Ugrupowanie to obejmowało litewskie burżuazyjne organizacje niepodległościowe o charakterze prozachodnim. Było ono wrogo nastawione do Niemiec, Związku Radzieckiego i Polski, jednak jesienią 1944 r. Naczelny Litewski Komitet Wyzwoleńczy zrezygnował ze swej dotychczasowej polityki wobec Polski i zawarł porozumienie z rządem polskim na emigracji. Sporna kwestia Wilna miała być rozstrzygnięta po wojnie. Głównym terenem działania litewskiego burżuazyjnego ruchu oporu był obszar byłej Litwy Kowieńskiej.

Drugie ugrupowanie ruchu oporu na Litwie tworzyły polskie podziemie o orientacji prolondyńskiej. Reprezentowała je sieć terenowa Delegatury Rządu i jej organizacja wojskowa — Związek Walki Zbrojnej, przekształcony potem w Armię

Krajową. Rozwijało ono swoją działalność głównie na terenie b. województwa wileńskiego, zamieszkanego w większości przez ludność polską, a przyłączonego w 1939 r. do Litwy. Nurt ten koncentrował uwagę przede wszystkim na działalności organizacyjno-propagandowej oraz samoobronie, przygotowując siły i środki do końcowej walki o opanowanie i utrzymanie przy Polsce byłych województw wschodnich II Rzeczypospolitej.

Najbardziej aktywną i bezkompromisową walkę z okupantem prowadziło ugrupowanie ruchu oporu, kierowane przez Litewską Partię Komunistyczną i Litewski Sztab Partyzancki. Niepoślednią rolę odegrali w nim polscy antyfaszyści i komuniści. Im przypadała pionierska rola utworzenia jesienią 1941 r. antyfaszystowskiego podziemia w Wilnie. Główną rolę odegrał tu wybitny działacz komunistyczny Jan Przewalski. Z jego inicjatywy utworzony został na początku 1942 r. Związek Walki Czynnej, grupujący oprócz Polaków również wielu Litwinów i Białorusinów. Początkowo podstawowymi formami działalności była agitacja i sabotaż. Nawiązano też w toku dalszej działalności kontakty z żydowskimi organizacjami w getcie, którym udzielano stałe wszechstronnej pomocy. Wiosną 1942 r. stan liczebny Związku Walki Czynnej przekroczył 40 osób. W tym okresie najwybitniejszym osiągnięciem organizacyjnym było utworzenie w Wilnie Miejskiego Bojowego Oddziału Partyzanckiego złożonego z tzw. trójek bojowych. Wykonał on wiele akcji sabotażowych i dywersyjnych. Dopiero w lutym 1943 r. utworzony został w Wilnie litewski komitet antyfaszystowski pod nazwą Związek Wyzwolenia Litwy. W maju tego roku z inicjatywy Jana Przewalskiego utworzono Wileński Komitet Antyfaszystowski. Jego głównym zadaniem było kierownictwo całym komunistycznym ruchem antyhitlerowskim w Wilnie. W skład Komitetu weszły organizacje litewska, polska i żydowska.

Masowe aresztowania, które latem 1943 r. sparaliżowały działalność Wileńskiego Podziemnego Komitetu KPL i Wileńskiego Komitetu Antyfaszystowskiego, nie dotknęły Związku Walki Czynnej. Przekształciwszy się jeszcze w maju 1943 r. w Związek Patriotów Polskich, kontynuował on dalej swoją działalność. Za najważniejsze zadanie organizacji uznano stworzenie patriotycznego frontu walki z okupantem, skupiającego jak największą ilość Polaków bez względu na ich poglądy polityczne. Jednocześnie sporo uwagi poświęcono przezwyższeniu nieufności cechującej polską ludność Wilna wobec wszelkich prób współpracy z Litwinami. Tym celom służył między innymi organ prasowy ZPP „Sztandar Wolności”.

W lutym 1944 r. odbył się w Wilnie I Zjazd ZPP, na który przybyło około 40 delegatów z terenów Litwy i Zachodniej Białorusi. Zjazd dokonał oceny ponad rocznej działalności polskiego podziemia antyfaszystowskiego na Litwie. Wytyczono dalsze kierunki działalności organizacji, na przeszkodzie w ich realizacji stała jednak wielka akcja represyjna, podjęta wiosną 1944 r. przez władze okupacyjne. Jedną z pierwszych ofiar był organizator i przywódca polskich organizacji podziemnych, Jan Przewalski, aresztowany i stracony w maju 1944 r. W maju i czerwcu fala aresztowań pochłonęła wielu czołowych działaczy i przerzedziła szeregi konspiracji polskiej w Wilnie. Pozostali na wolności kontynuowali jednak walkę aż do wyzwolenia. Po wyzwoleniu wileński ZPP działał jako oddział ZPP w Związku Radzieckim.

Nie zabrakło również Polaków w dynamicznie rozwijającym się na Litwie radzieckim ruchu partyzanckim. Prawie we wszystkich oddziałach partyzanckich, a było ich w 1944 r. około 60, działali Polacy. Szczególnie liczną grupę stanowili oni w Wileńskim Oddziale Partyzanckim im. A. Mickiewicza, który działał na terenie Puszczy Rudnickiej. Oddział prowadził działalność dywersyjną na liniach kolejowych łączących Wilno z Grodnem

i Lidą oraz ochraniał podziemne władze partyjne i dowództwo Południowej Brygady Partyzanckiej.

Wartość pracy podnoszą liczne zdjęcia

oraz zamieszczone w przypisach obfite informacje biograficzne i bibliograficzne.

Mikołaj J. Szczepkowski

JĘZYKOZNAWSTWO

Bielaruskaje mowaznaustwa, Biblijahraficzny ukazalnik (1825—1965). Akademiya nawuk Bielaruskaj SSR, Instytut mowaznaustwa imia Jakuba Kołasa, Fundamentalnaja biblijateka imia Jakuba Kołasa. Mińsk 1967, str. 416.

W ostatnich latach obserwujemy szybki wzrost liczby publikacji w dziedzinie językoznawstwa białoruskiego. Świadczy to o rosnącym zainteresowaniu językiem białoruskim oraz wskazuje na stały rozwój kadry językoznawców i instytucji naukowych na Białorusi. Dowodem tego jest aktywny udział językoznawców białoruskich w różnego rodzaju konferencjach i zjazdach naukowych organizowanych w Związku Radzieckim oraz w międzynarodowych konferencjach i kongresach slawistycznych odbywających się w różnych krajach. O rozwoju językoznawstwa białoruskiego świadczy również recenzowana bibliografia *Bielaruskaje mowaznaustwa...* różniąca się od poprzedniej z 1960 roku¹, ujęciem czasowym, ilością zgromadzonego materiału oraz sposobem jego przedstawienia i sklasyfikowania.

Literatura naukowa jest zwierciadłem, w którym odbija się stan i rozwój każdej dziedziny nauki. Liczba publikacji, ich tematyka, istnienie specjalnych periodycznych wydawnictw zazwyczaj świadczą o aktualności, ważności i dojrzałości każdego kierunku naukowego.

Bielaruskaje mowaznaustwa... zawiera: Wstęp (str. 3—4), w którym autorki bi-

bliografii A. D. Wasilewska, M. A. Żydowicz, J. M. Ramanowicz i A. K. Jurewicz określają kryteria doboru materiału i sposób jego przedstawienia; Krótki przegląd rozwoju językoznawstwa białoruskiego (str. 5—28) pióra L. M. Szakuna, który jest także redaktorem całości.

Zgromadzony materiał bibliograficzny rozmieszczony został w pięciu działach objętych wspólną numeracją ciągłą. Suma wszystkich pozycji (wliczając powtórzenia niektórych tytułów w różnych rozdziałach) zamyka się liczbą 3514. Tytuły rozdziałów są następujące: I. Problemy pochodzenia, rozwoju i badania języka białoruskiego (str. 29—62); II. Historia języka białoruskiego (str. 63—116); III. Dialektologia (str. 117—211); IV. Historia białoruskiego języka literackiego (str. 212—265); V. Współczesny białoruski język literacki (str. 266—388). Po tych rozdziałach, już bez oznaczania kolejności pozycji, zamieszczone są wydawnictwa zawierające Zbiory artykułów z językoznawstwa białoruskiego (str. 389—390). Całość zamyka indeks alfabetyczny autorów i tytułów (str. 391—413) oraz spis treści.

Wszystkie rozdziały rozbite są jeszcze na szereg drobnych grup problemowych. W obrębie każdej z tych grup jest zachowany układ alfabetyczny autorów. Jest to więc bibliografia o układzie rozumowanym. Prawie wszystkie pozycje są zaopatrzone w krótkie adnotacje o zagadnieniach poruszanych w danej publikacji. W niektórych wypadkach rolę notek spełniają nazwy rozdziałów książek.

¹ *Biblijahraficzny ukazalnik litaratury pa bielaruskamu mowaznaustwu*. Bielaruski dziażauun uniwersitet imia U. I. Lenina, Instytut mowaznaustwa AN BSSR, Mińsk 1960, str. 223.

Przy doborze prac mieszczących się w bibliografii autorki zastosowały kryterium językowe (języki białoruski, rosyjski i ukraiński) i geograficzne (prace opublikowane w granicach dzisiejszego terytorium ZSRR). Wyjątek tworzą dla prac opublikowanych w językach wschodniosłowiańskich w czeskiej „Slavii”. Takie ograniczenie zakresu pracy byłoby uzasadnione wówczas, gdyby autorki przewidywały wydanie następnego tomu bibliografii uwzględniającego prace opublikowane w innych niż wschodniosłowiańskich językach i także poza granicami ZSRR. We wstępie omawianej bibliografii wzmianki jakiegokolwiek na ten temat brak.

Przyjęte we wstępie (str. 3) kryterium geograficzne w doborze materiału nie jest jednak przestrzegane. W bibliografii mamy szereg odstępstw. Na przykład pod numerem 96 umieszczona jest książka I. I. Lappo, *Zapadnaja Rossija i jejo sojedinenije s Polszeju w istoriczeskom proszlom*, wydana w 1924 roku w Pradze; pod pozycją 309 figuruje książka N. N. Durnowo, *Wwiedienije w istoriju ruskogo jazyka, Cz. I Istoczniki*, wydana w 1927 roku w Brnie; pod numerem 19 umieszczona jest książka A. Budilowicza, *Naczertanije cerkownoslawianskoj grammatiki primienitielno k obszczej teorii ruskogo i drugich rodstwiennych jazykow*, wydana w 1883 roku w Warszawie. Poza granicami ZSRR wydane są również książki i artykuły wymienione jako pozycje: 312, 315, 322, 602, 776, 1858, 1859, 1861, 1864, 1865, 1866 i wiele innych.

W pracach bibliograficznych braki są nieuniknione, ale razi jednak spora liczba opuszczeń zwłaszcza w rozdziałach leksykologii i leksykografii historycznej oraz historii starobiałoruskiego języka literackiego. W *Bielaruskim mowaznauście... brak pracy Matieriały dla starinnoj juridycznej terminologii* (Letopiś zaniatij Archieograficznej komissii 1861 g., Wyp. I, Spb. 1862, str. 56—84), w

minów prawniczych języka starobiałoruskiego. Pominięto artykuł I. Sprogisa, *Russkij jazyk w juridiczeskoj pismienosti Litwy* (opublikowany w czasopiśmie „Nowoje wremia” z 1901 roku, nr 8988), trzy artykuły N. Engelgardta (w tejże gazecie z 1901 r., nr 8931, 8939, 8962) i dwa artykuły S. Ptaszyckiego o języku białoruskim („Nowoje wremia”, 1901 r., nr 8939, 8963). W bibliografii brak pracy F. Popkowa, *Issledowanije o leksikie zapadnorusskich gramot XIII—XV wieków* (Leningrad 1947), artykułu *O jazykie drevnich aktowych knig, chraniaszczichsia w Wilenskom archiwie i o juridiczeskom jazykie w bywszem kniaźestwie Żmudskom* („Zapadnorusskij miesiacesłow” na 1886 rok). Autorki nie uwzględniły również napisanych po rosyjsku prac znanego językoznawcy litewskiego K. Bugi poświęconych białorusko-litewskim kontaktom językowym² itd.

Pominięte zostały wypisy („chrestomatii”), w których są podane objaśnienia wyrazów i terminów białoruskich. Są to: *Chrestomatija po istorii Zapadnoj Rossii*, A. Turcewicz (Wilno 1892); *Chrestomatija po istorii ruskogo prawa*, M. Władimirskiego-Budanova (Zesz. 2, wydanie IV, Kijów 1901); *Chrestomatija po istorii SSSR* (Moskwa 1960 i 1962).

² K. Buga, I. K woprosu o chronologii litowskich zaistnowowanij s ruskogo; II. Litowsko-litowskije uo i ie w zaistnowowanij s ruskogo słowach na mieste ożydajemych ū i i; III. Etimologii. — „Izwiestija otdielenija ruskogo jazyka i słowiesnosti imperatorskoj Akademii nauk”, t. XVII, 1, 1912, str. 1—49. Przedruk, K. Būga, *Rinkitiniiai naštai*, t. I, Vilnius 1958, str. 339—363; IV. *Slawiano-baltijskije etimologii*, artykuły drukowane początkowo w „Russkim filologiczeskom wiestniku” (t. LXX, LXXI, LXXII, LXXIII, LXXV), a następnie zebrane w książce K. Būga, *Rinkitiniiai... op. cit.* str. 433—495. Kontaktom językowym litewsko-białoruskim poświęcił K. Būga artykuł opublikowany także w języku niemieckim: *Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter*. „Zeitschrift für slavische Philologie”, I, Leipzig 1925, str. 26—55.

Nie trafiły również do bibliografii zbiory dokumentów zaopatrzone w słowniki języka starobiałoruskiego. Zaliczamy do nich następujące publikacje: *Historyja Bielarusi u dakumentach i materyjałach*, Tom I (Mińsk 1936), *Zakonodatielnyje akty Wielikogo Kniażestwa Litowskogo XV—XVI ww.*, (Leningrad 1936), *Ałfawitnyj ukazatel ko II, III, IV i V tomam Aktow, izdannyh Wilenskoju Archieograficeskoju komissijeju Wilno 1872*), *Podrobnij ałfawitnyj ukazatel k I—XIII tomam Archieograficeskogo Sbornika, izdawajemogo pri Wilenskom uczebno-m okrugie* (Wilno 1905) i inne.

W kilku wypadkach do pracy *Bielaruskaje mowaznaustwa* trafiły publikacje mniej ważne, a nie weszły prace bardziej cenne tego samego autora. Na przykład pod nr 1902 figuruje wydany przez I. I. Łappo, *Litowskij Statut 1588 g., Tom II, Tekst* (Kowno 1938), w którym w ogóle nie wspomina się o języku białoruskim, natomiast brak Tomu I, części 2 *Statutu Litewskiego* (Kowno 1936) gdzie językowi białoruskiemu poświęcono całe 26 stron. Pod nr 1733 figuruje artykuł S. Borysionka, *Spiski Litowskocho Statutu 1529 r.*, w którym o języku białoruskim nie ma mowy, opuszczono natomiast inną jego pracę pod tytułem *Nacyonalny charakter Litouskaŭ Statutu 1529 hoda* (zamieszczoną w miesięczniku „Polymia” nr 7), w którym językowi starobiałoruskiemu poświęcił autor cały rozdział.

Na str. 221 pozycja 1689, przy opisie *Akt Metryki Litewskiej, t. I, cz. I* (Warszawa 1896) autorki w notce zaznaczają, że jest tam komentarz lingwistyczny, a faktycznie komentarza językowego w tej części Aktu Metryki Litewskiej nie ma. Jest natomiast część 2 tegoż wydania zawierająca dodatek ze słownikiem wyrazów i terminów starobiałoruskich ale zeszyt ten w recenzowanej bibliografii nie został uwzględniony. W notce przy poz. 1686 (str. 220) stwierdza się, że w wydaniach *Akt Wilenskoju archieografi-*

czeskoj komissii (Wilno 1865—1915) w tomach od 17—39 są słowniczki rozumowane (tj. objaśniające wyrazy stosunkowo rzadkie, przestarzałe lub specjalne) ale o tym, że podobne słowniczki są również w tomach od 6—14 nie wspomina się.

Przytoczone wyżej przykłady świadczą o tym, że recenzowana bibliografia jest daleko niekompletna.

We wstępie recenzowanej pracy powiedziano, że cały materiał włączony do bibliografii był sprawdzony de visu (str. 4). Naszym zdaniem, stwierdzenie to nie jest jednak adekwatne. Do bibliografii *Bielaruskaje mowaznaustwa...* weszło sporo prac nie mających nic wspólnego z językoznawstwem bądź takich prac, których wartość naukowa nie pozwalała na umieszczenie ich w bibliografii specjalistycznej. Oto np. książka W. Sopikowa, *Opyt rossijskoj bibliografii, Cz. I*, wydana w 1813 roku w S. -Petersburgu (pozycja kolejna 1990) weszła do bibliografii dlatego, że jakoby w niej mówi się o języku ksiąg starobiałoruskich. U W. Sopikowa w przypisie na str. 167 o języku białoruskim powiedziano: „Он есть смесь, составленная из языков: славянского, русского, польского, а частично и латинского”. Wydaje się wątpliwe, aby przytoczona wypowiedź Sopikowa przedstawiała dla badacza języka białoruskiego jakąkolwiek wartość, tym bardziej, że Sopikow wcale nie był językoznawcą. Pozycja ta nie powinna znaleźć się w *Bielaruskim mowaznaustwie* również i dlatego, że nie odpowiada ramom czasowym określonym w tytule i wstępie recenzowanej bibliografii.

Z notek autorek można wywnioskować, że bez żadnej potrzeby włączone zostały do bibliografii również takie prace, jak: A. Barbaszewa, *Letopisnyje istocznyki dla istorii Litwy w sredniye wieka* (poz. 1717 na str. 224); P. Broniewskiego, *O Strujkowskom i jego Chronikie* (poz. 1737 na str. 226); W. Lalina, *Witiebskij centralnyj archiw* (poz. 1913 na str. 247) i inne.

O tym, że niektóre tytuły niezasłużenie trafiły do bibliografii, świadczy brak przy nich adnotacji językowych, w które trudno byłoby je zaopatrzyć. Do prac takich można zaliczyć artykuł I. Daniłowicza, *O litowskich letopisach* (poz. 1798 na str. 233), książkę S. Ptaszyckiego, *Opisanije knig i aktow Litowskoj mietryki* (poz. 1957 na str. 251) i inne.

W omawianej bibliografii spotykamy również pewne nieścisłości. Artykuł *Biełtorus, Sud'ba russkogo jazyka na Żmudi* (poz. 11 na str. 30) jest opublikowany nie w czasopiśmie „Russkij inwalid”, ale „Russkij wiestnik”. Na str. 235 w notce do poz. 1810 są błędnie podane daty *Gramoty Witolda*, to jest rok 1488 zamiast 1388, zaś w *Sudiebniku Kazimira* rok 1368, a powinien być rok 1468. Na str. 222 pod nr 1695 jest podany niepełny tytuł książki, a słownik rozumowany znajduje się nie na str. 97—127, ale na str. 97—125. Autorem artykułu figurującego pod nr 1754 na str. 228 jest nie Wiereński, a Wiereszczynski. „Uniwersiitiekije izwiestija” Uniwersytetu Kijowskiego wychodziły nie w zeszytach, lecz numerami (poz. 800 na str. 115). *Metryka Litewska* (poz. 1908 na str. 246) ma paginację nie stronicową, ale kolumnową.

Recenzje są przeważnie umieszczane pod recenzowanymi pracami. Przy niektórych tytułach rejestrujemy ich aż po cztery, zobacz pozycje: 85, 290, 834, 1669 a nawet pięć, poz. 1762. Są jednak wypadki, jak nam się wydaje, nieuzasadnionego oddzielenia recenzji od recenzowanej pracy. Na przykład, recenzja W. Wasiljewa dotycząca *Statutu Wielkiego Księstwa Litewskiego z 1529 r.*, który w bibliografii *Biełaruskaje mowaznaustwa* ma nr kolejny 1999, jest zamieszczona osobno w innym miejscu jako pozycja 1753. Druga recenzja tegoż *Statutu pióra Z. Kopysskiego i W. Czapko* w ogóle nie jest uwzględniona (Z. Kopysski, W. Czapko, *Pierszaja nawukowaja publikacija Statuta 1529 hoda*, —

„Wiesci Akademii nawuk BSSR. Sieryja hramadskich nawuk, 1960, nr 4, str. 137—140). Niezrozumiałe jest również to, dlaczego praca A. Szlubskiego tonie w recenzji E. Karskiego (poz. 1875 na str. 242), a obszerne dzieło W. Łastowskiego, *Historyja Bielaruskaj (Kryuskaj) knihi* (Kowno 1926, str. 776) w ogóle nie figuruje w omawianej bibliografii, chociaż recenzja H. Omelenczenki na tę pracę jest umieszczona pod nr 1930, na str. 249.

Jeżeli książka lub artykuł były wydawane kilkakrotnie, to zazwyczaj w pracach bibliograficznych wydania te występują w porządku chronologicznym. W recenzowanej bibliografii jest nieraz odwrotnie, najpierw figuruje wydanie drugie lub czwarte, a po nim wydanie pierwsze, porównaj pozycje: 82, 126, 336, 1628 i inne.

W pracach bibliograficznych dużą rolę odgrywa skorowidz nazwisk autorów i tytułów. Zaletą indeksu w *Biełaruskim mowaznaustwie* jest to, że oprócz nazwisk autorów uwzględnia on także nazwy tytułów. Nazwy tytułów podawane są przy pracach zbiorowych i anonimowych. Ujemną stroną indeksu autorów i tytułów jest fakt, że pominięto w nim szereg pozycji bibliograficznych (por. numery: 12, 89, 124, 134, 165, 205, 213, 215, 216, 217, 221, 223, 1659, 2014 i inne). Prace A. K. Antonowicza (numery 1704, 1705, 1706, 1707, 1708) i W. Antonowicza (poz. 1709) w wykazie są umieszczone pod jednym nazwiskiem, chociaż są to autorzy różnych epok. W tekście na str. 249 pod nr 1934 tytuł pracy brzmi *Pamiatniki polemiczeskoj litieratury...* a w indeksie (str. 406) figuruje jako *Pamiatniki politiczeskoj litieratury...*

Autorom recenzowanej bibliografii można by zarzucić i to, że nie rozszyfrowali pseudonimów i kryptonimów nie podali objaśnienia skrótów i spisu wykorzystanych czasopism, który już był w *Bibliograficznym ukazalniku..* z 1960 roku i stanowił cenne i konieczne uzupełnienie zbioru bibliograficznego. Oczy-

wiście autorki mogły wykorzystać skróty ogólnie przyjęte dla opisu wydawnictw periodycznych w Związku Radzieckim, ale nie zawsze są one dostępne dla czytelnika bibliografii *Bielaruskaje mowaznaustwa...*, tym bardziej dla czytelnika zagranicznego.

Bez względu na wymienione wyżej braki recenzowana bibliografia, obejmująca publikacje o języku białoruskim z lat 1825—1965 i syntetyczny przegląd rozwoju językoznawstwa białoruskiego, jest pozycją bardzo cenną i przydatną nie tylko dla badaczy języka białoruskiego ale również dla wszystkich językoznawców-slawistów.

Autorzy bibliografii *Bielaruskaje mowaznaustwa...* w dziedzinie językoznawstwa białoruskiego wykonali olbrzymią pracę. Tego ogromnego osiągnięcia nie mogą przesłonić błędy i niedociągnięcia nieodłącznie związane z każdą pracą ludzką, zwłaszcza z pracą pionierską.

Michał Kondratiuk (Warszawa—PRL)
i Vytautas Raudeliūnas (Wilno—LSRR)

Z. Zinkevičius, *Lietuvių dialektologija*. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija (su 75 žemėlapiais) Vilnius 1966, S. 542

Abgesehen von den früheren Studien verallgemeinernden Charakters und von den in den letzten zwei Jahrzehnten veröffentlichten zahlreichen Beiträgen, die sich meistens mit den Systemerscheinungen eines bzw. einiger Dialekte befassten, gab es bisher in der litauischen Dialektkunde keine mehr oder weniger weitgehenden und ausführlichen Arbeiten, in denen alle unsere Dialekte behandelt worden wären, d.h. ihr gegenwärtiger Zustand, Gesetzmäßigkeiten ihrer Entwicklung, Funktionen der mundartlichen Erscheinungen, das Gebiet und der Charakter ihres Gebrauchs u.a. Deshalb ist Z. Zinkevičius umfangreiche Studie „Lietuvių dialektologija“ („Die litauische Dialektologie“) das nicht nur von den Forschern der litauischen

Sprache, sondern auch von deren Praktikern, Lehrern und Studenten, längst erwartete Buch. Es zeigt deutlich, dass die Mundarten der entlegensten Ecken und Enden Litauens mit all ihrer Formenverschiedenheit und -reichtum sich den grammatischen und fonetischen Gesetze unterwerfen sowie ein einheitliches System der litauischen Umgangssprache bilden. Eine dermassen ausführliche Beschreibung von Mundarten der litauischen Sprache, die in diesem Buch zu finden ist, fehlte bis jetzt in der litauischen Dialektkunde. Dieses Werk, das sogar 15 Jahre mühseliger Arbeit in Anspruch genommen hat, kann man die erste Mundartengrammatik der litauischen Sprache nennen. Das Buch besteht aus zwei Hauptteilen: „Phonetik“ (S. 32—199) und „Morphologie“ (S. 200—445). Die Syntaxfragen der litauischen Mundarten werden darin überhaupt nicht berührt. Das Buch enthält eine ziemlich grosse Einleitung (S. 11—31), ein Vorwort (S. 3—10), eine Liste der Ortschaften, aus denen die meisten Angaben stammen, ein Verzeichnis der Hauptquellen und Abkürzungen. Ausserdem sind am Ende des Buches 75 Karten der mundartlichen Eigentümlichkeiten beigelegt worden (73 davon der Mundartenphonetik gewidmet). Im wesentlichen bilden sie wohl den ersten Atlas der phonetischen Eigenschaften von Mundarten der litauischen Sprache. Das ganze Buch macht den Eindruck eines vollendeten Werkes. Es wären wohl eine geschichtliche Übersicht über die Mundartenforschung der litauischen Sprache sowie ein Bibliographieverzeichnis wünschenswert.

In der „Phonetik“ werden die Fragen des Akzents und der Intonation der Mundarten, ihr Vokalismus und Konsonantismus bis ins einzelste behandelt. Hier wird z.B. richtig hervorgehoben, dass für das Niederlitauisch vorwiegend der musikalische, für das Hochlitauisch nur der dynamische Akzent charakteristisch ist. In dem Kapitel „Akzent und Intonation“ werden eine ausführliche

Beschreibung des Akzentrückzugs gegeben, die in der litauischen mundartlichen Literatur verwendeten Arten des rückgezogenen Akzents und des weitergehobenen Nebendrucks näher erläutert, ihre Terminologie beigefügt und das ganze mundartliche Intonationssystem der litauischen Sprache behandelt. In dem Kapitel „Vokalismus“ beschäftigt man sich mit der Silbenqualität am Anfang bzw. Ende des Wortes in den Mundarten der litauischen Sprache (mit langen und kurzen Vokalen, Reflexen der Nasalvokale, mit Diphthongen), ferner mit der vom Akzent abhängigen Vielfältigkeit der Vokalquantität, mit der Reduktion des Wortendes sowie mit den Kombinationsgesetzen der Vokale. Wie auch im ganzen Buch wird in diesem Kapitel nicht das System dieser oder jener Mundart analysiert, sondern eine Erscheinung der Schriftsprache genommen und nach ihren Entsprechungen im ganzen Mundartenraum gesucht. Gerade in diesem Sinne werden die Begriffe „Vergleichende Phonetik“ und „Vergleichende Morphologie“ im Buch des öfteren verstanden und gebraucht. Ausserdem werden hier viele ganz neue phonetische Fragen der Mundarten erörtert, die in der bisherigen Literatur näher nicht behandelt worden sind. Zu den Letzteren gehört unseres Erachtens das Diphthongieren des aus dem alten kurzen *a* stammenden betonten *o* in der *rotininkai*-Mundart (S. 45).

Im Kapitel „Konsonantismus“ werden die Konsonanten einzelner Mundarten bis ins kleinste beschrieben sowie deren Kombinationsgesetze behandelt. Bei der Lösung des Palatalisierungsproblems von den Konsonanten *t* und *d* sowie ihrer Verwandlung in die weichen *k* und *g* in der westlichen *džūkai*-Mundart (*tévas, dédė — kévas, gėgė*) geht der Autor unseres Erachtens einer ganz überzeugenden Vermutung nach, dass eine solche Verwandlung infolge einer verhältnismässig starken Palatalisierung von diesen Konsonanten hätte sich vollziehen

können und das der Ersatz der palatalisierten Konsonanten *t, d* durch *k, g* das Ergebnis einer selbständigen phonetischen Entwicklung der litauischen Sprache ist (S. 140). Diese Vermutung bedarf noch selbstverständlich einer tieferen Analyse, aber ihr Aufwerfen selbst ist zu begrüssen.

„Die Morphologie“ ist ausschliesslich der Wortbeugung gewidmet (die Wortbildung der Mundarten wird im Buch überhaupt nicht berührt). Sie umfasst alle Redeteile, die in elf Kapiteln dargestellt worden sind. Dieser Teil des Buches hat sowohl in bezug auf die Neuheit des Materials als auch in bezug auf die Aktualität und Lösung der aufgeworfenen Probleme den grössten Wert. Hier findet man viel wertvolles, neues und seltenes Material über die Deklination von Nomina und Pronomina, über die Varianten und Vielfältigkeit einzelner Kasusendungen, die Vermischung ihrer Stämme, über die Bildung und den Gebrauch von reflexiven Substantiven, ferner werden da die Steigerung von Adjektiven, die Nivellierung einzelner Numeraliengruppen, die Form- und Entwicklungsfragen der Pronomina, die Stämme der verbalen Zeitformen sowie die Bildung von Personalendungen und Modi, die Relikten von athematischen Verben, die Bildung und der Gebrauch von Partizipien, von der unflektierten Verbalformen auf *-te, -tinai* und Supinum, die Bildungsvielfältigkeit von Adverbien, Präpositionen, Konjunktionen, Partikeln, Interjektionen und viele andere bedeutungsvolle Fragen analysiert. Bei der Behandlung eines derart grossen und weiten Themenkreises nimmt der Autor zu jeder Erscheinung eine ganz klare, wissenschaftlich begründete Stellung ein. Unserer Auffassung nach sind in diesem Teil wohl die Abschnitte am besten gelungen, wo die sekundären, meistens in Südostlitauen erhalten gebliebenen mundartlichen Lokalkasus (Illativ, Allativ, Adessiv), die Vermischung von Substantivstämmen,

der verschwindende Dualis von Nomina und Verben, der zweifache Imperativ, athematische Verben besprochen worden sind. Zum Vergleich werden hier zahlreiche Beispiele aus alten litauischen Schriften, Angaben der verwandten und benachbarten Sprachen gezogen. Es ist nur zu bedauern, dass in der Kartenbeilage eine einzige Karte von morphologischen Eigenschaften zu finden ist und dass nicht alle Redeteile im Buch gleich weit gehend behandelt worden sind. Zum Beispiel werden die Substantive und Adjektive tief und allseitig analysiert, während die Kapitel über die Verben und Adverbien einen fragmentarischen Eindruck machen (was eben auch der Autor selbst im Vorwort anerkennt). Im allgemeinen ist aber der morphologische Teil des Buches eine ausgezeichnete Studie über das mundartliche morphologische System der litauischen Sprache.

Wie aus dem Vorwort hervorgeht, hat der Autor den grössten Teil des Materials von seinen Studenten gesammelt, wobei er zu diesem Zweck gegen 700 Beschreibungen von deren Heimatmundarten ausgenutzt hat. Ausser dem zahlreichen handschriftlichen Material verwendet der Autor fast die ganze bisher erschienene litauische Mundartenliteratur, und während er sich auf ihre bestimmten Konzeptionen stützt oder sie ablehnt, gibt er zugleich deren eigenartige Einschätzung. Eigentlich tut das der Autor sehr vorsichtig und wohlüberlegt. Obwohl in manchen Fällen eine Auseinandersetzung mit der Meinung des Verfassers oder ihre Ablehnung möglich wären, ist seine allgemeine Einstellung völlig annehmbar. Im ganzen Werk ist das mundartliche Material schön klassifiziert, erläutert und wissenschaftlich bearbeitet. Wobei das Buch den Eindruck eines bestimmt ernsten wissenschaftlichen Werkes macht, verschafft es ein volles Bild von einzelnen Besonderheiten der gegenwärtigen Mundarten der litauischen Sprache und wird zweifellos

einen grossen Einfluss auf die weitere Entwicklung der Grammatik der litauischen Sprache, der Lituanistik im allgemeinen, wie auch auf die der Baltistik machen. Trotzdem ist es zu bedauern, dass der Autor es für unnötig hielt, das wichtigste mundartliche Material für sein Buch auszunutzen, d.h. die mehr als 650 000 Karten umfassende Kartei des „Atlases der litauischen Sprache“, die in den Handschriftenbeständen des Instituts für Litauische Sprache und Literatur an der Akademie der Wissenschaften der Litauischen SSR aufbewahrt wird und die in den Jahren 1950/56 eingesammelt worden ist.

In dem Kapitel „Phonetik“ werden die meisten mundartlichen Beispiele in einer mundartlich exakten Transkription gegeben, in der Morphologie aber wird sich an dieses Prinzip nicht gehalten. Hier findet man nur schriftsprachliche Entsprechungen von mundartlichen Beispielen. Diese Inkonsequenz lässt sich mit dem wissenschaftlichen Arbeitsprofil nicht ganz in Übereinstimmung bringen. Ausserdem kann sie den Leser in einem bestimmten Grad irreführen, da es anhand einer schriftsprachlichen Entsprechung dem mundartlichen Beispiel nicht immer möglich ist, die authentische mundartliche Form des Letzteren wieder herzustellen.

Im Buch wird zum erstenmal die von A. Girdeńis und Z. Zinkevičius im 14. Band der „Kalbotyra“ (Vilnius, 1966, S. 139—147) veröffentlichte neue Klassifikation der Mundarten der litauischen Sprache verwendet. Entsprechend dieser Klassifikation werden die Dialekte der litauischen Sprache in Mundarten nicht nach bestimmten Eigenarten ihres Vokalismus oder Konsonantismus eingeteilt, sondern nach den Gemeinsamkeiten und Unterschieden ihres Vokalismus und Akzents. Bei der Einteilung der Dialekte in zwei Hauptgruppen dient aber in dieser Klassifikation als Unterscheidungskriterium zwischen Hoch- und Niederlitauisch nur die Aussprache der

Diphthonge *ie, uo*. Dasselbe Kriterium teilt das Niederlitauische in drei Mundarten ein. Unserer Meinung nach ist das Anführen eines Kriteriums für die Trennung der Hochlitauer von den Niederlitauern und für die Einteilung der Niederlitauer untereinander akzeptabel. Demgemäss verändert sich weder die früher angegebene Nieder-Hochlitauische-Grenze noch der Raum von niederlitauischen Mundarten. Die neue Mundartenklassifikation als solche bringt also nichts Neues in die niederlitauischen Mundarten. Im wesentlichen berührt sie die hochlitauischen Mundarten. Von den Letzteren sind die von K. Jaurius angeführten Mittelhochlitauer und die schon von A. Baranauskas erwähnten Džukai ganz verschwunden. Das heisst, anstatt der herkömmlicher Mundarten im Hochlitauischen werden nur drei unterschiedet: West-, Ost- und Südhochlitauer. Wir sind aber der Meinung, dass eine derartige Einteilung von hochlitauischen Mundarten etwas zweifelhaft erscheinen kann. Scheinbar liess es sich besser begründen, warum z.B. die Ost-Džukai zu der osthochlitauischen Mundart gerechnet werden, während die West-Džukai eine ganz selbständige südhochlitauische Mundart bilden. Im Buch ist auch die Abschaffung von der mittelhochlitauischen Mundart nicht ganz klar begründet und ziemlich mechanisch. Eine Inkonsequenz lässt der Autor auch in bezug auf ostpreussische litauische Mundarten zu. Wanne er über die genannten Mundarten spricht, gebraucht er die traditionellen Benennungen der Mundarten, denn die neue Klassifikation berührt sie überhaupt nicht. Ebenfalls sind die neuen Benennungen der Mundarten entsprechend ihrer geographischen Verbreitung einigermaßen zu bezweifeln, weil ein paar davon eine bestimmte Verwirrung in die litauische Dialektkunde bringen. Nicht einwandfrei sind solche Bezeichnungen wie *telšiškiai* und *raseiniškiai*. Diese Begriffe unterscheiden sich nicht von der tradi-

tionellen Klassifikation von *telšiškiai* und *raseiniškiai*. In der traditionellen Klassifikation wurden aber mit *telšiškiai* alle Nordniederlitauer (*dounininkai*) der gegenwärtigen Klassifikation bezeichnet, mit *raseiniškiai* — alle gegenwärtigen Südniederlitauer (*dūnininkai*). Jetzt versteht man unter *raseiniškiai* nur den südöstlichen Teil von Südniederlitauern, unter *telšiškiai* — nur den östlichen Teil von Nordniederlitauern. Eine derartige Inhaltsverschiedenheit zwischen identischen Begriffen der traditionellen und neuen Klassifikation kann unseres Erachtens deren richtiges Verstehen einigermaßen beeinträchtigen. Es besteht auch ein Zweifel darüber, ob sich folgende Begriffe der neuen Mundartenklassifikation bewähren, nämlich *panevežiškiai*, *širvintiškiai*, *kauniškiai* u.ä. Seit alters her ist man gewohnt, mit diesen Namen die Menschen entsprechender Gegenden und ihre Mundarten zu bezeichnen, aber dass man unter den *panevežiškiai* auch die Mundarten von Biržai, Krekenava, Kavarskas oder unter den *kauniškiai* die von Kapsukas, Liubavas, Pagėgiai versteht, so widerspricht dem in mancher Beziehung ihr etwas unterschiedliches phonetisches, Akzent- und Intonationssystem, zum Teil auch ihr grammatisches System.

Bei der Arbeit an einer vergleichenden Grammatik, wo man ausschliesslich mit einzelnen schriftsprachlichen Entsprechungen in den Mundarten zu tun hat, besteht für den Verfasser tatsächlich keine Möglichkeit, die Vorteile der neuen Klassifikation der traditionellen gegenüber zu zeigen. Andererseits ist die Wahl einer bestimmten Klassifikation für ein nach dieser Methode geschriebenes Werk keinesfalls entscheidend. Das lässt sich klar darin sehen, dass der Autor im Buch oft neben der Terminologie der neuen Klassifikation traditionelle Mundartenbezeichnungen („*klaipeidiškiai*“, „*džukai*“, „*rotininkai*“ u.ä.) in Anführungsstrichen gebraucht, oder wobei er keine von beiden ver-

wendet, operiert er manchmal mit ganz neuen Termini, die in den beiden Klassifikationen nicht zu finden sind, und zwar „Siesikai-Mundart“, „Laukuva-Mundart“ oder weist noch einfach darauf hin, dass die angeführte Erscheinung „bei Gelvonai“, „in den Gegenden von Surviliškis“, „bei Eržvilkas“, „bei Raseiniai“ u.a. zu treffen ist. Eine solch unterschiedliche Hindeutung auf die Erscheinungsareale führt den Leser doch nicht irre und unterweist ihn richtig. Entscheidend sind immer die eigentliche Lösung des Problems, ihr wissenschaftliches Niveau, eine genaue Interpretation von Erscheinungen. Darüber lässt das Buch kein Zweifel bestehen. Es ist noch manchmal etwas unbequem, wenn man beim Studieren des Buches auf inhaltlich ziemlich unterschiedliche Begriffe einiger Klassifikationen stößt.

Es ist zu beachten, dass die neue Mundartenklassifikation in der Praxis sehr schwer Wurzel fasst. In den nach dieser Studie erschienenen Arbeiten hält man sich daran nicht fest, und verwendet nur die traditionelle Klassifikation, manche Linguisten haben sich sogar dagegen geäußert¹.

Von grossem Wert sind die am Ende des Buches beigelegten Karten. Sie sind eng mit dem eigentlichen Text des Buches verbunden. Die meisten Paragraphen des phonetischen Teils gelten als eigenartige Erläuterungen zu den auf bestimmten Karten dargestellten phonetischen Besonderheiten. Es gibt aber Karten, in deren Legenden nicht die am weitesten verbreiteten Varianten von kartierten Lauten, sondern einzelne mundartliche Seltenheiten in den Vordergrund gestellt worden sind. Ein Vorwurf wäre z.B. über die Karten

28—33 zu machen, wo die in jeder Hinsicht gewöhnlichen und am weitesten verbreiteten Aussprachevarianten des Vokals *o* (sagen wir, das enge lange *o* in der Kaunasser u.a. Mundarten) in der Legende weiter gerückt worden sind, während seine seltenen Reliktenvarianten (das Überbleibsel vom unveränderten alten langen *a*), die einen winzigen Raum einnehmen, an erster Stelle stehen. Eine derartige Klärung von sprachlichen Erscheinungen wäre nur dann berechtigt, wenn das ganze Werk nicht den synchronischen, sondern diachronischen Aspekt hätte.

In dieser umfangreichen und ausgezeichneten Arbeit wird manchmal eine unbedeutende Unklarheit bzw. Inkonzistenz zugelassen. Obwohl der Autor in der Einleitung (S. 32) ganz richtig darauf hinweist, dass östlich von der Kapsukas-Dotnuva-Šeduva-Pašvitinys-Grenze die Intonation von allen langen Monophthongen und Diphtongen *ie*, *uo* schwer zu unterscheiden ist, gibt er doch in den angeführten Belegen aus Ukmergė, Gelvonai, Juodausiai, Siesikai, Rokiškis, Kupiškis u.a. die Intonation über den genannten Lauten an. Im Paragraphen 738 behauptet der Autor, dass die Präposition *api* älter sein könnte und dass daneben *apie* nach dem Beispiel *prie* neben *pri* entstanden sein könnte, aber im Paragraphen 753 — *pri* sei die infolge der Proklise kürzer gewordene *prie*-Variante. Welche Behauptung ist denn glaubenswert? Unseres Erachtens ist auch folgende Behauptung im Paragraphen 28 widersprechend: „In Abhängigkeit von der Quantität der Silbe, auf die rückgezogen wird, unterscheidet man zwei Grade des bedingten Rückzugs...“ (S. 37) im Vergleich mit der Behauptung in der Fussnote derselben Seite „... als Grund soll nicht die Quantität der Silbe, auf die der Akzent rückgezogen wird, sondern die der Endung, von der der Akzent abgezogen wird, dienen“ (unterstrichen von uns — E. G., J. S.).

¹ S.: J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, Vilnius 1968, die Behauptung auf S. 410 „Der Autor ist fest überzeugt, dass die in Z. Zinkevičius' Buch vorgeschlagene Mundartenklassifikation in vielerlei Beziehung keinesfalls fehlerlos und in der Hauptsache nicht ernst begründet ist (besonders unbequem sind ihre Termini)“.

Die oben erwähnte vom Autor zugelassene Inkonsequenz ist aber in einer Arbeit solchen Umfangs und solcher Kompliziertheit unumgänglich. Z. Zinkevičius' wertvolles Werk „Lietuvių dialektologija“ („Die litauische Dialektologie“) hat in einer verhältnismässig kurzen Zeit Zuneigung bei den sich für die litauische Sprache und ihre Mundarten interessierenden Philologen, Litauischlehrern, Studenten u.v.a. erweckt und ist zu deren Handbuch geworden. Es ist erwähnen, dass Z. Zinkevičius für diese Studie der Doktorgrad der Philologischen Wissenschaften sowie der Republikpreis 1968 verliehen worden ist. Das Buch nimmt einen ehrwürdigen Platz unter den anderen Dialektologiewerken ein. Es lohnt sich für alle, die sich für die litauische Sprache und deren Mundarten interessieren, dieses Buch näher kennenzulernen. Das ist wirklich eine wertvolle Studie über die Dialekte der litauischen Sprache.

H. Grinaveckienė und J. Senkus
Wilna

M. Rudzīte, *Latviešu dialektologija*, Latvijas Valsts izdevniecība, Rīgā 1964, str. 432+1 nlb (=Corrigenda)+ 1 mapa (= str. 408—409).

Podstawę niejednej pracy ogłoszonej drukiem stanowią prowadzone przez jej autora wykłady uniwersyteckie oraz ćwiczenia seminaryjne; tak samo ma się rzecz w wypadku „Zarysu dialektologii łotewskiej”. Zauważyć trzeba zaraz na wstępie, że „Latviešu dialektologija” M. Rudzīte jest w tej chwili jedyną pracą tego rodzaju w języku łotewskim; w języku litewskim nie ma pracy nawet podobnej, jeśli brać pod uwagę najobszerniejszą jak dotychczas A. Salysa „Lietuvių kalbos tarmės” (Kowno 1935); por. J. Otrębski, GL I 90 n. Por. też art. W. Grinjaweckis, „Novoe v litovskoj dialektologii”, „Acta Baltico-Slavica”, t. II (1965), str. 177—202. M. Rudzīte rozpatrzyła w kolejności naj-

pierw fonetykę, następnie zaś morfologię wszystkich dialektów języka łotewskiego, tzn. gwar dolno- i wysokołotewskich. Punktem wyjścia i oparcia — zwłaszcza w rozważaniach teoretycznych — była „Gramatyka języka łotewskiego” J. Endzelina, w której znaleźć można przedstawienie poszczególnych systemów gwarowych łotewszczyzny w ujęciu porównawczym. Dane zaś praktyczne zaczerpnęła autorka z własnych zbiorów dialektologicznych, z prac dyplomowych i swych uczniów — studentów filologii łotewskiej Uniwersytetu Ryskiego oraz — z prac ogłaszanych na łamach czasopism „Filologu biedribas Rakstī”, „Celi”, „Valodas un literatūras institūta Rakstī” i in., wreszcie z zasobów Pracowni Dialektologicznej Instytutu Języka i Literatury Łotewskiej Akademii Nauk w Rydze¹.

Dokładność opracowania poszczególnych gwar, zespołów gwar czy dialektów łotewskich w ogóle nie jest jednakowa: stosunkowo największą ilość danych zebrano dotychczas z gwar wysokołotewskich oraz liwońskich (tzw. libiskais dialekts), najmniej zaś z dialektu środkowo-łotewskiego (tworzącego podstawę łotewskiego języka literackiego). Odbiło się to m.in. na objętości odpowiednich działów książki M. Rudzīte: w „Latviešu dialektologija” jest ich zasadniczo trzy i odpowiadają one trzem podstawowym dialektom łotewszczyzny. Całość zamykają: szkicowa mapa zespołów gwar i dialektów (str. 408—409), wykaz źródeł i literatury przedmiotu (str. 413—423) oraz dokładny spis zawartości książki (str. 425—432).

„Wstęp” (str. 7—58) wprowadza w podstawowe pojęcia i zagadnienia dialektologii w ogóle, a łotewskiej szczególnie, oraz wytycza przybliżone granice między zespołami gwar łotewskich. Prócz tego omówiono tu także metody badań

¹ M. Rudzīte opracowała m.in. wybór tekstów gwarowych — „Latviešu izloksņu teksti”, wyd. i druk (rotaprint) Petera Stuckas Latvijas Valsts universitāte, Latviešu val. katedra, Rīgā 1964, str. 108+2 mapy.

gwarowych (zbieranie materiału, sposób jego interpretacji). Zasluguje na podkreślenie wskazówka metodyczna, by nie badać poszczególnych elementów, ale cały system gwarowy (str. 42). Parę uwag poświęcono również problemom pochodzenia i kształtowania się dialektów łotewskich — w przypisach odesłano do najnowszych pozycji bibliograficznych. Znajduje się tu także rys historyczny badań gwaroznawczych na obszarze języka łotewskiego, prowadzonych w XIX w. przez A. Bielensteina, A. Bezzenbergera, K. Mühlentbacha oraz w wieku XX przez J. Endzelina (†1961) i jego szkołę (V. Rūķe-Draviņa, E. Šmite, M. Rudzīte, V. Dambē), a obecnie również przez młode pokolenie dialektologów (J. Kušķis, A. Reķēna i in.).

Część główną książki stanowi przegląd cech fonetycznych oraz morfologicznych (słowotwórstwo, fleksja) dialektu środkowo-łotewskiego (str. 59—146), liwońskiego (str. 147—256) oraz dialektu wysoko-łotewskiego (str. 257—406). M. Rudzīte przedstawiła również ugrupowanie gwar w obrębie każdego z tych dialektów; pokazała to także na mapie — jedynej zresztą w całej książce. W pracy M. Rudzīte metodą kartograficzną więcej się już nie posłużono; zaprzeczona została tym samym okazja do uwypatnienia związków językowych, zachodzących między różnymi regionami łotewskiego obszaru językowego, a omówionych w „Latviešu dialektologija”. Przyczyn tego faktu szukać należy — jak się wydaje — w tym, iż autorka nie chciała dublować prac prowadzonych w Pracowni Dialektologicznej Akademii Nauk w Rydze (por. str. 46).

W tych warunkach, dopóki nie ukaże się drukiem „Atlas gwar łotewskich”, opracowywany przez wymienioną placówkę Instytutu Języka i Literatury Łotewskiej AN, nie pozostaje nic innego, jak korzystać z dotychczasowych prac, w których na mapach oznaczone zostały rozmieszczenie oraz zasięgi pewnych

zjawisk gwarowych łotewszczyzny, jak: A. Bielenstein, „Atlas der ethnologischen (sic! — s.k.) Geographie des heutigen und des praehistorischen Lettlands. Beilage zu den Grenzen des Lettischen Volksstammes und der lettischen Sprache in der Gegenwart und im 13 Jahrhundert”, St. Petersburg 1892; V. Rūķe, Latgales izlokšņu grupējums (w:) FBR XIX (1939), 133—188; V. Rūķe, „Kurzemes un Vidzemes libiskais apgabals” (w:) FBR XX (1940), 75—128; V. J. Zeps, „Latvian and Finnic Linguistic Convergences”, The Hague 1962².

Celem niniejszej recenzji nie jest wyliczenie oraz omówienie wszystkich rozdziałów pracy M. Rudzīte, dlatego też ograniczam się w tym miejscu do zwrócenia uwagi na niektóre tylko wybrane zagadnienia dotyczące dialektu wysoko-łotewskiego w ogóle, gwar zaś latgalskich (tj. również łotewszczyzny obszaru b. Inflant Polskich) szczególnie.

M. Rudzīte, przedstawiając stan współczesny gwar wysoko-łotewskich i niektóre zagadnienia ich przeszłości, w zakresie cech fonetycznych oraz właściwości morfologicznych obrała za punkt wyjścia i punkt odniesienia — zwyczajowo nieomal, por. J. Endzelin, Le. Gr. § 2, pkt 3 — stan dialektu środkowego (= stan łotewskiego języka literackiego; por. str. 262 n.). W ten właśnie sposób mogła autorka postąpić, odciążwszy się uprzednio od wszelkich spraw spornych dotyczących dialektu wysoko-łotewskiego³ poprzez stwierdzenie, że problem powstania i rozwoju tych gwar nie został jeszcze rozwiązany (str. 30 n.) i że

² Por. nast. mapy: Die Lettischen Dialekte der Gegenwart. Isoglossenkarte (A. Bielenstein); Latgales izoglōsu karte: 1) Fonētiskās atšķirības, 2) Morfoloģiskās atšķirības; Latgales izlokšņu grupējums — oraz Ziemeļkurzemes izoglōsu karte: 1) Fonētiskās atšķirības, 2) Morfoloģiskās atšķirības; Rietumvidzemes izoglōsu karte (V. Rūķe); nr 17 — Western Isogloss of the Phone (y), nr 13 — Epenthetic (j), nr 19 — Palatalization, nr 20 — r-phonemes i in. (V. Zeps).

³ Wzajemne stosunki między językami bałtyckimi (a także ich dialektami — przyp. S.K.) nie są jasne — por. J. O t r ę b s k i, GL. I. 44 n.

potrzebne są badania zarówno nad chronologią poszczególnych zjawisk, jak i w ogóle nad genezą augszemnieku dialektu (str. 259). Wśród narzęczy dzisiejszego obszaru językowego łotewskiej grupy gwar wysokolotewskich przeciwstawia się dialektom dolnolotewskim jako całości (str. 29).

1) „Dialekty wschodniolotewskie to osobna sprawa. Należy przypuszczać, że są one przeżarte elementami obcymi”⁴. Wiadomo a priori, że chodzi tu o wpływy głównie pochodzenia słowiańskiego. Por. np.: A) z cech fonetycznych obecność palatalizacji spółgłosek przed samogłoskami przednimi, wymowę bezdźwięczną spółgłosek dźwięcznych przy końcu wyrazu i in. (A. Ābele, „Slavismī (?) mūsu augszemnieku konsonantismā”, FBR XX (1940), str. 205—210; por. str. 219; M. Rudzīte, „Latviešu dialektologija”, op. cit., str. 31); Por. np. B) dla systemu słowotwórczego występowanie sufiksu deminutywnego -uška (: wschlūt. meituška: meita, wschlīt. dain iuška: daina) (V. Rūķe-Draviņa, „Dialektgeographische Unterschiede auf dem Gebiet der Wortbildung im Baltischen” (w:) Communications et rapports du Premier Congrès International de Dialectologie générale, Louvain 1964, II, 151—159; por. str. 153, 156); Por. wreszcie C) w zasobie leksykalnym obecność znacznie większej liczby zapożyczeń (sc. słowiańskich) wyrazowych ew. znaczeniowych (A. Brückner, „Slavische Lenwörter im lettischen, Litu-slavische Studien”, Weimar 1877, I, 166—190; por. Nachträge, str. 206 n.; ew. M. Rudzīte, „Latviešu dialektologija”, op. cit., str. 259).

Znamienną jest rzeczą, że w wielu wypadkach zachodzą tu zjawiska — obce dialektom dolnolotewskim — wspólne z dialektami litewskimi (por. np. pkt B).

2) Augszemnieku dialektu wykazuje dalej charakter zupełnie od-

rębny w stosunku do lejzemnieku dialektu (= gwar dolnolotewskich) z przyczyn wyszczególnionych u J. Endzelina, Le. Gr. § 2, pkt 3; (por. M. Rudzīte, str. 259) — część z nich patrz powyżej = pkt 1) oraz dalej — pkt 3) — a równocześnie wykazuje niewątpliwą związek z tą grupą gwar, chociaż rozwój każdej z nich (tzn. dolnolotewskiej oraz wysokolotewskiej) szedł innymi drogami. Wreszcie — last but not least — spotyka się w dialekcie wysokolotewskim fakty rodzime, obce dialektom dolnolotewskim, a wspólne z językiem litewskim.

3) „Ogółem biorąc, spośród wszystkich dialektów łotewskich najbliższy językowi litewskiemu jest dialekt górniolotewski”⁵.

a) właściwości fonetyczne. Oto np. nie wykluczone, że przejście (ide.* — przyp. S. K.) āwō w dialektach wschodniolotewskich stoi w genetycznym związku z taką samą zmianą w języku litewskim (por. J. Endzelin, „O rodstvennych otnošenijach latyšskich govorov k litovskim”, Izv. ORJS t. XIII (1908), kn. 4, str. 176—194); por. „Schodstvo ostočno-latyšskogo narečija s litovskim jazykom vooščee”, str. 177 n.); Por. izofona: lit. brōlis, mōte i in., latgalskie brōļs, mōte etc. (por. M. Bukšs, „Latgāļu volūdas un tautas izplateibas problemas — The Problems of Latgalian Language and its Expansion”, P/s Latgāļu izdevnīceiba (München) 1961, s. 287; patrz przypis⁶ w stosunku do dolnolot. brāhis, māte itd.

b) właściwości systemu słowotwórczego, m.in. lit. jis 'on' = = wsch. łot. jis: dolnolot. viņš (por. J. Endzelin, Izv. XIII, 4, 181; M. Rudzīte, op. cit., str. 65). Por. też

⁴ J. Otrębski (rec.): J. Endzelin (Endzelins), Ievads baltu filologijā (w:) „Slavia Occidentalis” 18 (1939—1947), 500—513; por. str. 509.

⁵ Wspomnianych prac J. Endzelina — Izv. XIII, M. Bukš'a oraz J. Lelisa (zob. w tekście) M. Rudzīte nie cytuje (przyp. S.K.).

⁶ J. Otrębski w liście do St. Fr. Kolbuszewskiego z 1.III.1959 r.

ew. dystrybucję i funkcję sufiksu deminutywnego -itis (= lit. -ytis. łot. -itis): w języku litewskim i w gwarach łatgalskich (= wschłot.) występuje sufiks ten w rzeczownikach i przymiotnikach (: w gwarach zachodniołotewskich służy jedynie do zdrabniania rzeczowników — por. V. Rūķe-Draviņa, op. cit., str. 153);

c) właściwości leksykalne oraz semantyczne. Por. izoglossa: lit. ateiti 'przychodzić' = wschłot. atīt, Zbiór XVIII, 238 n.: (dolnołot. /at/nākt/ — por. J. Endzelin, Izv. XIII, 4, 182 n) itd.

Z jednej więc strony system gramatyczny i zasób słownictwa dialektu wysokołotewskiego uległ daleko idącym przemianom (pkt 1 ew. 2) — stwarzało to podstawę do hipotez o ukształtowaniu się gwar wysokołotewskich w stosunkowo nowszych czasach (por. E. Blese, „Letten”, Riga 1930, str. 65), chociaż o chronologii wspomnianych zmian brak dokładnych danych. Z drugiej zaś strony w tychże samych systemach dialektu wysokołotewskiego spotyka się właściwości (pkt 3 ew. 2), reprezentujące niekiedy stan pierwotniejszy w stosunku do dialektu dolnołotewskiego, których nie można pomijać w rozważaniach nad powstaniem i rozwojem gwar wysokołotewskich. Znamiennym w gwarach łatgalskich jest istnienie przesunięć fonetycznych (Lautverschiebungen), objętych po raz pierwszy przez L. Hjelmseva nazwą Lā mutation letgaliene — przesunięć, obcych dolnołotewskiemu, takich zaś samych jak w gwarach żnuzdskich (por. J. Otrębski, Slavia Occidentalis, 18 (1939—1947), s. 512; L. Hjelmseva, Scando-Slavica, 2 (1956), str. 78 n. oraz 62 nn. Patrz przypis⁷ — a mianowicie:

⁷ L. Hjelmseva, Etudes de phonétique dialectale dans le domaine lettolituanien (w:) „Scando-Slavica”, 2 (1956), 62—86; por. La mutation Žērnāite, str. 62 n.:

ē > ie o > uo
ie > y uo > ū (ZR=oriental);

ā > uo oraz ē > ie
uo > ū · ie > ī
ū > ou ī > ei.

W pracy M. Rudzīte, która podkreśla konieczność badania różnych zjawisk gwarowych w sposób kompleksowy, nie izolowany (por. uwagi na str. 42), zjawisko mutacji łatgalskiej nie doczekało się takiego oświetlenia: mowa o monoftongizacji np. uo, ie w gwarach wysokołotewskich (str. 281 n.) oraz o dyftongizacji, np. ū, ī (str. 283 n.). Przy przedstawieniu obu tych procesów nie padła żadna wskazówka o istniejącej między nimi łączności.

Z Lautverschiebung nie bez związku pozostaje zjawisko Umlautu w gwarach wysokołotewskich (por. L. Hjelmseva, Scando-Slavica, op. cit., str. 83). W pracy swojej M. Rudzīte nie podkreśla, że w tak szerokim zakresie jest to zjawisko typowe jedynie dla dialektu wysokołotewskiego (str. 267 n.) — dla gwar zaś łatgalskich przede wszystkim. Samo zjawisko zmian metafonicznych (Umlaut), polegających na upodobnieniu samogłoski palatalnej (zwykle rdzennej) do następującej samogłoski welarnej (zwykle końcowej), zostało zaobserwowane w gwarach wysokołotewskich w końcu XIX w. (np. A. Bezzenberger, „Lettische Dialekt-Studien”, Göttingen 1885, str. 91 nn.; por. J. Endzelin, Le. Gr., §§ 40 nn., 45 — także bibliografia dot. omawianego problemu). Ograniczono się jednakże do wyliczenia poszczególnych faktów owych zmian. Ujęcie ich w pewien ogólny system nastąpiło znacznie później. Istotę zmian metafonicznych, charakterystycz-

ē > ie o > uo
ie > ei uo > ou (ZT=occidental).

Stwierdzić wypada, iż L. Hjelmseva uważa, że — między innymi — zjawiska owych mutacji w dialektach litewskich i łotewskich trzeba rozpatrywać bez wątpliwości w łączności z pewnymi zjawiskami analogicznymi języków fińskich (L. Hjelmseva, op. cit., str. 84).

Pracy L. Hjelmseva również M. Rudzīte nie cytuje.

nych — ogólnie rzecz biorąc — dla systemu rzeczownika i czasownika (fleksja, słowotwórstwo) w gwarach łatgalskich, przedstawił J. Lelis w pracy pt. „The Place of Latgalian among the Baltic Dialects”, Dissert., Cambridge Mass. U.S.A., 1961, niedostępnej podpisanemu z przyczyn natury technicznej. Przedłożona formuła zmian metafonicznych jest następująca (cyt. wg M. Bukšs, op. cit., str. 31):

$$/C/VeC-A... > /C/VaC-A...$$

$$/C/VeC-E... > /C/VeC-E...$$

gdzie:

E = samogłoski akustycznie wysokie
(wąskie: i, e, ē),

A = samogłoski akustycznie niskie
(szerokie: a, ō, u, y),

C = spółgłoski,

Ve = samogłoski podlegające działaniu metafonii (przed zmianą: i, e/ē, a),

Va = samogłoski powstałe w wyniku działania metafonii (po zmianie: y, a/ā, o).

Przykłady: es jamu: tu jemi 'brać'
es lācu: tu lēci 'skakać'
ou (Gen. Pl.)
: acis (Nom. Pl.) —
(M. Bukšs, l.c.);
es sytu, tu sit', jys syt, mes
sytam, jyus sitit, jī
syt — (M. Bukšs,
op. cit., str. 35).

Wyjaśnienia wymagają nadal jednak różne sprawy dotyczące metafonii: jej przyczyny, wiek i chronologia procesu, wypadki tzw. (pozornych-?) wyjątków od jej działania itd. W tej chwili nie wiadomo, jakiej łączności należy się doszukiwać między zmianą e > ē, ē > ē, znaną wszystkim dialektom łotewszczyzny, a zjawiskiem metafonii gł. w gwarach łatgalskich. Wreszcie zadać można sobie pytanie, czy (i jaki) istnieje związek metafonii w łotewszczyźnie z procesem harmonii wokalicznej w językach grupy fińskiej. M. Bukšs, l.c., J. Lelis (? — S. K.) o tym nie wspominają.

Rzecz jasna, rozwiązanie tych zagadnień wychodzi już poza ramy niniejszej

recenzji, w której pozwolić można sobie na stwierdzenie, że nadal mimo wielu badań poświęconych łotewszczyźnie dialekt wysokołotewski stanowi swego rodzaju zagadkę. Ważne, iż M. Rudzīte w swej „Latviešu dialektologija” to dostrzegła i że podkreśliła jednocześnie konieczność — zauważoną m.in. przez E. Šmite („Latviešu dialektologija un tās turpmākie uzdevumi” (w:) „Valodas un literatūras institūta Raksti”, III (1954), str. 113—123; por. str. 122), następnie przez V. Rūķe („Turpmākie uzdevumi latviešu valodas pētīšanā = = weitere Aufgaben auf dem Gebiet der lettischen Sprachforschung” (w:) „Ceļi”, X (1961), 5—16; por. str. 7) — konieczność dalszych badań nad dialektem wysokołotewskim, jego gwarami łatgalskimi⁸. Z wycinkowego nawet przedstawienia i omówienia pracy M. Rudzīte wynika już, że w stosunku do książki „Latviešu dialektologija” zgłaszać można różnego rodzaju zastrzeżenia (nie ten jednak cel przyświecał niniejszym uwagom), zasługi M. Rudzīte w niczym to nie pomniejsza. Zebrane przez nią obficie dane materiałowe oraz wysunięte postulaty badawcze sprawiają, że „Latviešu dialektologija” jest podręcznikiem uniwersyteckim, po który sięgną nie tylko studenci, jest podstawowym kompendium, z którego skorzystają nie tylko dialektolodzy.

Stanisław Fr. Kolbuszewski

Noskaidrojāmie vārdi. Sastādījusi D. Zemzare (Latvijas PSR Zinātņu akadēmija. Valodas un literatūras institūts). (W serii:) „Rūgls apvidu vārdu vācējiem”, Metodiski materiāli, 5—9. Rīgā 1966.

Seria wymieniona w tytule, a wydana przez Akademię Nauk Łotewskiej

⁸ Ostatnio ukazała się praca V. Zepsa a. J. Lelis, *The System of Verbs in the Latgalian Dialect of Kōrsova* (w:) *SEEJ* (Slavic and East European Journal, Bloomington), Indiana, U.S., IX,3 (1965).

SRR, jest przeznaczona — jak z jej nazwy wynika — dla osób zbierających łotewskie słownictwo ludowe (regionalne)¹. W serii tej ukazała się praca Dainy Zemzare, daleko wychodząca poza wspomniane ramy tematyczne. Praca ta stanowi swego rodzaju indeks wyrazów łotewskich, które w wielkim „Słowniku języka łotewskiego” K. Mühlenbacha — J. Endzelina oraz w jego „Uzupełnieniach” J. Endzelina — E. Hauzenbergi nie mają objaśnień dotyczących ich znaczenia (lub też nie wzbudzają ufności pod względem swego brzmienia). Potrzebę takiego wykazu dostrzegł jeszcze J. Endzelin i on też podsunął myśl o jego sporządzeniu.

Rejestr części słownictwa łotewskiego, wymagającej badań semantycznych (bądź fonetycznych), został w całości zawarty w pięciu kolejnych zeszytach wymienionej serii: 5 (a—j), 6 (k—p), 7 (p—r), 8 (s—), 9 (š—ž). Każdy z zeszytów obejmuje oprócz „Uwag wstępnych” (s. I—V) 1) „Zbiór wyrazów o niejasnych znaczeniach”² (± 110 str.) oraz 2) „Skorowidz” tychże wyrazów podług nazw miejscowości ich zapisu lub zasłyszania (± 25 str.). Zewnętrznie i wewnętrznie zbiór D. Zemzare nie odbiega od układu słownika K. Mühlenbacha—J. Endzelina. Poszczególne hasła występują mianowicie w tym samym porządku alfabetycznym (a, ā, b, c, č, d, e, ē etc.). Pod każdym niemal hasłem podano także cytaty z pieśni ludowych, za-

bytków piśmiennictwa oraz z tekstów łotewszczyzny literackiej i dialektów łotewskich. Dalej następują określenia dotyczące chronologii oraz geografii wyrazów. Za wskazówki historyczne służą głównie nazwisko autora, tytuł i rok wydania pozycji (ew. rocznik), z której zaczerpnięto przytoczony cytat. Jako geograficzne wskazówki występują nazwy miejscowości lub nazwy obszarów, z których pochodzi dana forma: wreszcie należą do nich także nazwiska pisarzy łotewskich, w których twórczości literackiej spotyka się różne dialektyzmy: w tych wypadkach pod uwagę bierze się nazwy miejscowości, z których poszczególni pisarze pochodzą. W omawianej pracy nie ma, niestety, żadnego skorowidza nazwisk owych pisarzy z odsyłaczami do odpowiednich nazw miejscowości — odczuwa się brak tego dość dotkliwie. Przy sposobności wspomnieć trzeba i o innym jeszcze niedociągnięciu: D. Zemzare nie odnotowuje mianowicie pozycji bibliograficznych — ani starszych, uwzględnionych w „Słowniku języka łotewskiego”, ani też nowszych, dotyczących poszczególnych wyrazów³.

Dane chronologiczne, a przede wszystkim geograficzne dane zebrała D. Zemzare w przeważającej mierze samodzielnie. Zasluguje to na podkreślenie — tym bardziej zaś, że wielki słownik K. Mühlenbacha—J. Endzelina ma sporo tego rodzaju luk i braków⁴. Zwrócenie

¹ Nakładem AN Łotewskiej SRR wydano dotychczas — oprócz wymienionych w tytule — nast. zeszyty serii: wstępny — „Instrukcija apvidu vārdu vācējiem” (Red. odp. S. Raģe), Ryga 1963; 1. Lopkopība (Hodowla bydła, opr. Red.), Ryga 1963 2. Zemkopība (Uprawa roli, opr. E. Kagaïne), Ryga 1964; 3. Zvejniecība (Rybołówstwo, opr. E. Laumane), Ryga 1964; 4. Vērpšana un aušana (Przędzenie i tkanie, opr. E. Kagaïne), Ryga 1965; 5—9. jw.; 10. Apģērbs, tekstilijas, apavi (Odzież, inne wyroby tekstylne, obuwie, opr. E. Kagaïne i S. Raģe), Ryga 1966.

² Wątpliwości dot. brzmienia poszczególnych haseł zaznaczono w tekście znakiem „?”.

³ Por. np. nast. hasła: karāmnieks: E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, I (1965), str. 221; kauradžāt: A. Summent, *Unbeachtete slavische Lehnwörter im Lettischen*, Diss., Göttingen 1950, str. 48; kīlis: V. J. Zeps, *Latvian and Finnic Linguistic Convergences*, The Hague 1962, s. 136; knipeles: J. Zēvers, *Spr.-Unt.* 1936¹=1953², str. 54 n.

⁴ V. Rūke, *Neues (dialektologisches) Material zu dem Lettisch-deutschen Wörterbuch von Mühlenbach-Endzelin*. Sartryck ur MEDDELANDEN från seminarierna för slaviska språk, jamförande språk-forskning och finsk-ugriska språk vid Lunds Unieversitet, Nr 2, 1952, Lund 1952, str. 20—30. Por. str. 21.

uwagi — przy uwzględnieniu aspektu chronologicznego — przede wszystkim na aspekt geograficzny wynika stąd, iż autorka zakłada, że stronę semantyczną (lub formalną) zebranego przez nią materiału wyrazowego zbadać trzeba na miejscu jego zapisu czy zasiłszczenia: dotyczy to głównie słownictwa z gwar łotewskich (por. „Uwagi wstępne”, str. II). Wątpliwe jednak, by tym sposobem można było uzyskać niezbędne dane dotyczące wyrazów zaczerpniętych z łotewskich dain, a niejasnych pod względem brzmienia i znaczenia. W stosunku do tych wyrazów posłużyć by się trzeba prawdopodobnie inną metodą, a mianowicie dochodzeniem ich strony semantycznej (i innych) w drodze badań etymologicznych⁵. Zebrane przez D. Zemzare wspomniane wskazówki geograficzne i historyczne sprawiają, że indeks, przeznaczony przede wszystkim do prac nad gromadzeniem zasobów leksykalnych dialektów łotewskich, stanowi jednocześnie zbiór materiałów pomocniczych, niezwykłe użytecznych m.in. w badaniach nad wpływem języków słowiańskich na słownictwo gwar łotewskich. Praca D. Zemzare pozwala np. ustalić w łotewszczyźnie dystrybucję terytorialną wielu zapożyczeń rosyjskich, białoruskich i polskich, przebadanych w swoim czasie przez A. Summenta⁶. Omawianej pozycji nie można więc przypisywać wyłącznie wąskiej roli vademecum badacza terenowego, spełnia ona bowiem funkcję znacznie szerszą i na tym właśnie polega jej znaczenie. Praca D. Zemzare zajmuje poczesne miejsce przy wielkim „Słowniku języka łotewskiego” jako jego ważne i cenne uzupełnienie.

Stanisław Fr. Kolbuszewski

⁵ Por. St. Fr. Kolbuszewski, Zur le. Bezeichnung puoļu karčamnieks, LD 21397,3 (ein methodologischer Versuch). (w:) ARTURA OZOLA DIENA. Zinātnīksa konference. „Leksikologjas un leksikogrāfijas jautājumi”, Referātu tēzes, Rīgā 1967, str. 25—34.

⁶ Por. przypis 3.

Baltų ir slavų kalbų ryšiai, „Lietuvių kalbotyros klausimai”, X, Lietuvos TSR Mokslų Akademija, Lietuvių kalbos ir literatūros institutas, Vilnius, 1968, 207 str.

Книга „Baltų ir slavų kalbų ryšiai” („Балто-славянские языковые связи”), издана в связи с VI Международным съездом славистов в Праге, посвящена как гласит само название, исследованию балто-славянских языковых связей.

В книге опубликованы две большие работы: монография С. Каралюнаса „Некоторые вопросы древнейших отношений балтийских и славянских языков”, стр. 7—100, и студия А. Сабалаяускаса „Названия домашних животных в балтийских языках (их происхождение и отношение к соответствующим названиям в славянских языках)”, стр. 101—190. В конце книги помещены рецензии нескольких трудов, затрагивающих балтийскую или славянскую языковую проблематику.

Исследование С. Каралюнаса „Некоторые вопросы древнейших отношений балтийских и славянских языков” является продолжением серии трудов, посвященных истории изучения проблемы древнейших связей балтийских и славянских языков¹. Но оно имеет и существенные отличия от своих предшественников: в нем даётся не только детальный критический обзор, но и оценка основной литературы по балто-славянской языковой проблематике. При оценке самых разнообразных теорий и гипотез автор часто привлекает новые материалы балтийских языков, поэтому некоторые отделы монографии, особенно второй ее части, перерастают рамки историографического обзора и становятся самостоятельными научными этюдами.

¹ Имеются в виду прежде всего следующие авторы: Н. Д. Боголюбова и Т. А. Якубайтис, В. Н. Топоров, О. Szemerényi, А. Vračiu.

Монография С. Каралюнаса состоит из трёх основных частей: 1) История исследования древнейших балто-славянских языковых отношений (стр. 9—51), 2) Характеристика основных общих явлений балтийских и славянских языков (стр. 52—91), 3) Вопросы хронологии древнейших отношений балтийских и славянских языков (стр. 92—98).

В первой части монографии даётся обзор истории исследования древнейших отношений балтийских и славянских языков. Эту историю, насчитывающую более ста лет, автор делит на восемь периодов: 1) Проблема связей балтийских и славянских языков в трудах основоположников сравнительно-исторического метода. (К этому периоду отнесены следующие авторы: R. Rask, F. Bopp, J. Grimm, A. Schleicher); 2) Исследование древнейших балто-славянских языковых отношений во второй половине XIX в. (J. Schmidt, A. Leskien, J. Harnisz, K. Brugmann); 3) Дискуссия 1908—1912 г. по поводу древнейших балто-славянских языковых отношений (B. Delbrück, P. von Bradke, И. Бодуэн-де-Куртенэ, K. Jauinius, A. Meillet, W. Porzeziński, J. Rozwadowski, J. Endzelīns, A. Brückner); 4) Исследование древнейших балто-славянских языковых отношений во втором десятилетии XX в. (K. Būga, A. Шахматов, А. Соболевский); 5) Проблема древнейших балто-славянских языковых отношений в третьем и четвёртом десятилетиях XX в. (N. van Wijk, R. Trautmann, F. Specht, V. Pisani, M. Bartoli, M. Bonfante, Chr. S. Stang); 6) Исследование древнейших балто-славянских языковых отношений в послевоенный период (J. Safarewicz, T. Lehr-Spławiński, A. Vaillant, E. Fraenkel, J. Otrębski, A. Senn, W. Porzig, A. Salys, M. Leumann, J. Kuryłowicz, P. Arutua, O.

Szemerényi, B. Георгиев, W. K. Matthews, A. Erhart, С. Бернштейн, B. Горнунг); 7) Вопрос о древнейших балто-славянских языковых отношениях на IV и V съездах славистов (K. Janáček, B. Кипарский, B. Эрнитс, E. Dickermann, Л. Булаховский, И. Лекков, P. Trost, B. Иванов и B. Топоров, J. Otrębski, V. Mažiulis, T. Lehr-Spławiński); 8) Проблема древнейших балто-славянских отношений в последние годы (A. Vgāciū, Ф. Филин, B. Илич-Свитыч, V. Mažiulis, A. Непокупный, G. Shevelov, O. Трубачев). Каждому периоду в монографии отводится отдельная глава, где подборно излагаются мнения, теории и гипотезы, приводятся аргументы в пользу того или другого взгляда.

Во второй части работы С. Каралюнаса дана характеристика основных общих фонетических явлений балтийских и славянских языков: судьба кратких и.—е. гласных *o*, *a* и судьба долгих и.—е. гласных *ō*, *ā*, развитие и.—е. дифтонга *eu*, рефлекс и.—е. слоговых сонантов, судьба и.—е. *s* после *k*, *r*, *i*, *u*, ассимиляция и.—е. гуттуральных палатальных *k'*, *g'*. В научном отношении эта часть представляется наиболее интересной и ценной. В ней не только объективно и точно излагаются взгляды и мнения десятков учёных, но и даётся критическая оценка этих взглядов и мнений. Автор проявил большую эрудицию и ориентацию в океане фактов, теорий, гипотез, часто трудно согласуемых и даже противоположных. Наиболее удачными являются те этюды, где для решения вопроса автор приводит новые данные балтийских языков (в основном литовского). К таким этюдам в первую очередь можно отнести отдел о судьбе и.—е. *s* после *k*, *r*, *i*, *u*.

В третьей части своей работы С. Каралюнас делает попытку хронологи-

зирать некоторые моменты древнейших балто-славянских языковых отношений. Хронологизация языковых явлений, отделённых от нынешнего состояния языковых систем тысячелетиями, как известно, дело очень сложное. В данном случае хронологизация части общих балто-славянских языковых явлений зависит не только от степени изученности балто-славянских, но и от балто-индо-иранских, славяно-индо-иранских, балто-германских, славяно-германских и др. языковых контактов. Не подлежит сомнению, что эти контакты изучены недостаточно. Поэтому в данное время хронологические схемы древнейших балто-славянских языковых отношений в лучшем случае могут быть приняты в качестве предварительных. Их правильность доказывается прежде всего внутренней непротиворечивостью, логичностью построения самих схем. Чисто лингвистическая аргументация часто бывает невозможной.

Хронологическая схема, предлагаемая С. Каралюнасом, обладает достаточной последовательностью и логичностью. Но в ней обнаруживаются и уязвимые места. На одно из них хотелось бы обратить внимание.

Автор, опираясь на суждение В. Порцига о том, что в первой половине II тысячелетия до н.э. связи между балтийскими — индо-иранскими и славянскими — индо-иранскими языками были почти в одинаковой мере близкими („die Beziehungen des Arischen zum Baltischen und Slavischen fast immer beide Sprachen zugleich umfassen“), делает вывод, что „в то время балтийские диалекты сблизились со славянскими диалектами“ (стр. 94—95). В то время в системах балтийских и славянских диалектов могли произойти, по мнению С. Каралюнаса, следующие изменения:

1. падение ларингалов;
2. ассибиляция и.—е. палатальных согласных k' , g' (лит. ξ , ζ , сл. s , z);

3. изменение s после k , r , i , u (лит. ξ сл. ch);

4. устранение оппозиции звонких и звонких придыхательных согласных;

5. изменение слоговых сонантов R_0 в iR , uR ;

6. образование оппозиции интонации („акут: циркумфлекс“);

7. формирование новых суффиксов (*- $\acute{e}jo$ -, *- $\acute{t}a\dot{j}o$ -);

Первые три изменения были свойственны также и индо-иранским языкам.

Рефлексаия слоговых сонантов, формирование новых суффиксов и лексем и, возможно, образование интонационной оппозиции в следствии падения ларингалов, по мнению С. Каралюнаса, являются сепаратными балто-славянскими изменениями.

Мысль автора о том, что устранение оппозиции звонких и звонких придыхательных согласных и образование интонационной оппозиции происходило примерно в одно время, кажется весьма правдоподобной, так как эти два изменения, возможно, были связаны с падением ларингалов. Но, например, формирование новых суффиксов (*- $\acute{e}jo$ -, *- $\acute{t}a\dot{j}o$ -) и лексем не связано с падением ларингалов, поэтому датирование этих явлений первой половиной II тысячелетия до н.э. просто нельзя доказать. Так же трудно доказать, что изменение и.—е. слоговых сонантов R_0 в iR , uR произошло одновременно с другими выше указанными изменениями, которых всех автор относит к первой половине II тысячелетия до н.э.

Свою мысль об одновременности всех выше указанных изменений автор излагает в чересчур категорической форме: „Само собой разумеется, в то время (первая половина II тысячелетия до н.э.) должны были возникнуть сепаратные балто-славянские языковые изоглосы“ (стр. 95).

Кроме того, вывод автора о том,

что в первой половине II тысячелетия балтийские диалекты „сблизились” со славянскими, остаётся необоснованным. В. Порциг говорит, что в то время балтийские и славянские диалекты были примерно в одинаковом расстоянии от индо-иранских, но из этого нельзя делать вывод, что в то время „балтийские диалекты сблизились со славянскими диалектами”. „Были в одинаковой мере близки” и „сблизились” — не одно и то же.

На эти не вполне обоснованные утверждения хотелось обратить внимание потому, что именно они служат автору опорой для вывода о вторичном (после разложения и.—е. языковой общности) сближении балтийских и славянских диалектов в первой половине второго тысячелетия до н.э. Этот вывод, на наш взгляд, является очень гипотетичным и требует более чёткой аргументации и многих дополнительных исследований.

Преждевременной нам кажется и гипотеза автора о возможной балтогерманской языковой общности в рамках северного ареала и.—е. диалектов.

Говоря о направлениях миграции балтов в начале II тысячелетия до н.э., автор опирается только на одну работу, а именно, на статью М. Гимбутене², где „прародины” балтов считается полуостров Семба. Но эта точка зрения не является общепринятой и популярной, поэтому автору следовало бы уважительно относиться к другим мнениям по этому вопросу³. Кроме того, усмотрение „прародины” балтов на полуострове Семба трудно совместить с утверждением автора об исключительно тесных контактах между балто-славянскими и индоиранскими языками в первой половине II тысячелетия до н.э.

В своей работе автор настойчиво подчёркивает (стр. 22, 25), что общая

² М. Gimbutienė, Rytprūsių ir vakarų Lietuvos priešistorinės kultūros apžvalga (Atspaudas iš „Mažosios Lietuvos”), New York 1958.

балтийским и славянским языкам лексика могла образоваться по двум причинам:

1. что балтийские и славянские языки произошли из и.—е. языковой общности,

2. что балтийские и славянские языки долгое время бытовали на двух соседних территориях.

На стр. 25 автор прямо утверждает, что для образования общей лексики „достаточно различных контактов, которые имели место в истории балтов и славян”.

У читателя может создаться впечатление, что лексические инновации балтийских и славянских языков могли образоваться вне воздействия общего происхождения этих языков (из и.—е. языковой общности)³, т.е., что они не являются индоевропейским лексическим континуумом в рамках общих тенденций развития, и не могут считаться заимствованиями. Сразу возникает вопрос: общие слова, не имеющие и.—е. основы и не заимствованные? Каким способом они образовались? Например, неужели только соседство балтов и славян обусловило появление таких общих слов как лит. *dėlnas*, русс. *ладонь*, лит. *kārvė*, русс. *корова*, лит. *galvā*, русс. *голова*, лит. *rankā*, русс. *рука* и др.⁴? Для обоснования этой мысли автор приводит цитаты из работ А. Мейе (A. Meillet) и К. Буги (K. Būga). Но ни А. Мейе, ни тем более К. Буга вопрос в таком аспекте не ставили. Например, К. Буга говорит, что некоторые слова были знакомы не всем диалектам индоевропейского праязыка⁵. Балтийские и славянские, как

³ См., напр., Lietuvos archeologijos bruožai, Vilnius 1961, стр. 82—83; В. М а ж ю л и с, Лингвистические заметки к балтийскому этногенезу, Москва 1964, стр. 4—5.

⁴ См. А. Sabaliauskas, Lietuvių kalbos leksikos raida, „Lietuvių kalbos leksikos raida” („Lietuvių kalbotyros klausimai”, VIII), Vilnius 1966, стр. 126.

⁵ К. Būga, Rinktiniai raštai, II, Vilnius 1959, стр. 168.

и другие диалекты индоевропейского праязыка, могли иметь только им общие слова, (напр.: лит. *vārna*, русс. ворона, лит. *rankà*, русс. рука, лит. *galvà*, русс. голова)⁶. Такие слова, по мнению К. Буги, свидетельствуют лишь о том, что „в далёком прошлом два северо-восточные диалекты индоевропейского праязыка для обозначения упомянутых вещей имели другие слова, нежели западные и южные диалекты индоевропейского праязыка”⁷. Значит, для К. Буги источником одинаковых для балтийских и славянских языков слов является общее происхождение этих языков, а не длительное соседство.

Вероятно и С. Каралюнас не хотел сказать, что балто-славянские лексические инновации выросли на „пустом месте”, но мысль А. Мейе и особенно К. Буги он схематизировал, разделил на „первое” и „второе” и тем самым придал ей совсем другой аспект.

В заключении следует подчеркнуть, что эти и другие замечания касаются не только автора — они в первую очередь являются рефлексом недостаточной изученности многих моментов древнейшей истории балтийских и славянских языков и народов.

Студия А. Сабалаяускаса „Названия домашних животных в балтийских языках...” является одной из многих его работ по литовской лексике. Она состоит из семи этюдов, посвященных семи отдельным наименованиям домашних животных (*šuo* „собака”, *avis* „овец”, *oška* „коза”, *stambieji raguočiai* „крупный рогатый скот”, *arklys* „лошадь”, *kiaulė* „свинья”, *katė* „кошка”). В конце делаются краткие, но интересные выводы.

Опираясь на большое количество литературного материала и обильные, подчас совсем новые факты балтийских языков, автор объясняет происхождение всех основных наименова-

ний домашних животных. Названия домашних животных представляют собой одну из тех семантических категорий балтийской лексики, где очень много синонимов и вариантов. Например, по работе А. Сабалаяускаса мы узнаём, что в литовском языке наряду с более известными наименованиями лошади *arklys*, *ašvà*, *žirgas*, *ežžilas*, *kumelỹs* существуют синонимы *kėvė*, *kuīnas*, *kūika*, *škūika*, *baigena*, *drigañtas*, *diėngalis*, *dvasnà*, *gaišena*, *maittà*, *padlà*, *púolena*, *sprógena*, *stipena*, *kuibena*, *lūpena*, *skūrà*, *kalabānas*, *kaplỹs*, *kybelka*, *kluknà*, *klūmpis*, *kramūkas*, *krikilà*, *kriókas*, *kučėius*, *lapatkis*, *lòbeda*, *lòbena*, *susnà*, *klėperis*, *krāgas*, *lušókas*, *škapà*, *bėgūnas*, *bišėius*, *gyvėntuvas*, *karčėiūkas*, *ristūnas*, *šarūnas*, *vežimninkas*, *žvigėnis*, *kuñteris*, *risókas*, *stainėnis*, *ýgagas*, *kažis*, *kifkėilas*. Более тридцати синонимов связаны с цветом лошади, например: *balťis*, *bėris*, *blėsis*, *brėšis*, *brūnis*, *bulānas*, *derėšėius*, *gelsvis*, *gnėdis*, *juodis*, *keršis*, *lāuknis*, *pālšis*, *palvis*, *pelėkis*, *pelėnius*, *płėsnis*, *pilkis*, *raudāsis*, *sartis*, *šainis*, *šeřkėnis*, *šifėnis*, *šifėvis*, *žerkštėjs* и др. Очень много синонимов наименования лошади в латышском языке. Даже в прусском языке их известно четыре.

Большое количество синонимов в балтийских языках имеют и другие наименования домашних животных. Собрание их всех в одно место уже является большим делом. Но А. Сабалаяускас не только собрал сотни синонимических наименований домашних животных — он объяснил и происхождение почти всех этих слов. Нужно подчеркнуть, что большинство этимологий являются бесспорными. Разумеется, в такой обширной работе попадают и такие объяснения, которые могут вызвать сомнения или споры. Но одно дело — спорить, другое — предложить лучшее решение. При этом, в этой, как и в некоторых предыдущих своих работах, автор проявляет большую осторожность и ни-

⁶ Там же, стр. 169.

⁷ Там же.

когда не торопиться с заключениями. Поэтому упрекать автора чаще всего можно не потому, что он сделал неправильные или сомнительные выводы, а потому, что выводов не сделал. Например, автор излагает мнения нескольких исследователей по поводу происхождения лит. *šūb*, указывает на положительные стороны и недостатки этих точек зрения, но не делает никакого заключения. Читатель так и остаётся в недоумении: какая же этимология слова *šūb*, является наиболее приемлемой?

Но такое случается в основном при объяснении происхождения слов самих древних, индоевропейских, этимология которых выходит далеко за пределы баллистики и славистики. Поэтому упрёк о незавершенности отдельных этимологий часто в большей степени касается индоевропеистики, чем рецензуемого труда.

С другой стороны, автор во многих случаях находит лучшее решение или более правдоподобное объяснение происхождения того или другого наименования по сравнению с предвещающими. Например, удачной нам кажется предлагаемая автором новая этимология лит. *kalė* „сука” — из лит. **kalas* „пестрый, с белыми пятнами”, ср. лит. *kalūbas, kalūvas* „белый”.

Повидимому автор прав и в объяснении происхождения лит. *ėras, jėras* „ягнёнок”, лит. *žirgas* „конь”, лит. *žėrnas* „дикий кабан, вепрь” а также многих других „трудных” в этимологическом отношении слов.

Разумеется, по поводу происхождения некоторых наименований домашних животных можно полемизировать с автором. Например, есть основание сомневаться о балтийском происхождении лит. *kėvė* „плохая лошадь”, в особенности если будем иметь в виду достаточно обоснованное утверждение автора, что „др. прусск. *kauwe* могло произойти от лит. *kėvė*” (стр. 158). Ведь др. прусск. *kauwe*, ког-

да его считают не литуанизмом, а исконно прусским словом, является основной помехой для ведения лит. *kėvė* от ливского *kēv* „кобыла”.

На наш взгляд, не вполне аргументированной является и предлагаемая автором этимология др. прусск. слова *klente* (ср. топоним *Clynteyne*). Автор полагает, что др. прусск. *klente* могло произойти от др. прусск. глагола, соответствующего лит. *klėnkti* „тяжело, с трудом идти”, латыш. *klencet*. Но в таком случае мы имели бы скорее всего **klenke*, а не *klente*.

Нам представляется наиболее вероятной этимология Л. Гейтлера, который др. прусск. *klente* связывает с русск. *кляча* „простая лошадь, кобыла”.

К достоинствам работы А. Сабалюскаса следует отнести и тот факт, что для этимологии и географии некоторых наименований домашних животных он использовал и топонимию. Только в отдельных случаях это сравнение топонимов с апеллятивами могло бы быть несколько осторожнее. Нам, например, кажется сомнительным ведение происхождения топонимов *Осова, Осовка, Осевка* от лит. *ašvā* „кобыла” — ср. лит. гидронимы *Asavā, Asavas*.

В конце работы А. Сабалюскаса делаются выводы, которые интересны главным образом в двух аспектах.

Во-первых, они стратифицируют обширную группу балтийской лексики в пространственном отношении и тем самым определяет ее место в „иерархии” балтийской лексики и показывают, в какой степени она является общеиндоевропейской, балто-славянской, общебалтийской, только литовской, только латышской или только прусской. Автор делает вывод, что балтийские языки хорошо сохранили многие индоевропейские наименования домашних животных (напр.: лит. *avis, šūb, jėras, ožys, veřšis, pėkus, ašvā, pařšas* латыш. *sivēns* и др.).

Что касается балтийских наименований домашних животных, встречаемых и в некоторых других группах индоевропейских языков, то автор отмечает, что больше всего общих слов этой семантической группы имеются у балтийских и славянских языков (ср. лит. *kávė* — русск. корова, лит. *tė-liaš* — русск. телёнок, латыш. *vepris* — русск. *вепрь* и др.). С этим выводом, имеющим прямое отношение к общей проблеме всей книги („балто-славянские языковые связи“) отныне должны будут считаться исследователи древнейших балто-славянских языковых отношений.

Во-вторых, выводы показывают полезность или даже преимущество конкретных исследований для решения проблемы древнейших балто-славянских языковых отношений. Ведь сами „связи“ балтийских и славянских языков — очень трудно определяемый объект лингвистической науки. Сейчас представляется наиболее целесообразным ускорить исследования балтийских и славянских языков. Эти исследования сами собой продиктуют окончательное решение „проблемы столетия“, которая в данное время также далеко от завершения, как и сто лет тому назад.

Итак, рецензируемые работы С. Каралюнаса и А. Сабалюскаса, хотя и написаны на разные с первого взгляда темы, имеют общие рамки и общее направление. Нет сомнения, что им достанется надлежащее место в балтийской и славянской лингвистической литературе.

В конце книги „Балто-славянские языковые связи“ помещены следующие рецензии: К. Моркунас, Важный вклад в балтийское языкознание (рец. книги: Chr. S. Stang, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Oslo-Bergen-Tromsø 1966, 485 стр.); В. Амбразас, Новая грамматика литовского языка (рец. книги: A. Senn, *Handbuch der litauischen*

Sprache, Bd. I: Grammatik, Heidelberg 1966); А. Сабалюскас, Важный шаг в латышской диалектологии (рец. книги: M. Rudzite, *Latviešu dialektoloģija*, Rīgā 1964, 432 стр.); А. Ванаса, Новый топонимический словарь (рец. книги: В. А. Никонов, *Краткий топонимический словарь*, Москва 1966, 510 стр.).

Aleksandras Vanagas

J. Antoniewicz, *Toponimiczne nazwy „Prusy“ w północnej Polsce i na Rusi Nowogrodzkiej*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie“ 1967, nr 1—2, str. 121—129.

W wymienionym opracowaniu autor przedstawił mapkę, obejmującą zachodnią część Pomorza Gdańskiego, Warmię i Mazury, Mazowsze, Litwę, Łotwę, Białoruś i obszar dawnej Rusi Nowogrodzkiej, na której zaznaczył wszystkie znane mu miejscowości o nazwach mających w podstawie przypuszczalnie nazwę Prusów czy Prus (pol. *Prusy*, lit. *Prusai*, łot. *Pruši* itd.)¹ Autor przypuszcza, że toponimy te na obszarze etnicznym nie pruskim, przede wszystkim słowiańskim, mogą wskazywać na osadnictwo pruskie, tak jak toponimy od nazwy Jaćwiewy wskazują na osadnictwo jaćwiewskie².

¹ Miejscowości tych na mapie jest 67, w tym jedna — na ziemi nowogrodzkiej — ze znakiem zapytania. Na mapce zaznaczone są tylko punkty, bez nazw (jest też punkt w Nowogrodzie; chodzi tu o „ulicę pruską“, o której autor pisał wcześniej w osobnym artykule: *The problem of the „Prussian Street“ in Nowgorod the Great*, „Acta Baltico-Slavica“ II, 1965, str. 7—25; por. ostatnio: J. Powierski, *Problem ulicy Pruskiej w Nowogrodzie Wielkim*, tamże, V, 1967, str. 333—336), a w tekście materiał nazewniczy podany jest tylko przykładowo i to tylko w odniesieniu do ziem polskich; nie o zestaw nazw bowiem idzie w tym artykule. Z przykładów widać, że autor wziął pod uwagę zarówno nazwy miejscowe prymarne, jak np. pol. *Prusy*, jak i sekundarne, tzn. derywatywne, np. pol. *Prusowicze*.

² Nasze komentarze zasadniczo podane będą dopiero po zreferowaniu treści omawianego artykułu, wyjątkowo jednak już tutaj zwróćmy uwagę, że podobnie jak J. Anto-

Najpierw autor wskazuje na Mazowsze, gdzie były dwa większe skupiska rodzin wywodzących się z Prus (idzie tu o osadnictwo jeńców albo dobrowolne osadnictwo Prusów, którzy później uzyskali polskie szlachectwo): w rejonie Zakroczymia, Wyszogrodu, Płońska i na lewym brzegu Wisły, w rejonie Grójec — Skierniewice (jeśli nie liczyć skupisk mniejszych). I właśnie tutaj znajdują się wsie o nazwie *Prusy* itp.

Nazwy takie są też na Pomorzu Gdańskim, wskazuje autor w dwóch miejscach swej pracy, mianowicie we wczesnośredniowiecznych dyplomach mamy zapis *Prusicino*, odnoszący się do pewnej wsi pod Gdańskiem, dzisiaj nie istniejącej, i *Pruszcz* (Gdański), dzisiaj miasto powiatowe.

Jeśli idzie o północny obszar wczesnośredniowiecznej Rusi, to znajdujące się tutaj toponimy od nazwy Prusów autor chciałby wiązać z handlem bałtyjsko-nowogrodzkim, ze stacjami etapowymi tego handlu; nazwy te, rozmieszczone na szlaku Zatoka Ryska — Psków — Nowogród Wielki i Nowogród Wielki — Witebsk oraz między Berezyną a górnym Dnieprem są — jak pisze — „świadectwem penetracji pruskiej o nieznanym bliżej zasięgu i rozmiarze” (str. 127). Można także sądzić, że w dorzeczu Szełoni

nazwy te „są świadectwem punktów etapowych przede wszystkim handlu pruskiego (a może szerzej bałtyjskiego) w okresie największej prężności Prusów i innych Bałtów w końcu XII i na początku XIII wieku na szlaku handlowym do Nowogrodu” (ibidem).

Kilka takich nazw jest też na wybrzeżu litewsko-łotewskim. To znów według autora poświadcza „strefę handlową drogi wodnej i lądowej wzdłuż brzegów Bałtyku” z Sambii ku Zatoce Ryskiej (str. 129).

Tak się w skrócie przedstawia główna treść artykułu. Od czasu notatki J. Bielatowicza *Kilka uwag o czeskich i polskich nazwach miejscowych Prusy itp.*, „*Slavia Occidentalis*” XII, 1933, str. 301—303, w literaturze naszej osobno się tymi nazwami nie zajmowano; w artykule J. Antoniewicza mamy znaczne rozszerzenie tego tematu pod względem geograficznym: autor zwrócił uwagę na takie same nazwy na obszarze wczesnośredniowiecznej północnej Rusi.

Autor w swym opracowaniu o niczym nie przesądza (nawet w zakresie swej specjalności, tj. historii), wskazuje tylko na istnienie problemu (zaraz dodajmy: ciekawego problemu); aby jednak sprawę ruszyć z miejsca, daje swą hipotezę. Jak podkreśla, przedstawione przez niego „zbieżności etniczno-językowe, które pozwoliły zbudować tę nową hipotezę roboczą wymagającą w przyszłości dalszych badań kompleksowych” (str. 128/129; podkr. Z.B.). Jeśli idzie o obszar łotewski, to rzeczą przyszłych szczegółowych badań toponomastycznych i historycznych będzie — wskazuje autor w ostatnich zdaniach swej pracy — rozdzielić nazwy powstałe tu w okresie aktywności handlowej Prusów od nazw związanych z późniejszą kolonizacją niemiecką, zewnętrznie nie różniących się od tych pierwszych, czy podobnych do nich; idzie bowiem o zjawiska osadnicze różne i chronologicznie, i jakościowo, a więc także interesujące nas nazwy z obszarów łotewskich są

niewicz traktuje nazwy tego rodzaju J. Natanson-Leski w pracy *Nazwy plemiennic w Polsce*, ogłoszonej w „*Onomastica*” V, 1959. Mianowicie autor ten przypuszcza (str. 434/435), że nazwy miejscowe: *Pomorze* (w pow. sejneńskim, ciechanowskim i puławskim), *Pomorzany*, *Pomorzanek* i związane są z jeńcami „z licznych wojen pomorskich za wcześniejszych Piastów” (inna sprawa, że zamiast nazwy ludności użyty jest tu choronim). J. Bubałk jednak nazwę miejscową *Pomorze* (wieś w pow. ciechanowskim i puławskim oraz *Pomorze Wielkie* i *Pomorze Małe* — dwie wsie w pow. sejneńskim; nadto dwa hydronimy *Pomorze*, z których jeden to jezioro w pow. sejneńskim) zalicza do nazw przeniesionych, która ta grupa mieści się w klasie nazw kulturowych zob. jego pracę *Nazwy przeniesione w polskiej toponomastyce*, „*Onomastica*” X, 1965 (gdzie materiał, tu zob. s. 66), i XI, 1966) (analiza nazw: n.m. *Pomorze* nie jest tu jednak objaśniona).

chronologicznie i jakościowo, to jest — w tym wypadku — semantycznie, różne (łot. *prušiš* znaczyło to, co *Schwabe*).

W artykule J. Antoniewicza chodzi zasadniczo tylko o nazewnictwo miejscowe. Ale już w pierwszym zdaniu autor zwraca uwagę, że w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego* nazwy typu *Prusy* itp. są także nazwami rzek, a nieco niżej pisze, że występują one również w rosyjskim nazewnictwie wodnym (choć nie tak często jak w miejscowym). Tutaj dodam, że wydany przed kilku laty pierwszy tom *Hydronimii Wisły*³, zawiera nazwy: *Prusina* — w dorzeczu pomorskiej Czarnej Wody, *Prusionki* || || *Prusionka* — dwa jeziora w dorzeczu Wierzycy, a więc również na Pomorzu Gdańskim, *Pruska* — lewy dopływ Dunajca (zob. tam według indeksu). Czy nazwy te rzeczywiście mają w podstawie nazwę, *Prus*, *Prusy*? Odpowiedź znajdziemy chyba w drugim tomie *Hydronimii Wisły*, który zawierać będzie etymologię nazw.

Tak samo zbadać należy etymologię nazw miejscowych, których postać sugeruje ich związek z nazwą *Prus*, *Prusów*. Głęboka analiza historyczna i etymologiczna tych nazw może ewentualnie niektóre z nich wyłączyć z kręgu „nazw pruskich”, o których tu mówimy, a tym samym nie będzie można na ich podstawie wyciągać wniosków co do pruskiego osadnictwa w tym lub innym miejscu (oczywiście jeśli i dane pozajęzykowe, pozaonomastyczne, tj. archeologiczne i historyczne, jednocześnie będą wykluczać to osadnictwo)⁴.

³ *Hydronimia Wisły*. Cz. I: Wykaz nazw w układzie hydrograficznym. Pod redakcją P. Zwoleńskiego. Wrocław-Warszawa-Kraków 1965.

⁴ Warto tu przytoczyć niedawne sformułowanie S. Rosponda, że „najprostsze etymologie i na pierwszy rzut oka oczywiste, okazują się wątpliwe i złudne przy głębszej historycznej analizie”. Zob. jego artykuł *Wiślica — pierwotny gród Wiślan*, w: *Symbolae philologicae in honorem Witoldi Taszycki*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968 (miejsce cytowane na str. 273), zajmujący się

Zagadnienie jest tym ciekawsze, że toponimy *Prusy* i miejscowości o nazwach, które na pierwszy rzut oka wyglądają na derywaty nazwy *Prusy* (*Prusiec*, *Prusina*, *Prusinowice*, *Prusinowo*, *Pruska* itd.) porozrzucane są właściwie po całej Polsce; mamy np. *Prusy* na obszarze Krakowa-Nowej Huty, jest kilka takich miejscowości w Kieleckiem⁵, *Prusie* są w powiecie lubaczowskim itd.; jeśli idzie o Polskę północną to oprócz wymienionego w referowanej pracy *Pruszcz* pod Gdańskiem (jest też *Pruszcz* w pow. świeckim) mamy również *Prusiewo* w powiecie puckim itd.⁶ Które z nich ewentualnie łączą się z osadnictwem pruskim, z rodzinami pochodzącymi z *Prus*?

Szczegółowe badania pozwolą też na rozgraniczenie w tym materiale dwóch różnych gromad nazw: etnicznych, tj. oznaczających „w najdawniejszym stanie rzeczy mniejszą lub większą gromadę ludzką na podstawie zamieszkałego przez nią skrawka ziemi, pochodzenia z pewnej okolicy lub miejscowości”⁷, od nazw rodowych, tj. oznaczających „w najstarszym okresie swego rozwoju mieszkańców pewnej osady na podstawie nazwy osobowej, jakiej wspólnie jako członkowie tego samego rodu używali”

wykryciem pierwotnej nazwy miejscowości od XIII w. nazywającej się w dokumentach *Wiślica*, i mający też wykazać, że — jak pisze sam autor — „w rekonstrukcji ustroju grodowo-plemiennego [...], toponomasta-językoznawca winien wspomagać archeologa i historyka” (str. 281).

⁵ Zaraz zauważmy, że nazwy *Prusy* nie ma wśród nazw przeniesionych zebranych przez J. Bubaka w artykule cytowanym wyżej (zob. przypis 2).

⁶ Zob. *Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospółitej Ludowej*, Warszawa 1967, str. 920 (u dołu), 921, 922 (u góry) — w sumie ok. 75 miejscowości o takich nazwach, w tym 15 miejscowości o nazwie *Prusy*.

⁷ W. Taszycki, *Słowiańskie nazwy miejscowe (Ustalenie podziału)*, Kraków 1946, przedr. w: W. Taszycki, *Rozprawy i studia polonistyczne*, t. I, Wrocław-Kraków 1958, str. 262.

albo „jaką ich wszystkich określano”⁸, nazw utworzonych od szeroko pojętych nazw osobowych, m.in. od nazw herbów. Nazwy te niejednokrotnie niczym się zewnętrzną nie różnią. H. Górn ow ic z w książce *Badania nad rodowymi nazwami miejscowymi w języku polskim* (Gdańsk 1968 [druk 1969], str. 44—45) pisze, że do takich nazw, które się teoretycznie dają interpretować dwojako należą m.in. właśnie liczne w Polsce, na Ukrainie i Białorusi nazwy *Prusy*: mogą one pochodzić bądź od herbu *Prus* i wtedy są rodowe, bądź od osiedlenia się ludzi narodowości pruskiej i wtedy są etniczne. O klasyfikacji i interpretacji nazw w żadnym wypadku nie może rozstrzygać forma dzisiejsza, konieczna jest analiza źródeł historycznych. Należy więc stwierdzić, czy mieszką tam szlachta, pieczętująca się herbem *Prus* lub używająca związanych z tym herbem zawołań, np. *Wagi*. „Być może, że niektóre z tych nazw były etymologicznie etniczne, a dopiero z czasem, gdy mieszkającej tam szlachcie staropruskiej nadano herb *Prus*, zostały pojęte jako rodowe” — pisze Górn ow ic z. Podaje też takie przykłady: *Czechy* w Wielkopolsce są raczej nazwami etnicznymi, wiemy bowiem, że na tym terenie osiedlili się Czesi, uchodzący z ojczyzny przed przesładowaniami religijnymi (wśród nich np. Komeński osiadł w Lesznie), jednak *Czechy* leżące pod Podlesiem w powiecie wągrowieckim to nazwa nie etniczna, lecz rodowa, pochodzi bowiem od nazwy osobowej *Czech* (jak wykazują źródła

historyczne w pobliskim Podlesiu żył właśnie Marcin *Czech*). Podkarpackie nazwy terenowe: *Rusinki*, *Rusiny* i *Rusnaki* też są nazwami rodowymi, pochodzą od nazwiska *Rusinek*, *Rusin*, *Rusnak*, a nie bezpośrednio od określenia narodowości ukraińskiej. We wcześniejszych zaś pracach Górn ow ic z a znajdujemy m.in. takie przykłady: Nazwą nie etniczną, lecz rodową jest nazwa *Prusy* w powiecie wąbrzeskim (*Prussen*, *Preussen*, *Pruschin* w zapisach z 1438 r., *Prewssen* 1438 r., *Prussi* 1516 r. itd.), niemożliwe jest bowiem, „aby w ziemi chełmińskiej zamieszkiwanie wsi przez ludzi narodowości pruskiej było czymś wyróżniającym”; nazwa ta pochodzi od nazwy herbu *Prus*, „w ziemi chełmińskiej żyła szlachta herbu *Prus III* i zawołania Wilcze Kłoty”⁹. Tak samo np. *Prusy* (*Preussen* 1544 r.) w danym powiecie olsztyńskim, nazwa wsi dzisiaj nie istniejącej, pochodzi od nazwy herbu *Prus*, nie jest więc nazwą etniczną; w Ostródzkim a szczególnie pod Olsztynkiem żyło stosunkowo dużo Prusów, a więc „fakt zamieszkiwania osady przez ludność staropruską nie mógł być cechą wyróżniającą i nie mógł się przyczynić do utworzenia nazwy wsi”¹⁰.

Większe kłopoty będą z nazwami miejscowości już nie istniejących, znanymi wyłącznie z dokumentów wczesnośredniowiecznych; jedną z takich nazw, wymienioną tylko w dyplomach XIII-wiecznych, jest cytowana przez J. Antoniewicza nazwa *Prusicino* na Pomorzu Gdańskim¹¹.

⁸ W. Taszycki, o.c., s. 264. Badacz nazw rodowych, H. Górn ow ic z, zwraca uwagę (zob. uwagi wstępne np. w pracach tego autora wymienionych w niżej, w przyp. 9 i 10), że stosując termin *nazwy rodowe* należy sobie zdawać sprawę z jego konwencjonalności, a nawet nieadekwatności, idzie tu bowiem o stosunkowo późną formację nazewniczą i nazwy miejscowe zwane *rodowymi* nie mają nic wspólnego z dawnym ustrojem rodowym, który znalazł odbicie w nazwach zwanych patronimicznymi; mamy tutaj do czynienia raczej z rodzinami niż z rodami.

⁹ H. Górn ow ic z, *Rodowe nazwy miejscowe Pomorza*, „Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Prace Pomoroznawcze” X, 1967, str. 114.

¹⁰ H. Górn ow ic z, *Rodowe nazwy miejscowe Mazur i Warmii*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1965, nr 2, str. 216.

¹¹ Miejscowość tak zapisana nie jest nawet bliżej zlokalizowana. W. Łęga w książce *Obraz gospodarczy Pomorza Gdańskiego w XII i XIII wieku*, Poznań 1949, str. 114, wymieniając wsie klucza cystersów z Oliwy, „miejscowości dziś nie istniejące” oznacza gwiazdką. Przy *Prusicino* znaczka tego jed-

Dodać należy, iż w artykule J. Antoniewiczza podniesiona jest pewna kwestia językowa (ale już pozanazewnicza, dlatego nie referowałem jej wyżej), która może zainteresować rusycystów: autor nawiązując do wysuniętej jeszcze w 1913 r. przez A. A. Šachmatova hipotezy o polskich wpływach językowych na dialekt pskowski¹² — nie wyklucza ewentualności, że nosicielami tych wpływów mogli być kupcy pruscy, a także pomorscy w okresie istnienia drogi handlowej Wolin — Sambia — Zatoka Ryska — Psków — Nowogród Wielki. Wpływów tych nie należy przeceniać, ale „być może na tej drodze będzie można doszukać się głównych przyczyn, które skłoniły A. Šachmatova do podtrzymywania swej hipotezy na przestrzeni długich lat” (str. 128). A więc praca Antoniewiczza wysuwa jeszcze jeden postulat badawczy.

Przy okazji autor zwraca uwagę (przypis 44), że pruskie wpływy musiały iść też w kierunku zachodnim, skoro na całym Pomorzu Zachodnim aż po Odrę występują w rozrzucie importy pruskie, ale zaraz dodaje: „wątpliwego natomiast pochodzenia są rzekome bałtyjskie nazwy na Pomorzu Zachodnim i Meklemburgii”. Dodam, że ewentualność taką wykluczył też berliński sławista T. Witkowski. W artykule *Berlin — ein baltischer Name?* „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung” LXXX, 1966, str. 262—270, krytykującym wywód nazwy *Berlin* od bałtyjskiego (kurskiego) wyrazu **Burlini*, czego autorem jest H. Schall (*Baltische Dialekte in Namen-*

gut Nordwestslavens, „Zeitschrift f. vergl. Sprachforschung” LXXIX, 1964; artykuł ten cytowany jest też przez J. Antoniewiczza), T. Witkowski pisze, że nie można mówić o zasiedleniu Bałtów między Łabą a Wisłą, tym bardziej że nie świadczą o tym znaleziska archeologiczne. Z ziem na północ od Łużyc i między Odrą a Łabą znamy 2250 słowiańskich znalezisk, a tylko 2 bałtyjskie, przy czym są to importy. Nazwy na tych ziemiach można — wskazuje dalej Witkowski — porównywać z bałtyjskimi, sprowadzać je do wspólnej z bałtyjską bazy praіндеuropejskiej, ale nie można ich wyprowadzać z języków bałtyjskich. (Dodajmy: rzeczywiście, brak znalezisk archeologicznych jest momentem zbyt ważnym, aby go nie respektować.)

Jeśli zaś chodzi o wspólną Słowianom i ludom bałtyjskim bazę językową: J. Antoniewicz wymieniając miejscowość Pruszcz Gdański pisze (str. 124), że znaleziono tam „ślady nieprzerwanego prawie ciągu osadnictwa staropruskiego od VI—VII wieku aż gdzieś po IX—X wiek w słowiańskim otoczeniu”¹³ i dodaje, że

¹² W zakresie literatury archeologicznej autor powołuje się tu na pracę J. Kostrzewskiego *Stowianie i Germanie na ziemiach na wschód od Łaby w VI—VIII w. po Chr.*, „Przegląd Archeologiczny” VIII, 1946. — K. Jażdżewski w pracy *Pradzieje Pomorza Gdańskiego w I tysiącleciu n.e.*, w: *Województwo gdańskie w XX-leciu Polski Ludowej*, Gdańsk 1965 (praca ta cytowana jest przez J. Antoniewiczza przy innej okazji), na str. 308 pisząc o ekspansji politycznej Prusów (z grupy sambijsko-natangijskiej) na Żuławy Gdańskie (przełom VI i VII w.) wskazuje na odkryte w Pruszczu Gdańskim bogato wyposażone groby jakichś wybitnych osobistości pruskie, a J. Kostrzewski w *Pradziejach Pomorza* Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, na str. 157, gdzie jest mowa o w. X—XI, pisze, że groby jamowe piaskie z Pruszcza Gdańskiego mogą być ewentualnie „pozostałością jeńców pruskie, o czym świadczyłyby ich zawartość, m.in. zapinka pierścieniowata, oraz sama nazwa miejscowości”, ale „za słowiańskim pochodzeniem pogrzebanej tu ludności mógłby przemawiać fakt występowania na tym samym cmentarzu słowiańskich grobów szkieletowych zmieszanych z grobami jamowymi”. Może

nak nie umieścić. Czyżby Prusicino (w innych zapisach *Prusencino*) identyfikował z istniejącym do dzisiaj *Bretowem*, dawn. niem. *Brentau*, dlatego że — według wydawcy *Scriptores rerum Prussicarum — Brentau = Presentino* (por. S. Hrabec, *Nazwy dzielnic i okolic Gdańska*, Poznań 1949, str. 14—15), a *Presentino* „przypomina” *Prusicino*?

¹³ W związku z tym należy zacytować tom *Russkaja dialektologija*, pod red. R. I. Awanosowa i V. R. Orłowej, Instytut rosyjskiego języka, Moskwa 1964, gdzie m.in. podana jest najnowsza klasyfikacja gwar rosyjskich.

chyba nie tylko to miejsce świadczy o wczesnośredniowiecznej penetracji żywiołu bałtyjskiego na Pomorzu Gdańskim: „świadczą o tym także nazwy miejscowe typu bałtyjskiego, występujące w innych regionach Pomorza”. Wskazawszy tę ewentualność zastrzega jednak, że mogą one wszakże nie pochodzić z wczesnego średniowiecza, lecz być świadectwem właśnie pierwotnej wspólnoty bałtostowiańskiej.

Z. Brocki

H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Podlasia*, „Onomastica” XII, 1967, str. 5—69.

Wymieniona publikacja jest fragmentem monografii rodowych nazw miejscowych Polski i innych krajów słowiańskich (praca habilitacyjna). W 1965 r. autor ogłosił fragment omawiający rodowe nazwy miejscowe Mazur i Warmii („Komunikaty Mazursko-Warmińskie” nr 2), w 1966 r. — ziemi dobrzyńskiej („Poradnik Językowy” z. 3), w 1967 r. — Pomorza („Gdańskie Zeszyty Humanistyczne” nr 15), w 1968 r. — ziemi sieradzko-łęczyckiej („Onomastica” XIII), Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza („Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. Filologia Polska” nr 3; zeszyt monotematyczny), Lechii przybałtyckiej („Rocznik Gdański” XXVI) i Śląska („Rozprawy Komisji Językowej Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego” VII). Jeszcze inne fragmenty są w druku (też za granicą). Wszystko to stanowi analityczną część materiałową monografii. Część druga zawiera syntezę. Tworzy ona książkę pt. *Studia nad rodowymi nazwami miejscowymi w języku polskim na tle innych*

więc zamiast o nieprzerwanym ciągu osadnictwa pruskiego w Pruszczu Gdańskim należałoby mówić raczej o pruskiej ekspansji gospodarczej tutaj docierającej? Por. str. 153 cyt. ostatnio książki J. Kostrzewskiego, gdzie mowa jest o stosunkach handlowych Prusów i innych krajów bałtyjskich z Pomorzem oraz znalezionych w Pruszczu Gdańskim pruskich zapinkach podkowiastych; też K. Jażdżewski, o.c., str. 308—309 — o stosunkach handlowych prusko-pomorskich.

języków słowiańskich, którą w 1968 r. wydało Gdańskie Towarzystwo Naukowe. Streszczenie tej syntezy autor ogłosił w 1967 r. w formie artykułu w „Języku Polskim”.

Idąc za W. Taszyckim, H. Górnowicz za rodowe nazwy miejscowe uznaje takie nazwy, które w najstarszym okresie swego rozwoju oznaczały mieszkańców pewnej osady na podstawie nazwy osobowej (imienia, nazwiska, przydomka, przezwiska), jakiej wspólnie jako członkowie tego samego rodu używali, albo jaką ich wszystkich określano. Autor włącza tutaj również nazwy pochodzące od dwuczłonowych przezwisk. W. Taszycki zalicza je do rodowych, bądź do etnicznych. H. Górnowicz doszedł jednak do wniosku, że przezwisk nie da się ściśle odróżnić od oficjalnych imion osobowych (co zresztą spostreegli już wcześniej i inni badacze), przezwiska więc traktuje tak samo, jak nazwy osobowe. Tak więc rozpatrywane przez Górnowicza nazwy miejscowe to nazwy typu *Czaple, Dworaki, Filipy, Janki, Jaszczółdy, Kulesze, Siekierki* itd., a także *Czołomyje, Konojady, Rakojady* itd. Pod względem gramatycznym są to nazwy miejscowe prymarne, pochodzące od szeroko pojętych nazw osobowych, występujące w liczbie mnogiej i derywowane z formantem zerowym, czyli, inaczej mówiąc, bez derywacji toponimicznej, a więc bez formatu. Ten brak formantu jest strukturalnie jedyną cechą różniącą nazwy rodowe od patronimicznych, które są tworzone od tych samych podstaw słowotwórczych, ale z formantami (-ice, -ce, -ęta itd.).

Słówko o samym terminie *nazwy rodowe*: H. Górnowicz zwraca uwagę, że termin ten nie jest najlepszy, nazwy bowiem, o które tutaj idzie, są stosunkowo późnym typem toponomastycznym, powstały one w czasie, gdy ustrój rodowy w całej Słowiańszczyźnie był już przeżytkiem. Na Podlasiu mamy do czynienia z późną, głównie XV—XVII-wieczną kolonizacją rodzin mazowieckich, a nie

rodów. Bardziej adekwatny byłby termin *nazwy rodzinne*. Ale ponieważ ustalony przez W. Taszyckiego termin *nazwy rodowe* już się przyjął w naszej toponomastyce, Górnowicz pozostał przy nim.

Do opracowania rodowych nazw miejscowych Podlasia wyzyskał on 25 źródeł (ich zestawienie daje na str. 68—69). Dla genezy podlaskich nazw rodowych najlepszym źródłem jest — według autora — Herbarz I. Kapicy-Milewskiego (Kraków 1870), gdyż przytoczone są tam liczne dokumenty szlachty mazowieckiej osiedlającej się na Podlasiu. Jeśli idzie o kompletność, to najkompletniejszy wykaz podlaskich nazw miejscowych znajduje się w dziele A. Jabłonowskiego *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym — źródła dziejowe* (t. XVII: Podlasie, Warszawa 1908—1909). H. Górnowicz zwraca uwagę na ogłoszony tam dokument z 1528 r.: pisany w języku białoruskim popis wojenny ziemian województwa podlaskiego mocą uchwały sejmu wileńskiego. Otóż dokument ten zdradza onomastyczno-słowotwórczą manierę białoruskiego kancelisty, polegającą na nadawaniu polskim nazwom rodowym zakończenia *-owe*, np. zamiast *Buyny*, *Geralty* jest tam *seło Buynowe*, *seło Gerlatowe*. Górnowicz pisze, że „tego rodzaju zapisy nie występują w żadnych innych starszych ani późniejszych dyplomach i dlatego nie mogą być podstawą do snucia przypuszczeń, jakoby były to nazwy pierwotnie dzierżawcze, które później rozwinęły się w rodowe” (str. 7). Jak widać, uwaga ta ważna jest także dla historyków osadnictwa.

Niektóre dane współczesne autor uzyskał w drodze eksploracji terenowej. Fakty gwarowe podaje tylko wówczas, gdy przypadki zależne nazwy pomagają ustalić jej strukturę rodową. Np. sam mianownik *Bogusze* jeszcze nie rozstrzyga, czy mamy do czynienia z nazwą rodową, czy z dzierżawczą o formancie *-je* od imienia *Bogusz*; dopiero dopełniacz *do Bogusz* albo *do Boguszów*

świadczy, że jest to nazwa rodowa (w wypadku nazwy dzierżawczej *genetivus* miałby formę *do Bogusza*).

Pod względem geograficznym omawiana tutaj praca przedstawia nazwy Podlasia w historycznych granicach po unii lubelskiej (na podstawie A. Jabłonowskiego), a więc nie obejmuje obszaru dzierżawy wołyńskiej, która była przedmiotem sporu między Koroną i Litwą. Pod względem czasowym praca Górnowicza przedstawia powstanie i rozwój nazw od czasów najdawniejszych do końca XIX w., przy czym dzieli te nazwy na trzy grupy: powstałe do XVI w., powstałe w XVI w. i powstałe w okresie od 1591 r. do końca XIX w.

Kryterium dalszego podziału jest baza antroponimiczna¹, od której tworzono te nazwy. A więc w każdej z wymienionych wyżej grup autor omawia osobno nazwy miejscowe, których podstawą są imiona dwuczłonowe, imiona skrócone i spieszzone, imiona imiesłowowe, imiona jednoczłonowe i nazwiska odapelatywne, imiona chrześcijańskie, imiona kobiece, nazwiska na *-ski*, nazwy herbowe, przezwiska, wreszcie imiona bałtyckie. W grupie drugiej i trzeciej omówione są też nazwy rodowe, które drogą ewolucji językowej rozwinęły się z pierwotnych nazw nierodowych (patronimicznych, dzierżawczych, kulturalnych).

Z końcem XIX w. na Podlasiu było ponad 730 nazw rodowych. Stanowiło to 13,2% ogólnej liczby nazw rodowych w Polsce; pod tym względem Podlasie stoi na miejscu trzecim, po Mazowszu — 34,9% i Małopolsce — 17,5% (w Małopolsce jednak duża liczba nazw rodowych jest wynikiem dużej liczebności nowych nazw podkarpackich)². W artykule

¹ Por. artykuł H. Górnowicza, Baza antroponimiczna najstarszych słowiańskich nazw miejscowych zwanych rodowymi. (W:) „Z polskich studiów slawistycznych” seria 3, Językoznawstwo, Warszawa 1968, str. 9—16.

² Tu i niżej przy porównaniu z innymi dzielnicami korzystam z innych prac H. Górnowicza, wymienionych na wstępie niniejszego omówienia.

swym H. Górniewicz omówił tylko nazwy wybrane, przede wszystkim najstarsze i lepiej udokumentowane. Zestawienia statystyczne (w tym dwa tabelaryczne) obejmują jednak cały zebrany przez autora materiał.

Podlasie jest obok dalszego Mazowsza, ziemi łukowskiej i wschodnich Mazur tą dzielnicą Polski, a obok Białorusi tą częścią Słowiańszczyzny, gdzie nazwy rodowe są dominującym typem nazewnictwem. W XVI w. nazwy te stanowiły na Podlasiu 42% wszystkich nazw miejscowych (zajmujące drugą pozycję nazwy topograficzne — 20,5%, a dzierżawcze, zajmujące trzecie miejsce, tylko 18%). Do XVI w. było na Podlasiu 37 nazw rodowych, w XVI w. powstało ich 535, po XVI w. dalszych 165. Na przełomie XIX i XX w. nazwy rodowe stanowiły prawie 44% wszystkich podlaskich nazw miejscowych (na wschodnich Mazurach — ok. 50%). Podczas gdy na Mazowszu z olbrzymiej liczby 1991 nazw rodowych (obecnie jest ich mniej, bo 1636) ani jedna nie była nazwą miasta, dopiero po II wojnie światowej prawa miejskie otrzymały tu dwie miejscowości o nazwach rodowych (*Chorzela* i *Ząbki*), to na Podlasiu już do XVI w. trzy miejscowości o nazwach rodowych były miastami (*Boćki*, *Mąkobody*, *Mordy*), po XVI w. jedna (*Sokoły*), do czego w ostatnich latach doszły jeszcze dwie (*Mońki*, *Łapy*).

We wnioskach H. Górniewicz podkreśla m.in., że pod względem typologicznym nazw rodowych Podlasie jest przedłużeniem Mazowsza na wschód (jak Mazury wschodnie przedłużeniem Mazowsza na północny wschód), gdyż ma bardzo podobny układ bazy antropomastycznej nazw rodowych, a nadto na Podlasiu (jak i na Mazurach wschodnich) spotyka się najczęściej po prostu te same nazwy rodowe, co na Mazowszu, utworzone od tych samych mazowieckich nazwisk, imion, przydomków i herbów (wyjątek stanowią tu tylko nazwy z okolicy Siemiatycz i Mielnika, o czym. zob. niżej).

Na Mazowszu jest bardzo dużo nazw rodowych od nazwisk odapelatywnych i imion chrześcijańskich. Tak samo na Mazurach i Warmii, i tak samo na Podlasiu: od imion jednoczłonowych i nazwisk pochodzących od nazw pospolitych jest 365 nazw (np. *Kapice*, od N.O. *Kapica*, co od appell. *kapica* 1. 'kapa albo habit mniszy', 2. 'obicie osi wozu'); stanowią więc one 50% wszystkich podlaskich nazw rodowych. Drugie miejsce zajmują tutaj nazwy od imion chrześcijańskich (mniej lub więcej spolszczonych lub zruszczonych), mianowicie jest ich 106.

Podlaskie nazwy rodowe mają bazę antropomastyczną typową dla terenów późno kolonizowanych. Odbijają one udział w tej kolonizacji przede wszystkim drobnej szlachty mazowieckiej, pochodzącej głównie z dawnej ziemi łomżyńskiej i wiskiej. Niektóre odbijają udział w kolonizacji Podlasia ludności białoruskiej, a nawet ukraińskiej; nazwy takie rozsiane są po całym Podlasiu, ale najwięcej jest ich w okolicy Siemiatycz i Mielnika.

Po całym Podlasiu rozproszone są też nazwy odbijające udział w kolonizacji Podlasia ludności pochodzenia bałtyckiego. Na Mazowszu wśród prawie 2 tys. rodowych nazw miejscowych jest 66 utworzonych od nazw osobowych pruskich i litewskich (rozproszone są one po całym Mazowszu, ale najwięcej jest ich w pasie północnym i w rejonie ostrowsko-węgrowskim), co również jest świadectwem udziału szlachty pochodzenia bałtyckiego w osadnictwie północnej Polski. Na Podlasiu nazw takich jest stosunkowo więcej, bo wśród ok. 730 rodowych nazw miejscowych bałtyckie imię osobowe w podstawie ma 61 nazw. Najwięcej jest ich na Mazurach i Warmii: aż 100 na ogólną liczbę 483 nazw rodowych (stosunek ten jest też wyższy niż na Białorusi), co jest zrozumiałe ze względu na pruski substrat. Jeśli idzie o Podlasie, to bezspornym substratem jest tutaj oczywiście substrat jażdźwiński. Ale tutaj znalazł on odbicie przede

wszystkim w starym nazewnictwie wodnym, tymczasem — jak stwierdza H. Górniewicz — „nazwy rodowe powstałe w XVI wieku nie mogą być odbiciem tego substratu. Są to nazwy nowych osad założonych przez szlachtę litewską, częściowo może i pruską, która z Mazur i Warmii przenikała na północne Mazowsze i Podlasie” (str. 54). Przed XVI w. nazw rodowych opartych na imionach bałtyckich nie było na Podlasiu. W dokumentach z XVI w. jest ich 48, np. *Ancuty* (: lit. N.O. *Ancuta*), *Ginie* (: prus. N.O. *Gyne*, *Ginne*), *Judziki* (: prus. N.O. **Jodiko*). Po XVI w. powstało 13 dalszych, np. *Czekołdy* (: lit. N.O. *Czekołd*), *Downary* (: lit. N.O. *Downar*), *Kobusy* (: prus. N.O. *Kobuse*). H. Górniewicz zwraca uwagę, że „tworzenie nazw miejscowych od imion osobowych bez formantu z użyciem imienia osobowego w liczbie mnogiej nie było obce [także] toponomatyce pruskiej i litewskiej” (str. 66), i tu się powołuje na dzieło G. Gerullisa *Die altpreussischen Ortsnamen* (Berlin-Leipzig 1922, str. 262—263). W pruskim systemie deklinacyjnym nazwy takie kończyły się na *-ai*.

Za autorem zwróćmy jeszcze uwagę, że ponieważ na Podlasiu wsie szlacheckie rozpadały się na działki cząstkowe, więc typowe są tutaj nazwy zestawione, o całkowitej lub częściowej treści rodowej, np. *Toczyska-Czortki*, *Czekołdy-Zalesie*, *Koski-Falki*; członny spacjowane to nazwy rodowe. W wyniku dalszego rozbitcia działu na poddziały występują też nazwy złożone z trzech komponentów rodowych, np. *Wnory-Kużele-Piawacze*. Tak samo jest na Mazowszu, natomiast inaczej na Mazurach ponieważ tutaj koloniści mazowieccy zakładali wsie, które się później nie rozpadały na działki.

Jak z tego omówienia widać, praca H. Górniewicza jest ciekawa. Jest ona interesująca nie tylko dla onomastów, ale także dla historyków, przede wszystkim dla historyków osadnictwa.

Omawiana publikacja, jak zresztą i inne z tego cyklu, z wyjątkiem fragmentu

omawiającego nazwy Wielkopolski, Małopolski i Mazowsza, nie jest zaopatrzona w indeks alfabetyczny nazw. Jak mówiliśmy, materiał ułożony jest tu chronologicznie w trzech grupach, a dalej w każdej z nich według podstawy antroponimicznej; dopiero w tych punktach nazwy podane są alfabetycznie. Wskutek takiego układu, jak najbardziej zresztą merytorycznie słusznego, poszukiwanych nazw nie można szybko znaleźć. Brak indeksów świadczy o trudnościach wydawniczych. Świadczy o tym zresztą już to, że autor swą cenną pracę, rozprawę poszerzającą m.in. naszą wiedzę o stosunku nazw miejscowych do osobowych, musiał „poszatkować” na części, które się ukazują i w formie książek, i rozsianych po czasopismach artykułów (fragmenty analityczne zawierają zresztą tylko wybór materiału, reszta pozostaje na fiszkach). W „Języku Polskim” autor zapowiedział, że gdy wszystkie fragmenty monografii będą wydrukowane, opracuje „zbioreczny” skorowidz alfabetyczny nazw, który będzie odsyłał do poszczególnych opracowań analitycznych. Oby w wydaniu takiego „przewodnika” po swej monografii autor już nie natykał na trudności.

Zygmunt Brocki

„*Onomastica*”. „Pismo poświęcone nazewnictwu geograficznemu i osobowemu”. Rocznik I—XII, 1955—1967, Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich — Wydawnictwo.

Wymienione czasopismo (w zasadzie półrocznik, od 1960 r. ukazuje się jednak rocznie tylko jeden wolumin, każdy oznaczony jako zes. 1—2) jest pierwszym w krajach słowiańskich czasopismem onomastycznym¹. Redaktorem naczelnym jest nestor nazewników polskich, prof. Witold Taszycki. W

¹ Drugim z kolei słowiańskim czasopismem nazewniczym jest „Zpravodaj Mistopisné komise CSAV”, dwumiesięcznik wydawany w Pradze od 1969 r.

„Onomastica” ogłaszają prace zarówno językoznawcy, jak i przedstawiciele innych dyscyplin, przede wszystkim historycy. Jak w tym czasopiśmie reprezentowana jest tematyka bałtyjska interesująca „Acta Baltico-Slavica” — przedstawia poniższy przegląd.

Nazwy osobowe. — W roczniku IX, 1964, str. 312—320, Tamara Buch opublikowała artykuł *Litewskie nazewnictwo osobowe w pow. Sejny i Suwałki*. Idzie tutaj o północną część powiatu sejneńskiego i północno-wschodnią część powiatu suwalskiego, obszar wzdłuż granicy ZSRR stanowiący pas o łącznej długości ok. 30 km i szerokości od 10 do 15 km. W części wsi na tym obszarze większość ludności stanowią Litwini, w części zaś jest ich mniejszość. Tutejsza ludność litewska mówi dialektem dzūków; tylko we wsi Jegliniec i Wojciuliszki mówią dialektem kapsów. Sama siebie nazywa: *lietuviāi* ‘Litwini’ (forma ta od literackiej, *lietuviāi*, różni się więc rodzajem akcentuacji), mając zaś na uwadze swój dialekt — nazywa siebie *dzūkai*.

W wymienionym artykule autorka po przedstawieniu nazw etnicznych i kilku uwagach o słowotwórstwie nazw mieszkających poszczególnych wsi zakreślonego wyżej obszaru, rozpatrzyła występujące tutaj imiona, nazwiska i przezwiska.

Jeśli idzie o imiona, to osoby ponad 30-letnie noszą w większości popularne imiona chrześcijańskie (*Jōnas*, ‘Jan’, *Pētras* ‘Piotr’ itd.), natomiast generacja młodsza ma litewskie imiona narodowe, przy czym w dwóch wypadkach autorka upatruje wyraźny wpływ polski, mianowicie w imionach: *Algerdes*, czasem też *Olgeřdas*, i *Keistūtis* (pol. *Olgierd*, *Kiejstut*, lit. literac. *Algirdas*, *Kęstūtis*). Do „litewskich imion narodowych” T. Buch zaliczyła też imię *Gražina*, choć w rzeczywistości *Grażyna* jest imieniem sztucznym: Mickiewiczowym nowotworem poetyckim (o czym zob.: J. Saffarowicz, *Polskie imiona osobowe pochodzenia litewskiego*, „Język Polski”,

XXX, 1950, str. 118—119). Wprawdzie imię pol. *Grażyna* utworzone jest od wyrazu rdzennie litewskiego, jednak imię lit. *Gražina* należałoby zaliczyć do pożytek z polszczyzny. — Formy pełne imion na badanym przez autorkę terenie używane są przy okazjach specjalnych i w piśmie (tu zawsze w formie literackiej), na co dzień wiele z nich używa się w postaci skróconej (np. *Gedaminas* — *Gedas*, *Marija* — *Marė*). Dla kobiet zamężnych używa się określeń utworzonych od imienia lub nazwiska męża (np. *Juozienė*: *Jūozus*, dokładny odpowiednik pol. *Józefowa*: *Józef*), imieniami chrzestnymi nazywa się je rzadko.

Nazwiska występujące na badanym terenie to nazwiska litewskie i zlituanizowane słowiańskie (np. *Malināuskas*, odpowiednik pol. *Malinowski*). Nazwiska łączące się z imieniem przybierają zwykle, w wypadku głowy rodziny, niezamężnych córek i niezonatych synów, formę dopełniacza liczby mnogiej (np. *Kaziū Pētras*); w wypadku kobiet zamężnych używane jest imię + dopełniacz l.mn. nazwiska panińskiego (np. *Onā Vainienė*).

Przezwiska autorka omówiła w dwóch grupach: przezwiska całych rodzin (występują one najczęściej wówczas, gdy potrzeba odróżnić kilka rodzin o tym samym nazwisku w jednej wsi) i przezwiska indywidualne (od zawodu, od wyglądu, zniekształcone formy nazwisk itd.).

Nazwy miejscowe. — Tego samego obszaru dotyczy artykuł T. Buch w roczniku VII, 1961, str. 221—229: *Litewskie nazwy miejscowe w powiatach: Sejny i Suwałki*. Autorka przedstawiła tutaj zebrane latem 1960 r. nazwy litewskich i mieszanych wsi, osad i przysiółków oraz pobliskich miejscowości słowiańskich, według schematu: nazwa litewska używana przez litewską ludność wsi, ewentualne warianty używane przez mieszkańców wsi sąsiednich, nazwa urzędowa polska i warianty nazwy polskiej używane przez ludność miejscową; jeśli litewska nazwa występuje też na

terenem Litwy, jest to zaznaczone. Ogółem autorka podała 130 litewskich nazw, w tym jest 36 nazw wsi zamieszkałych wyłącznie przez ludność słowiańską; 40 nazw powtarza się w różnych częściach Litwy, wśród nich najbardziej rozpoznawalne są: *Būdā, Būdviecis, Būrbiškiāi, Jōniškė, Ramōniškiāi*. Autorka zwraca uwagę, że niektóre nazwy polskie używane obecnie mają formę dalszą od litewskiej, niż podane w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego*, np. obecnie *Trampoliszki*, gdy w SG *Trampoliszki* \leq lit. *Trumpališkis*.

W roczniku II, 1956, str. 15—63, Jan Safarewicz ogłosił rozprawę *Litewskie nazwy miejscowe na -iszki*, którą opracował w zasadzie jeszcze w czasie wojny (główne jej wyniki przedstawił na posiedzeniu Komisji Językowej PAU w 1942 r., zob. „Sprawozdania PAU”, XLV, 1945, str. 20—23; por. również tegoż autora: *Rozmieszczenie nazw na -iszki na pograniczu słowiańsko-litewskim*, tamże; XLVIII, 1947, przedr. w: J. Safarewicz, *Studia językoznawcze*, Warszawa 1967, str. 257—259, z mapką)². Głównym źródłem materiału nazewniczego były dla autora tomy I—VI *Lietuviškoji Enciklopedija* (Kowno 1931 i nast.), dochodzące do Di-. Tak więc przedstawiony w rozprawie materiał ma charakter tylko przykładowy; jednak — jak pisze sam autor — przykłady są wystarczająco liczne (dodajmy od siebie; jest ich ok. 700), aby na ich podstawie można było wyciągnąć pewne wnioski natury ogólniejszej. Nazwy miejscowe, którym odpowiadają polskie i ruskie na *-iszki*, niemieckie na *-ischken*, w postaci litewskiej nie stanowią jednego typu słowotwórczego, lecz kilka typów, a mianowicie: *-iškis, -iškiāi, -iškė, -iškės, -iškys, -iškās, -iška*. Według tych typów J. Safarewicz przedstawił materiał onomas-

tyczny (str. 17—46), następnie zajął się m.in. genezą tych formacji: identyfikuje budowę morfologiczną nazw z formacjami apelatywnymi, ustala funkcje tych apelatywów i wskazuje, w jaki sposób tak zbudowane wyrazy mogły się stać nazwami miejscowymi. W ostatniej części pracy klasyfikuje analizowany materiał według grup semantycznych. Już w pierwszym zdaniu rozprawy autor sygnalizuje, że pomija w niej dział historyczny, ponieważ materiały archiwalne z terenów litewskich były dla niego niedostępne w swoim czasie. W takich warunkach wyniki grupowania dokonanego przez autora są niepewne. Na przykład do nazw dzierżawczych autor zalicza także nazwy „utworzone ku czci jakiejś osoby, gdyż formalnie [podkr. Z. B.] są to nazwy dzierżawcze, tak, jakby ta osoba była właścicielem danej miejscowości” (str. 57). A więc z nazwami dzierżawczymi łączy nazwy pamiątkowe, o których W. Taszycki pisał: „Formalnie najczęściej dzierżawcze nie należą przecież do nazw dzierżawczych [...]. Wchodzą w skład nazw kulturalnych. Są wyrazem kultury społecznej [...]”³. Oczywiście rozstrzygnąć, czy dana nazwa jest dzierżawczą czy pamiątkową, można tylko na podstawie dokumentacji historycznej. Rzecz jasna, że autor zdaje sobie z tego sprawę i wyodrębniając grupy: nazwy dzierżawcze, nazwy etniczne i nazwy topograficzne w każdym wypadku zaznacza, że się opiera tylko na zewnętrznej postaci nazw, a więc że bierze pod uwagę tylko ich stronę formalną; oprócz rozwiązania, które otrzymuje na tej podstawie, może być i inne. Ostatecznie więc stwierdzenie autora, że wśród analizowanych nazw najliczniejsze są nazwy dzierżawcze, rzadsze etniczne, a bardzo rzadkie topograficzne, z wymienionych wyżej powodów ma tylko charakter orientacyjny

² Nazwami na *-iszki* zajmował się też J. Otrębski w artykule *Radbemerkungen zu dem Werk von Pranas Skardžius Lietuvių kalbos žodžių daryba, „Lingua Poznaniensis”, IV, 1953, str. 45—49.*

³ W. Taszycki, *Polskie pamiątkowe nazwy miejscowe*. W: *I międzynarodowa Slawistyczna Konferencja Onomastyczna*. Księga referatów, Wrocław-Warszawa-Kraków 1961, str. 116.

i prowizoryczny. W tym stanie rzeczy sprawa semantycznej klasyfikacji nazw na *-iszki* jest otwarta.

Wśród polskich nazw miejscowych utworzonych od nazw wodnych występuje grupa nazw powstałych od terminu *stok*, *stoczek*, *potok*, *potoczek* (i ich form pluralnych). Wśród nich zaś szczególnie interesująco przedstawiają się nazwy wieloczłonowe typu *Białystok*, *Krzywy Stok*, *Białostoczek*, *Jaki Ponikły Stok*. Nazwom tym poświęcony jest artykuł Władysława Pałuckiego *Nazwy miejscowe typu Białystok, Górnystok, Ponikłystok*, w roczniku VII, 1961, str. 45—81. Główne i jedyne ich skupienie znajduje się na Mazowszu i Podlasiu. Nazw takich jest w Polsce 67 (ich wykaz, wraz z dokumentacją źródłową, autor daje na str. 48—56); do tego dochodzą 44 nazwy jednoczłonowe od terminu *stok* i jego formy deminutywnej *stoczek* (*Stok*, *Stoczek*); razem więc obie grupy liczą 111 nazw. Na 44 nazwy jednoczłonowe 30 nazw, tj. 68%, znajduje się na Mazowszu, Podlasiu i Lubelszczyźnie, a jeśli idzie o obie grupy łącznie, a więc 111 nazw, to 97 z nich, tj. aż 87% przypada na wspomniane tereny. W nazwach dwuczłonowych typu *Białystok* człon główny, *stok*, występuje też na miejscu pierwszym, przed członem przymiotnikowym. Tak uformowanych nazw jest 7; występują one tylko na Mazowszu wschodnim, Podlasiu i w ziemi łukowskiej. Poza granicami Polski współczesnej *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* wykazuje jeszcze dwie takie nazwy, w Kowieńskiem (*Stok Wilborów*) i Lidzkiem (*Stoki Małe*), czyli na ziemiach litewskich, na które z dawna przenikały mazowieckie wpływy osadnicze. W wyliczeniach powyższych nie uwzględnione są jednoczłonowe nazwy *Stok*, *Stoki* z ziem litewskich i białoruskich; jest ich 15. Autor pisze (str. 58), że „wprawdzie wyraz *stok* znany jest językowi ruskiemu, jednak nazwy miejscowe urabiane od tego wyrazu, poza terenami mieszanymi, pogranicznymi, rzadko występują na zie-

miach ruskich”. Wobec tego autor skłonny jest „przypisać pojawienie się tych nazw na ziemiach litewskich — mazowieckim wpływom osadniczym. Na poparcie tego wniosku, nie sięgając do literatury naukowej, wystarczy tu [...] przytoczyć wiadomości Mickiewicza o Dobrzyńskim Zaścianku w ks. VI Pana Tadeusza”. Odpowiadając na postawione przez siebie pytanie: do jakiego okresu historycznego można zaliczyć pojawienie się nazw typu *Białystok* i o czym nazwy te świadczą z punktu widzenia rozwoju i kierunków osadnictwa polskiego? — autor pisze: „Wiadomo [...], że Mazowsze północno-wschodnie należy do obszarów późniejszej kolonizacji. Żywił mazowiecki wprawdzie przenikał do tych leśnych obszarów od wczesnego średniowiecza, napotykał tu i ówdzie, zwłaszcza na wschód od Wizny, na głównych szlakach handlowych, podobne elementy z kierunków przeciwnych: litewskie z północnego wschodu i ruskie z południowego wschodu, na większą jednak skalę intensywny rozwój osadnictwa tej części Mazowsza rozpoczął się dopiero u schyłku XIV w., to znaczy od momentu ustania zbrojnych najazdów litewskich. Sam proces kolonizacyjny rozwijał się tu zgodnie z przyrodzonymi warunkami terenowymi, według kierunków licznych rzek, strumieni, potoków, które na Mazowszu zwano *stokami*. One bowiem ułatwiały posuwanie się w głąb [...] dorzecza Narwi i wytyczały główne kierunki osadnicze” (str. 65—66), na co zwrócił uwagę już Z. Głogger (Dawna ziemia łomżyńska, „Biblioteka Warszawska”, II, 1876, str. 584). Można więc przyjąć, że znaczna część dwuwyrazowych nazw typu *Białystok* w ziemi łomżyńskiej i wiskiej (gdzie jest ich najwięcej) zawdzięcza swe powstanie wcześniejszemu, XIII—XIV-wiecznemu, okresowi osadnictwa. „W tym bowiem czasie bez konieczności uciekania się do karczunku puszcz i lasów istniała jeszcze dostateczna ilość gruntów bezleśnych lub słabo zalesionych, łatwiejszych do uprawy, po-

łożonych w dolinach rzek i licznych tu stoków, które należało wyróżnić. Bardziej intensywny okres kolonizacji Mazowsza wschodniego przypada na schyłek w. XIV, cały w. XV i pierwszą ćwierć (a miejscami i później) w. XVI. W tym okresie, poza nielicznymi wyjątkami, zakończyła się twórczość nazewnictwa omawianego tu typu po prostu dlatego, że już w terenie zabrakło obiektów wodnych: rzek, strumieni, stoków, których by nie rozpoznano i nie wyróżniono odpowiednią nazwą. W miarę wdzierania się w obszary zalesione i trzebienia ich pod uprawę nowe osady lokowano nad brzegami [...] stoków wodnych, w zależności od charakterystycznych swych cech i terenu, przez które one toczyły się, otrzymywały nazwę własną ściślejszą, wyróżniającą bądź pewne tylko odcinki jednego stoku, bądź też całą jego długość w stosunku do stoków sąsiednich. Stąd *Cieplystok, Glinnystok, Różany Stok* itp., które z nazw pospolitych stały się nazwami własnymi" (str. 66—67).

W roczniku X, 1965, str. 44—49, Marian Jurkowski uzupełnił materiał W. Pałuckiego dziesięcioma nazwami strumieni typu *Ponikłystok*, nie uwzględnionymi w zreferowanym wyżej studium. Do wywodów zaś Pałuckiego dotyczących terminu topograficznego *stok*, potok, struga, strumień, dodał, że jego geografia pokrywa się z zasięgiem nazw miejscowych od niego urobionych (wyjątkowo występuje *stok* w Karpatach: *Stok* — prawy dopływ Wielickiego Potoku, w dorzeczu Popradu).

Nazewnictwa miejscowego Podlasia dotyczy też rozprawa Adama Wolffa *Nazwy miejscowe na Mazowszu*, w roczniku I, 1955, str. 60—116, i II, 1956, str. 69—94, której materiał autor zebrał pracując nad słownikiem geograficzno-historycznym Mazowsza średniowiecznego. A. Wolff omawia m.in. nazwy na -ęta (na Podlasiu występują one zasadniczo w ziemi bielskiej między Narwią a Nurcem), nazwy na -ice i nazwy herbowe. Wśród tych ostatnich jest nazwa części

wsi Rudowo w powiecie bielskim — *Prusy*, gdzie jeszcze w XVI w. byli mieszkańcy o pruskich nazwach osobowych; druga część tej wsi nazywa się *Rudowo-Prusy*, gdzie też notowane są pruskie nazwy osobowe, jak *Warpunia, Labuna*, używane tradycyjnie w rodzie Prusów. Analogiczną nazwą miejscową jest *Sulewo-Prusy* (pow. wąsocki), gdzie w początkach XVI w. notowano również *Prusów*⁴. Na str. 77—78 A. Wolff omawia nazwy od zwołań Prusów: *Tłubice* (pow. bielski) i *Stubice, Stubica* (na starym Mazowszu). Była też nazwa osobowa *Stubica* używana jako przydomek herbowy wśród Prusów, na Mazowszu i w Wielkopolsce.

W roczniku V, 1959, ukazały się dwie obszernie rozprawy recenzyjne omawiające pracę Karola Zierhoffera, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza* (Wrocław 1957), obejmującą nazewnictwo miejscowe tej historycznej części Mazowsza, która położona jest na północ od Bugu i Wisły. Recenzje te napisali językoznawca, Paweł Smoczyński (str. 462—493) i historyk, Jerzy Wiśniewski (str. 494—520). K. Zierhoffer Mazowsze północne wybrał dlatego, że jest to teren, na którym można — jak sam pisze — zbadać typ nazw rodowych i śledzić wpływy pruskie na nazewnictwo mazowieckie, a przede wszystkim dlatego, że można uchwycić na nim nazewnictwo w trakcie rozwoju i rozprzestrzeniania się osadnictwa. Dla jednego z recenzentów, J. Wiśniewskiego, jako historyka Mazowsza, szczególnie interesujący jest rozdział pracy Zierhoffera poświęcony nazwom miejscowym pochodzenia pruskiego. Nazw takich i podejrzanych o pruskie pochodzenie Zierhoffer naliczył 33 (43 wsi), rozmieszczonych po całym badanym przez niego terenie, ale najliczniej (14 wsi) występujących w dawnej ziemi wiskiej i północnej części

⁴ O nazwach miejscowych typu *Prusy* pisał ostatnio J. Antoniewicz w artykule *Toponimiczne nazwy „Prusy” w północnej Polsce i na Rusi Nowogrodzkiej*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 1967 str. 121—129, z mapką.

dawniejszej ziemi łukowskiej, co się tłumaczy tym, że uciekinierzy pruscy kierowali się raczej na tereny kolonizacji, a więc na Mazowsze wschodnie. J. Wiśniewski wskazuje, że Prusowie osiedlali się też we wsiach o innych nazwach, więc z zagęszczenia nazw pruskich typu rodowego trudno wnioskować o miejscach kolonizacji pruskiej; należało zatem zwrócić większą uwagę na nazwy osad, w których mieszkała szlachta herbu *Prus*. J. Wiśniewski pisze dalej: „Większe znaczenie mają nazwy pochodzenia rzeczno. Zestawienie nazw odrzecznych wskazuje, że zagęszczenie ich występuje również na ziemiach na północ od Narwi. Nasuwa się przypuszczenie, że te nazwy, bardziej trwałe niż jakiegokolwiek inne, mogła nadać rzekom ludność pierwotna, a więc przynajmniej częściowo pruska. Ona też przekazała je nowym kolonistom przychodzącym z Mazowsza, którzy nieśli ze sobą nazwy polskie, a później i pruskie, ale typu rodowego. Jest rzeczą do zbadania, jak liczna była ta ludność i kiedy zamieszkiwała te ziemie. Mogą to wyjaśnić przede wszystkim badania archeologiczne. Wydaje się, że uprzedziła ona osadników mazowieckich w kolonizowaniu tych ziem. Śladem po niej są te nazwy rzeczne. Z późniejszego już czasu pochodzą chyba takie nazwy, jak *Pruskie Stany* i *Prusinowe Siedlisko*” (str. 519). W innym miejscu J. Wiśniewski pisze, że chociaż Zierhoffer zwraca uwagę na ślady nazw pruskich, wykluczył ze swych badań nazwy obiektów fizjograficznych, m.in. rzek, „a przecież najlepiej służą pomocą w badaniach nad starymi pokładami nazewnictwa badania nad nazwami rzek” (str. 495). Zbadanie ich, i nazw innych obiektów fizjograficznych, „może by rzuciło lepsze światło na zagadnienie pobytu ludności pruskiej na ziemiach Mazowsza” (str. 519).

Nazwom rodowym samego tylko Podlasia poświęcona jest praca Huberta Górnowicza w roczniku XII, 1967, o której piszemy osobno w niniejszym tomie.

Nazwy wodne. W tymże roczniku XII T. Buch przedstawił artykuł *Nazwy toni rybackich jeziora Gaładuś* (str. 109—123). Nazwy toni rybackich, tj. miejsc dogodnych dla rybołówstwa niewodowego, na jeziorach dzisiejszej Polski północno-wschodniej pierwszy rozpatrywał K. -O. Falk w pracy *Wody wigierskie i huciańskie, Studium toponomastyczne*, I, Uppsala 1941; P. Z w o l i ń s k i zajmował się toniami mazurskiego jeziora Śniardwy, w artykule *Tonie rybackie jeziora Śniardwy*, „*Język Polski*”, XXXIV, 1954, str. 286—304. Obaj ci uczeni badali nazewnictwo polskie, podczas gdy praca T. Buch⁵ analizuje nazwy litewskie, ludność nadbrzeżnych wsi jeziora Gaładuś, leżącego w północno-wschodniej części powiatu sejneńskiego, jest bowiem w przeważającej części narodowości litewskiej. Nazwy autorka zebrała głównie we wsi Radziucie. Sklasyfikowała je następująco: 1. nazwy od obiektów lokalizujących, a więc gdy motywacją nazwy jest lokalizacja toni względem innego obiektu; 2. nazwy mające za podstawę coś wyróżniającego samą tonię. W obu grupach są podgrupy: nazwy o motywacji aktualnej i nazwy o motywacji nieaktualnej. Nazwy pierwszej grupy, a więc lokalizujące, stanowią większość na Gaładusiu: jest ich 65 na ogólną liczbę 91; z tych 65 nazw lokalizujących 11 nazw ma motywację obecnie zatartą. Dezaktualizacja motywacji jest zjawiskiem ostatniego pół wieku i obejmuje nazwy toni pochodzące od nazw terenowych, ponieważ nazwy te zaczęły wychodzić z użycia w związku z podziałem wsi na kolonie. Po uwagach tyczą-

⁵ Praca T. Buch jest jedną z bardzo niewiele w polskiej literaturze onomastycznej osobnych prac z zakresu tego działu nazewnictwa wodnego. Po osobnym artykule Z w o l i ń s k i e g o, cytowanym wyżej, nazwami toni rybackich zajmuje się jeden z rozdziałów pracy M. K o r n a s z e w s k i e g o, Poznań 1965, str. 24—49; nazwy te uwzględnia też Z. Z a g ó r s k i w artykule *Nazwy kół jezior oraz ich części w powiecie zlotowskim*, „*Slavia Occidentalis*”, XXV, 1965, str. 193—201.

cych się struktury analizowanych nazw autorka przedstawiła materiał, wydzielając w podgrupie nazw o motywacji aktualnej nazwy przyimkowe (jest tu przyimek *ań* i *po*, np. *Ań rykštės* — obiektem kierunkowym jest górką podwodną o nazwie *Rykštė, Po Gylis* — obiektem kierunkowym jest przybrzeżna rola, której właściciel nazywa się *Gylis*) i nazwy bezprzyimkowe (np. *Ve-lėklos* — obiektem kierunkowym jest miejsce, gdzie się dawniej znajdował pomost, na którym prano za pomocą *Velėc* 'kijanek'), a w nazwach charakteryzujących wydzielając nazwy przymiotnikowe (np. *Ašarinė* — 'na toni tej łowi się *ašarai* 'okonie') i rzeczownikowe (np. *Melduoniā* — od *mėlda* 'oczeret jeziorny, *Scripus lacustris*', rośliny rosnącej przy brzegu). Na wstępie swej pracy autorka kilka słów poświęciła terminologii toni i techniki rybołówstwa na toniach. Głównym terminem tej techniki jest *traukc vaikšį* 'ciągnąć toń (tzn. włók na toni)' (gwar. *vaikstė* 'toń'). Wspomniany jest też termin gwar. *čaika* 'łódź'.

Zygmunt Brocki

„*Slavia Occidentalis*” R. 17, 1968, nr 3.

Wymieniony zeszyt poświęcony jest profesor dr Antoninie Obrębskiej-Jabłońskiej z okazji 40-lecia Jej

* B. Ślaski w *Słowniku rybacko-żeglarskim i skutniczym* („*Slavia Occidentalis*”, IX, 1930, s.v. *czajka*) podaje, że „na dopływach Wisły oraz na Niemnie *czajka* oznacza małą zwrótną najlżejszego typu łódeczkę” i cytuje z artykułu o Niemnie w „Tygodniku Ilustrowanym” z 1864 r.: „*Czajka* mieści tylko jedną osobę, oprócz wioślarza, a może iść na wyścigi z parowym statkiem”. Podstawą jest tutaj tur. *şajka* 'łódź czarnomorska, barka', stąd ukr. *czajka*, rodzaj łodzi kozackiej; w polszczyźnie *czajka* notowana od XVI w., pierwotnie ze znaczeniem 'łódź kozacka' (historię tego wyrazu zob.: Z. Brocki, *Kot i kotwica*, Gdynia 1961, str. 115—122), przysłała do nas za pośrednictwem ruskim. W litewszczyźnie raczej za pośrednictwem polskim (w rosyjskim jest *szajka* i znaczy 'naczynie drewniane na wodę').

pracy naukowej. Otwiera go słowo wstępne prof. Władysława Kuraszkiewicza, stanowiące krótkie przedstawienie sylwetki naukowej Jubilatki i jej zasług na polu organizacji studiów białorusycystycznych. Następnie zestawiono bibliografię Jej prac z lat 1925—1968 (95 pozycji).

Na jubileusz Uczonej nadesłano 38 prac. Są to polonistyczne i sławistyczne (głównie białorusycystyczne) prace 40 autorów, w tym 17 z zagranicy: ze Związku Radzieckiego (11 autorów), Stanów Zjednoczonych, Jugosławii, Czechosłowacji i Bułgarii, w językach: polskim, białoruskim, ukraińskim i rosyjskim, bułgarskim, serbochórwickim, słoweńskim. Między innymi są to następujące prace:

A. Araszonkova i J. Mackiewicz piszą (str. 275—280) o niektórych zagadnieniach z zakresu fonetyki, morfologii i słownictwa w dialektach zachodniego pogranicza Białorusi, a więc na terenach żywych kontaktów białoruszczyzny z gwarami polskimi i litewskimi. Zagadnienie akania w gwarach białoruskich porusza artykuł N. Wajmowicz (str. 437—441). Szkice systemów fonologicznych ruskich gwar Białostoczczyzny wschodniej dała E. Smuikowa (str. 415—418).

Frazeologizmy w tomie IV dzieła „białoruskiego Kolberga”, Michała Fedorowskiego, „Ljudy biełaruskaga na Rusi litoŭskaj”, omówił F. Jankoŭski (str. 325—327), a uwagi o pewnych językowych osobliwościach napisanego w latach 1603—1604 pamiętnika podsędką nowogrodzkiego Teodora Jewłaszewskiego przedstawił A. Żuraŭski (str. 467—472). P. Zwoliński pisze o najstarszym świeckim druku białoruskim (str. 463—465); stanowi go białoruska legenda do mapy państwa moskiewskiego, sporządzonej w Wilnie między 1537 a 1542 r., a opublikowanej w Antwerpii w 1542 r.

O wpływach wschodniosłowiańskich w polskim słownictwie z zakresu stopni po-

krewniactwa i powinowactwa rodzinnego pisze M. Szymczak (str. 421—426). W artykule o początkach polskiego dialektu na Wileńszczyźnie (str. 433—436) S. Urbańczyk postuluje podjęcie badań nad polonizmami w tekstach ruskich Wielkiego Księstwa Litewskiego, co dopomoże przede wszystkim do nakreślenia dokładniejszego obrazu początków polskiego dialektu na ziemiach tego Księstwa. O akcentuacji w polskiej gwarze na Polesiu pisze W. Wjarenin (str. 449—455), rzeczownikami deminutywnymi w rosyjskiej gwarze starowierców na Mazurach zajmuje się artykuł I. Grek-Pabisowej i I. Maryniak (str. 305—309).

W. Kuraszkiewicz zestawia dotychczasowe próby zetymologizowania nazwy rzecznej *Prypeć* (str. 339—342), począwszy od etymologii A. Kuczubinskiego z 1897 r., przyjmującej, że nazwa *Pripať* oznaczała granicę między Bałtami i Słowianami, bo się wiąże z formą *pę-ti* 'obstaculum'. W. Kuraszkiewicz uważa,

że należy wrócić właśnie do starej etymologii, mianowicie wyprowadzić tę nazwę od formy prasłowiańskiej *pri-pęťb*, gdzie rdzeń związany jest z praindoeuropejskim *pent* 'iść'. Nazwa *Prypeć* i związana z nią etymologicznie nazwa *Pina* mogły powstać jeszcze w epoce bałtosłowiańskiej.

M. Kondratiuk pisze o kilku dubletach w nazwach miejscowości na Białostoczczyźnie wschodniej (str. 333—337); idzie tutaj o miejscowości mające po dwie różne nazwy, z których jedna jest nazwą gwarową używaną przez okoliczną ludność, druga zaś — w stosunkach urzędowych. M. Łesiów w artykule o nazwach terenowych typu *Zarudecze* (str. 351—353) pisze, że ten typ nazw terenowych wskazuje „na jeden z wielu elementów ukraińskich w nazewnictwie geograficznym wschodniego pasa województwa lubelskiego (jak również białostockiego i rzeszowskiego)”.
Zygmunt Brocki

IV. KRONIKA — CHRONICLE

SESJA NAUKOWA

PT. „STOSUNKI POLSKO-BIAŁORUSKO-LITEWSKO-UKRAIŃSKIE”

W WARSZAWIE W 1968 R.

Zakład Badania Stosunków Polsko-Radzieckich Polskiej Akademii Nauk przy współpracy uczonych radzieckich z Moskwy, Mińska, Wilna i Kijowa urządził w Warszawie dwudniową sesję naukową w dniach 15—16.X.1968 r., poświęconą badaniom stosunków polsko-białoruskich, polsko-litewskich i polsko-ukraińskich w latach 1917—1967. W sesji tej wzięli udział pracownicy naukowcy różnych instytutów naukowo-badawczych oraz katedr historii narodów ZSRR z różnych Uniwersytetów w Polsce. Wzięli w niej także udział pracownicy naukowcy Instytutu Słowianoznawstwa Akademii Nauk ZSRR oraz Instytutów Historii z republikańskich Akademii Nauk Białorusi, Litwy i Ukrainy. Ogółem sesja skupiła na obradach toczących się plenarnie i w sekcjach ponad 100 pracowników nauki, zajmujących się problematyką historii najnowszej. Gospodarzem sesji był prof. dr Tadeusz Cieślak, kierownik Zakładu Badania Stosunków Polsko-Radzieckich PAN oraz zastępca sekretarza I Wydziału Polskiej Akademii Nauk.

Na obradach plenarnych referat wprowadzający na temat periodyzacji historii stosunków polsko-radzieckich w latach 1917—1967 wygłosili dr W. Daszkiewicz, doc. dr W. T. Kowalski oraz dr St. Łopatniuk. Nie będziemy go referować, gdyż dotyczył on głównie stosunków międzypaństwowych między Polską i ZSRR na przestrzeni lat 1917—1967 i nie zawierał problematyki nas

interesującej z uwagi na specjalistyczny charakter naszego rocznika. Dlatego też mając na uwadze charakter regionalny „Acta Baltico-Slavica” odnotujmy na jego łamach referaty wygłoszone na sekcji polsko-białorusko-litewskiej na wspomnianej konferencji.

W pierwszym dniu obrad na Sekcji polsko-białorusko-litewskiej zostały wygłoszone trzy referaty przez uczonych polskich oraz 1 referat przez uczoną białoruską. Otworzył obrady tej Sekcji referat prof. dr N. Kamieńskiej z Mińska na temat Rewolucji Październikowej i powstania państwowości białoruskiej. Referentka przedstawiła w nim wzajemną zależność między wybuchem Rewolucji Październikowej na obszarze Białorusi a powstawaniem aparatu władzy rad robotniczych i żołnierskich. Omówiła ona także okres bezpośrednio poprzedzający proklamowanie w Smoleńsku Białoruskiej Republiki Radzieckiej oraz powołania na początku 1919 roku Rządu Białoruskiego, który wkrótce przeniósł się ze Smoleńska do Mińska. Na pokrewny temat mówił na Sesji dr Aleksy Deruga z PAN, który zwrócił uwagę, że rząd białoruski jako aparat władzy powstał w konsekwencji kompromisu pomiędzy kilkoma rywalizującymi ze sobą ugrupowaniami, które nie miały jasnego i jednoznacznego poglądu na kwestię statutu prawnego Białoruskiej Republiki. Zwrócił on także uwagę zebranych, że zarówno w 1918 r.,

jak też w 1922 Stalin i komisarz ludowy obrony BSRR — Miasnikow, reprezentowali linię polityczną, że Białoruś powinna być tylko autonomiczną republiką w łonie ZSRR. Zawdzięczając jednak energicznej postawie Lenina, który nie zgadzał się z tym poglądem, mogła powstać Białoruska Republika Radziecka zgodnie z żywotnymi interesami narodu białoruskiego.

Polityką polską wobec powstania Litewsko-Białoruskiej Republiki Radzieckiej w okresie od stycznia do sierpnia 1919 zajęła się doc. W. Gostyńska na podstawie nowych materiałów. Natomiast dr St. Łopatniuk omówił postawę ZSRR wobec nie najlepiej rozwijających się stosunków polsko-litewskich w latach 1920—1928. Referat wskazał, że myślą przewodnią wszystkich rozmów oraz zabiegów dyplomacji radzieckiej było doprowadzenie do likwidacji stanu wojny między Polską a Litwą oraz powstrzymanie mocarstw zachodnich do wywierania nacisku na rząd litewski w celu osiągnięcia normalizacji stosunków z Polską.

Zdaniem referenta dokumenty radzieckie wskazują, że ZSRR był osobiście zainteresowany w złagodzeniu napięcia między Polską a Litwą i niedopuszczeniu do przerodzenia się konfliktu polsko-litewskiego w zbrojną konfrontację. ZSRR kierując się leninowską zasadą samostanowienia narodów i nieingerowania w sprawy innych państw, musiał uwzględnić całą bardzo złożoną sytuację międzynarodową, aby móc zabezpieczyć pokój w tak ważnym i newralgicznym dla ZSRR rejonie, jakim był basen Morza Bałtyckiego.

W drugim dniu obrad dyr. Instytutu Historii Akademii Nauk LSRR prof. J. Żługża mówi o problematyce wzajemnych stosunków między Litwą a Polską na podstawie walki mas pracujących Litwy przeciwko rządowi faszystycznym w latach 1933—1939. Referat poprzedzał na sformułowaniach ogólnych —

a jak wiadomo — lewica społeczna na Litwie w tym okresie była zbyt słaba i rozbita wewnętrznie, aby stać ją było na wypracowanie jasnego programu w kwestii polskiej. Natomiast jasny program w kwestii litewskiej posiadała lewica w Polsce, mimo jej analogicznego rozbitcia, i co więcej wychowywała w tym duchu część młodzieży skupionej na Uniwersytecie St. Batorego w Wilnie. Porównywanie programu lewicy w Polsce, zwłaszcza postawy polskich komunistów w Wilnie, niewątpliwie wzbogaciłoby omawiany referat.

Problematyce tego okresu poświęcony był także ciekawy referat dr P. Łosowskiego z Instytutu Historii PAN. Obok znanych faktów — referent ustosunkował się interesująco do konfliktu z 1938 r., przytaczając za nauką litewską ciekawy dokument w postaci tajnego biuletynu litewskiego departamentu bezpieczeństwa, który ujawnia, że rząd polski zdawał sobie sprawę, że trzeba wywrzeć nacisk na Litwę, stwarzając takie warunki, które zwoływałyby rząd litewski od nieuniknionej konieczności „narzucenia społeczeństwu niepopularnej regulacji stosunków z Polską”.

Wreszcie ostatnim referatem tej Sekcji było wystąpienie pika mgra M. Juchniewicza z Wojskowego Instytutu Historycznego na temat udziału Polaków w radzieckim ruchu oporu na Białorusi i Litwie w latach 1941—1944. Wystąpienie to było rozszerzonym omówieniem faktograficznym poprzednich prac autora i innych badaczy publikowanych na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego” i na stronicach innych wydawnictw. Zebranie w całości chronologicznej tych wydarzeń o współpracy Polaków z partyzantką litewską i białoruską w okresie II wojny światowej posiada dużą wartość poznawczą i polityczną. Referat ten dotyczył głównie zakresu współpracy polskiej lewicy społecznej z partyzantką radziecką — a nie obejmuje swym zasięgiem opisowym także całego ruchu partyzantki skupio-

nego w AK, którego współpraca z partyzantką radziecką układała się różnie w zależności od miejscowych warunków. Nic także nie wiadomo niżej podpisanemu, aby na obszarze Pojezierza Suwalskiego i Augustowskiego istniały komitety antyfaszystowskie, w których mieli zgodnie współpracować Litwini z Polakami, jak twierdzi chyba niesłusznie referent.

Sesja naukowa pt. „Stosunki polsko-białorusko-litewsko-ukraińskie” była zorganizowana wzorowo. Uczestnicy jej otrzymali w kuluarach powielone materiały w postaci referatów uczonych polskich w pełnym brzmieniu, co stanowiło

dużą wartość naukową i dokumentacyjną.

Trzeba tu także podkreślić, że z pobytu uczonych radzieckich w Polsce skorzystał *Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych*, który w dniu 17.X.1969 r. w Płocku urządził Sesję Historyczną z okazji 50-lecia powstania i rozwoju Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej razem z Zakładem Badania Stosunków Polsko-Radzieckich PAN oraz Towarzystwem Naukowym Płockim. Materiały z tej sesji zostały opublikowane w zeszycie 2/51/1969/ „Notatek Płockich”.

Jerzy Antoniewicz

КОНФЕРЕНЦИЯ ПО ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИМ ПРОБЛЕМАМ ИСТОРИИ НАРОДОВ ПРИБАЛТИКИ В РИГЕ

С 27 по 29 ноября 1968 года в Риге проходила научная конференция по источниковедческим проблемам истории народов Прибалтики. Конференция была организована Институтом истории АН Латвийской ССР и вызвала огромный интерес в научной общественности не только Латвии, Литвы и Эстонии, но и других союзных республик. Это понятно — источниковедение пока относительно слабо развитый участок исторической науки, поэтому работа конференции протекала в переполненных аудиториях.

Работу пленарного заседания с краткой вступительной речью открыл заместитель директора по научной части Института истории АН Латвийской ССР, кандидат исторических наук А. К. Бирон. Участники конференции прослушали три пленарных доклада: доклад доктора исторических наук А. П. Пронштейна (Ростов на Дону) „Об информативном значении вспомогательных исторических дисциплин”, доктора исторических наук М. Н. Черноморского (Москва) „Некоторые вопросы изучения мемуаров деятелей

советской литературы и искусства как исторических источников” и кандидата исторических наук Т. О. Вилциня (Рига) „Социологическая информация как источник изучения исторических процессов современности”. Среди пленарных выступлений глубокой исследовательской мыслью и свежестью высказанных выводов выделился доклад Т. О. Вилциня. Референт в частности отметил, что исследование общественно-исторических процессов современности уже невозможно без конкретно-социологических исследований, поэтому нужно уделить максимальное внимание методически правильному сбору социологической информации. Обработка такой информации дает возможность убедительно аргументировать выводы и рекомендации. Получение объективной информации начинается с анкетирования целеустремленного и продуманного. Превосходство такой информации по сравнению с другими видами источников заключается в возможности удобного применения математической статистики.

Работа конференции продолжалась

в трех секциях. Самой обширной была первая секция (источниковедения народов Прибалтики периода феодализма). Из намеченных 20 докладов было прочитано 17. Тематически самая большая группа (7 докладов) коснулась проблем, связанных с источниками аграрной истории. Обзору архивных фондов и эдичий источников были посвящены 5 докладов, нумисматики — 2, филигранистики — 1, источникам исторической демографии — 1, вопросам, связанных с археографией — 1.

С докладом „Применение метода статистической выборки при анализе ревизских сказок первой половины XIX века” выступил доктор исторических наук Ю. Ю. К а х к (Таллин). При помощи таблиц случайных чисел докладчик выбрал 77 имений (из общего числа 1050), разбросанных по всей рассматриваемой территории, и обобщая эти данные пытался выдвинуть общие положения, относящиеся ко всей территории Эстонии.

Тема доклада доктора исторических наук В. В. Д о р о ш е н к о (Рига) — „Хозяйственная документация лифляндских имений как источник по аграрной истории XVI—XVIII вв.” Поскольку в системе барщинно-крепостного хозяйства основными компонентами являлись господская мыза и крестьянское хозяйство, докладчик рассматривал пригодность тех или иных видов хозяйственных документов для характеристики этих компонентов.

В своем докладе „Сельскохозяйственные трактаты XVII века как источник по экономической истории Латвии” кандидат исторических Дз. Э. Л и е п и н ь (Рига) обратила внимания на важность этих пока недостаточно использованных трактатов для изучения аграрной истории.

„О некоторых источниках по истории землевладения в Ингерманландии в первой половине XVIII века” — тема доклада кандидата исторических

наук С. М. Т р о и ц к о г о (Москва). Интерес вызвало сообщение докладчика, что после Северной войне в источниках упомянутой территории появляются сведения о довольно большой массы латышей и эстонцев.

Кандидат исторических наук В. И. Н е у п о к о е в (Москва) характеризовал источники по истории крестьянства государственной деревни Литвы в первой половине XIX века, обращая внимание слушателей на важность документации, составленной в ходе реализации реформы П. Д. Киселева.

Инвентари литовских имений XVII—XVIII веков как исторический источник изчерпывающе характеризовал доктор исторических наук М. А. Ю ч а с (Вильнюс). Этот вид источников аграрной истории особенно пригоден для характеристики крестьянского и фольварочного хозяйства. Докладчик затронул также вопрос о достоверности сведений, фиксируемых инвентарями.

Кандидат исторических наук Х. П. С т р о д с (Рига) прочитал доклад „Обязательные инвентари частных имений Латгалии 40—50 годов XIX века как исторический источник”. Референт дал характеристику этих инвентарей, указывая, что до сих пор эта группа источников не введена в научный оборот.

Заведующий отделом Центрального Государственного исторического архива Латвийской ССР Г. А. М е л д е р и с выступил с докладом „Архивы учреждений города Елгавы (XVI в. — 1944 г.) и их сохранность в настоящее время”. Докладчик обратил внимание специалистов на трагическую судьбу этих архивов и исчерпывающе охарактеризовал остатки этих архивов.

Кандидат исторических наук Т. Я. З е й д (Рига) в обстоятельном обзоре характеризовал научные издания письменных источников по истории феодализма в Латвии. Отмечая большой вклад в эту работу прибалтийско-не-

мецких историков, докладчик указывал на слабые стороны этих изданий. Большую работу проделали и латышские буржуазные историки А. Швабе и Э. Дунсдорфс. Референт указал на актуальность издания источников по истории феодализма и в текущий момент.

Кандидат исторических наук А. Л. Хорошкевич (Москва) подняла вопрос о дальнейшем судьбе источника общеевропейского значения — Литовской метрики, отмечая острую необходимость постепенно издавать упомянутый источник.

Образцом решения источниковедческих проблем может послужить доклад кандидата исторических наук С. Я. Цимерманиса (Рига) „Альбом путешествия Мейерберга как источник для изучения истории латышской культуры“. Докладчик блестяще продемонстрировал внешнюю и внутреннюю критику источника.

Два доклада кандидатов исторических наук — А. Н. Молвыгина (Таллин) и Н. А. Соболевой (Москва) рассматривали проблемы нумизматического материала, а интересный доклад архивариуса Г. А. Енша (Рига) „Водяные знаки как вспомогательный исторический источник“ дал яркое представление, как можно использовать данные филигранистики, решая проблемы истории техники, промышленности, культуры, а также при датировке источников и т. п.

Оценка научной деятельности отца литовской палеографии Константинаса Яблонскиса была дана в докладе академика Ю. М. Юргиниса (Вильнюс). Докладчик познакомил аудиторию с жизнью и научной деятельностью этого выдающегося ученого.

Интересный доклад был прочитан кандидатом исторических наук Х. Э. Палли (Таллин), в котором докладчик исчерпывающе охарактеризовал все источники, пригодные для решения вопросов исторической демогра-

фии, уделяя большое внимание особому виду источников — церковным книгам.

Доклад на тему „Русские источники по истории восточной Прибалтики IX—XVII вв.“ был прочитан доктором исторических наук И. П. Шаскольским (Ленинград).

В секции развернулись деловые дебаты. Докладчики И. П. Шаскольский, А. Л. Хорошкевич, В. В. Дорошенко поддерживали рекомендацию Т. Я. Зейда о необходимости продолжить работу по изданию источников истории феодализма. Было высказано несколько возражений относительно некоторых выводов Ю. Ю. Какка, А. Н. Молвыгина и Н. А. Соболевой. В этой связи В. И. Неупкоев призывал историков серьезно работать над источниками и не увлекаться математическими модуляциями если данные не отражают всего материала.

Оценивая положительно работу первой секции, внесшей вклад в источниковедение, надо отметить известную замкнутость источниковедческих проблем вокруг источников аграрной истории. Не было ни одного доклада, касающегося источников политической истории и истории торговли. Замечались также и отклонение от тематики и проблематики — некоторая часть докладчиков слишком большое внимание обратили на сугубо исторические, а не источниковедческие проблемы.

Работа II секции уделила внимание источниковедческим проблемам истории капитализма. Выступило 12 докладчиков. Кандидат исторических наук В. Ю. Меркис (Вильнюс) выступил с докладом „Всеподданейшие отчеты губернаторов как источник истории промышленности Литвы“. Докладчик указывал на ценность источника, из которого можно приобрести периодические сведения на протяжении более чем сто лет.

Кандидат исторических наук А. А.

Тила (Вильнюс) подверг анализу прошения и петиции крестьян Литвы конца XIX начала XX веков, указывая на пригодность этих источников для исследования национальной психологии литовских крестьян.

Тема реферата кандидата исторических наук А. Ю. Миеринь (Рига) „Первая перепись населения и живого инвентаря крестьянских и помещичьих хозяйств Курляндской губернии (16 III 1863) как источник для исследования состояния сельского хозяйства Латвии во второй половине XIX века”. Референт указал на ценность сведений этого источника для исследования аграрных проблем Курземе.

О проектах регулирования казенных имений Латвии как историческом источнике для изучения сельских поселений Латвии выступила кандидат исторических наук Л. Н. Терентьева (Москва).

Ценной было выступление кандидата исторических наук О. М. Ниедре (Рига) „Материалы волостных судов как источник социально-экономической истории Латвии периода империализма”. Для характеристики крестьянских хозяйств особенно важны некоторые бюджеты хозяйств, сохранившихся в актах волостных судов. При использовании упомянутых актов удастся уточнить характер аграрных отношений в Латвии (1917—1919 гг.).

О источниках, отражающих проблемы развития рижского порта в фондах ЦГИА Латвийской ССР докладывала аспирантка Латвийского Государственного университета им. П. Стучки Л. Я. Сотнице.

Кандидат исторических наук С. А. Левитан (Рига) прочитал доклад „Незаконная коммунистическая печать в буржуазной Латвии как исторический источник”. Главная ценность этого безусловно очень важного источника заключается в том, что он раскрывает размах сопротивления трудящихся масс эксплуататорам.

Два доклада — Р. М. Грава (Рига) и М. Ф. Бирон (Рига) были посвящены воспоминаниям как историческом источнике. Оба докладчика акцентировали важность воспоминаний, как источника, дополняющего архивные материалы и периодику.

Кандидаты исторических наук А. К. Бирон (Рига) и А. М. Траат (Таллин) дали исчерпывающий обзор советских публикаций документальных материалов из латвийских и эстонских архивов.

Интересный доклад был прочитан также кандидатом исторических наук П. Я. Крупниковым (Рига) — „Немецкие источники по изучению революционных событий в Латвии в 1918—1919 гг.”, в котором докладчик оценил немецкую оккупационную прессу, а также воспоминание немецких баронов и военных предствителей.

Состоялись также активные дебаты. Были подвергнуты критике некоторые выводы Л. Н. Терентьевой. С. А. Левитан призывал обратить больше внимания историковедческим проблемам, не путать их с чисто историческими проблемами.

Докладчики III секции занимались проблемами источниковедения периода социализма. Всего было прочитано 5 рефератов. Длинный и обстоятельный доклад „Периодическая печать Латвии как источник истории социалистической революции и социалистического строительства в 1940—1941 гг.” аудитории представил научный сотрудник Э. А. Жагар (Рига). Оценивая упомянутый вид источников, докладчик предупредил, что печать не может служить единственным источником для исследователя, факты сообщаемые печатью, должны по возможности проверяться.

Целая группа докладчиков выступила с докладами относительно источниковедческих проблем Великой Отечественной войны. Кандидат исторических наук Я. К. Дзинтарс (Рига)

прочитал доклад „Воспоминание как источник по изучению антифашистского подпольного движения на временно оккупированной гитлеровцами территории Латвии”. Ввиду особых обстоятельств серьезное исследование движения сопротивления невозможно без целенаправленного сбора воспоминаний.

В своем докладе „Документальные источники для исследования гитлеровского оккупационного режима в Литвии в период Великой Отечественной войны” кандидат исторических наук Э. А. Блюмфельд (Рига) указал на те виды источников, которые еще ждут исследователя.

Кандидат исторических наук В. И. Савченко (Рига) в докладе „Источники по истории обороны Лиепай в

июне 1941 г.” отметил, что подробная история героической обороны Лиепай еще не написана и указал на те виды источников, которых надо использовать при написании такой работы.

Научная сотрудница А. В. Удрис (Рига) рассказывала о методах исследования и о базисе источников к вопросу об участии латышских коммунистов в Великой Отечественной войне.

В заключении состоялось второе пленарное заседание, в которой была положительно оценена работа конференции и принято решение опубликовать лучшие доклады, а также высказано пожелание продолжать созыв таких конференций.

В. В. Павуланс
Рига

WYSTAWA WSPÓLCZESNEGO LITEWSKIEGO EKSLIBRISU W LUBLINIE

Staraniem Koła Miłośników Książki i Ekslibrisu Lubelskiego Oddziału PTA, przy pomocy Wydziału Kultury PWRN w Lublinie i Klubu Międzynarodowej Prasy i Książki „Ruch”, urządzono w Lublinie w dniach od 15 do 30.IV.1969 r. wystawę współczesnego ekslibrisu litewskiego. Na wystawie eksponowano znaki książkowe zebrane przez młodego grafika lubelskiego, pracownika naukowego UMCS — mgra Zbigniewa Józwicka, utrzymującego od szeregu lat żywe kontakty z wileńskim środowiskiem plastycznym. Uroczystego otwarcia wystawy urządzonej w salach Klubu MPiK dokonała w dniu 16.IV.1969 r. mgr Łucja Jakubowska, kierownik Wydziału Kultury PWRN w Lublinie, a mgr Z. Józwick wygłosił krótką wstępną prelekcję o działalności i osiągnięciach w dziedzinie znaków książkowych litewskich twórców, reprezentujących bezsprzecznie europejską czołówkę grafików. Twórczość ich charakteryzuje się

nieoczekiwanym wprost, jak na tę najmniejszą formę graficzną, bogactwem form i technik.

Na wystawie eksponowano około 220 znaków książkowych, reprezentujących twórczość najwybitniejszych 22 współczesnych grafików litewskich (V. Antanavičius, G. Bagdonavičius, R. Dichavičius, V. Jakštis, V. Janauskas, V. Jucys, K. Joudikaitis, V. Kalinauskas, V. Kisarauskas, S. Kisarauskienė, J. Klimanškis, A. Kmieliauskas, V. Kosciuška, J. Kuzminskis, A. Matuliauskas, A. Vaszas, V. Valius, B. Vogintas, I. Žabekene, I. Žemaityte-Geniūšienė, B. J. Zilyte). Jest to w Polsce pierwsza wystawa poświęcona w całości litewskiemu ekslibrisowi, równocześnie najbogatsza jak dotychczas w litewskie eksponaty i przedstawiająca największą ilość twórców. Z okazji wystawy wydano ilustrowany katalog

z krótką informacją pióra S. Wojciechowskiego o litewskim ekslibrisie (w języku polskim, litewskim i rosyjskim). Nie udało się w nim niestety zamieścić wszystkich prac, gdyż niektóre z nich nadesłano na wystawę po oddaniu katalogu do druku.

Mimo, wydawałoby się, specjalistycz-

nej tematyki, przeznaczonej dla wąskiego kręgu odbiorców, wystawa od początku cieszyła się wielkim zainteresowaniem; wystarczy choćby wspomnieć, że w jej otwarciu wzięło udział około 120 osób.

J. Gurba

TYM, KTÓRZY ODESZLI

JÓZEF OBRĘBSKI
(1905—1967)

W dniu 28.XII.1967 r. zmarł w Nowym Jorku dr Józef Obrębski, ostatnio profesor socjologii w Long Island University w USA. Józef Obrębski urodził się 18.II.1905 r. W okresie międzywojennym studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim pod kierunkiem profesora Kazimierza Moszyńskiego, skąd za-

czepnął szerokie horyzonty badawcze i właściwe podejście metodyczne do badań. Swoje zainteresowania badawcze zaspokajał J. Obrębski w tzw. badaniach terenowych, łącząc w nich podejście socjologiczne z warsztatem etnologa i etnografa.

Już jako student bierze udział w 1925 r. w wyprawie naukowej na Balkany, zorganizowanej przez Polski Instytut Geograficzny — zaś w latach 1931—1933 przebywa jako stypendysta Fundacji Rockefellera w Londynie, kontynuując studia u znanego uczonego polskiego prof. dr Bronisława Malinowskiego, etnologa wykładającego na Uniwersytecie Londyńskim. Na tymże uniwersytecie uzyskuje J. Obrębski tytuł doktora na podstawie pracy o instytucji „kuwada”, badanej przez niego w latach 1931—1932 na terenie Macedonii.

Józef Obrębski po powrocie do Polski kontynuuje swoje studia nad socjologią zróżnicowań etnicznych na obszarze Polesia, którego problematyka była zbliżona do problematyki układów narodowych Macedonii. Jest też pracownikiem naukowym Państwowego Instytutu Kultury Wsi oraz rozpoczyna wykłady w Wolnej Wszechnicy w Łodzi.

Okres ten w twórczości naukowej prof. J. Obrębskiego najbardziej nas tutaj interesuje i jego twórczość stanowi chlubę dla nauki polskiej. Terenowe jego bowiem prace znajdują wyraz w publiko-

wanych pracach w „Przeglądzie Socjalistycznym” oraz w „Sprawach Narodowościowych”. Są to studia pt. „Problem etniczny Polesia”, „Dzisiejsi ludzie Polesia” oraz „Problem grup etnicznych w etnologii i jego socjologiczne ujęcie”. Materiały zebrane przez Niego na Polesiu stanowią opracowanie i temat większej pracy pt. „Polesie”, która stała się podstawą habilitacji, przeprowadzonej w 1946 r. na Uniwersytecie Warszawskim.

Jak sądzimy, nieprzemijającą wartość dowodową dla badań etnogenetycznych Polesia posiada wydana w 1936 r. rozprawka prof. dr J. Obrębskiego pt. „Problem etniczny Polesia”, a zwłaszcza opublikowana w tejże publikacji mapka. Na tej niezwykle cennej i mającej już historyczne znaczenie mapce prof. dr J. Obrębski niejako spetryfikował interesujący obraz ugrupowań Poleszucków, dostępny mu w latach międzywojennych i dzisiaj już najprawdopodobniej nie istniejący, z uwagi na oddziaływanie środków masowego przekazu oraz ulepszenia systemu komunikacyjnego Polesia przez władze BSRR po II wojnie światowej.

Owe ugrupowania naniesione na tę mapkę z jednej strony na podstawie nieznacznej lub silnie zaznaczającej się miękkości języka Poleszucków — z drugiej na podstawie istniejących przezwisk ludowych całych grup Poleszucków pozwoliło J. Obrębskiemu wyznaczyć zarówno obszary peryferyczne Polesia, jak i etniczne jego jądro. Ocena tych niezwykle doniosłych stwierdzeń J. Obrębskiego może być dopiero teraz obiektywnie dokonana z uwagi na niezwykle szybki postęp badań archeologicznych i nad hydronimią oraz folklorem Polesia po II wojnie światowej uzyskana przez naukę białoruską i rosyjską. Otóż w świetle badań J. Obrębskiego wynika, że etniczne jądro Poleszucków znajduje się głównie na południe do linii Prypeci, co pokrywa się z danymi uzyskanymi przez archeologię i onomastykę z uwagi

na pograniczny charakter w przeszłości dorzecza Prypeci, stanowiącej rubież etnograficzną między ludami bałtyjskimi a słowiańskimi.

Natomiast na północ od linii Prypeci wyznaczał J. Obrębski zasięgi takich grup poleskich jak: *Hlaczuny — Litwiny, Chaciuny — Litwiny — Siechaczy*, które to grupy etniczne mają pokrycie przestrzenne z zasięgiem zwartej hydronimii bałtyjskiej, przebiegającej na Białorusi w przybliżeniu na linii: Prużana — Siuck — Rogaczew. Co ciekawe, że także wyznaczona przez J. Obrębskiego linia zasięgów tych ugrupowań polesko-litewskich pokrywa się w przybliżeniu z zasięgami ludów letto-litewskich z ceramiką kreskowaną w pierwszych wiekach naszej ery. Natomiast wyznaczone przez uczonego jądro obszaru etnicznego Poleszucków pokrywa się z arealami prasłowiańskich kultur: miłogradzkiej z drugiej połowy I tys. p.n.e. oraz kultury zarubinieckiej z pierwszych wieków n.e.

Badania przeto prof. J. Obrębskiego na Polesiu w okresie międzywojennym wyprzedziły na podstawie danych etnologicznych, etnograficznych i językowych — powojenne osiągnięcia archeologii i językoznawstwa (głównie hydronimii) co do najstarszych stosunków i zasięgów etnicznych Bałtów i Słowian na obszarze dorzecza Prypeci, których reliktem były wykryte grupy etniczne Poleszucków, przechowywujące stare tradycje podziałów plemiennych i językowych. Dziś, po 35 latach, od chwili ukazania się tej pracy możemy być dumni z tego wkładu Polaka w uchronienie przed zagładą tak starych reliktyw przeszłości etnicznej Polesia zdobytych na podstawie badań etnograficznych i dialektologicznych, a dopiero po wojnie potwierdzonych przez archeologię i hydronimię.

Nadmienić także trzeba, że wartość dokumentarna tych badań prof. dr J. Obrębskiego zasada się jeszcze w tym, że na opublikowanej w 1903 r. mapie J. F. Karskiej nie uchwycił, ani tych różnic nie dostrzegł — pomijając zresz-

łą fenomeny językowe białoruskie na południe od linii Prypeci, którymi się nie zajmował. Jak wiadomo, ten ostatni autor swymi badaniami przekroczył linię Prypeci tylko w rejonie Mozyrza, a więc na obszarze dolnego biegu i ujścia Prypeci do Dniepru.

Prof. dr J. Obrębski opuścił Polskę w 1946 roku, celem podjęcia badań na Jamajce z ramienia *London School of Economics* i do niej już nie wrócił. Przez długie lata zajmował poważne stanowi-

sko w Departamencie Powierniczym ONZ w USA. Od 1959 r. był profesorem socjologii i antropologii społecznej na uczelniach nowojorskich.

Prof. dr J. Obrębski pozostawił bardzo bogate, nie opracowane dotąd materiały, m.in. dotyczące społecznej problematyki Polesia z okresu między I a II wojną światową, która była szczególnie bliska jego zainteresowaniom naukowym.

Jerzy Antoniewicz i Stefan Nowakowski

~~6792~~
/7
93 996